

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

XIV/1
2023

Wydawnictwo
Uniwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) | Roman Jurkowski (sekretarz naukowy)
Norbert Kasperek | Helena Pocietchina | Dariusz Radziwiłłowicz | Marek Szczepaniak

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny
ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>
<https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw/issue/archive>

Rada Programowa

Saule Abisheva (Ałmaty) | Milosav Čarkić (Belgrad) | Selim Chazbijewicz (Olsztyn)
Jim Dingley (London) | Victor Dönninghaus (Lüneberg) | Włodzimierz Dubiczyński (Warszawa)
Michael Fleischer (Wrocław) | Ēriks Jēkabsons (Ryga) | Natalia Korina (Wiedeń)
Holger Kusse (Drezno) | Andrzej de Lazari (Łódź) | Marek Melnyk (Olsztyn)
Nadežda Morozova (Wilno) | Larisa Naidich (Jeruzalem) | Iwona Ndiaye (Olsztyn)
Zhanna Nekrashewich-Karotkaya (Poznań) | Olena Pchelintseva (Czerkasy)
Grigorijus Potashenko (Wilno) | Mariusz Próchniak (Warszawa) | Andrzej Sitarski (Poznań)
Żanna Sładkiewicz (Gdańsk) | Aliaksandr Smalianchuk (Warszawa)
Henryk Stroński (Olsztyn) | Andrzej Szmyt (Olsztyn) | Ainagul Tumanova (Ałmaty)
Björn Wiemer (Moguncja) | Anatol Zahitko (Winnica)

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081-1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 55 egz.; ark. wyd. 27; ark. druk. 23
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 181

SPIS TREŚCI

HISTORIA

YURY SNAPKOUSKI (Olsztyn)	
Aleksander Łappa (1802-1869) – ostatni marszałek szlachty guberni mińskiej z wyboru. Część I: Rodowód i działalność powiatowa (1823-1859)	9

EKONOMIKA

KRZYSZTOF WALISZEWSKI (Poznań)	
Socio-economic determinants of financial inclusion in Central and Eastern Europe during the COVID-19 pandemic	25
ADAM OLEKSIUK (Warszawa)	
Zapatrywania ekonomiczne Václava Havla w kontekście bezpieczeństwa gospodarczego i geopolitycznego Europy Środkowo-Wschodniej. Część 2	43

SPOŁECZEŃSTWO, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE, KOMUNIKACJA

SVITLANA BALINCHENKO (Chernivtsi)	
New locals or the newly-migrantized? The markers of the internally displaced populations' visibility: the Ukraine case, 2014-2021	59
PAWEŁ PIETNOCZKA (Olsztyn)	
The issue of security in the elections programmes of candidates for the office of President of Ukraine in 2019	73
NATALIIA KHOMA IHOR VDOVYCHYN (Lviv)	
Slow strengthening of Latvia's resilience in preventing and combating corruption: an analysis of causes	87
BARA NDIAYE (Olsztyn)	
Relacje rosyjsko-afrykańskie w świetle wojny w Ukrainie	101
JÓZEF GÓRNIOWICZ (Olsztyn)	
Współpraca Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie z ukraińskim Uniwersytetem Pedagogicznym w Berdiańsku – krótki epizod z historii wymiany naukowej, dydaktycznej i kulturalnej	123

RELACJE POLITYCZNO-WOJSKOWE POLSKI Z ROSJĄ W CZASACH WSPÓŁCZESNYCH

GRZEGORZ JASIŃSKI (Warszawa)	
Sowieci wobec Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej w latach 1939-1945	137
ROMAN JURKOWSKI (Olsztyn)	
„Dziennik Poznański” i „Kurier Poznański” wobec kwestii polskiej granicy wschodniej w czasie rokowań preliminaryjnych w Rydze (21 września – 12 października 1920 r.)	149
ADAM ADRIAN OSTANEK (Warszawa)	
O nienaruszalność granic. Polsko-sowiecki spór polityczny o kształt wschodniej granicy Rzeczypospolitej po II wojnie światowej	161
JAROSŁAW WOŁKONOWSKI (Białystok)	
Sowiecko-polskie relacje wojskowo-polityczne na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej	175

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

OLGA BIGUN (Ivano-Frankivsk)	
Християнські архетипи у творчості Тараса Шевченка	191
ŚLAWOMIR SOBIERAJ (Siedlce)	
Tadeusz Miciński, teatr polski i Polacy w Moskwie w latach 1915-1918 (na marginesie wojennej publicystyki poety)	203
ANNA ZALEWSKA (Toruń)	
Запрет и последствия его нарушения в контексте ценностной системы волшебной сказки	217
SAULE ABISHEVA MADINA MOLDAĞALI SAMAL SERIKOVA (Almaty)	
The colorful world of David Samoylov's poetry	231
SVETLANA TARATUTA TAT'YANA MEL'NIK (Vinnytsia)	
Герой эпохи новой искренности: попытка культурологического, психологического и литературоведческого анализа монодрам Евгения Гришковца	249
ORAL ARUKENOVA (Almaty)	
The Soviet colonialism: conscious and unconscious coding of meanings in the The Well novel by Abish Kekilbayev	265
LYUDMILA SAFRONOVA BOTAGOZ BAIZHIGIT ELENA SHMAKOVA (Almaty)	
The functionality of dream reality in an emigrant text	275

JĘZYK

ALEKSANDER KIKLEWICZ DOROTA SZUMSKA (Olsztyn Kraków)	
Moskiewska szkoła semantyczna a Polska szkoła składni semantycznej: rekonesans metalingwistyczny	285
ANNA PAVLOVA (Mainz)	
Структурно-полевой подход к синтаксической фразеологии русского языка. Часть 2	319
WOJCIECH KAJTOCH (Kraków)	
Существует ли текстовая картина мира?	333

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

ANNA BORISSOVA DMITRIY LEGKIY SELIM CHAZBIJEWICZ (Kostanay Astana)	
„Nad przepaścią” (Над пропастью). Рисунки неизвестной польской девушки, сосланной в Казахстан	351

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

YURY SNAPKOUSKI (Olsztyn) Alexander Lappa (1802-1869) – Last Elected Minsk Governorate Marshal of Nobility. Part I: Genealogy and county activity (1823-1859)	9
---	---

ECONOMICS

KRZYSZTOF WALISZEWSKI (Poznań) Socio-economic determinants of financial inclusion in Central and Eastern Europe during the COVID-19 pandemic	25
ADAM OLEKSIUK (Warsaw) Václav Havel's economic attitudes in the context of economic and geopolitical security in Central and Eastern Europe. Part II	43

SOCIETY, INTERNATIONAL RELATIONS, COMMUNICATION

SVITLANA BALINCHENKO (Chernivtsi) New locals or the newly-migrantized? The markers of the internally displaced populations' visibility: the Ukraine case, 2014-2021	59
PAWEŁ PIETNOCZKA (Olsztyn) The issue of security in the elections programmes of candidates for the office of President of Ukraine in 2019	73
NATALIIA KHOMA IHOR VDOVYCHYN (Lviv) Slow strengthening of Latvia's resilience in preventing and combating corruption: an analysis of causes	87
BARA NDIAYE (Olsztyn) Russian-African relations in the light of the war in Ukraine	101
JÓZEF GÓRNIOWICZ (Olsztyn) Cooperation of the University of Warmia and Mazury in Olsztyn with the Ukrainian Pedagogical University in Berdiansk – a short episode from the history of scientific, didactic and cultural exchange	123

POLITICAL AND MILITARY RELATIONS BETWEEN POLAND AND RUSSIA IN CONTEMPORARY TIMES

GRZEGORZ JASIŃSKI (Warsaw) Soviets against the Union of Armed Struggle and the Home Army 1939-1945	137
ROMAN JURKOWSKI (Olsztyn) “Dziennik Poznański” and “Kurier Poznański” in the face of the issue of the Polish eastern border during the preliminary negotiations in Riga (September 21 – October 12, 1920)	149
ADAM ADRIAN OSTANEK (Warsaw) For the inviolability of borders. The Polish-Soviet political dispute over the shape of the eastern border of Poland after World War II	161
JAROSŁAW WÓLKONOWSKI (Białystok) Soviet-Polish military and political relations in the Wilno region in the period of World War II	175

CULTURE, LITERATURE, MEDIA

OLGA BIGUN (Ivano-Frankivsk)	
Christian archetypes in Taras Shevchenko's writings and paintings	191
SLAWOMIR SOBIERAJ (Siedlce)	
Tadeusz Miciński, Polish Theatre and Poles in Moscow in 1915-1918 (on the Margin of the Poet's Wartime Journalism)	203
ANNA ZALEWSKA (Toruń)	
Interdiction and the Consequences of its Violation in the Context of the Value System of a Magic Fairy Tale	217
SAULE ABISHEVA MADINA MOLDAGALI SAMAL SERIKOVA (Almaty)	
The colorful world of David Samoylov's poetry	231
SVETLANA TARATUTA TAT'YANA MEL'NIK (Vinnytsia)	
The hero of the new sincerity era: an attempt of cultural, psychological and literary analysis of Evgeny Grishkovets's monodramas	249
ORAL ARUKENOVA (Almaty)	
The Soviet colonialism: conscious and unconscious coding of meanings in the The Well novel by Abish Kekilbayev	265
LYUDMILA SAFRONOVA BOTAGOZ BAIZHIGIT ELENA SHMAKOVA (Almaty)	
The functionality of dream reality in an emigrant text	275

LANGUAGE

ALEKSANDER KIKLEWICZ DOROTA SZUMSKA (Olsztyn Cracow)	
The Moscow Semantic School and the Polish School of Semantic Syntax: the metalinguistic reconnaissance	285
ANNA PAVLOVA (Mainz)	
Structural-field approach to syntactic phraseology of Russian. Part 2	319
WOJCIECH KAJTOCH (Cracow)	
Is there a Text Image of the World?	333

SOURCE TEXTS

ANNA BORISSOVA DMITRIY LEGKIY SELIM CHAZBIJEWICZ (Kostanay Astana)	
"Nad przepaścią" (Above the steep). The paintings of an unknown Polish girl exiled to Kazakhstan	351

HISTORIA

DOI: 10.31648/pw.9018

YURY SNAPKOUSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1327-1160>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

**ALEKSANDER ŁAPPA (1802-1869) –
OSTATNI MARSZAŁEK SZLACHTY
GUBERNI MIŃSKIEJ Z WYBORU.
CZEŚĆ I: RODOWÓD I DZIAŁALNOŚĆ
POWIATOWA (1823-1859)**

**Alexander Łappa (1802-1869) –
Last Elected Minsk Governorate Marshal of Nobility:
Part I: Genealogy and county activity (1823-1859)**

ABSTRACT: A large number of archival and printed sources, as well as scientific literature analyzed by the author of the article, allows to reconstruct the genealogy and family networks of one of the key figures of the noble self-government of the westernmost parts of the Russian Empire of the 1850-1860s – Marshal of the Nobility of Bobruisk County, then Minsk Governorate Alexander Łappa. Due to successful careers, marriages and land deals, the Belarusian-Lithuanian minor landed noble family of Łappa, represented by a retired officer of the Russian troops Dominik Łappa and his son Alexander, were among the most progressive and respected Belarusian landowners in the first half of the 19th century. This opened the way for them to the highest elective offices in the local apparatus of noble self-government.

KEYWORDS: Alexander Łappa, the Łappa family, marshal of nobility, genealogy, Bobruisk County, the Minsk Governorate, the Russian Empire

Wstęp

W historii szlachty ziem białorusko-litewskich z XIX w. Aleksander Łappa jest postacią niepospolitą. Wzorowy właściciel ziemski, wdrażający w swoich majątkach zaawansowaną zachodnią myśl ekonomiczno-gospodarczą, przez 15 lat nieprzerwanie zajmował elekcyjne stanowisko marszałka szlachty powiatu bobrujskiego, jednego z największych w guberni mińskiej. Następnie został ostatnim wybranym przez szlachtę marszałkiem gubernialnym i odgrywał znaczącą rolę w życiu społeczno-politycznym regionu w przededniu i pierwszych miesiącach powstania styczniowego. W dodatku wieloletnia działalność A. Łappy na tych stanowiskach i udział w wyborach szlacheckich wraz z innymi elementami jego

bogatej biografii zakończyły się tragicznym finałem w postaci nieoczekiwanego aresztowania, kilku lat wygnania w głębi Rosji i nagłą śmiercią.

A. Łappa, jedna z kluczowych postaci samorządu szlacheckiego tzw. Kraju Północno-Zachodniego w latach 50.-60. XIX w. nie zyskał należytej uwagi w historycznych opracowaniach naukowych i nawet nie trafił na łamy takich znanych biograficznych kompendiów naukowych, jak *Polski słownik biograficzny*. Pierwsze informacje historiograficzne i biograficzne o nim, przed pojawieniem się niektórych współczesnych publikacji (Błaszczyk 2007, 207-208; Matveychik 2016, 332, nr 3339; Snapkovskiy 2016, 159-163), cechowały się nie tylko skąpością informacji, lecz także niewystarczającym stopniem ich prawdziwości (Jelski 1888, 943; Album Academicum 1889, 96, nr 1400; Gieysztor 1913, 344-345; Prendowska 1962, 389, przyp. 15; ANBTG, II 3, 3, L 5; Sierakowska 2010, 240). Na przykład w kilku z nich została błędnie podana data (Album Academicum 1889, 96, nr 1400; ANBTG, II 3, 3, L 5) i miejsce urodzenia (Gieysztor 1913, 344; Prendowska 1962, 389, przyp. 15) A. Łappy, granice chronologiczne i czas jego urzędowania na stanowiskach marszałka szlachty powiatu bobrujskiego i guberni mińskiej (Gieysztor 1913, 345; Prendowska 1962, 389, przyp. 15; Sierakowska 2010, 240). Inne źródła fragmentarycznie oraz niekonsekwentnie podają okoliczności aresztowania i zesłania, nie podano w nich wcale danych o jego sytuacji majątkowej, nie mówiąc już o innych aspektach biografii.

Do dzisiaj nie istnieje opracowanie specjalnie poświęcone osobowości i cechom charakteru A. Łappy. Najczęściej jego życie i działalność jest rozpatrywana w kontekście udziału liderów stanu szlacheckiego z guberni litewsko-białoruskich w przygotowywaniu projektów narodowo-politycznych, społecznych i edukacyjnych oraz w poszukiwaniu kompromisów z władzą carską w przeddzień oraz w pierwszych miesiącach powstania styczniowego (Przyborowski 1896, 396-398; Milovidov 1913, XXXVI; Smirnov 1963, 79 i n.; Kieniewicz 1986, 110 i n.; Fajnhauz 1999, 54 i n.; Bairašauskaitė 2003, 89 i n.; Szpoper 2003, 103 i n.; Komzolova 2005, 31 i n.; Dolbilov 2010, 176 i n.; Ulasavyets 2014, 134 i n.; Szpoper 2014, 218 i n.; Marozaw 2019, 165 i n.). W praktyce, do podjętych już bardzo skromnych badań nad osobowością A. Łappy, można zaliczyć tylko rozważania nad okresem jego studiów, gdy jest wymieniony jako jeden z pierwszych studentów polskiego pochodzenia w Imperatorskim Uniwersytecie w Dorpacie (Błaszczyk 2007, 187 i n.), oraz informacje wskazujące na niego jako ziemianina wprowadzającego postęp techniczny w rolnictwie i zwolennika edukacji mas chłopskich (Rayuk 2020, 61-62).

Jednocześnie nazwisko A. Łappy w historiografii zarówno polskiej, jak i białoruskiej wiąże się przede wszystkim z nieudaną próbą złożenia na imię imperatora, przez zebranie szlachty guberni mińskiej w końcu 1862 r., adresu o nadanie autonomii narodowo-kulturalnej guberniom litewsko-białoruskim wraz z prośbą o włączenie ich guberni w obręb administracyjny Królestwa Polskiego. Gdy pomysł z adresem do cara się nie udał, szlachta mińska zdecydowała się

na wpisanie jego treści do protokołu zebrania wyborczego marszałka szlachty. Jednak w dostępnych dotychczasowych opracowaniach rola w tym wydarzeniu samego A. Łappy i jego prawdziwe przekonania w tym zakresie są określone raczej niewyraźnie, jeśli nie błędnie, zaś czasami opisy historyków są w dodatku wewnętrznie zagmatwane i sprzeczne. Fenomen jego osobowości nie został jeszcze dogłębnie opisany, a nieoczekiwany i nieodwracalny upadek jego kariery szlacheckiego urzędnika, wraz z degradacją do statusu przestępcy na wygnaniu, wymaga nowych i uzasadnionych źródłowo wyjaśnień.

Niniejsza publikacja nie jest zatem w pełnej mierze biografią A. Łappy, lecz zwracając szczególną uwagę na jego pochodzenie, więzy rodzinne, stan majątkowy i doświadczenie służbowe, jest raczej wstępem do dalszych badań, dodam wstępem niezbędnym do zrozumienia jego zmarginalizowanej pozycji w ostatnim okresie życia, w jakiej się znalazł, znikając z areny społeczno-politycznej guberni mińskiej.

1. Pochodzenie i związku rodzinne

W przeciwieństwie do większości ziemian ze środowiska szlachty polskiej, którzy zajmowali w guberni mińskiej stanowiska z wyborów szlacheckich, A. Łappa nie pochodził z rodowej szlachty zamieszkałej w tej guberni. Jeśli wielu gubernialnych oraz powiatowych marszałków szlachty z ziemi mińskiej było silnie połączonych więzami rodzinnymi (Osztorpowie, Horwattowie, Słotwińscy, Prószyńscy itp.), to rodzina Łappów, także należąc do stanu szlacheckiego, odróżniała się pod tym względem od innych rodów, z których pochodzili wybieralni marszałkowie. Łappowie to raczej *self-made* rodzina, która zyskała uznanie w kręgach miejscowej bogatej szlachty i arystokracji nie tyle dzięki pokrewieństwu z dużymi i szanowanymi rodami ziemiańskimi, ile dzięki cechom osobistym, sprawności i sprytowi w dbaniu o własne interesy. Połączenie tych cech wraz z zastosowaniem nowoczesnego podejścia do zarządzania majątkami ziemskimi pomogło Łappom uzyskać wysoki poziom dochodów będący podstawą ich dobrobytu i bogactwa i dzięki temu zdobyć w środowisku szlacheckim reputację jednych z najlepszych rolników w kraju.

Pojawienie rodziny Łappów na terenie guberni mińskiej należy wiązać z przełomem XVIII i XIX w. (raczej nawet z pierwszą dekadą XIX w.), kiedy oficer kawalerii wojsk rosyjskich Dominik¹ Józef Łappa (ojciec Aleksandra) po wyjściu z wojska nabył tam dwa majątki: Rudobiełkę w powiecie bobrujskim (od właścicieli Uzłowskich) i Tokarnię w powiecie ihumeńskim (od generałów Wasilija Popowa i Georgija Szewicza). Wydawcy wspomnień J. Gieysztora w biogramie o Aleksandrze Łappie, opracowanym na podstawie informacji otrzymanych od Dominika Leona Łappy (najstarszego syna Aleksandra), błędnie podali, że urodził się on w Rudobiełce

¹ W transkrypcji rosyjskiej – Демьян ‘Dem’yan’ i Дементий ‘Dementij’.

(Gieysztor 1913, 344). Następnie ten błąd powtórzono w niektórych publikacjach (np. Prendowska 1962, 389, przyp. 15). I tylko G. Błaszczuk podał w wątpliwość wiarygodność tej informacji (Błaszczuk 2007, 207), odnosząc się do alfabetycznego spisu studentów Cesarskiego Uniwersytetu w Dorpacie z lat 1802-1889, z którego wynika, że A. Łappa urodził się w majątku Rudnia na ziemi witebskiej (ANBTG, II 3, 3, L 5)². Ale jednocześnie Błaszczuk, korzystający z dostępnych słowników (Album Academicum 1889, 96, nr 1400; ANBTG, II 3, 3, L 5), też nie jest dokładny gdyż podaje błędną datę urodzenia A. Łappy, czyli 17 września 1803 r.

Kwestię daty i miejsca urodzenia A. Łappy udało mi się rozwiązać po odkryciu wpisu o jego chrzcie w księdze metrykalnej mikulińskiego (mikulino-rudniańskiego) kościoła bernardynów w powiecie orszańskim, w guberni mohylewskiej (NAHB, f. 1781, inw. 36, sygn. 152, k. 148; Snapkovskiy 2016, 159, 162)³. Według tego wpisu metrykalnego urodził się on 8 października 1802 r. we dworze Rudnia i został ochrzczony następnego dnia pod podwójnym imieniem – *Dionizius Alexander*. Rodzicami dziecka byli, zapisani w księdze, ślubni małżonkowie: Wielmożni Państwo (łac. *MMDD*) Dominik i Benedykta *de domo Szulcówna* Łappowie; ojciec nazywany jest w niej „regentem starodubskim”. Ta tytułatura (o ile nie jest to oczywiście nieautoryzowane nazewnictwo) może wskazywać na jego wcześniejszą służbę w sądzie powiatowym starodubskim namiestnictwa nowogród-siewierskiego, lub, co jest mniej prawdopodobne, iż nadano mu jeszcze za czasów dawnej Rzeczypospolitej tytuł nominalnego regenta ziemskiego w nieistniejącym powiecie starodubskim w województwie smoleńskim Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Narodzenie A. Łappy w majątku Rudnia w powiecie babinowickim guberni mohylewskiej, czyli na pograniczu ziemi witebskiej i smoleńskiej (północno-wschodnia Białoruś), nie jest przypadkowe. Łappowie to stara litewska rodzina szlachecka, której przedstawiciele pochodzą z pierwszej połowy XVII w. Posiadali oni majątki Jodupie i Łapińce (inaczej Łapino; z tą nazwą prawdopodobnie łączy się nazwisko „Łappa”⁴) w rzymskokatolickiej parafii kobylnickiej w powiecie oszmiańskim województwa wileńskiego (znajdującej się obecnie na terytorium współczesnej Białorusi) (NAHB, f. 319, inw. 1, sygn. 82, k. 761v-762v; Metryka

² Informacje o studentach Uniwersytetu w Dorpacie zasługują na większe zaufanie w tym sensie, że zostały pozyskane przez autora spisu alfabetycznego w trakcie opracowywania dokumentów osobowych studentów (lub przy analizie zasobu archiwalnego uniwersytetu).

³ Datę i miejsce chrztu Aleksandra Łappy (bez podania jednak daty i miejsca urodzenia) przedstawił na podstawie dokumentów sprawy wywodowej Łappów historyk D. Matvyeychuk w książce o uczestnikach powstania styczniowego (Matvyeychuk 2016, 332, nr 3339).

⁴ A. Bohdanowicz (ojciec klasyka literatury białoruskiej poety M. Bohdanowicza), którego ojciec pochodził z poddanych Aleksandra Łappy, w swoich wspomnieniach podaje jego nazwisko jako „Łapa” z następującym wyjaśnieniem: „[...] jest napisane: Łappo, ale jest to szlacheckie pragnienie aby ukryć nieokreślone nazwisko tak, aby wydawało się bardziej zawile” (Bogdanovich 2012, 42). Słowa Bohdanowicza, moim zdaniem, nie są do końca sprawiedliwe, ponieważ w większości dokumentów nazwisko Aleksandra zapisywane jest w zwykłej formie „Łappa” lub „Łapa”, a tylko niektórzy z jego potomków używali nazwiska w formie „Łappo”.

Litewska 1989, 123, 184). Później należały do nich jeszcze majątki Sadwoiszki (inaczej Sudwiszki) w powiecie kowieńskim województwa trockiego Wielkiego Księstwa Litewskiego (NAHB, f. 319, inw. 1, sygn. 82, k. 763-763v; sygn. 358, k. 533v). Przodkowie A. Łappy już w trzecim pokoleniu (lata 50. XVIII w.) władali również majątkami w powiecie witebskim województwa witebskiego, w szczególności folwarkiem Rudnia⁵ (Anishchanka 2010, 201), w którym prawdopodobnie w 1756 r. urodził się Dominik Józef – ojciec Aleksandra. Z dokumentów o szlacheckim pochodzeniu Łappów wynika, iż był on także ochrzczony w kościele mikulińskim⁶ (NAHB, f. 319, inw. 1, sygn. 82, k. 763v-764). Można zatem uznać majątek Rudnia za rodzinne gniazdo Łappów w północno-wschodniej części ziem białoruskich, przynajmniej według źródeł archiwalnych odnoszących się do bezpośrednich przodków Aleksandra.

Na terenie mikulińskiej parafii rzymskokatolickiej znajdował się także majątek Czarnorucie, którego właścicielem był kuzyn Dominika Józefa w trzecim stopniu – rotmistrz wojsk polskich Franciszek Łappa (NAHB, f. 319, inw. 2, sygn. 1734, k. 129v-130; f. 2001, inw. 1, sygn. 17, k. 287a v). Te dwie linie jednej rodziny Łappów, utraciwszy w drugiej połowie XVIII w. swoje majątki litewskie na terenach dawnych województw wileńskiego i trockiego, mocno zakorzeniły się w powiecie babinowickim namiestnictwa mohylewskiego (po I rozbiorze Rzeczypospolitej), gdzie szybko Łappowie zasymilowali się z miejscowymi rdzennymi rodami szlacheckimi.

Dominik Józef, ojciec Aleksandra, próbował zrobić karierę wojskową i wstąpił do kawalerii rosyjskiej. W składzie Armii Jekaterynosławskiej pod dowództwem Grigorija Potiomkina brał udział w wojnie rosyjsko-tureckiej 1787-1791 (mógł uczestniczyć w oblężeniu Chocimia i Oczakowa), ale po połączeniu Armii Jekaterynosławskiej i Armii Ukraińskiej w jedną Armię Północną, wiosną 1789 r., przeszedł na emeryturę w stopniu podporucznika (NAHB, f. 319, inw. 2, sygn. 1734, k. 10-10v)⁷. Następnie już jako urzędnik służby cywilnej był asesorem sądu sumienia w Mohylewie gubernialnym (od 1792 do 1795 r.), miał też IX rangę radcy tytularnego (Snapkovskiy 2016, 160). Ojciec Aleksandra był osobą wykształconą i dobrze zaznajomioną z przepisami prawa, ponieważ w całej swojej późniejszej karierze po wyjściu z wojska zajmował różne stanowiska w sądownictwie.

Jak udało się ustalić w wyniku żmudnych badań genealogicznych, matka A. Łappy (Benedykta Szulc) pochodziła ze szlacheckiej rodziny spolonizowanych Niemców Szulców (Szulców-Gulpowskich), znanych, podobnie jak Łappowie, co najmniej od pierwszej połowy XVII w., tylko znacznie od nich bogatszych (NAHB, f. 1781, inw. 36, sygn. 152, k. 148; Anishchanka 2010, 376; Zalivaka 2017, 207-208). W przeciwieństwie do Łappów, którzy pojawili się na północno-wschodnich

⁵ Być może nie całym majątkiem, ale tylko jego częścią.

⁶ Księgi metrykalne kościoła mikulińskiego z XVIII w. (za wyjątkiem lat 1798-1800) nie zachowały się.

⁷ W niektórych późniejszych dokumentach Dominik Józef Łappa występuje jako porucznik (w stanie spoczynku) wojsk rosyjskich (NAHB, f. 333, inw. 9, sygn. 79, k. 11-11v; sygn. 197, k. 825, 826).

ziemiach białoruskich dopiero mniej więcej w latach 1740-1750, Szulcowie byli rdzenną rodziną szlachecką z powiatu babinowickiego namiestnictwa mohylewskiego (dawnego województwa witebskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego), gdzie posiadali dobra Zaolsza (Zawolsze), Zui (Zujewo), Rżewo (Irżewka), Balakierze, Retki (Redźki) i inne (Anishchanka 2008a, 112; Zalivaka 2017, 207-208). Szulcowie posiadali również majątek ziemski w sąsiednim powiecie sieńskim (NAHB, f. 2001, inw. 1, sygn. 17, k. 255v-257). Wchodzili w związki małżeńskie ze znanymi rodzinami szlacheckimi ze wschodu ziem białoruskich, takimi jak Piorowie (Anishchanka 2008a, 112; Zalivaka 2017, 208), Weliamowiczowie (Anishchanka 2008b, 508), Bohomolcowie (NAHB, f. 1781, inw. 36, sygn. 151, k. 82; sygn. 154, k. 143), Kurowscy (NAHB, f. 1781, inw. 36, sygn. 155, k. 156v, 158; sygn. 157, k. 143-143v; sygn. 159, k. 143v) i inne.

Silna pozycja majątkowa zapewniła Szulcom odpowiednio wysoki status urzędniczy we własnym środowisku. Tak więc Jan Antoni Szulc, dziadek A. Łappy ze strony matki, na podstawie przywileju króla Augusta III z 21 kwietnia 1748 r. został miecznikiem witebskim (Zalivaka 2017, 208). A jego synowie, już w czasie panowania rosyjskiego, jak wynika z *Mesyatseslovov*⁸, byli wybierani przez szlachtę na ważne stanowiska w powiecie babinowickim. Ksawery został powiatowym marszałkiem szlachty (w latach 1789-1790), Jan (podporucznik) – kapitanem ziemskim (w latach 1788-1789 i 1793-1795) oraz członkiem sądu powiatowego (w latach 1790-1792), Mateusz (kapitan, następnie asesor kolegialny – VIII ranga cywilna) przez ponad 20 lat z rządu pełnił funkcję podkomorzego powiatowego (od 1801 do 1805 r.) i powiatowego marszałka szlachty (od 1805 do 1822/1823 r.). Natomiast Łappowie wręcz przeciwnie, jako drobnomajątkowa szlachta miejscowa, takich stanowisk nie zajmowali. Przodkowie A. Łappy z bezpośredniej linii męskiej pojawiają się w niektórych dokumentach jako ważni urzędnicy powiatu oszmiańskiego (dziadek Józef – krajczy, brat dziadka Florian – skarbnik, a pradziadek Jakub – podstoli) (Anishchanka 2010, 201; NAHB, f. 319, inw. 1, sygn. 82, k. 762v-763v), niemniej jednak jest bardzo prawdopodobne, że mogli oni samowolnie używać tych tytułów (nawet jeśli wskazywane są one w dokumentach urzędowych), jedynie pretendując do tych stanowisk, a nie faktycznie je zajmując⁹.

Oczywiste jest, że oprócz prestiżu, jaki niosły ze sobą służba wojskowa (stanowisko podporucznika) i cywilna oraz posiadanie resztek rodzinnego majątku (Rudnia), związek małżeński z Benedyktą Szulc otworzył dla 40-letniego Dominika Józefa Łappy nowe możliwości, zwłaszcza majątkowe oraz finansowe.

⁸ *Mesyatseslovy* (później *Adres-kalendar*) – specjalne oficjalne księgi, zawierające krótkie informacje o urzędnikach Imperium Rosyjskiego. Wydawane co rok w Petersburgu w okresie 1765-1796, 1801-1916.

⁹ Zachowane dane archiwalne, które znalazły się w słowniku *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego* dla województwa wileńskiego, nie potwierdzają zajmowania przez wymienione osoby podanych tutaj stanowisk (UWKL 2004).

Tak czy inaczej, po urodzeniu się kilkorga dzieci znalazł on środki na zakup dwóch całych majątków w sąsiedniej guberni mińskiej i przeniósł się do jednego z nich na stałe. Było to, jak można przypuścić, między narodzinami Aleksandra (1802) a VI rewizją¹⁰ (1811), według której „porucznik wojsk rosyjskich” Dominik Łappa figuruje jako nowy właściciel Rudobiełki i Tokarni (NAHB, f. 333, inw. 9, sygn. 197, k. 825; sygn. 213, k. 717). Znaczny uszczerbek jego majątków, jak też innych właścicieli ziemskich z guberni mińskiej, przyniosła inwazja Napoleona na Rosję. Przykładowo w jego majątku Rudobiełka liczba poddanych płci męskiej zmniejszyła się z 447 dusz (według rewizji z 1811 r.) do 295 dusz (według rewizji z 1816 r.) (NAHB, f. 333, inw. 9, sygn. 91, k. 422; sygn. 197, k. 825-849). Według rewizji z 1811 r. majątek Tokarnia liczył 479 dusz poddanych (NAHB, f. 333, inw. 9, sygn. 213, k. 717-748v). W 1814 r. Dominik Łappa sprzedał ten majątek obersekreterarzowi Senatowi Rządzącego, radcy kolegialnemu (VI ranga cywilna) Aleksandrowi Iskrzyckiemu (NAHB, f. 333, inw. 9, sygn. 79, k. 11).

Jako wzorowy gospodarz i znany w okolicy właściciel ziemski, w dodatku posiadający doświadczenie urzędnicze, Dominik Józef Łappa szybko zdobył autorytet wśród miejscowych ziemian, którzy wybrali go na stanowisko sędziego sądów granicznych, najpierw w Bobrujsku, a następnie (w 1816/1817 r.) w Ihumeniu (NAHB, f. 319, inw. 2, sygn. 1734, k. 5; f. 333, inw. 9, sygn. 79, k. 12). Chcąc ostatecznie umocnić swoją pozycję społeczną, postanowił wszcząć procedurę legitymacji szlacheckiej, której prawnym efektem był dekret deputacji wywodowej guberni mińskiej z 23 lipca 1817 r. o dołączeniu rodziny szlacheckiej Łappów herbu „Krzywda” do I części księgi rodów szlacheckich guberni mińskiej¹¹ (NAHB, f. 319, inw. 1, sygn. 82, k. 753-760v).

Jako zaangażowany społecznie ziemianin dobrze prowadzący swoje majątki Dominik Józef Łappa poświęcił wszystkie swoje siły dla rozwoju gospodarczego Rudobiełki w powiecie bobrujskim, słusznie zakładając, że dochodowa majątność ziemiska stworzy solidny fundament dla pomyślności rodziny. A. Jelski w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* tak scharakteryzował postać Dominika Łappy, informując jednocześnie o jednym ze źródeł jego sukcesu w działalności ekonomicznej:

Dominik Łappa, staranny gospodarz, w pierwszej połowie b[iejącego] (XIX. – Y. S.) stulecia osuszył olbrzymie błota okoliczne za pomocą systematycznej kanalizacji, przez co podniósł znacznie urodzajność gleby i w ogóle wzorowo urządził gospodarstwo (Jelski 1888, 943).

¹⁰ Rewizja – spis podatkowej ludności w Imperium Rosyjskim. W okresie między 1719 a 1858 r. odbyło się 10 takich rewizji.

¹¹ Błaszczyk prawdopodobnie nie znał dokumentacji wywodowej, jednoznacznie mówiącej o herbie „Krzywda”. Dlatego idąc za heraldykiem Adamem Bonieckim, pisze, że ród Łappów, do którego należała linia Aleksandra, używał herbu „Lubicz”, co jest oczywistym błędem (Boniecki 1912, 183-185; Błaszczyk 2007, 207).

19 lutego 1831 r. Dominik Łappa zakończył swoje życie w majątku Rudobiełka, gdzie został pochowany w kaplicy zbudowanej obok dworu (Snapkovskiy 2016, 160).

Wśród dzieci Dominika Józefa Łappy i Benedykty Szulc, oprócz Aleksandra, znani są też syn Michał, ochrzczony 1 października 1798 r. w kościele mikulińskim (pod potrójnym imieniem – Józef Mateusz Michał)¹² i córka Helena (Snapkovskiy 2016, 160-161; NAHB, f. 319, inw. 1, sygn. 82, k. 764). Podobno pod wpływem matki, której bracia Cyprian i Piotr Szulcowie byli jezuitami (Zalivaka 2017, 208), obaj synowie, Michał i Aleksander, zostali oddani na wychowanie do mohylewskiego kolegium jezuickiego. Synowie ci wspólnie kontynuowali edukację, ale już w Petersburgu, w niemieckiej szkole z internatem pastora Collinsa (Kolensa). Potem ich drogi się rozeszły: Michał poszedł w ślady ojca, zostając wojskowym, a Aleksander rozpoczął studia ekonomiczne w Cesarskim Uniwersytecie w Dorpacie.

Starszy brat Aleksandra okazał się postacią z rewolucyjnym życiorysem i z nie mniej tragicznym losem niż sam Aleksander. Michał Łappa uległ wpływom swojego włoskiego nauczyciela Mariano Gigli, prawdopodobnie członka rewolucyjnej organizacji włoskich karbonariuszy, został przez niego przyjęty do tajnego stowarzyszenia „Chejrut” (oddział „Związku Dobra Publicznego”) i po wstąpieniu w 1819 r. do Izmailowskiego Pułku Lejbgwardii stał się członkiem Towarzystwa Fiodora Glinki i Towarzystwa Północnego. Dosłużył się stopnia podporucznika i w przededniu powstania dekabrystów na Placu Senackim wraz z innymi spiskowcami dyskutował o planach odmowy złożenia przysięgi na wierność Mikołajowi I. Po stłumieniu buntu dekabrystów został aresztowany, przetrzymywany w więzieniu w twierdzy Pietropawłowskiej oraz w Kronsztadzie. Wyższy Sąd Karny skazał go na zdegradowanie do stopnia szeregowego i wysyłkę do odległych garnizonów w głębi Rosji. Przy tym nie pozbawiono go szlachectwa. Służąc w pułkach polowych Korpusu Kaukaskiego, udało mu się odzyskać stopień oficerski. Po przejściu na emeryturę w 1835 r. wrócił do majątku ojca w Rudobiełce, gdzie żył pod nadzorem policji. Zmarł tam „z suchot i kaszlu” 15 sierpnia 1840 r., będąc kawalerem, a tym samym bez rodzinnych spadkobierców (Dekabrysty 1988, 98; Shvyed 1997; Snapkovskiy 2016, 160-161).

Ich siostra Helena wyszła za mąż za Adama Bykowskiego, ziemianina z powiatu bobrujskiego, właściciela majątków Bojanów, Mosznica i Dworzec, który tylko krótko pełnił w powiecie kilka funkcji urzędniczych wybieranych przez szlachtę (NAHB, f. 319, inw. 3, sygn. 31, k. 23v-25).

Sam A. Łappa około połowy lat 20. XIX w. zawarł związek małżeński z młodą szlachcianką Antoniną Komar, córką sąsiada, ziemianina Antoniego Komara, właściciela majątku Chołopienicze w powiecie bobrujskim. Jeszcze za czasów

¹² W literaturze przedmiotu (Shvyed 1997) błędnie podaje się, że urodził się 13 października 1788 r. w majątku Rudobiełka powiatu bobrujskiego, ponieważ, po pierwsze, on został ochrzczony 1 października 1798 r. jako niemowlę, po drugie, urodził się w rzymskokatolickiej parafii mikulińskiej powiatu orszańskiego.

Rzeczypospolitej Komar otrzymał nadworny tytuł szambelana, pełnił funkcję pisarza powiatowego sądu ziemskiego w Bobrujsku, a następnie aktuariusza¹³ II Izby Sądu Głównego Mińskiego (Snapkovskiy 2016, 161; NAHB, f. 299, inw. 7, sygn. 13, k. 114v-115; f. 319, inw. 1, sygn. 36, k. 145-146v). I choć A. Łappa stosunkowo szybko został wdowcem (żona zmarła w drugiej połowie czwartej dekady XIX w.), to małżeństwo przyniosło mu bardzo liczne potomstwo. Według ksiąg metrykalnych kościoła choromieckiego i listy stanu jego służby (tzw. spisów formularnych) udało się ustalić imiona 14 dzieci, które urodziła mu Antonina Komar, jednak niektóre zmarły po urodzeniu (Snapkovskiy 2016, 161-162; NAHB, f. 299, inw. 7, sygn. 164, k. 185, 186; f. 319, inw. 3, sygn. 31, k. 18, 19; f. 320, inw. 3, sygn. 188, k. 17, 18, 19).

A więc, oprócz Szulców z powiatu babinowickiego, Komarowie oraz Bykowsy to pierwsze rody ziemiańskie z powiatu bobrujskiego, z którymi przybysze z północno-wschodnich ziem białoruskich, jakimi byli Łappowie, połączyli się w związkach rodzinnych. Natomiast najbardziej z nich znany A. Łappa, ojciec licznej rodziny, miał zostać jedynym kontynuatorem szlacheckiego rodu Łappów z linii „Rudniańsko-Rudobielskiej”.

2. Działalność powiatowa

Po ukończeniu Cesarskiego Uniwersytetu w Dorpacie (1822) A. Łappa już po roku rozpoczął działalność w instytucjach sądowych, do których objęcia upoważniał go wybór dokonany przez szlachtę z powiatu (NAHB, f. 319, inw. 3, sygn. 31, k. 17v-18). Posiadał przecież solidny bagaż wiedzy zdobyty w trzech różnych placówkach oświatowych, co ówczesnych warunkach w zupełności wystarczało do zajmowania różnorodnych stanowisk urzędniczych. Poza tym, wzorem ojca, sumiennie i z sukcesami prowadził działalność gospodarczą w majątku Rudobiełka, co nie mogło zostać niezauważone przez szlachtę z powiatu.

Pierwszy etap z prawie 30-letniego okresu aktywności urzędniczej A. Łappy był krótszy niż inne i pozostawał niejako w cieniu zawodowej, prawniczej działalności jego ojca. Rozpoczął pracę w bobrujskim powiatowym sądzie ziemskim na stanowisku podsądka (we wrześniu 1823 r.), w 1826 był już tam asesorem, a w 1829 został wybrany przez miejscową szlachtę na 3-letnią kadencję na odpowiedzialne stanowisko prezydenta sądu granicznego powiatu bobrujskiego (NAHB, f. 319, inw. 3, sygn. 31, k. 17v-18).

Po śmierci ojca w 1831 r. do spraw zawodowych doszły także obowiązki wobec rodziny i własnych posiadłości. Myśląc o przyszłości rodu, A. Łappa zajął się przede wszystkim dopracowaniem sprawy udokumentowania szlacheckiego

¹³ Aktuariusz – urzędnik kancelarii w Imperium Rosyjskim w XVIII – początku XIX w., stanowisko prawie niemal identyczne registratora.

pochodzenia rodu Łappów, tak aby wywód szlachecki był całkowicie zgodny z wymogami prawnymi okresu mikołajewskiego. Uzyskał uznanie szlachectwa rodu w postaci dekretu Senatu Rządzącego Imperium Rosyjskiego z 30 czerwca 1834 r. przypisującego go do I części księgi rodów szlacheckich guberni mińskiej (NAHB, f. 319, inw. 2, sygn. 1734, k. 10-12, 18-19).

Drugą kwestią było zwiększenie stanu posiadania. Starając się o nowe posiadłości oraz podnosząc wydajność swoich majątków, między połową lat 30. a początkiem lat 40. XIX w., A. Łappa kupił od ziemian Wiszczyńskich (prawdopodobnie od Barbary Wiszczyńskiej – wdowy po radcy stanu) sąsiadujący z Rudobiełką majątek Kosarycze (Kosarzyce), który według opisu inwentarzowego z 1844 r. liczył 7850 dziesięcin ziemi (NAHB, f. 142, inw. 1, sygn. 135, k. 64). Po tym zakupie majątek Kosarycze, wraz z folwarkami Aleksandria i Horodek, włączono do dóbr Rudobiełka, ale już według IX rewizji (1850) wydzielono go w odrębną posiadłość liczącą 439 dusz poddanych (NAHB, f. 333, inw. 9, sygn. 628, k. 462-469).

W październiku 1843 r. A. Łappa otrzymał pierwszą nagrodę państwową – order św. Stanisława III klasy, a rok później, 6 października 1844 r., został po raz pierwszy wybrany na marszałka szlachty powiatu bobrujskiego i przebywał na tym stanowisku przez pięć 3-letnich kadencji z rządu (do września 1859 r.). W tym czasie udało mu się dwukrotnie (w 1846 i 1851 r.) zasłużyć na „osobistą łaskę” cesarza „za wzorową, sumienną służbę” i otrzymać w nagrodę order św. Włodzimierza IV klasy (1855). Dosłużył się wówczas VIII rangi cywilnej – asesora kolegiального (NAHB, f. 299, inw. 7, sygn. 164, k. 184v-187; Snapkovskiy 2016, 159). Rosnąca rola A. Łappy w środowisku ziemian mińskich, dobre relacje z władzami, czego dowodem są ordery i wyższe rangi w hierarchii urzędniczej, nie pozostawały bez wpływu na dążenie marszałka powiatowego do dodatkowego podkreślenia i udokumentowania „historyczności i dawnych zasług” swojego rodu. A. Łappa dołożył więc wiele starań, aby przenieść swoją rodzinę jako „starożytną i zacną” do VI części księgi rodów szlacheckich guberni mińskiej, czyli części najbardziej prestiżowej. Na podstawie dodatkowych dokumentów genealogicznych deputacja wywodowa guberni mińskiej uchwaliła to przeniesienie 1 czerwca 1849 r., zaś 23 sierpnia tego samego roku zostało ono zatwierdzone dekretem Senatu Rządzącego Imperium Rosyjskiego (NAHB, f. 319, inw. 1, sygn. 358, k. 530-535v; f. 319, inw. 2, sygn. 1734, k. 98-98v).

Wraz z wieloletnim doświadczeniem urzędniczo-społecznym, jakie przynosiło stanowisko powiatowego marszałka szlachty, zyskał A. Łappa również reputację dobrze prosperującego właściciela ziemskiego. Jego zamożność stale rosła. Oprócz rodzowego majątku Rudobiełka, który według opisu inwentarzowego z 1844 r. liczył 22314 dziesięcin ziemi (NAHB, f. 142, inw. 1, sygn. 135, k. 62), a według rewizji z 1850 r. – 1223 dusze poddanych (NAHB, f. 333, inw. 9, sygn. 628, k. 400-460), i kupionego majątku Kosarycze w jego ręce w drugiej połowie lat 40. XIX w. przeszedł majątek Chołopienicze w powiecie bobrujskim. To własność jego

zmarłej żony – w majątku według rewizji z 1850 r. było 462 dusz poddanych (NAHB, f. 333, inw. 9, sygn. 628, k. 377-399). Wreszcie w marcu 1857 r. A. Łappa nabył, od żony tajnego radcy Heleny Titowej z domu hrabiów Chreptowiczów, za dużą jak na ówczesne czasy sumę 165 362 rubli i 47 kopiejek srebrem dobra w powiecie borysowskim, noszące taką samą nazwę jak posagowe posiadłości żony – Chołopenicze. Składały się one z miasta Chołopenicze oraz 32 wsi i według rewizji z 1858 r. było tam 3600 dusz poddanych (NAHB, f. 333, inw. 9, sygn. 1095, k. 496-831). Te ostatnie wielkie nabytki znacząco wzmocniły i tak już bardzo dobrą sytuację majątkową A. Łappy i tym samym podniosły też jego prestiż wśród szlachty w nadchodzących wyborach nowego gubernialnego marszałka szlachty, które miały odbyć się na jesieni 1859 r.

Zamiłowanie A. Łappy do szerzenia oświaty (Rayuk 2020, 61) i troska o własnych podanych wyniesione z domu i lat studiów w Dorpacie wpłynęły także na dobre, humanitarne stosunki właściciela z poddanymi, szczególnie w rodowej Rudobiełce. W związku z tym klasyk literatury białoruskiej W. Dunin-Marcinkiewicz w jednej ze swoich książek zwrócił się do A. Łappy z osobistą dedykacją („w hołdzie wysokiego poważania”), dobrze znaną krytykom literackim, w której napisał¹⁴:

[...] Ja przeto, wychowaniec Bobrujskiego powiatu, w późniejszym już czasie zwiedzając kilkakrotnie rodzinną ziemię, z interessem przyglądałem się bytowi kmiotków, zalegających Bobrujskie niwy. W tych wędrówkach, przejeżdżając przez majątki Pana, z rozkoszą oko moje nieraz spoczęło na porządnym zabudowaniach gospodarczych poczciwego ludu; weselem pierś mi zabiła! – gdy dośledziłem tam obfitość wszystkiego zamożność mieszkańców znamionującą. – Wówczas to wykrzyknąłem radośnie: Bóg z tym ludem mieszka! – nie pańska tu, lecz ojcowska rządzi prawica! Komuż więc najwłaściwiej mam przypisać tę moją pracę, jeśli nie opiekunowi słabych, jeśli nie ojcowi kmieci? – a dumnym się policzę, kiedy szanowne Jego nazwisko pracę tę uzacni (Dunin Marcinkiewicz 1856, 5, 7-8).

Podobne uwagi poczynił również S. Łaszkarjow – mieszkaniec stolicy, czynownik oraz działacz społeczny:

[...] Szczególnie godna uwagi jest praca nad organizacją życia swoich poddanych marszałka szlachty bobrujskiego powiatu Łappy. Z przyczyn dobrobytu, przyzwyczajania do porządku i poprawy wszystkiego, jego poddani są zauważalnie lepsi od innych ze względu moralnego (MGV 1859, 8-9).

¹⁴ W różnych współczesnych wydaniach dzieł Dunina-Marcinkiewicza dedykacja dla A. Łappy została wykorzystana przez redaktorów tylko jako wstęp do opowiadania poetyckiego *Kupalla* (np. Dunin Marcinkiewicz 1984, 223; Dunin Marcinkiewicz 2001, 141-142). Jednak z pierwszego wydania tomu *Ciekawys? Przeczytaj! Trzy powiastki i wierszyk ulotny* z 1856 r. wynika, że całe to wydanie zadedykowano Łappie, a nie tylko znajdujący się tam utwór *Kupalla* (Dunin Marcinkiewicz 1856, 5-9).

A. Bohdanowicz, którego ojciec był kucharzem u A. Łappy, choć opisuje go bardziej powściągliwie (jeśli nie krytycznie!), to jednak także oddał hołd jego zdolnościom organizacyjnym i praktycznemu umysłowi. W związku z zakupem przez A. Łappę majątku Chołopenicze w powiecie borysowskim Bohdanowicz pisze:

[...] [Łapa] chciał jak najlepiej wykorzystać ten zakup. Nie wierzył, że stało się to w przededniu wielkich przewrotów i z tego powodu wszystko to było na niepewnym gruncie. [...] nowy właściciel chciał urządzić gospodarkę w nowy sposób, tak aby wyciągnąć jak największe korzyści ze swoich poddanych. Jego plan przywidywał przemieszczenie siły roboczej i obsadzenie obu majątków – Rudobiełki i Chołopenicz – brakującymi robotnikami i specjalistami. Wysłał zatem część mieszkańców Chołopenicz do Rudobiełki, a stamtąd skierował swoich „czumaków”¹⁵, część ze sztabu zażądania [...] (Bogdanovich 2012, 71).

Wieloletnie pełnienie funkcji bobrujskiego powiatowego marszałka szlachty, wraz z rosnącą zamożnością, uczyniły z A. Łappy jednego z najwybitniejszych i najbardziej wpływowych właścicieli ziemskich w powiecie. Potwierdzeniem tego był fakt wybrania go w sierpniu 1858 r. (na okres kilku miesięcy) na delegata z powiatu bobrujskiego do Komitetu Włościańskiego guberni mińskiej, którego zadaniem było wypracowaniem warunków do przeprowadzenia procesu zniesienia poddaństwa i uwłaszczenia chłopów (Zaleski 1868, 342).

Tak więc pod koniec lat 50. XIX w. istniały społeczne i ekonomiczne przesłanki do wysunięcia kandydatury A. Łappy na wysokie i odpowiedzialne stanowisko marszałka szlachty całej guberni. Dodam, że ten szybki awans szlachcica pochodzącego z mało znanego i niezbyt zamożnego rodu był wynikiem jego (i ojca) pracowitości, wytrwałości i niewątpliwej inteligencji.

Jego działalność na nowym stanowisku, na krótko przed wybuchem powstania styczniowego z położeniem akcentu na kontekst ideowy i polityczny, zostanie omówiona w drugiej części artykułu.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Niemiecko-Bałtyckiego Towarzystwa Genealogicznego, Darmstadt (ANBTG) [Das Archiv der Deutsch-Baltischen Genealogischen Gesellschaft e.V., Darmstadt], II 3, 3, Alphabetisches Verzeichnis der Immatrikulierten der Universität Dorpat von 1802 bis 1889, mit genealogischen Ergänzungen [bis 1994], zusammengestellt von Karl Johann Paulsen, bearbeitet von Michael Bark und Leon Starck.

¹⁵ Czumakami nazywano chłopów zajmujących się przewożeniem soli i ryb na wozach zaprzężonych w woły.

Narodowy Archiwum Historyczny Białorusi, Mińsk (НАНБ) [Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск], f. 142, inw. 1, sygn. 135; f. 299, inw. 7, sygn. 13, 164; f. 319, inw. 1, sygn. 36, 82, 358; inw. 2, sygn. 1734; inw. 3, sygn. 31; f. 320, inw. 3, sygn. 188; f. 333, inw. 9, sygn. 79, 91, 197, 213, 628, 1095; f. 1781, inw. 36, sygn. 151, 152, 154, 155, 157, 159; f. 2001, inw. 1, sygn. 17.

Źródła drukowane

- BOGDANOVICH, A. YE. (2012), *Ya vsyu zhizn' stremilsya k svetu. 1. Moi vospominaniya*. Minsk. [Богданович, А. Е. (2012), *Я всю жизнь стремился к свету. 1. Мои воспоминания*. Мінск.]
- DUNIN MARCINKIEWICZ, W. (1856), *Ciekawys? Przeczytaj! Trzy powiastki i wierszyk ulotny*. Mińsk.
- DUNIN MARCINKIEWICZ, W. (1984), *Tvory*. Minsk. [Дунін-Марцінкевіч, В. (1984), *Творы*. Мінск.]
- DUNIN MARCINKIEWICZ, W. (2001), *Vybranyya tvory*. Minsk. [Дунін-Марцінкевіч, В. (2001), *Выбраныя творы*. Мінск.]
- GIEYSZTOR, J. (1913), *Pamiętniki z lat 1857-1865. 1. Wilno*.
- Metryka Litewska (1989), *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.* Rachuba, A. (oprac.) | Wasilewski, T. (red.). Warszawa.
- MGV (1859), *Minskiye gubernskie vedomosti, 16 I 1859, nr 3, otдел 2, chast' neofitsial'naya*. [Минские губернские ведомости, 16 I 1859, nr 3, отдел 2, часть неофициальная.]
- PRENDOWSKA, J. (1962), *Moje wspomnienia*. Kraków.
- SIERAKOWSKA (z DALEWSKICH), A. (2010), *Wspomnienia*. Warszawa.

Opracowania

- Album Academicum (1889), *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*. Hasselblatt, A. | Otto, G. (bearb.). Dorpat.
- ANISHCHANKA, YA. K. (2008a), *Spisy shlyakhty Mahilyowskay hubyerni za 1783-1784 hh.* In: *Arkhivaryus: Zbornik navukovykh pavyedamlyennyaw i artykulaw. 6, 110-131*. [Анішчанка, Я. К. (2008a), *Списы шляхты Магілёўскай губерні за 1783-1784 гг. У: Архіварыус: Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў. 6, 110-131.*]
- ANISHCHANKA, YA. K. (2008b), *Zbor tvoraw u shastsi tamakh. 4. Uradniki byelaruskikh zyemlyaw VKL pry Stanislavye Panyatowskim: spisy na ruskay movye*. Minsk. [Анішчанка, Я. К. (2008b), *Збор твораў у шасці тамах. 4. Ураднікі беларускіх земляў ВКЛ пры Станіславе Панятоўскім: спісы на рускай мове*. Мінск.]
- ANISHCHANKA, YA. K. (2010), *Zbor tvoraw u shastsi tamakh. 6. Uradniki byelaruskikh zyemlyaw VKL u pyershay palovye XVIII st.: spisy na ruskay movye*. Minsk. [Анішчанка, Я. К. (2010), *Збор твораў у шасці тамах. 6. Ураднікі беларускіх земляў ВКЛ у першай палове XVIII ст.: спісы на рускай мове*. Мінск.]
- BAIRAŠAUSKAITĖ, T. (2003), *Lietuvos bajorų savivalda XIX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius.
- BLASZCZYK, G. (2007), *Pierwsi Polacy na Uniwersytecie Dorpackim w latach 1802-1832*. W: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. 52/3-4, 185-223*.
- BONIECKI, A. (1912), *Herbarz polski. XV*. Warszawa.
- Dekabristy (1988), *Dekabristy: Biograficheskiy spravochnik*. Mironenko, S. V. (podg.) | Nechkina, M. V. (red.). Moskva. [Декабристы (1988), *Декабристы: Биографический справочник*. Мироненко, С. В. (подг.) | Нечкина, М. В. (ред.). Москва.]
- DOLBILOV, M. D. (2010), *Russkiy kray, chuzhaya vera: Etnokonfessional'naya politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II*. Moskva. [Долбилов, М. Д. (2010), *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*. Москва.]
- FAJNHAUZ, D. (1999), *1863. Litwa i Białoruś*. Warszawa.
- JELSKI, A. (1888), *Rudobielka*. W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. IX*. Warszawa, 942-943.
- KIENIEWICZ, S. (1986), *Dereszewicze 1863*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

- KOMZOŁOVA, A. A. (2005), *Politika samoderzhaviya v Severo-Zapadnom kraje v epokhu Velikikh reform*. Moskva. [Комзолова, А. А. (2005), *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*. Москва.]
- MAROZAW, S. P. (2019), *Ideya adradzhennya Vyalikaha Knyastva Litovskaha w hramadska-palitychnym zhytstsi Byelarusi (1795-1939 hh.)*. Hrodna. [Марозаў, С. П. (2019), *Ідэя адраджэння Вялікага Княства Літоўскага ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1795-1939 гг.)*. Гродна.]
- MATVYEYCHYK, D. SN. (2016), *Udzyel'niki pawstannya 1863-1864 hadow: biyahrafichny slownik (pavodlye materyyalaw Natsyyanal'naha historychnaha arkhiva Byelarusi)*. Minsk. [Матвейчык, Д. Ч. (2016), *Удзельнікі паўстання 1863-1864 гадоў: біяграфічны слоўнік (паводле матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)*. Мінск.]
- MILOVIDOV, A. (1913), *Predisloviye*. In: *Vilenskiy vremennik*. VI/1. Milovidov, A. I. (sost.). Vil'na, XXXIII-LXVI. [Миловидов, А. (1913), *Предисловіе*. В: *Виленский временник*. VI/1. Миловидов, А. И. (сост.). Вильна, XXXIII-LXVI.]
- PRZYBOROWSKI, W. (1896), *Historiya dwóch lat. 1861-1862*. Z. L. S. (wyd.). 2/V. Kraków.
- RAYUK, A. R. (2020), *Nyefarmal'nyya svyazi pamizh dvaranstvam Minskay hubyerni w 1795-1863 hadakh*. In: *Historyya i hramadaznawstva*, 1, 58-63. [Раяук, А. Р. (2020), *Нефармальныя сувязі паміж дваранствам Мінскай губерні ў 1795-1863 гадах*. У: *Гісторыя і грамадазнаўства*, 1, 58-63.]
- SHVYED, V. (1997), *Lapa (Lapo) Matsvyey Mikhail Dzyam'yanavich (Daminikavich)*. In: *Entsyklaryedyya historyi Byelarusi*. 4. Minsk, 333. [Швед, В. (1997), *Лапа (Лапо) Мацвей Міхаіл Дзямянавіч (Дамінікавіч)*. У: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. 4. Мінск, 333.]
- SMIRNOV, A. F. (1963), *Vosstaniye 1863 goda v Litve i Belorussii*. Moskva. [Смирнов, А. Ф. (1963), *Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии*. Москва.]
- SNAPKOUSKI, YU. N. (2016), *Minskiye gubernatory, vitse-gubernatory i gubernskie predvoditeli dvoryanstva (1793-1917): Biograficheskii spravochnik*. Minsk. [Снапковскі, Ю. Н. (2016), *Мінскія губернатры, віце-губернатры і губернскія прадводіцелі дваранства (1793-1917): Біяграфічны справочнік*. Мінск.]
- SZPROPER, D. (2003), *Pomiedzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855-1862*. Gdańsk.
- SZPROPER, D. (2014), *Politicheskiye initsiatyvy shlyakhty Podol'skoy i Minskoy guberniy nakanune Pol'skogo vosstaniya 1863 goda*. In: *Vestnik istorii, literatury, iskusstva*. 9, 211-221. [Шпропер, Д. (2014), *Політычныя ініцыятывы шляхты Подольскай і Мінскай губерній накануне Польскага востання 1863 года*. В: *Вестник истории, литературы, искусства*. 9, 211-221.]
- ULASAVYETS, YA. V. (2014), *Sproba wdzyelu pradvadzitsyelyaw dvaranstva w farmiravanni wradavay palityki w dachynuenni da byelaruskikh hubyernyaw u 1855-1863 hh*. In: *Korshuk, U. K. (ed.), Pratsy historychnaha fakul'teta BDU: Navukovy zbornik*. Minsk, 129-141. [Уласавец, Я. В. (2014), *Спраба ўдзелу прадвадзіцеляў дваранства ў фарміраванні ўрадавай палітыкі ў дачыненні да беларускіх губерняў у 1855-1863 гг.* У: *Коршук, У. К. (адк. рэд.), Працы гістарычнага факультэта БДУ: Навуковы зборнік*. Мінск, 129-141.]
- UWKL (2004), *Urzednicy Wielkiego Ksiestwa Litewskiego: spisy*. I. Wojewodstwo wilenskie. XIV-XVIII wiek. Rachuba, A. (red.) | Lulewicz, H. | Rachuba, A. | Romaniuk, P. P. (oprac.) | Jemialianczuk, U. | Macuk, A. (współpr.). Warszawa.
- ZALESKI, B. (1868), *Zniesienie poddaństwa na Litwie*. W: *Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. Rok 1867*. Paryż, 315-374.
- ZALIVAKA, A. S. (2017), *Shlyakhta Mahilyowskay hubyerni. Radavody*. Minsk. [Залівака, А. С. (2017), *Шляхта Магілёўскай губерні. Радаводы*. Мінск.]

EKONOMIKA

DOI: 10.31648/pw.9019

KRZYSZTOF WALISZEWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4239-5875>

Poznań University of Economics and Business

SOCIO-ECONOMIC DETERMINANTS OF FINANCIAL INCLUSION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE DURING THE COVID-19 PANDEMIC

ABSTRACT: A society's financial inclusion – understood as possessing and actively using a bank or non-bank account – is one of many indicators of sustainable growth and economic development. The COVID-19 pandemic has accelerated the process of financial integration through the use of modern technologies in finance, financial innovation and the need to have an account to receive aid from government crisis shields or to confirm official activities through a trusted profile in a bank. Furthermore, EU regulations have accelerated the process of financial integration through the institution of a basic bank account and open banking solutions. Financial education programs and activities of financial institutions under the Corporate Social Responsibility (CSR)/Environment Social Governance (ESG) strategy have also contributed to improving financial literacy, which directly reduces financial self-exclusion. The aim of the article is to check whether financial inclusion has increased during the pandemic and to identify socio-demographic determinants of this inclusion such as sex, age, in or out labor force, education, and wealth level in selected CEE countries. The article uses statistical data from The Global Findex research conducted since 2011 and by the World Bank, covering the period 2011-2021. The empirical study confirmed that during the COVID-19 pandemic, the largest increases in the percentage of people aged 15+ with a bank account were recorded, and the studied Central and Eastern European countries differed in this respect. Selected socio-demographic variables differentiated the level of financial integration in the analysed countries. The level of financial inclusion in selected European countries increased in the considered period, especially in countries with the initially lowest level of financial inclusion (Ukraine, Bulgaria). Financial inclusion was positively influenced by professional activity, at least secondary education, age of 25 and above, and high income. The greatest degree of financial inclusion was differentiated by education, and then by professional activity. However, sex was not shown to differentiate the level of financial inclusion.

KEYWORDS: financial inclusion, bank account, SARS-CoV-2 pandemic, CEE countries

Introduction

Bank account ownership is a fundamental measure of financial inclusion and a gateway to using financial services. Owners of formal bank accounts – whether those accounts are with a bank or regulated institution such as a credit union, microfinance institution, or a mobile money service provider – are capable of storing, sending, and receiving money. An account becomes a holistic means of personal finance control and management for saving, investing, financing consumption and investment, payment execution, risk management (including insurance), as well as accumulation of retirement capital and property succession. A bank and non-bank account allow for full participation in socio-economic life, as we have recently learned during the COVID-19 pandemic, where non-cash payments via a debit or credit card were preferred, and many official formalities, including applications for assistance, could be organised remotely by means of a trusted bank profile. The COVID-19 pandemic mobilised financial inclusion efforts across the world through several mechanisms, including the emergency relief payments that governments sent to accounts (Gentilini et al. 2020). COVID-19 boosted the adoption of digital financial services. According to World Bank data, about 40 percent of adults in developing economies (excluding China) who made a digital merchant payment with a card, phone, or on the internet, and more than one-third of adults in developing economies who paid a utility bill directly from an account, did so for the first time after the start of the pandemic (The Global Findex Database 2021).

In recent years, an increasing percentage of the population have a bank account or an account with a non-banking institution, assisted by the rapid development of internet and mobile banking, as well as EU regulations on the basic payment account (PAD, Payment Accounts Directive) and the development of non-banking institutions such as neobanks or PayTech (Payment Technology) facilitated by the implementation of the EU Directive PSD2 (Payment Services Directive 2), which initiated a new era of open banking (Waliszewski | Warchlewska 2021).

In many countries the phenomenon of approximation (convergence) of the percentage of those who have a bank or non-bank account to a level close to 100% – i.e. full saturation – means that every citizen has an account and is financially engaged. The phenomenon of saturation in terms of holding accounts is also observed in the studied countries of Central and Eastern Europe, because most of the countries surveyed in the last year of the analysis had levels over 90%, and some close to 100% (Slovenia, Estonia). Ukraine recorded a spectacular increase in financial inclusion, where in 2011-2021 the percentage of people with an account doubled from 41% to 84% (Chart 1).

The aim of the article is to present and analyse the socio-demographic determinants of financial inclusion in selected countries of Central and Eastern Europe. The article hypothesises that the COVID-19 pandemic accelerated

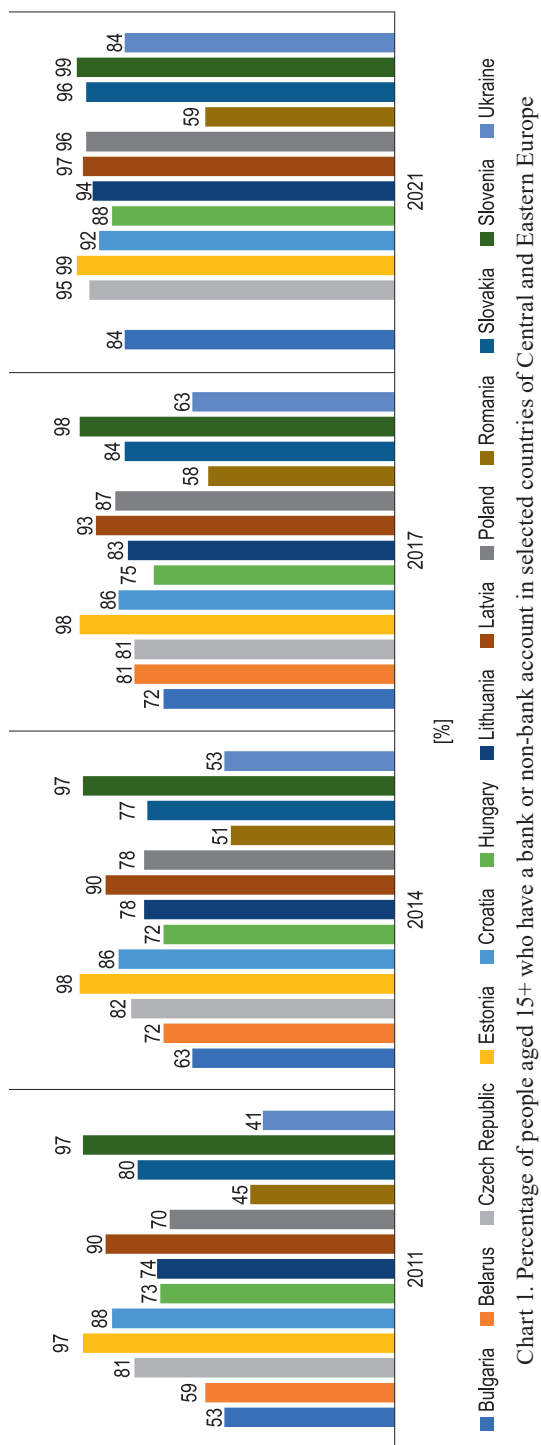

Chart 1. Percentage of people aged 15+ who have a bank or non-bank account in selected countries of Central and Eastern Europe in 2011, 2014, 2017 and 2021

Source: The Global Findex Database 2021.

the process of financial inclusion of households and the largest increase in financial inclusion was observed in 2017-2021, which was caused by many factors, and that socio-demographic variables influenced the geographical differentiation of financial inclusion in the studied countries of Central and Eastern Europe. The article consists of 5 parts: an introduction, a literature review, research methodology, research results and conclusions.

1. Literature review

Globally, in 2021, 76 percent of adults had an account at a bank or regulated institution such as a credit union, microfinance institution, or a mobile money service provider. Account ownership around the world increased by 50 percent within the 10 years from 2011 to 2021, from 51 percent to 76 percent of adults. From 2017 to 2021, the average rate of account ownership in developing economies increased by 8 percentage points, from 63 percent to 71 percent of adults. In Sub-Saharan Africa, this expansion largely stemmed from the adoption of mobile money (Demiruguc-Kunt | Klapper | Singer et al. 2022).

Financial inclusion called also financial integration plays an important role in creating jobs, improving access to credit for consumption and production purposes, increasing household expenditure, preventing exploitation caused by the informal financial system, increasing income and assets, developing human resources, as well as improving living standards. Therefore, it may lead to poverty reduction and economic and social development (Das 2012, 116). Evidence shows that households and businesses that have access to financial services are better able to withstand financial shocks than those that do not (Moore | Nizazi | Rouse et al. 2019).

Financial inclusion activities aim to ensure that all economic actors have access to appropriate financial services and the possibility to use them efficiently. Increasing financial inclusion has become a serious aim for both developed and developing countries. There are many indicators of financial inclusion, the most basic of which is having an account with a financial institution (Van | Linh 2019). The determinants of financial inclusion can be demand or supply driven. Factors that affect demand include socio-economic characteristics such as income, education, age and sex. On the other hand, supply is shaped by individual attitudes and perceptions which influence the decision to use financial services (Sanderson | Learnmore | Le Roux 2018). A visible feature differentiating countries in the world due to financial exclusion is the level of national income, because in developed countries this level is lower than in developing countries.

On the other hand, the lack of access to a bank account is treated as the main reason for financial exclusion, which may be due to geographic accessibility – lack of physical access to the divisions of financial institutions (located too far

away, incurring prohibitive travel costs). Alternatively, exclusion may be caused by the availability and terms of the offer—resulting from the level of risk accepted by the institution and the mismatch between the products and the actual needs of potential customers. People might be excluded because of the price when the costs of the service is too high. Compulsory exclusion or self-exclusion may occur when people themselves give up on financial services, including a bank account, because they believe that the institution will deny the access to them, or because they consider the fees excessive. Therefore, the search for the ways and means of encouraging financial inclusion is ongoing. Increasing importance among these factors is attributed to financial education that may ensure an appropriate level of knowledge, awareness and financial skills, which are the main elements of financial literacy (Frączek 2017). There are at least two mechanisms by which economic and financial competences influence the level of financial exclusion. The first one is the result of being unreasonable in the level of incurring liabilities, which results in the phenomenon over-indebtedness. The second mechanism concerns self-exclusion as an individual decision entities about not using financial services. (Kurowski | Laskowska 2016).

Therefore, in order to combat financial exclusion, to increase the scale of financial inclusion, national financial education strategies are developed, studied by the OECD, which also plays an important role in their development. The OECD and its International Network on Financial Education (INFE) conducts research and develops tools to support policymakers and public authorities to design and implement national strategies for financial education, which plays a major role in supporting effective forms of consumer protection by raising financial awareness of recipient groups and dealing with threats and damages (Musiał 2014, 837-848).

Microfinance institutions, which offer non-bank accounts for the poorer groups of society, previously excluded from the mainstream of socio-economic life, play an important role in mitigating financial exclusion (Milana | Ashta 2020; Pluskota 2020).

Modern information technologies (ICT tools), which reduce the costs of providing services and increase geographic accessibility through on-line services, also help in the fight against financial exclusion (Cichowicz 2018). Mobile banking is one of the most powerful ways to achieve financial integration in developing countries. The financial institutions themselves, as part of their social strategies (CSR) or more broadly sustainable development (ESG), work to reduce financial exclusion, because, thanks to a greater scale of financial inclusion, it is possible to borrow, save and invest responsibly (Úbeda | Mendez, Javier et al. 2022). The lack of access to banking generates inequality; therefore, financial inclusion is a crucial objective of the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs).

Cwynar's (2021) research results show that financial literacy in Eastern Europe is, on average, lower than in Western Europe. There is also a large heterogeneity

both in overall financial literacy and its partial scores (i.e., financial knowledge, confidence, attitudes) among East European countries. All of these phenomena appear to be a result of different political, social, economic, and culture-related experiences in these two parts of Europe after World War II. Being closed behind the Iron Curtain resulted in the fact that East and West European countries still differ, on average, in income and the amount of time an average person has had to become familiar with financial products, both of which are essential for empirical learning. These differences should be accounted for in financial education programs (Cwynar 2021).

In another research, it was proven that education, age, reasons and the period of registration at the labour office exert an impact on the selected areas of financial exclusion of the unemployed regarding the bank usage and the propensity to save (Nowacka | Szewczyk-Jarocka | Zawislińska 2021).

In the context of the ability of households to withstand shocks – e.g., a pandemic shock – there is talk of financial resilience, which is an important aspect of financial inclusion and refers to the ability of people and firms to recover from adverse economic shocks, such as job loss or unanticipated expenses, without suffering a decline in living standards. One previous global review indicates that financial inclusion affects, and is influenced by, the level of financial innovation, poverty levels, the stability of the financial sector, the state of the economy, financial literacy, and regulatory frameworks which differ across countries (Ozilli 2021).

Despite many historical items in the literature on the phenomenon of financial inclusion and exclusion, a certain gap in this respect is the current article on socio-demographic determinants of financial inclusion in Central and East European countries, especially in the new operating conditions created by the COVID-19 pandemic; hence the author's motivation to deal with this issue.

2. Methodology of research

The aim of the study was to evaluate financial inclusion understood as the percentage of people aged 15 and over who have accounts in financial institutions, including banks in selected countries of Central and Eastern Europe in 2011-2021, taking into account characteristics such as sex, professional activity, age, education and income. In order to determine the extent to which socio-demographic variables influence the percentage of those who had an account in the analysed countries, non-parametric U Mann-Whitney tests were applied, and for further analyses, measures of descriptive statistics and Spearman's rank correlation analysis were performed. The data for 2011, 2014, 2017, and 2021 used in the empirical study came from the World Bank's cyclical Global Findex Database, which is the result of a study conducted among 140 countries around the world. Data for individual

countries were representative and concerned various aspects of financial behaviour – e.g., having an account, making payments, accumulating savings or getting into debt. The choice of countries for analysis was dictated by the availability of data for the whole studied period for the following socio-demographic variables: sex, professional activity (active, passive), age (young adults aged 15-24, older adults 25 and more), education (primary, secondary and higher), income groups (40% of the poorest, 60% of the richest).

3. Results of research

Table 1 presents descriptive statistics for financial inclusion in total and by selected features. Comparisons of financial inclusion by sex, activity, age, education and income were made using Mann-Whitney U tests.

The level of financial inclusion in 2011-2021 in selected European countries was 41.3-99.4% and the average was 80.5% with a deviation of $\pm 15.0\%$. Analyses with U Mann-Whitney tests showed that when analysing the total number of countries across time, economic inclusion had a statistically significant influence on professional activity $Z = 5.20$; $p < .001$; $r = .51$, age $Z = 3.37$; $p < .01$; $r = .33$, education $Z = 5.94$; $p < .001$; $r = .59$ and income $Z = 3.16$; $p < .01$; $r = .31$. Inclusion was positively influenced by professional activity, at least secondary education, age of 25 and above, and high income. The greatest degree of financial inclusion was differentiated by education, and then by professional activity. However, sex was not shown to differentiate the level of financial inclusion in selected countries over time.

Table 1. The results of the analyses with the Mann-Whitney U tests for the comparison of financial inclusion in terms of sex, professional activity, age, education and income

	Min	Max	M	SD	Me	Z	p	r
Account ownership	41.3%	99.4%	80.5%	15.0%	82.9%			
Male	43.9%	100.0%	81.3%	14.6%	84.2%	.45	.651	.04
Female	39.2%	99.6%	79.7%	15.5%	81.0%			
In labor force	48.5%	100.0%	88.5%	12.6%	93.0%	5.20	***	.51
Out of labor force	27.9%	98.2%	67.9%	20.8%	65.4%			
Young adults 15-24	32.6%	100.0%	67.3%	21.6%	62.6%	3.37	**	.33
Older adults 25+	40.2%	99.3%	82.8%	14.8%	86.2%			
Primary or lower education	12.4%	98.4%	57.2%	24.6%	50.7%	5.94	***	.59
Secondary or higher education	47.3%	99.6%	86.6%	12.6%	89.4%			
40% poorest	30.2%	99.5%	73.8%	18.8%	77.1%	3.16	**	.31
60% richest	48.6%	100.0%	84.9%	12.8%	86.2%			

Min – minimum, Max – maximum, M – mean, SD – standard deviation, Me – median, Z – Mann-Whitney U statistics, p – level of statistical significance, r – size of differences, * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Next, the study investigated whether the general level of financial inclusion in Poland differed from the level of financial inclusion in other countries. For this purpose, a series of analyses with the Mann-Whitney U tests was performed, and the results of the analyses are presented in Table 2. These analyses showed that there was a statistically significant difference in the level of financial inclusion between Poland and Estonia $Z = 2.31$; $p < .05$; $r = .82$, Romania $Z = 2.31$; $p < .05$; $r = .82$, Slovenia $Z = 2.31$; $p < .05$; $r = .82$ and Ukraine $Z = 1.73$; $p = .083$; $r = .61$ (result at the border of statistical tendency). Financial inclusion in Poland was on an average level of 82.63%, with the higher level in Estonia 97.97% and Slovenia 97.74%, and lower in Romania 58.08% and Ukraine 60.11%. There were no differences in the level of financial inclusion between Poland and other countries.

Table 2. The results of analyses with U Mann-Whitney tests for the comparison of financial inclusion between Poland and other countries

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Z</i>	<i>p</i>	<i>r</i>
Poland	82.63%	11.04%			
Belarus	70.58%	11.34%	1.06	.289	.40
Bulgaria	68.00%	13.27%	1.44	.149	.51
Croatia	88.09%	2.70%	0.58	.564	.20
the Czech Republic	84.69%	6.86%	0.29	.773	.10
Estonia	97.97%	1.06%	2.31	*	.82
Hungary	77.02%	7.56%	0.58	.564	.20
Latvia	92.43%	3.20%	1.44	.149	.51
Lithuania	82.02%	8.53%	0.00	1.000	.00
Romania	58.08%	10.19%	2.31	*	.82
Slovakia	84.16%	8.17%	0.00	1.000	.00
Slovenia	97.74%	0.89%	2.31	*	.82
Ukraine	60.11%	17.96%	1.73	.083	.61

M – mean, *SD* – standard deviation, *Z* – Mann-Whitney U statistics, *p* – level of statistical significance, *r* – size of differences, * $p < .05$

The main aim of the research was to assess which variables concerning citizens: sex, economic activity, age, education and income influence financial inclusion in each of the analysed countries. For this purpose, a series of analyses with the Mann-Whitney U tests was performed, and Table 3 presents the results of these analyses to compare financial inclusion in individual countries by sex. The results of these analyses turned out to be statistically insignificant $p > .05$, which means that no differences were found between men and women in the analysed countries in terms of the percentage of people having accounts in the 2011-2021.

Table 3. The results of analyses with the Mann-Whitney U tests for the comparison of financial inclusion in individual countries by sex

	Male		Female		Z	p	r
	M	SD	M	SD			
Poland	82.77%	11.10%	81.33%	6.37%	0.29	.773	.10
Belarus	70.73%	10.90%	70.46%	11.71%	0.22	.827	.09
Bulgaria	66.73%	14.12%	69.14%	12.57%	0.58	.564	.20
Croatia	89.43%	3.97%	86.88%	3.04%	0.87	.386	.31
the Czech Republic	86.51%	6.89%	82.98%	7.02%	1.44	.149	.51
Estonia	97.72%	1.17%	98.18%	1.07%	0.29	.773	.10
Hungary	78.02%	8.31%	76.15%	7.16%	0.00	1.000	.00
Latvia	91.65%	3.95%	93.08%	3.15%	0.29	.773	.10
Lithuania	84.19%	9.58%	81.22%	12.78%	0.29	.773	.10
Romania	62.19%	10.09%	54.32%	10.22%	0.87	.386	.31
Slovakia	84.32%	9.79%	84.01%	6.90%	0.29	.773	.10
Slovenia	97.94%	1.63%	97.54%	0.68%	0.58	.564	.20
Ukraine	62.50%	18.52%	58.23%	17.50%	0.58	.564	.20

M – mean, SD – standard deviation, Z – Mann-Whitney U statistics, p – level of statistical significance, r – size of differences

Similarly, using the Mann-Whitney U tests, comparisons of financial inclusion in selected countries were made in terms of economic activity. On the basis of the results of these analyses, presented in Table 4, it can be seen that professional activity differentiated financial inclusion in the analysed countries statistically significantly $p < .05$ or on the verge of statistical tendency. In each of the analysed countries, a greater percentage of the economically active people had an account as compared to the economically inactive.

The aim of the study was also to compare the level of financial inclusion of citizens in each country according to their age group. For this purpose, a series of analyses with U Mann-Whitney tests was also performed, and the results are presented in Table 5. These analyses showed that the age groups differed statistically significantly in terms of the percentage of people with an account in Belarus $Z = 1.96$; $p = .050$; $r = .80$, Croatia $Z = 2.31$; $p < .05$; $r = .82$ and Latvia $Z = 1.73$; $p = .083$; $r = .61$ (the result is at the limits of the statistical tendency). In Belarus, Croatia and Latvia, a greater percentage of people had accounts in the case of people aged 25 and over when compared with the group of people aged up to 24. In other countries, the trend was the same, but the results of the analyses turned out to be statistically insignificant.

Table 4. The results of the analyses with the Mann-Whitney U tests for the comparison of financial inclusion in individual countries in terms of economic activity

	In labor force		Out of labor force		Z	p	r
	M	SD	M	SD			
Poland	93.24%	5.77%	64.71%	15.18%	1.73	.083	.61
Belarus	81.43%	12.11%	42.94%	13.76%	1.96	.050	.80
Bulgaria	79.22%	9.92%	53.13%	20.82%	1.73	.083	.61
Croatia	94.89%	1.97%	79.59%	3.97%	2.31	*	.82
the Czech Republic	95.08%	2.28%	68.81%	15.24%	2.31	*	.82
Estonia	98.78%	1.08%	96.44%	1.64%	2.02	*	.71
Hungary	89.58%	3.62%	60.94%	12.40%	2.31	*	.82
Latvia	97.14%	1.51%	83.76%	6.82%	2.31	*	.82
Lithuania	92.75%	5.93%	68.29%	16.57%	2.02	*	.71
Romania	66.76%	10.99%	46.26%	8.15%	2.02	*	.71
Slovakia	93.44%	2.55%	68.16%	16.90%	2.02	*	.71
Slovenia	98.58%	1.24%	96.32%	1.64%	1.73	.083	.61
Ukraine	67.38%	16.15%	47.48%	21.85%	1.16	.248	.41

M – mean, SD – standard deviation, Z – Mann-Whitney U statistics, p – level of statistical significance, r – size of differences, * p <.05

Table 5. The results of analyses with U Mann-Whitney tests for comparing financial inclusion in particular countries by age

	Young adults 15-24		Older adults 25+		Z	p	r
	M	SD	M	SD			
Poland	58.28%	25.78%	86.79%	5.52%	1.16	.248	.41
Belarus	48.33%	6.74%	74.45%	11.46%	1.96	.050	.80
Bulgaria	52.47%	24.74%	69.99%	12.53%	1.16	.248	.41
Croatia	64.01%	14.22%	91.93%	1.74%	2.31	*	.82
the Czech Republic	64.49%	23.28%	88.00%	4.69%	1.16	.248	.41
Estonia	93.35%	4.47%	98.72%	0.53%	1.16	.248	.41
Hungary	63.57%	19.77%	79.24%	5.64%	1.16	.248	.41
Latvia	82.55%	8.18%	93.98%	2.57%	1.73	.083	.61
Lithuania	68.05%	21.27%	85.58%	9.31%	1.44	.149	.51
Romania	53.76%	14.35%	58.91%	9.46%	0.58	.564	.20
Slovakia	61.94%	24.59%	88.38%	5.44%	1.16	.248	.41
Slovenia	97.48%	4.08%	97.80%	0.90%	0.87	.384	.31
Ukraine	61.47%	20.16%	59.94%	18.25%	0.29	.773	.10

M – mean, SD – standard deviation, Z – Mann-Whitney U statistics, p – level of statistical significance, r – size of differences, * p <.05

Another analysis with the Mann-Whitney U tests gave statistically significant $p < .05$ results for comparing financial inclusion between people with secondary and higher education compared to people with below-secondary education. This means that education in each country influenced the percentage of account holders. A greater percentage of people who had accounts was in the group of people with higher or secondary education in each of the surveyed countries.

Table 6. The results of analyses using U Mann-Whitney tests for comparing financial inclusion in individual countries by education

	Primary education or less		Secondary or higher		Z	p	r
	M	SD	M	SD			
Poland	55.72%	15.09%	87.50%	7.36%	2.31	*	.82
Belarus	26.76%	11.32%	78.57%	11.03%	1.96	*	.80
Bulgaria	42.73%	19.99%	79.58%	9.13%	2.02	*	.71
Croatia	69.43%	7.97%	94.55%	2.19%	2.31	*	.82
the Czech Republic	55.48%	21.44%	91.79%	3.22%	2.31	*	.82
Estonia	93.04%	4.48%	99.30%	0.34%	2.31	*	.82
Hungary	54.68%	12.26%	85.69%	4.81%	2.31	*	.82
Latvia	79.76%	7.85%	96.10%	1.84%	2.31	*	.82
Lithuania	55.55%	16.38%	87.86%	6.73%	2.31	*	.82
Romania	32.70%	4.50%	67.34%	10.93%	2.31	*	.82
Slovakia	48.31%	19.10%	91.49%	4.05%	2.31	*	.82
Slovenia	94.07%	2.59%	98.73%	0.80%	2.31	*	.82
Ukraine	27.23%	13.96%	64.81%	15.89%	2.31	*	.82

M – mean, SD – standard deviation, Z – Mann-Whitney U statistics, p – level of statistical significance, r – size of differences, * $p < .05$

Also, using U Mann-Whitney tests, the level of financial inclusion in individual countries was compared in terms of income. The percentage of people with an account was compared between the group of 40% of the poorest and 60% of the richest citizens of each country. Based on the results of the analyses, using U Mann-Whitney tests, it was found that the level of income differentiated the financial inclusion of Croatian citizens $Z = 2.31$; $p < .05$; $r = .82$, Romanian $Z = 2.02$; $p < .05$; $r = .71$ and Slovenian $Z = 2.31$; $p < .05$; $r = .82$. In Croatia, Romania and Slovenia, statistically significantly more often accounts were held by people who were in the group of 60% of the richest citizens of these countries. In other countries, there was a similar trend, but the results of the analyses turned out to be statistically insignificant.

Table 7. The results of analyses using U Mann-Whitney tests for comparing financial inclusion in individual countries in terms of income

	40% poorest		60% richest		Z	p	r
	M	SD	M	SD			
Poland	76.93%	10.44%	85.40%	7.55%	0.87	.386	.31
Belarus	63.80%	12.23%	75.10%	10.81%	1.09	.275	.45
Bulgaria	53.66%	15.39%	77.53%	12.12%	1.73	.083	.61
Croatia	81.43%	2.29%	92.52%	3.14%	2.31	*	.82
the Czech Republic	79.08%	10.85%	88.42%	4.53%	1.44	.149	.51
Estonia	96.81%	2.13%	98.74%	0.63%	1.16	.248	.41
Hungary	70.83%	6.97%	81.14%	8.01%	1.44	.149	.51
Latvia	88.42%	4.09%	95.10%	2.71%	1.73	.083	.61
Lithuania	77.91%	13.99%	85.77%	9.11%	1.16	.248	.41
Romania	42.89%	10.89%	68.18%	10.40%	2.02	*	.71
Slovakia	77.86%	9.27%	88.34%	7.44%	1.44	.149	.51
Slovenia	95.90%	1.21%	99.00%	0.70%	2.31	*	.82
Ukraine	51.74%	20.91%	65.67%	16.05%	1.16	.248	.41

M – mean, SD – standard deviation, Z – Mann-Whitney U statistics, p – level of statistical significance, r – size of differences, * p < .05

It was also investigated whether financial inclusion in Poland differed from other countries, taking into account the breakdown by sex, economic activity, age, education and income. For this purpose, a series of analyses was performed with the Mann-Whitney U tests, and the results are presented in Table 8. Based on these results, it can be concluded that the financial inclusion in Poland differed statistically significantly from its level in Estonia, Romania and Slovenia, regardless of sex, occupation, age, education and income. This confirms earlier analyses which showed that the level of financial inclusion in Estonia and Slovenia was higher than in Poland, and in Romania lower than in Poland.

In the next step, the extent to which financial inclusion in countries increased in 2011-2021 was investigated. For this purpose, an analysis of Spearman's rho correlation was performed, and the results of these analyses for all countries are presented in Table 9. This analysis showed that in the analysed period there was a moderate increase in financial inclusion in the studied countries $\rho = 0.41$; $p < .01$. Analysing the increase in financial inclusion individually, broken down by sex, economic activity, age, education and income, it was shown that a faster increase in financial inclusion occurred in men $\rho = 0.47$; $p < .001$ than in women $\rho = 0.39$; $p < .01$ and in young people up to 24 years old $\rho = 0.51$; $p < .001$ than in people aged 25 and over $\rho = 0.37$; $p < .01$. Such significant differences were not shown when analysing the results broken down into professional activity, education and income.

Table 8. The results of analyses with the Mann-Whitney tests for comparing the financial inclusion in Poland and other countries, broken down by sex, professional activity, age, education and income

		Sex		Activity		Age		Education		Income	
		Male	Female	In labor force	Out of labor force	Young adults 15-24	Older adults 25+	Primary or less	Secondary and higher	40% poorest	60% richest
Belarus	Z	1.77	1.06	1.41	1.77	1.41	1.06	2.12	1.41	1.06	1.06
	p	0.077	0.289	0.157	0.077	0.157	0.289	0.034	0.157	0.289	0.289
Bulgaria	Z	1.73	1.15	2.02	1.44	1.44	1.73	1.15	1.15	1.73	0.87
	p	0.083	0.248	0.043	0.149	0.149	0.083	0.248	0.248	0.083	0.386
Croatia	Z	0.87	0.29	0.29	1.15	0.29	0.87	0.87	1.44	0.29	1.15
	p	0.386	0.773	0.773	0.248	0.773	0.386	0.386	0.149	0.773	0.248
the Czech Republic	Z	0.29	0.29	0.29	0.29	0.29	0.29	0.29	1.15	0.29	0.29
	p	0.773	0.773	0.773	0.773	0.773	0.773	0.773	0.248	0.773	0.773
Estonia	Z	2.31	2.31	2.02	2.31	1.44	2.31	2.31	2.31	2.31	2.31
	p	*	*	*	*	0.149	*	*	*	*	*
Hungary	Z	1.15	0.58	0.87	0.87	0.58	0.87	0.00	0.58	0.87	0.58
	p	0.248	0.564	0.386	0.386	0.564	0.386	1.000	0.564	0.386	0.564
Latvia	Z	1.15	1.44	0.87	1.44	1.15	1.44	2.31	1.73	1.44	1.44
	p	0.248	0.149	0.386	0.149	0.248	0.149	*	0.083	0.149	0.149
Lithuania	Z	0.29	0.29	0.00	0.29	0.58	0.00	0.00	0.29	0.29	0.00
	p	0.773	0.773	1.000	0.773	0.564	1.000	1.000	0.773	0.773	1.000
Romania	Z	2.02	2.31	2.31	2.02	0.87	2.31	2.02	2.31	2.31	2.02
	p	*	*	*	*	0.386	*	*	*	*	*
Slovakia	Z	0.00	0.29	0.00	0.00	0.87	0.29	0.87	0.87	0.00	0.29
	p	1.000	0.773	1.000	1.000	0.386	0.773	0.386	0.386	1.000	0.773
Slovenia	Z	2.31	2.31	1.73	2.31	2.03	2.31	2.31	2.31	2.31	2.31
	p	*	*	0.083	*	*	*	*	*	*	*
Ukraine	Z	1.44	1.73	2.02	1.15	0.87	1.73	2.02	1.73	1.73	1.73
	p	0.149	0.083	*	0.248	0.386	0.083	*	0.083	0.083	0.083

Z – Mann-Whitney U statistics, p – statistical significance level, * p <.05

In Poland, financial inclusion in 2011-2021 increased from 70.2% to 95.7%. The smallest increase was observed in Slovenia from 97.1% to 99.1%, in Estonia from 96.8% to 99.4%, in Croatia from 88.4% to 91.8% and in Latvia from 89.7% to 96.6%. The greatest change in 2011-2021 was observed in Ukraine from 41.3% to 83.6% and in Bulgaria from 52.8% to 84%.

Table 9. The results of the Spearman's rho correlation analyses for changes in the level of financial inclusion in 2011-2021

Account ownership	.41**
Male	.47***
Female	.39**
In labor force	.39**
Out of labor force	.44**
Young adults 15-24	.51***
Older adults 25+	.37**
Primary or lower education	.36**
Secondary or higher education	.37**
40% poorest	.40**
60% richest	.45***

** $p < .01$; *** $p < .001$

How financial inclusion changed between subsequent years was also checked in detail, as well as in which period the greatest changes were observed. Table 10 below presents descriptive statistics for changes in the level of financial inclusion in 2011-2021.

Table 10. Descriptive statistics for changes in the level of financial inclusion in 2011-2021

	2011		2014		2017		2021	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Account ownership	72.78%	18.71%	77.47%	13.58%	81.43%	12.12%	90.96%	8.66%
Male	72.85%	17.87%	78.20%	13.24%	82.78%	11.38%	92.35%	7.92%
Female	72.71%	19.57%	76.82%	14.20%	80.25%	12.96%	89.70%	9.50%
In labor force	82.20%	17.08%	87.02%	11.02%	90.55%	11.05%	94.55%	6.59%
Out of labor force	57.99%	23.64%	62.19%	19.70%	67.32%	16.19%	85.59%	12.22%
Young adults 15-24	59.27%	20.03%	58.71%	19.65%	61.56%	17.86%	91.39%	8.88%
Older adults 25+	75.43%	19.10%	80.71%	13.86%	84.50%	12.36%	91.01%	8.90%
Primary or lower education	48.62%	26.62%	50.12%	23.62%	56.73%	22.29%	74.49%	18.60%
Secondary or higher education	79.84%	16.79%	85.33%	11.49%	88.10%	10.00%	93.52%	6.97%
40% poorest	65.39%	22.15%	70.53%	17.26%	73.82%	17.12%	86.54%	12.12%
60% richest	77.70%	16.56%	82.10%	11.40%	86.49%	9.21%	93.90%	6.63%

M – mean, *SD* – standard deviation

Based on the results of the analyses with the Mann-Whitney U tests to compare changes in the level of financial inclusion in 2011-2021 presented in Table 11, it can be concluded that the largest differences were found between 2011 and 2021, then between 2014 and 2021, and between 2017 and 2021. However, no differences were found between the years 2011-2014-2017. This means that the biggest jump in the level of financial inclusion took place in 2017-2021.

Table 11. Results of analyses with U Mann-Whitney tests for comparison of changes in the level of financial inclusion in 2011-2021

	2011 vs 2014	2011 vs 2017	2011 vs 2021	2014 vs 2017	2014 vs 2021	2017 vs 2021
Account ownership	.555	.191	*	.369	*	*
Male	.457	.158	**	.343	*	*
Female	.778	.293	*	.397	*	*
In labor force	.817	.118	*	.228	*	.192
Out of labor force	.590	.249	**	.397	**	*
Young adults 15-24	.858	.489	**	.739	***	**
Older adults 25+	.489	.209	*	.397	*	.128
Primary or lower education	.898	.397	*	.427	*	*
Secondary or higher education	.457	.209	*	.489	.050	.128
40% poorest	.626	.270	*	.489	*	*
60% richest	.739	.144	**	.270	**	**

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

4. Conclusions

Having an account referred to as a non-banking or a non-bank account, but monitored by a regulated institution, is the basic determinant of full participation in socio-economic life. In particular, it enables the holistic management of personal finances in various areas (payments, savings, investments, credits and loans, insurance, pensions). EU legal regulations such as the PAD and PSD2 directives, which were in force in some of the surveyed EU member countries – PAD from September 2016, PSD2 from September 2019 – were conducive to increasing the financial inclusion rate. In the period of 2011-2021, the percentage of account holders aged 15+ in the studied CEE countries has improved, which means the convergence of financial inclusion. In the analysed period, the greatest increase in financial inclusion was observed among the countries that initially had the lowest level – Ukraine 41% and Bulgaria 53%. On the other hand, countries with initially high bank account saturation slightly increased the level of financial inclusion in the

initial year (Estonia, Slovenia). A particularly rapid increase in financial inclusion was recorded in the period of 2017-2021, which resulted from the acceleration of the use of non-cash transactions and the development of neobanks such as Revolut, Aion Bank and dissemination of using modern technologies during the COVID-19 pandemic, which confirms the research hypothesis put forward at the beginning of the article. No differences were found between men and women in the analysed countries in terms of the percentage of people having accounts. There was a variation in financial inclusion between countries, which was, inter alia, determined by socio-demographic variables. Financial inclusion was positively influenced by professional activity, at least secondary education, age of 25 and above, and high income. To the greatest extent, financial inclusion was differentiated by education, and then by professional activity. In each of the analysed countries, a greater percentage of economically active people had an account, as compared to the economically inactive. A greater percentage of those with higher or secondary education in each of the surveyed countries tended to have accounts. Analysing the increase in financial inclusion individually, broken down by sex, professional activity, age, education and income, it was shown that a faster increase in financial inclusion occurred among men than in women and in young people aged 15-24 than in people aged 25 and more. Such significant differences were not shown when analysing the results broken down into professional activity, education and income.

References

- CICHOWICZ, E. (2018), The Use of Modern Technology by Financial Institutions in Combating Financial Exclusion. In: *Annales. Etyka w życiu gospodarczym*. 5 (21), 109-119.
- CWYNAR A. (2021), Financial Literacy and Financial Education in Eastern Europe. In: Nicolini, G. | Cude, B. J. (eds.), *The Routledge Handbook of Financial Literacy*. London, 400-419.
- DEMIRUGUC-KUNT, A. | KLAPPER, L. | SINGER, D. et al. (2022), *The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19*. Washington, DC: World Bank, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/37578> (accessed: 21.06.2021).
- DAS, K. (2012), Financial Inclusion – A Gateway to Sustainable Development for the Impoverished. In: *Journal of Rural Development*. 1 (31), 115-128.
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/92/UE z dnia 23 lipca 2014 r. w sprawie porównywalności opłat związanych z rachunkami płatniczymi, przenoszenia rachunku płatniczego oraz dostępu do podstawowego rachunku płatniczego (Dz.Urz. UE L 257/214) (Dyrektywa PAD).
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2015/2366 z dnia 25 listopada 2015 r. w sprawie usług płatniczych w ramach rynku wewnętrznego, zmieniająca dyrektywy 2002/65/WE, 2009/110/WE, 2013/36/UE i rozporządzenie (UE) nr 1093/2010 oraz uchylająca dyrektywę 2007/64/WE (Tekst mający znaczenie dla EOG) (Dyrektywa PSD2).
- FRĄCZEK, B. (2017), *Edukacja finansowa jako determinanta wzrostu włączenia finansowego: podejście zintegrowane*. Katowice.
- GENTILINI, U. | ALMENFI, M. | ORTON, I. et al. (2020), *Social Protection and Jobs Responses to COVID-19: A Real-Time Review of Country Measures*. Washington. DC: World Bank. <https://>

- socialprotection.org/discover/publications/social-protection-and-jobs-responses-covid-19-real-time-review-count (accessed: 17.08.2022).
- KUROWSKI, Ł. | LASKOWSKA, Z. (2016), Does financial education reduce financial exclusion? In: *e-mentor*. 3, 15-23.
- MILANA, C. | ASHTA, A. (2020), Microfinance and financial inclusion: Challenges and opportunities. In: *Strategic Change*. 29(3), 257-266.
- MOORE, D. | NIAZI, Z. | ROUSE, R. et al. (2019), Building Resilience through Financial Inclusion: A Review of Existing Evidence and Knowledge Gaps. Financial Inclusion Program, Innovations for Poverty Action, Washington, DC. <https://www.poverty-action.org/publication/building-resilience-through-financial-inclusion-review-existing-evidence-and-knowledge> (accessed: 15.08.2022).
- MUSIAŁ, M. (2014), Postawy finansowe Polaków w procesie gospodarowania finansami osobistymi. In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia*. 67, 837-848.
- NOWACKA, A. | SZEWCZYK-JAROCKA, M. | ZAWIŚLIŃSKA, I. (2021), Socio-demographic determinants of financial exclusion of the unemployed on the local labour market: a case study. *Ekonomia i Prawo. Economics and Law*, 20 (1), 155-171.
- OZILI, P. K. (2021), Financial inclusion research around the world: A review. In: *Forum for Social Economics*. 4 (50), 457-479. <http://dx.doi.org/10.1080/07360932.2020.1715238>.
- PLUSKOTA P. (2020), The Use of Microfinance to Mitigate Financial Exclusion, *Argumenta Oeconomica Cracoviensia*. 2 (23), 105-123. <http://dx.doi.org/doi.org/10.15678/AOC.2020.2306>.
- SANDERSON, A. | LEARNMORE, M. | LE ROUX, P. (2018), A Review of Determinants of Financial Inclusion, *International Journal of Economics and Financial Issues*. 8 (3), 1-8.
- The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19, <https://www.worldbank.org/en/publication/globalfindex> (accessed: 20.08.2022).
- ÚBEDA, F. | MENDEZ, A. | JAVIER, F. et al. (2020), The sustainable practices of multinational banks as drivers of financial inclusion in developing countries. In: *Finance Research Letters*. Available online 24 August 2022, 103278.
- VAN, D. T. T. | LINH, N. H. (2019), Wpływ włączenia finansowego na rozwój gospodarczy: przykłady krajów Azji i Pacyfiku. In: *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*. 22 (1), 7-16.
- WALISZEWSKI, K. | WARCHLEWSKA, A. (2021), Selected countries of Eastern and Central Europe in the face of challenges of modern financial technologies (on the example of Robo-Advice). In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 12 (2), 153-166.

DOI: 10.31648/pw.9020

ADAM OLEKSIUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1796-8125>

SGH Warsaw School of Economics

ZAPATRYWANIA EKONOMICZNE VÁCLAVA HAVLA W KONTEKŚCIE BEZPIECZEŃSTWA GOSPODARCZEGO I GEOPOLITYCZNEGO EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ. CZEŚĆ II

Václav Havel's economic attitudes in the context of economic and geopolitical security in Central and Eastern Europe. Part II

ABSTRACT: The work presents the profile of Václav Havel (1936-2011), a famous Czech writer and playwright, dissident, anti-communist activist, one of the co-authors of Charter 77, the ninth and last president of Czechoslovakia (1989-1992), and the first president of the Czech Republic (1993-2003). This article aims to present the economic views, not of an economist, but of an eminent Czech statesman and a leading representative of Central and Eastern Europe popularized during his tenure as President of the Czech Republic.

KEYWORDS: Václav Havel, economy, transition to a free market, geopolitics, the Czech Republic, Central and Eastern Europe

Istnieją dwa powody, dla których możemy wypaść z pierwszej grupy kandydatów do Unii Europejskiej. Pierwszym jest czeska obojętność i brak przygotowania, drugim – strach samej unii przed nowymi członkami.

Václav Havel

1. Wprowadzenie

W 1993 r. utworzona została Republika Czeska. Po okresie aksamitnej rewolucji Havel zdał sobie sprawę, że pomyślnie ukończenie transformacji gospodarczej jest kluczowym i niezbędnym zadaniem. Ekonomiczną prosperitę Republiki Czeskiej według Havla uzyskać można jedynie dzięki przystąpieniu Czech do Unii Europejskiej.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie sylwetki wybitnego czeskiego męża stanu i jednocześnie czołowego polityka Europy Środkowo-Wschodniej w świetle jego zapatrywań ekonomicznych, które towarzyszyły mu w trakcie sprawowania urzędu prezydenta Republiki Czeskiej.

2. Krótki życiorys Václava Havla w okresie sprawowania urzędu Prezydenta Republiki Czeskiej (1993-2003)¹

26 stycznia 1993 r. Havel został wybrany na pierwszego prezydenta Republiki Czeskiej. 15 i 16 kwietnia 1994 na zamku w Litomyšlu odbyła się pierwsza debata z udziałem prezydentów Węgier, Niemiec, Polski, Austrii i Słowacji. Tematem była Europa Środkowa i jej rola w zjednoczeniu Europy. Spotkania powtarzano co roku w innym kraju uczestniczącym, później do tego grona dołączyli przedstawiciele krajów Europy Wschodniej i Bałkanów. W latach 1993-1998 działania Havla koncentrowały się na wzmacnianiu społeczeństwa obywatelskiego, negocjowaniu przystąpienia Czech i innych krajów Europy Środkowej do Sojuszu Północnoatlantyckiego oraz procesie zjednoczenia Europy. Havel cały czas wspierał budowę rządów prawa, opowiadał się za utworzeniem Senatu, Trybunału Konstytucyjnego, sprzeciwiał się łamaniu praw wszelkich mniejszości, nadmiernemu wpływowi partii i wzrostowi wpływów gospodarczych w polityce. Za swój największy sukces uważał rozwiązanie Układu Warszawskiego, które uutorowało Czechom drogę do NATO i Unii Europejskiej. Był przy tym przekonany, że przynależność do NATO i Unii z pewnością pozytywnie wpłynie na jego kraj, gdyż jak twierdził, „daje nam to podstawowe bezpieczeństwo, które oznacza, że nasz kraj przetrwa znacznie dłużej niż 20 lat, jak pierwsza Republika Czechosłowacji po roku 1918” (Bridge 2009).

Należy wspomnieć, że pierwszy poważny kryzys, który dotknął Czechy, nastąpił w 1997 r., a dzisiaj, jak podkreśla wielu komentatorów, można chwalić prezydenta Havla za to, że jako pierwszy zwracał uwagę na poważne trudności, które później się do niego przyczyniły (Holub 2020). Był pierwszym mężem stanu, który po rozmowach pokojowych odwiedził zbombardowane Sarajewo, Mostar, Jugosławię i Kosowo. 12 marca 1999 r. Czechy wraz z Polską i Węgrami przystąpiły do Sojuszu Północnoatlantyckiego. Havlowi przypisuje się także historyczne rozszerzenie NATO o kolejne siedem państw na szczycie w Pradze w listopadzie 2002 r. 28 stycznia 1998 został wybrany na prezydenta Republiki Czeskiej na drugą kadencję.

2 lutego 2003 r. Václav Havel zakończył swoją drugą kadencję jako prezydent Republiki Czeskiej, równocześnie powrócił do pierwotnego zawodu dramaturga i pisarza. Stał się uznaną na całym świecie i wpływową postacią działającą na rzecz

¹ Źródłami życiorysu Václava Havla wykorzystanymi w niniejszej pracy były: Havel 1990b, 372-386; Kriseová 1991; Žantovský 2015; Knihovna Václava Havla – <https://www.vaclavhavel.cz/>.

praw człowieka i wolności obywatelskich (Hajný 2016). Wzorem prezydentów amerykańskich założył Bibliotekę Havla (Knihovna Václava Havla), która z myślą o opinii publicznej i badaczach gromadzi materiały związane z jego twórczością i działalnością polityczną. W 2007 r. powstała dość chłodno przyjęta przez krytyków sztuka „Odejścia” („Odcházení”), prezentująca portret męża stanu, który nie może znieść utraty funkcji politycznej i statusu społecznego (Havel 2007). 18 grudnia 2011 r. Václav Havel zmarł w Hrádečku.

3. Poglądy ekonomiczne Václava Havla w świetle transformacji gospodarczej i rozszerzenia Unii Europejskiej o Czechy i kraje Europy Środkowo-Wschodniej

Jako prezydent Republiki Czeskiej Havel podkreślał wielokrotnie, że konkurencyjność czeskiej gospodarki zależy przede wszystkim od dobrej edukacji, rozwoju kapitału ludzkiego i jakości siły roboczej. To właśnie te czynniki uważane są dzisiaj za decydujące o pozycji konkurencyjnej każdego kraju w globalnej gospodarce. Havel ubolewał, że główną przewagą komparatywną Republiki Czeskiej jest tania siła robocza. Według niego jasne było, że „na dłuższą metę nie możemy polegać tylko na niskich kosztach pracy. Zawsze bowiem znajdzie się ktoś, kto zaoferuje jeszcze tańszą siłę roboczą – istotny jest więc aspekt jakościowy”. To ważne wyzwanie dla gospodarki narodowej, które może być spełnione jedynie w warunkach reformy edukacji, która stanie się kluczowa dla powodzenia kolejnych pokoleń (Havel 2006; 1995; 1993).

Odnośnie do czeskiej reformy gospodarczej Havel oznajmił:

Rzeczywiście, nasza reforma gospodarcza przebiega stosunkowo pomyślnie. Jak zapewne wiecie, większość gospodarki jest już w rękach prywatnych, inflacja jest pod kontrolą, bezrobocie jest niskie. Podstawowe zmiany systemowe w gospodarce zostały prowadzone w zasadzie pomyślnie [...] dzięki konsensusowi, który istniał w pierwszych miesiącach po upadku komunizmu. To, że te podstawowe zmiany systemowe zostały wprowadzone, nie oznacza, że nie ma przed nami żadnych innych dużych zadań i innych otwartych pytań. [...] Wymienię tylko niektóre takie otwarte tematy. Na przykład, jakie środki systemowe należy zastosować, aby pogodzić interes publiczny z gospodarką rynkową? W jakim stopniu państwo ma oddziaływać na gospodarkę i realizować swoje strategiczne interesy? A jeśli ingerencja państwa ma być widoczna, to jakich środków systemowych powinno ono użyć, aby wpływać na gospodarkę czy stworzyć dla gospodarki przestrzeń, która pozwoliłaby im zadbać o te strategiczne interesy, czy w kwestiach bezpieczeństwa, ekologii, czy czegokolwiek innego. [...] Na koniec wspomnę o temacie, który jest obecnie bardzo dyskusyjny, a mianowicie o kwestii przejrzystości i koncentracji własności prywatnej, takiej

przejrzystości, takiej koncentracji, która nie odbywałaby się kosztem tych milionów drobnych akcjonariuszy, którzy również stali się właścicielami dzięki prywatyzacji kuponowej² (Havel 1995).

Havel konstatuje, że Europa to kontynent, który od dawna „jest kluczem do stabilności świata”. Jak podkreśla, nie można zaprzeczyć arcyważnej roli Europy w utrzymaniu pokoju na świecie. Według byłego prezydenta Republiki Czeskiej „dwa razy w XX wieku Europa stała się epicentrum wojen światowych – po drugiej z nich środkowa i wschodnia część regionu weszła w strefę bloku komunistycznego” (Havel 1994). Tym samym w środku Europy nasiliła się polaryzacja powojennego świata: „drut kolczasty i mur berliński były nie tylko symbolami, ale także rzeczywistością podzielonej Europy” (ibidem). Oczywiście, jak uważa Havel, pomoc gospodarcza mogłaby być znacznie większa, nie tylko w czeskim interesie, lecz także w interesie ogólnym, bo im szybciej rozwiązane zostaną problemy gospodarcze Europy Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu, tym szybciej możemy spodziewać się stabilności politycznej i bezpieczeństwa (Havel 2006; 1994; 1991a). Wymaga to jednak według Havla pewnej „hojności i odwagi” (Havel 1994). Na przykład, jak podkreśla:

Wielokrotnie mieliśmy problemy z protekcyjnymi środkami ograniczającymi nasz eksport. [...] Po upadku imperium sowieckiego załamały się również istniejące sztuczne i kontrolowane rynki bloku sowieckiego w Europie Wschodniej. Wschodzące podmioty prywatne poszukują na świecie nowych rynków i napotykają barierę protekcyjizmu (ibidem).

Dalej natomiast stwierdza:

Nagle to ci, którzy nauczyli nas idei liberalizmu, zamykają się przed nami za różnymi barierami. [...] To wszystko zajmie trochę czasu. Nie wzywam do radykalnej zmiany koncepcji, do szybkiego otwarcia parasola bezpieczeństwa i gospodarki nad tymi, którzy dopiero szukają swojej drogi do gospodarki rynkowej i swojego miejsca w Europie. Zdaję sobie sprawę, że dwubiegunowy światopogląd jest zakorzeniony zarówno na Zachodzie, jak i na Wschodzie, a całkowita zmiana spojrzenia na sprawy europejskie to być może kwestia pokoleń (ibidem).

² Prywatyzacja kuponowa jest jedną z metod prywatyzacji. Po pewnym czasie okazała się nieodpowiednia dla gospodarek transformujących się, dlatego Bank Światowy zaleca dziś inne sposoby prywatyzacji. Metodę prywatyzacji kuponowej stosowano głównie na początku lat 90. XX w. w niektórych krajach Europy Środkowo-Wschodniej przechodzących transformację gospodarczą, takich jak Rosja, Polska i Czechosłowacja (później tylko w Czechach, gdyż Słowacja wycofała się z prywatyzacji kuponowej po podziale Czechosłowacji) (Hristova 2002; Triska | Klaus | Holman et al. 2002; Ellerman 2001).

Havel uważał, że nie grozi regionowi Europy Środkowo-Wschodniej jakikolwiek poważny zwrot w rozwoju gospodarki.

Myślę, że słowiańska wola emancypacyjna jest tylko integralną częścią dzisiejszych wydarzeń historycznych w Europie Środkowej i Wschodniej: lokalne narody miały w swojej najnowszej historii w przeciwieństwie do narodów zachodnioeuropejskich – niewiele możliwości, aby w pełni cieszyć się sobą, cieszyć się własną państwowością jako dopełnieniem swojej oryginalności; Europa Środkowo-Wschodnia była zawsze ujarzmiona przez kogoś. [...] Kraje te jedynie nadrabiają więc tylko swoje historyczne opóźnienie ekonomiczne i trzeba zrobić wszystko, o czym jestem przekonany, aby to nastąpiło, [...] należy jak najszybciej dogonić kraje Zachodu – we własnym interesie dzięki losowi, który wreszcie nam sprzyja (Havel 1991b).

Podstawowe zadania stojące przed tym obszarem, a mianowicie dokończenie transformacji, prywatyzacja przedsiębiorstw, ich restrukturyzacja – lub stworzenie warunków do ich restrukturyzacji – wzrost dochodu narodowego, stabilność waluty, są realizowane przez prawie wszystkie kraje byłego bloku wschodniego. Każde państwo oczywiście stosuje inne narzędzia, ale cele są podobne (Havel 1996).

Znamienne i bardzo aktualne są słowa Havla, które wypowiedział w wywiadzie udzielonemu „Hospodářskim Novinom”:

Są naprawdę obszary, w których moglibyśmy być dalej. Można jednak nadrobić opóźnienia w opracowywaniu lub zmienianiu przepisów [...]. Nie dlatego, że ludzie mają coś konkretnego przeciwko Unii Europejskiej, ale po prostu są przyzwyczajeni do tego, że nie myślą zbyt daleko naprzód, że są przyzwyczajeni do wszystkiego, co dzieje się bez ich wielkiego zaangażowania. Ten komfort ducha nie jest jednak łatwy do skorygowania, po prostu dlatego, że wynika on z pewnych tradycyjnych wzorców zachowań, jakie wykształciły się przez dziesięciolecia, a nawet stulecia. Zwróćmy uwagę, jak krzyczą wszyscy, którzy próbują obudzić współobywateli do głębszej odpowiedzialności: mówi się o nich, że są „elitarni”. Wiemy to doskonale z lat komunizmu: już wtedy każdy, kto potrafił się oprzeć i zachowywać inaczej niż większość, był nazywany elitarnym. Jakby obojętność była normą, a czujność oznaką zarozumiałości. Chętnie śpiewają na koncertach, występują w jakiejś walce byków, stoją w kolejce do takich programów. To nie jest dobre zjawisko. Czy można sobie wyobrazić, że gdyby Churchill, de Gaulle i inni czołowi politycy okresu powojennego w podobny sposób myśleli, prawdopodobnie do dziś nie byłoby zintegrowanej Europy? (Havel 1998).

Głównym oponentem Havla był Václav Klaus (1999; 2021; 2014; Mlejnenek 2021; Jandourek 2021; Martínek 2021). Havel jednak miał własną ścieżkę i specyficzny sposób prowadzenia polityki. Dla niego kluczową kwestią było zapewnienie Czechom bezpieczeństwa ekonomicznego i militarnego (Hajný 2016). Dlatego spuentował swoje poglądy na Fóru Expansion w następujących słowach:

Dla naszych trzech krajów, Polski, Czech i Węgier jest to niezwykle ważne, ponieważ wszystkie trzy kraje po wielu, wielu wiekach istnienia stały się częścią solidnej struktury bezpieczeństwa. Ich bezpieczeństwo stało się częścią bezpieczeństwa całego świata euroatlantyckiego, a to przyczynia się do bezpieczeństwa i stabilności oraz stwarza nam warunki do spokojnego kontynuowania wszystkich nadchodzących procesów transformacji. Jeszcze ważniejsze niż znaczenie, jakie dla naszych trzech krajów ma rozszerzenie NATO, jest jego znaczenie dla Europy i świata. Osobiście postrzegam to jako definitywne przewyciężenie tzw. jałtańskiego podziału Europy, a więc także definitywne przewyciężenie dwubiegunowego podziału świata. Uważam, że wszystko, co było do tej pory, było znaczące, to były przyjacielskie gesty, piękne słowa i różne formy współpracy, ale nie był to akt, który na pewno zerwałby żelazną kurtynę. To daje tylko rozszerzenie NATO o trzy państwa Europy Środkowej. Są wśród Was przedsiębiorcy, dlatego chciałbym podkreślić, że członkostwo w Sojuszu daje bezpieczeństwo także inwestorom zagranicznym w naszym kraju lub w naszych trzech krajach i oczywiście tym, którzy robią z nami interesy (Havel 1999b).

Havel dalej dodaje, „moja trzecia i ostatnia uwaga dotyczy kraju, który Was gości, czyli Czech” (ibidem). Były prezydent wskazuje, że „znajdujemy się w trudnym okresie przebudowy gospodarki rynkowej” (ibidem) – ową zmianę porównuje do antycznych mebli. Rekonstrukcja antycznego mebla zajmuje wiele miesięcy; podobnie gospodarka rynkowa i demokratyczne społeczeństwo, która istniała od dziesięcioleci i stuleci, a teraz jest rekonstruowana po czterdziestoletniej przerwie. Havel podkreśla, że dzieje się to od dziesięciu lat i stwarza sporo problemów.

Prywatyzowaliśmy naszą gospodarkę szybko i początkowo wydawało nam się, że odnieśliśmy ogromny sukces. Za dużo się chwaliłiśmy, byliśmy zbyt dumni z siebie, a karą za naszą dumę są nasze problemy gospodarcze dzisiaj, kiedy nasza gospodarka przeżywa kryzys. Oczywiście je pokonamy, to tylko kwestia kiedy i jak. Podsumowując, chciałbym podkreślić, że w tym trudnym procesie z zadowoleniem przyjmujemy francuską pomoc, francuskich inwestorów, francuskich partnerów, francuskich handlowców; przyjmujemy nie tylko dlatego, że potrzebujemy pomocy zagranicznej, ale także dlatego, że chcemy zdywersyfikować nasze partnerstwa gospodarcze i utrzymać je w zrównoważony sposób z różnymi krajami europejskimi i krajami na całym świecie (ibidem).

Upadek komunizmu według Havla był niezmiernie istotny dla całego świata, bo oznaczał koniec sztucznego podziału świata. Oczywiście miało to również znaczenie dla Czech, które zyskały mocne zakorzenienie w wymiarze europejskim. Jak dodaje były prezydent, „tu zaczyna się wiele innych rzeczy, co jasno pokazała nam wojna w Kosowie”. Jednocześnie dla Havla najważniejszym sprawdzianem było przede wszystkim stworzenie stabilnej przestrzeni dla członkostwa w Unii Europejskiej. Co ważne, według Havla członkostwo w UE nie jest tylko kwestią samej decyzji politycznej, ale wynika z pracy tysięcy ludzi na jego rzecz (Havel 1999a).

W wywiadzie dla „American Wall Street Journal” Havel odniósł się do swoich licznych obaw w kontekście rozwoju gospodarki i świata w ogóle. Widział pewne zagrożenia np. w tym, co stanie się z zasobami mineralnymi Ziemi za sto czy dwieście lat – miał silne przeświadczenie, że środowisko jest niszczone. Ta ludzka krótkowzroczność jest dość oczywista, jasna i możliwa do udowodnienia (Havel 2000). Istnieją według Havla oczywiście inne aspekty współczesnego rozwoju, które można skrytykować, m.in. pewien rodzaj unifikacji, ujednolicenia sposobu życia, „taki atak na naturalne wspólnoty ludzkie” (ibidem). Posiłkuje się przykładem, jak w czasach komunizmu zlikwidowano wszystkie małe sklepy, „stworzono rodzaj zjednoczonej sieci bezdusznych sklepów, wszystkie o tej samej nazwie” (ibidem). Potem, po prywatyzacji, znowu zaczęły pojawiać się różnorodne sklepy z różnymi napisami i właścicielami, a teraz, jak podkreśla Havel, znowu znika to z życia publicznego.

Poza Pragą budowane są wielkie supermarkety, ale nie są one już, tak jak sklep, skrzyżowaniem kontaktów międzyludzkich (...). Tam ma się kontakt tylko z kamerą, która obserwuje wszystkich w iście orwellowskim stylu. Jest tysiąc rodzajów serów i warzyw na całym świecie, sprowadzonych z Nowej Zelandii lub przywiezionych do Nowej Zelandii z Czech, jest taki rodzaj masła, którego nie wiem, czy to masło, czy to chemia. Zakupy były kiedyś wydarzeniem dla gospodyni domowej; rytuałem, wydarzeniem towarzyskim. Wszystko znika, wszystko się anuluje. Dzięki globalizacji w sferze informacji, w sferze mediów i całej rewolucji informacyjnej, od razu wiemy, co dzieje się w dowolnym miejscu na świecie, wiemy też, gdzie łamane są prawa człowieka lub gdzie ludzie cierpią. W przeciwnym razie moglibyśmy nawet nie wiedzieć. Gdzieś naród głodowałby, a my, to znaczy bogatsi, w ogóle byśmy o tym nie słyszeli. A dzięki tym informacjom szerzy się idea praw człowieka, poczucie sprawiedliwości i informacje o niesprawiedliwości, a to ma ogromne znaczenie, wiem z własnego doświadczenia dysydenckiego, jak tę nierówną walkę wzmacnia fakt, że istnieją niektóre struktury, które można oglądać dzięki tym mediom (ibidem).

Po przystąpieniu do Unii Europejskiej Havel zauważył w swoim wystąpieniu:

Dziś o północy nastąpi jeden z najważniejszych momentów w długiej i dramatycznej historii Czech: po raz pierwszy staną się częścią dużej ponadnarodowej wspólnoty, która nie jest wynikiem wojny i nie opiera się na przemocy, ujarzmieniu wolnej woli narodów europejskich i ich demokratycznych państw. Czasami słyszymy obawy, że wejście do Unii Europejskiej ograniczy naszą suwerenność. Głęboko wierzę i mam nadzieję, że ograniczy to w szczególności suwerenność postkomunistycznych mafiosów, tchórzy gospodarczych, akrobatów finansowych i ich politycznych protektorów, a także wszelkiej maści ideologów udających, że bronią najwyższych narodowych interesów. Wręcz przeciwnie, uważam, że suwerenność wielu innych osób zostanie znacznie wzmocniona przez członkostwo w Unii: staną się oni pewnymi siebie obywatelami Europy, którzy bez ograniczeń wypełnią wzajemnie gwarantowaną wolność i utrwalą wartości takie jak godność ludzka, wyjątkowość i solidarność europejska (Havel 2004b).

Przyjmując doktorat honoris causa Uniwersytetu Warszawskiego, Havel stwierdził:

Ten uniwersytet był ogniskiem buntu przeciwko totalitaryzmowi, przeciwko przemocy, przeciwko kłamstwu. Ale zadaję sobie pytanie: czy dzisiaj, kiedy żyjemy w demokratycznych, wolnych warunkach, jest jeszcze czemu się oprzeć? Czuję, że jest. Liczne poważne zagrożenia i niejasności jej rozwoju, które [...] opisał profesor Bauman, wznoszą się ponad dzisiejszą godną podziwu cywilizację, a które muszą być krytycznie odzwierciedlone bez obsesji, fanatyzmu czy dogmatyzmu z rzeczowo spokojnym podejściem. [...]. Chciałbym, aby oprócz dziesiątek milionów turystów podróżowało po tym świecie jeszcze więcej pielgrzymów (Havel 2004a).

Havel uważał, że region Europy Środkowej i Wschodniej może osiągnąć znaczne korzyści dzięki wykorzystaniu ogromnych ośrodków płynących z Unii Europejskiej. Polityka spójności jest według byłego prezydenta Czech najskuteczniejszym narzędziem rozwoju regionów państw członkowskich (z uwzględnieniem ich specyfiki), a tym samym całej UE. To kolejna wielka szansa dla państw regionu w procesie doganiania bardziej zamożnych krajów Europy i świata (Havel 2006). Brak polityki spójności dla krajów tego obszaru to przede wszystkim znaczące ograniczenie wsparcia dla najsłabiej rozwiniętych. W wywiadzie dla „Hospodářských Novin” Havel przestrzegał:

Należy się poważnie zastanowić, jak dobrze się przygotować i jak najlepiej wykorzystać unijne fundusze. Osobiście uważam, że członkostwo to dla nas wielkie wyzwanie do pogłębiania własnej inicjatywy, zdolności adaptacyjnych, pomysłowości i kreatywności, do myślenia o nowych projektach. Wiadomo, że Unia będzie wspierać tylko to, co jest dobrze przemyślane. Projekty muszą być nie tylko dobre, ale muszą również cieszyć się lokalnym wsparciem, a to wymaga współpracy wielu różnych instytucji i zróżnicowanego kręgu społeczeństwa obywatelskiego. Jest to właściwie rodzaj apelu do ogólnej aktywności samorządów regionalnych, gmin, podmiotów gospodarczych i obywateli. Jasne, na krótką metę można naprawdę kogoś ograniczyć, ale na dłuższą znaczenie naszego wejścia do Unii jest absolutnie niekwestionowane. Wizja jakiegoś odosobnionego skansenu, który nie uczestniczy w procesie europejskim, wydaje mi się kompletnie absurdalna w naszych warunkach i na tle naszej historii. Na dłuższą metę we wszystkich państwach członkowskich, które przystąpiły do Unii jako te słabsze gospodarczo, widoczne są korzyści nie tylko pozagospodarcze, ale także gospodarcze. Cieszę się, że mogę za przykład podać Portugalię, gdzie po wejściu do Unii rozkwitło całe wybrzeże, zbudowano nową infrastrukturę, powstało wiele nowych firm, restauracji i usług związanych z turystyką. Dobrym przykładem jest jednak także Hiszpania, a zwłaszcza Irlandia, gdzie produkt krajowy brutto i ogólny poziom życia znacznie wzrosły w ciągu kilku lat członkostwa w Unii Europejskiej (Havel 2002a).

O Sojuszu Północnoatlantyckim NATO, który według Havla jest gwarantem bezpieczeństwa w Europie Środkowej i Wschodniej, były prezydent Czech mówił już w 1997 r. w wywiadzie dla amerykańskiej telewizji CBC przyznał:

Spodziewałem się i wierzyłem, że Federacja Rosyjska w końcu zaakceptuje rozszerzenie Sojuszu, i od początku sądziłem, że rozszerzenie Sojuszu powinno odbywać się na tle jakiegoś rodzaju umowy z Federacją Rosyjską. To się teraz stało (Havel 1997).

W późniejszych latach dodawał:

Myślę, że sojusz euroatlantycki jest niezwykle silny i raczej się umacnia. Wiąże się to z procesami globalnymi, rozwojem komunikacji i rewolucją informacyjną. W końcu dzisiaj tak naprawdę nie wiesz, kiedy mieszkasz w hotelu w Londynie, czy należy on do Amerykanina, saudyjskiego księcia czy rodowitego mieszkańca Londynu. Świat jest tak ze sobą powiązany i spleciony, że nie boję się większych rozłamów między Stanami Zjednoczonymi a Europą. Ameryka została stworzona jako projekcja wielu europejskich ruchów i ideałów. Europa i Ameryka prawdopodobnie zawsze będą bliżej niż którekolwiek z nich do jakiegokolwiek innej części świata. Faktem jest, że Ameryka, bogaty kraj z pewnym młodzieńczym zapałem, dysponuje zasobami, które przyciągają ludzi nie tylko z Europy, ale z całego świata. Uczą się tam, pracują w instytucjach badawczych, znajdują nowe życie. Z drugiej strony Europa ma coś, czego Ameryka nie ma, to znaczy swoje dziedzictwo historyczne i kulturowe, swoje tradycje, zarówno dobre, jak i złe (Havel 2000b).

W wywiadzie dla „Hospodářských Novin” dopowiada:

Marzyliśmy też o bardziej sprawiedliwym porządku międzynarodowym. Koniec dwubiegunowego świata był doskonałą okazją do „uczłowieczenia” ładu międzynarodowego. Zamiast tego jesteśmy dziś świadkami procesu globalizacji gospodarczej, która wymknęła się spod kontroli politycznej i powoduje narastający chaos gospodarczy i dewastację ekologiczną w różnych częściach świata. Upadek komunizmu był okazją do stworzenia bardziej efektywnych globalnych instytucji politycznych opartych na zasadach demokratycznych instytucji, które mogłyby powstrzymać to, co w obecnej formie wydaje się autodestrukcyjne [...]. Jeśli nie chcemy jej ulec, zasady, które pomogły w tworzeniu stabilności i dobrobytu w zachodnich demokracjach, muszą być stosowane również w warunkach globalnych. To znaczy zasady wolności, równości i solidarności. Dla nas, Europejczyków, jest jeszcze jedno konkretne zadanie. Cywilizacja techniczna, która obecnie otacza cały świat, ma swoje początki w Europie, a wszystkie jej cuda i przerażające sprzeczności można interpretować jako konsekwencje pierwotnie europejskiego etosu. Zjednoczona Europa powinna zatem jako pierwsza pokazać dzisiejszemu światu, jak naprawdę i konsekwentnie radzić sobie ze wszystkimi niebezpieczeństwami, zagrożeniami i okropnościami, jakie są na nią narzucane. Takie zadanie – ściśle związane z sukcesem projektu integracji europejskiej – byłoby rzeczywiście autentycznym wypełnieniem

poczucia uniwersalnej odpowiedzialności Europy. Byłaby też znacznie lepszą odpowiedzią na obecne zagrożenia niż częste obarczanie winą za wszystkie problemy dzisiejszego świata Stanów Zjednoczonych (Havel 2004c).

Havel wcale nie jest przekonany, czy gospodarka rozwiąże wszystkie problemy świata. Wskazuje, że niewidzialna ręka potrafi czasem się mylić (Havel 2006). Są takie międzynarodowe zagadnienia, które wymagają według byłego prezydenta Republiki Czeskiej przestrzegania określonych norm moralnych. Według Havla gospodarka rynkowa będzie zatem funkcjonować tylko wtedy, gdy będzie opierała się na jasnie zdefiniowanych zasadach, a owe zasady będą faktycznie przestrzegane (Havel 2006). W przeciwieństwie do ówczesnych ekonomistów Havel przypisywał państwu bardziej fundamentalną rolę. Wiązało się to z faktem, iż uważał się za socjalistę, podkreślał wielokrotnie, że jego serce bije po lewej stronie (Havel 2006; 2002a; 1995; 1993; 1991b).

Tak jak można wykazać, że gospodarka oferuje dobrobyt i dobrobyt w wielu miejscach w określonych kontekstach, tak można mieć wiele dowodów na to, jak współczesna gospodarka niszczy narody, przyrodę itp. Jak wielonarodowe firmy, które tak bardzo cenimy za ich inwestycje zagraniczne, mogą jak najlepiej wykorzystać tanią siłę roboczą, a gdy ta przestanie być tania, przeniosą swoje biznesy gdzie indziej. A co z tymi ludźmi teraz? [...] Najbardziej świątli ekonomiści doskonale zdają sobie sprawę, że sama gospodarka nie jest kluczem do rozwiązania losów świata. Wiadomo, że gospodarka rynkowa działa tylko wtedy, gdy działa na pewnych zasadach. Skąd mają wziąć się owe zasady? Wszakże bazują one na jakichś normach moralnych, na ideach opartych o moralność i przyzwoitym postępowaniu, oraz mają nieekonomiczne pochodzenie (Havel 2000b).

Havel podkreśla, że nie jest prawdą, jakoby Europa Środkowo-Wschodnia odeszła od podstawowych marzeń, które przyświecały krajom tego regionu w 1989 r., „ale wszystko oczywiście jest bardziej skomplikowane i wymaga więcej czasu, niż przypuszczaliśmy”. Są rzeczy, które Havlowi się podobają, ale są i takie, nad którymi ubolewa. I dalej dodaje, że bardzo miłym zaskoczeniem było to, że wielu ludzi wychowanych w czasach komunizmu, kiedy wszystko należało do państwa, stało się przedsiębiorcami gotowymi podejmować ryzyko i pracować na własny rachunek w gospodarce rynkowej. Havel zauważa, podając przykład Czechów, że jego rodacy skorzystali z możliwości stwarzanych przez wolność i demokrację, ale są też tacy, którym żyje się po prostu trudno. Podkreśla jednocześnie, iż znaczna część społeczeństwa jest wciąż zdemoralizowana przez przeszłość (Bridge 2009; Havel 2006): „Będziemy musieli chyba czekać na nowe pokolenie, zanim zmiany dokonają się w pełni”. Dodaje też, że pomimo jego pragnienia, by do transformacji kraju po 1989 r. wprowadzić element moralny, próba stworzenia tego, co określa jako „społeczeństwo obywatelskie”, nie okazała się tak skuteczna, jak się spodziewał.

„Chciałbym, byśmy na tej drodze byli znacznie dalej, niż w tej chwili jesteśmy” (cyt. za: Bridge 2009).

W kwestii traktatu lizbońskiego i kroków na rzecz coraz większej integracji Europy – którym tak zdecydowanie przeciwstawiał się jego następca na fotelu prezydenta, Václav Klaus, Havel uważał, że traktat lizboński jest z pewnością dobry i powinien być ratyfikowany, gdyż to „rezultat wielu lat dyskusji między politycznie zróżnicowanymi narodami i państwami, i teraz, kiedy zbliża się do finału, byłoby wielką szkodą i nonsensem, gdyby miał nie dojść do skutku” (Bridge 2009). Tak więc miał zupełnie inne zdanie w tej kwestii niż jego wieloletni konkurent Klaus.

Warto podkreślić, że Havel miał zawsze dobre kontakty z Amerykanami, m.in. zabrał Billa Clintona na piwo do jednego z najbardziej znanych klubów jazzowych Pragi, Reduty, gdzie były prezydent USA zagrał na saksofonie; był w bliskich stosunkach ze swoją rodaczką i była sekretarz stanu USA Madeleine Albright; bardzo lubił także Hillary Clinton. Miał również dobre relacje z sowieckimi, a potem rosyjskimi przywódcami i martwił się, dokąd zmierzają stosunki z tym niegdyś wielkim mocarstwem. W samych superlatywach mówił o Borysie Jelcynie, który zapytany, co sądzi o wstąpieniu Czech do NATO, powiedział Havlovi, że to jest decyzja samych Czechów – i na prośbę Havla powtórzył to publicznie. Jednocześnie Havel był znacznie ostrożniejszy wobec Władimira Putina, stwierdzając, że „Putin nigdy by czegoś takiego nie powiedział. On uprawia znacznie bardziej wyrafinowaną grę polityczną. Jest dużo bardziej niebezpieczny niż Jelcyn” (ibidem). Lata 90. XX w., kiedy Rosją rządził Jelcyn, a prezydentem Stanów Zjednoczonych był Clinton, to według Havla, prawdopodobnie jedyny okres, w którym świat mógł czuć się bezpiecznie – Europa Środkowo-Wschodnia nareszcie odetchnęła według byłego prezydenta z ulgą. Havel zwraca uwagę, że Zachód powinien oczywiście starać się o partnerskie stosunki z Rosją, ale muszą one być otwarte i szczerze.

Nie możemy uważać Rosjan za przypadek specjalny, jak gdyby byli ułomni i wymagali odmiennego traktowania. Nie wolno nam dla dobra tych stosunków przymykać oczu na pewne rzeczy. Nie możemy rezygnować z praw człowieka w zamian za ropę i gaz (Bridge 2009).

Podkreślając istotność powyższych kwestii makroekonomicznych i implementowanych reform ekonomicznych w Republice Czeskiej, jednocześnie zwraca uwagę, że w cieniu masowej prywatyzacji w sferze gospodarki cały obszar non-profit pozostaje nieuregulowany. Zauważa, że przepisy prawne w tej materii są bardzo ważne i brakuje w tym zakresie dużych postępów. A im szybciej i lepiej rozwinię się prywatny biznes i gospodarka rynkowa, tym ważniejsza będzie budowa sektora non-profit. Jak twierdzi Havel, „to kolejne zadanie przed nami” (Havel 1994).

4. Uwagi końcowe

Mimo że Havel, jak sam często podkreślał, nie był ekonomistą, starał się patrzeć na ekonomię przez pryzmat rozumienia jej przez osoby takie jak on, czyli mniej zaznajomione z tematem. Samą dyscyplinę uważał za „nudną” oraz zbyt wąską, przez co nie sposób w pełni wyjaśnić jej sensu, o czym wspomniał w przedmowie do książki poczytnego czeskiego ekonomisty Tomaša Sedlačka (2017). Havel skupiał się przede wszystkim na aspekcie etycznym ekonomii, w mniejszym zaś stopniu na liczbowym. Zadawał pytania, które bardziej niż w typowe ekonomiczne myślenie, tak charakterystyczne dla zawodowego ekonomisty, wpisywały się w nurt filozoficzny. Sedlaček wspomina Havla jako szefa niesamowitego, niezwykle skromnego, miłego, uważnego i oryginalnego. Podkreśla, że bardzo go lubił i, mimo że Havel był prezydentem, nikt się go nie bał. Marzeniem Havla była nieskorumpowana, niemafijna gospodarka, która służyłaby obywatelom. Jak podkreślał „gospodarka europejska powinna być zaangażowana i dumna ze swoich produktów” (Volf 2011). Walczył z mafijnym kapitalizmem, i uważał, że „państwo jest słabe tam, gdzie powinno być silne, i silne tam, gdzie powinno być słabe”. „Havel nie lubił tępej ekonomizacji życia i świata. Chociaż ekonomia jest nauką społeczną, a nie rachunkowością, problem polega na tym, że zbyt wielu ekonomistów działa jako księgowi. Václav Havel też to przeczuwał (Macháček 2011)”.

Dziedzictwo Václava Havla jest znaczące dla Europy Środkowo-Wschodniej. Był on pionierem rozszerzenia Unii Europejskiej o kraje byłego bloku wschodniego. Sam zresztą przyznawał:

Jak wielokrotnie mówiłem w różnych kontekstach, nie tylko czuję się reprezentantem Czech, ale czuję się swoistym mieszkańcem tej planety, który interesuje się jej globalnymi problemami, myśli o nich, rozmawia o nich z innymi, zapoznaje się z nimi w różnych miejscach świata, szukając wyjścia (Havel 1996).

Havel rozumiał ogromną szansę, jaką Republika Czeska otrzymała dzięki członkostwu w UE. Jednocześnie były prezydent potrafił krytykować wspólnotę – przede wszystkim za jej stosunek do Rosji oraz za przedkładanie interesów gospodarczych nad prawa człowieka. Unia Europejska jest, według niego, zbyt zachowawcza w swoim podejściu do Rosji, która jego zdaniem reprezentuje nowy typ autorytarnego reżimu. Co prawda, jak twierdził, ma ona wiele zewnętrznych oznak demokracji, takich jak wolność słowa, różne partie polityczne czy wolne wybory, jednak jej działania na wielu polach są niedemokratyczne. Według Havla Unia Europejska zanadto podporządkowuje interesom gospodarczym, mniejszą wagę przykładając do kwestii społecznych czy ekologicznych, podczas gdy powinna zdecydowanie aktywniej zajmować się prawami człowieka w kontekście

międzynarodowym (Havel 2008). Były prezydent Czech chwalił natomiast UE za przyjęty pakiet klimatyczny. Uważał bowiem, że sprawy zmian klimatu są niezwykle ważne dla ludzkości i dalszego rozwoju cywilizacji (Havel 2010; 2008).

Bibliografia

- BRIDGE, A. (2009), Where did Vaclav Havel's anti-communist dream take us? In: Daily Telegraph. <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/czechrepublic/6498957/Where-did-Vaclav-Havels-anti-communist-dream-take-us.html> (dostęp: 15.10.2021).
- ELLERMAN, D. (2001), Lessons from Eastern Europe's Voucher Privatization. In: Challenge. 44 (4), 4-37.
- HAJNÝ, J. (2016), Havel by se dožil 80 let, na bývalého prezidenta vzpomíná celý svět. In: <https://www.el5.cz/domaci/havel-by-se-dozil-80-let-na-byvaleho-prezidenta-vzpomina-cely-svet-1323438> (dostęp: 5.11.2021).
- HAVEL, V. (1990), O lidskou identitu. Úvahy, fejetony, protesty, prohlášení a rozhovory z let 1969-1979. Praha.
- HAVEL, V. (1991a), Projev prezidenta ČSFR Václava Havla na konferenci Institutu pro bezpečnostní studie Východ-Západ. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157816> (dostęp: 6.11.2021).
- HAVEL, V. (1991b), Letní přemítání. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/Archive/Detail/1223?q=Letn%C3%AD%20p%C5%99em%C3%ADt%C3%A1n%C3%AD> (dostęp: 18.10.2021).
- HAVEL, V. (1993), Rozhovor prezidenta republiky Václava Havla pro Hospodářské noviny. Strukturální přizpůsobování ekonomiky nebude snadné. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157954> (dostęp: 24.10.2021).
- HAVEL, V. (1994), Text prezidenta republiky Václava Havla pro magazín Evropské unie "Evropa" uveřejněno v české mutaci v č.1/1994. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/Archive/Detail/38596> (dostęp: 21.10.2021).
- HAVEL, V. (1995), Vystoupení prezidenta republiky Václava Havla na kongresu Evropské ekonomické asociace. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/158247> (dostęp: 23.10.2021).
- HAVEL, V. (1996), Rozhovor prezidenta České republiky Václava Havla pro týdeník Ekonom v letadle z Velikonočního ostrova do Santiaga de Chile. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/158765> (dostęp: 15.11.2021).
- HAVEL, V. (1997), Rozhovor prezidenta republiky Václava Havla pro americkou televizi CBS. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/159920> (dostęp: 6.11.2021).
- HAVEL, V. (1998), Rozhovor prezidenta republiky Václava Havla pro Hospodářské noviny: Každý, kdo se chová jinak než ostatní, je nazýván elitářem. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/159025> (dostęp: 7.11.2021).
- HAVEL, V. (1999a), Rozhovor prezidenta republiky Václava Havla pro International Herald Tribune. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/159708> (dostęp: 10.11.2021).
- HAVEL, V. (1999b), Vystoupení prezidenta republiky Václava Havla na Fóru Expansion: Jaká Evropa a v jakém světě po zavedení eura. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/Archive/Detail/1111> (dostęp: 22.10.2021).
- HAVEL, V. (2000), Rozhovor prezidenta republiky Václava Havla pro americký deník Wall Street Journal při příležitosti 55. výročního zasedání Mezinárodního měnového fondu a Skupiny Světové banky v Praze. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/159089> (dostęp: 12.11.2021).

- HAVEL, V. (2002a), Rozhovor prezidenta republiky Václava Havla pro *Hospodářské noviny*: Vstup do Evropské unie se stává výzvou. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/158017> (dostup: 15.10.2021).
- HAVEL, V. (2002b), Rozhovor prezidenta republiky Václava Havla pro *Hospodářské noviny*: Evropa s Amerikou si asi vždycky budou blíží než kterýkoliv z těchto světadílů s jinou částí světa. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/158811> (dostup: 29.10.2021).
- HAVEL, V. (2004a), Převzetí čestného doktorátu Varšavské University. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157432> (dostup: 12.10.2021).
- HAVEL, V. (2004b), Vstup České republiky do Evropské unie. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157354> (dostup: 12.10.2021).
- HAVEL, V. (2004c), Článek Václava Havla pro *Hospodářské noviny*: Z listopadu se můžeme poučit. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157376> (dostup: 15.10.2021).
- HAVEL, V. (2006), *Prosím, stručně. Rozhovor s Karlem Hvižďalou, poznámky, dokumenty*. Praha.
- HAVEL, V. (2007), *Odcházení*. Praha.
- HAVEL, V. (2008), Vaclav Havel skrytykował, ale i pochwalił Unię Europejską. In: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Vaclav-Havel-skrytykował-ale-i-pochwalil-Unie-Europejska-1879947.html> (dostup: 18.10.2021).
- HAVEL, V. (2010), Projev Václava Havla na Fóru velvyslanců zelené ekonomiky. In: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/258018> (dostup: 10.10.2021).
- HOLUB, P. (2020), Proč je lepší nepodléhat blbě náladě. In: https://www.irozhlas.cz/komentare/komentar-ekonomika-koronavirus-covid-19-krize-hospodarstvi-pandemie_2012030629_gak (dostup: 8.11.2021).
- HRISTOVA, K. (2002), Czech Voucher Privatization: A Case of Decision Making Under Uncertainty. In: *University Avenue Undergraduate Journal of Economics*. 7 (1), 1-24.
- JANDOUREK, J. (2021), Havel před 30 lety: Tržní ekonomika je pro mne samozřejmá jako vzduch. Vadí mi fanatismus. In: <https://www.forum24.cz/havel-pred-30-lety-trzni-ekonomika-je-promne-samozrejma-jako-vzduch-vadi-mi-fanatismus/> (dostup: 8.11.2021).
- KLAUS, V. (2014), Havel byl vlastně reformní komunist. In: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/rozhovor-klaus-havel-byl-reformni-komunista.A141031_173934_domaci_wlk (dostup: 23.10.2021).
- KLAUS, V. (2021), Vina Václava Havla. Nekonečně neblahá. Mladí blbnou, nemají zkušenosti. In: <https://www.parlamentnilisty.cz/arena/monitor/Klaus-Vina-Vaclava-Havla-Nekonecne-neblaha-Mladi-blbnou-nemaji-zkusenosti-674761> (dostup: 23.10.2021).
- KLAUS, V. (1999), Třetí cesta a její fatální omyl. In: <https://www.klaus.cz/clanky/2069> (dostup: 27.10.2021).
- KRISEOVÁ, E. (1991), *Václav Havel – životopis*. Praha.
- MACHÁČEK, J. (2011), Havel a hospodářství. In: <https://radiozurnal.rozhlas.cz/jan-machacek-havel-a-hospodarstvi-6317648> (dostup: 5.11.2021).
- MARTÍNEK, J. (2021), Mohlo být něco jinak, ale diktátor jsem nebyl, ani nemohl, bilancuje Klaus 32 let v politice. In: <https://www.novinky.cz/domaci/clanek/mohlo-byt-neco-jinak-ale-diktator-jsem-nebyl-ani-nemohl-bilancuje-klaus-32-let-v-politice-40363787> (dostup: 9.11.2021).
- MLEJENEK, J. Jr. (2021), Triumf nad komunizmem, który zamienił się w nowe więzienie. In: <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/josef-mlejnek-jr-triumf-nad-kuninizmem-ktory-zamienil-sie-w-nowe-wiezienie/> (dostup: 8.11.2021).
- SEDLÁČEK, T. (2017), *Ekonomie dobra a zla (S předmluvou Václava Havla). Po stopách lidského tázání od Gilgameše po finanční krizi*. Praha.
- TRŠKA, D. | KLAUS, V. | HOLMAN, R. et al. (2002), *Kupónová privatizace. Sborník textů*. Praha.
- VOLF, T. (2011), Havel byl úžasný a všímavý šéf, vzpomíná ekonom Sedláček. In: <https://byznys.hn.cz/cl-54251910-havel-byl-uzasny-a-vsivavy-sef-vzpomina-ekonom-sedlacek> (dostup: 7.11.2021).
- ŽANTOVSKÝ M. (2015), *Havel: a life*. London.

**SPOŁECZEŃSTWO,
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE,
KOMUNIKACJA**

DOI: 10.31648/pw.9022

SVITLANA BALINCHENKO | СВІТЛАНА БАЛІНЧЕНКО

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8345-0522>

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

NEW LOCALS OR THE NEWLY-MIGRANTIZED? THE MARKERS OF THE INTERNALLY DISPLACED POPULATIONS' VISIBILITY: THE UKRAINE CASE, 2014-2021

ABSTRACT: The article analyzes internal displacement with attention to the visibility of the displaced populations in the host communities. The study is based on the Ukraine case of protracted internal displacement, during the 2014-2021 period, from the beginning of the Russo-Ukrainian war, and just before the full-scale Russian invasion of Ukraine. It employs the methodology of Causal Layered Analysis and secondary analysis of the national survey data on internal displacement. Regarding the distortions of visibility, I suggest hypovisibility (anopticism) and hypervisibility (panopticism), through the VASE-approach that includes visibility, access to decision-making, sense of belonging, and estimation of common perspectives as the indicators of adaptation of the newcomers in the receiving communities. The visibility of the displaced populations is reviewed through the systemic and myth/metaphor levels. The labels of “burden”, “problem” or “capital” applied to the displaced populations in the narratives and official documents are referred to as a visibility-related issue that has an impact on social cohesion.

KEYWORDS: migration, (in)visibility of displaced persons, Ukraine, protracted internal displacement, blind-spot effect, anopticism, panopticism

1. Introduction

While the framework analysis and normative evaluations of armed conflicts nowadays are reasonably centered on the negative and positive peace concepts transformation, the discussed issue goes beyond the political theory and is extremely relevant to the migration studies as well. For instance, E. Forster and I. Taylor (2021, 14) suggested a minimalist approach that implies restrictions that “largely outlawed the use of force except in cases of direct physical violence against individuals”. The idea to reduce the potentially manipulative and vague vocabulary on warfare and thus limit the legitimate reasons for wars and forceful response is backed with the reference to M. Idris’s suggestion to replace the notion of “peace” with the “honest” idea of “truce” (ibidem, 15).

At the same time, the series of internationally supported “truces” in the context of the Russia-instigated hybrid wars in Georgia and Ukraine has led, beyond some decrease in the factual violence at the contact line, to the protracted internal displacement of populations and the syndrome of their chronic awaiting the conflict resolution and further deoccupation and reintegration of the territories.

The internally displaced persons (IDPs) appear in the situation of being migrants and citizens at the same time for an indefinite period. To address it, the state systemic response to the challenge and the discourses on displacement either balances the social cohesion in the communities transformed due to the migration or further alienates¹ IDPs by putting the “migrant” component before the “citizen” one. The visibility of IDPs in communities can be related, metaphorically, to the blind-spot effect inherent in the human acquisition of reality when the eyesight efficiently compensates for the absence of visual information in the area of the optical nerve so that we can be completely unaware of the information being missed. Thus, the disappearance of the displacement-related issues from the agendas in communities with time may look like successful assimilation and was sometimes reported as such in surveys (2017-2018 2018, 9) or remained unnoticed by the communities’ members. Therefore, there is a need for a study on the visibility distortion indicators that might allow for distinguishing the successful adaptation of IDPs to the host communities from the less desirable invisibility and hypervisibility associated with the systemic colonization of the citizens’ lifeworld, however beneficial the intentions of the state representatives might be.

The present paper is grounded in the case of protracted internal displacement in Ukraine due to the annexation of Crimea by the Russian Federation in 2014 and Russia-backed armed combat in Donbas, before the full-scale Russian invasion of Ukraine in February 2022. In the 2016 Forced Displacement survey, the United Nations Refugee Agency (UNHCR) added Ukraine to the list of the countries with the highest score of new IDPs worldwide (Global trends 2016, 30). The Dnipro, Zaporizhzhia, Kharkiv, Donetsk, and Luhansk oblasts form a region of Ukraine close or adjacent to the so-called contact line localizing the armed conflict area. The total number of the IDPs living in the oblasts, as estimated according to the 2020 National Monitoring System Report on the Situation of Internally Displaced Persons (NMS Report), is 1,053,100 (National 2020, 5). In 2020, the number of IDPs permanently living in the government-controlled areas (GCA) was estimated as the baseline figure of 730,000 (Humanitarian Needs 2020, 66). According to the data provided by the International Organization for Migration (IOM) in Ukraine, the general number of IDPs in Ukraine was 1,467,720, as of May 2021 (IOM’s 2021, 1).

The internal displacement situation in Ukraine was considered protracted -in the Situation Report on Ukraine (OCHA) as of July 25, 2019 (Ukraine 2019, 5).

---

¹ B. Anderson (2019, 15) calls it “migrantizing”.

The local communities have been restructured due to the impact of migration-related processes. Thus, the projects, scenarios, conceptions, and strategies on social cohesion have become the focus of informational and legislative documents and reports. The United Nations Score for eastern Ukraine (USE) Index reports and the NMS Reports provide information on the trends in intergroup trust, social cohesion, and integration in Ukraine. Nevertheless, reintegration and reconciliation projects remain uncertain, due to the ongoing war and occupation of several regions of Ukraine.

The main focus of the article is on the impact of the IDPs' visibility on the social cohesion in Ukraine during the hybrid phase of the Russo-Ukrainian war, 2014-2021. The article is also aimed at a wider interdisciplinary discussion on the displacement-affected vulnerable groups' visibility in communities, with consideration to otherness shifts and social capital redistribution caused by the abrupt mass influx of a displaced population.

The research question can be formulated as follows: what are the markers of visibility of the internally displaced populations that migrantize them, in comparison with other citizens?

The subquestions are as follows: could (in)visibility of IDPs in host communities affect forming the sense of belonging to the current place of residence? Could hyperattention to the group still cause disappearance from the agendas and decision-making in the communities? What deviations of visibility could be traced through the Blind-Spot Index?

Therefore, the objectives of the paper are as follows: (1) to define the aspects of IDPs' interactions with the state based on visibility; (2) to suggest the visibility deviation-tracing index structure to be incorporated into the displacement-related surveys and policies on durable solutions.

For the study, it is relevant that indicators have an impact on policy-framing, and the policy stakeholders' beliefs, attitudes, and decisions may be influenced by the indicators, though the causal connections are not always obvious, as suggested by D. J. H. te Lintelo and coauthors (2019). Thus, the ratings, rankings, watchlists, and blacklists have the potential to persuade the policy stakeholders "to underpin and/or adjust their framings of policy problems and solutions, and/or to guide programmatic and funding decisions" (*ibidem*). Thus, new policy agendas can be expressed by policy elites, once the robust indicators have been produced, promoted, implemented in non-elite stakeholders' decisions, and employed in framing the policy problems and solutions (*ibidem*). Therefore, the practical contribution of the study lies in the suggested outline of the visibility deviation-tracing index of anopticism and panopticism, to provoke a discussion on visibility transformation in the situation of a protracted displacement. Further incorporation of the index into the surveys and policies on durable solutions concerning the migration-affected persons and communities, in and outside Ukraine, can help to reach the sustainability goals

of inclusiveness and social cohesion. The theoretical contribution of the study is in reviewing the visibility of IDPs through assimilation and pseudoassimilation of the displaced populations in the host communities.

2. Materials and methods

For the purpose of the study, the focus was put on the systemic level of the post-structural method of Causal Layered Analysis (CLA). The CLA approach helps to move from the litany of the newcomers' adaptation to the host communities to the deeper level leading, after S. Inayatullah, to the "policy actions that are sustainable, that is, authentically solve problems instead of merely reinscribing the current issues", and enables one to "to see the utility of developing quantifiable indicators" (Inayatullah 2004, 42-43).

As both an analytic method and a process-theory, CLA "provides an analytic tool more concerned with the 'social struggles' of specific actors than with 'purifying' theoretical rigour" (Bussey 2014, 49), and thus it can be applied to the study of migration-related group visibility and the migrants' access to the relevant decision-making. In the paper, the methodology was also used for the IDPs' visibility study as a process-theory with multiple projections of reality within the process map of the preferred future scenarios' evaluation, therefore "(1) revealing the role the context has in shaping meaning and (2) the role people have in shaping context" (Bussey 2014, 56).

Application of the futures-studies methodology to the IDPs' visibility study is justified by the current "incasting phase of the scenarios writing" (Inayatullah 2004, 42) in Ukraine. Against the background of the ongoing war, the peacebuilding and reintegration projects in Ukraine, and the durable solutions concerning the internal displacement inevitably lack the planning possibilities and are restricted in their functionality as the maps of the preferred futures.

The conflict-related migration context justifies the convenience sampling of the otherwise inaccessible population for the surveys via phone or face-to-face snowball technique (Impact of COVID-19 2020; Toward 2020, 13-15). Nevertheless, the secondary data analysis based on the surveys by IOM and the Ministry for Temporarily Occupied Territories and Internally Displaced Persons has evident limitations in the streamlined coverage of the situation. It can be justified as a source of information on the government- and policy-oriented issues during the 2014-2021 period as they were expressed in the questions to the IDPs in the GCA during the interviews. Moreover, the inaccessibility to reliable data on the communities in the NGCA made it impossible to estimate the level of internal displacement within the occupied area and the relations between the IDPs and host communities in the NGCA (Humanitarian Needs 2020, 66; The difficulties of counting 2018).

The main source of information on IDPs in Ukraine is the National Monitoring System Report on the Situation of Internally Displaced Persons. Rounds 12-17 of the report have been analyzed to trace the interrelations between the IDPs and the host community (trust, sense of belonging) and the IDPs' access to decision-making.

3. The IDPs' visibility and social cohesion: literature review

The responsible shared practices, community-restructuring among them, have an impact on futurity and sustainability and, therefore, can be understood as follows: “[w]ithin the shared space, the futurity is the horizon of the still to-be-determined collective fate of subjects and their attachments – which first introduces the primary ethical and political question, ‘how shall I live?’” (Groves 2019, 921). The IDPs' visibility distortions have recently become the focus of migration studies on many affected countries worldwide, for instance, Colombia, Ethiopia, Kenya, Nigeria (Jones et al. 2019; Njiru 2018; Olanrewaju et al. 2019; Steele 2018). The publications dwell upon the IDPs' targeting and consequences of an increase in the number of IDPs in host communities, as well as IDP-status limitations and invisibility of the IDPs in host communities to government. Moreover, the relevant aspects of the adaptive potential of visibility and its relation to social marking, normalcy, otherness, and vulnerability have been studied by B. Perry in the context of Islamophobic violence in Canada (Perry 2015), and by S. Wallengren et al. in the context of Roma individuals' interactions with the communities (Wallengren et al. 2020).

On the myth/metaphor level of CLA, the frames and images created in the discourses should be taken into account. While in the media texts, the politically laden images are polyphonic and open to interpretation (Krapivnyk 2020, 117), the official discourses and legislative acts produce conceptual frames for the situation and actors' evaluation. P. Pietnoczka's (2019) analysis of the program priorities of the candidates before the presidential elections in Ukraine in 2019 revealed that the candidates widely referred to the territorial integrity and deoccupation issues in terms of the international organizations' support. At the same time, in Ukraine, the metaphor of “burden” was applied to IDPs in the national official discourses (Про утворення 2019; Про затвердження 2018; Про схвалення 2017). The narrative-enhanced polarization of this kind is of importance for the study as it can have an impact on the integration and reintegration scenarios and the durable solutions.

In the paper, both integrational and extraintegrational visibility-related factors are considered. They include the axiological and juridical aspects of the impact of language, identity, and political preferences on the sense of belonging to a community. For instance, the IDPs' vulnerabilities, displacement-related disadvantages, and choice ranges were described by R. Sabates-Wheeler (2019).

K. MacKay (2020) studied the authenticity conditions built into autonomy, as well as the influence of narratives on the co-created personhoods, especially in the context of oppressive socialization (MacKay 2020, 361-363).

A. Favell (2019) and R. Penninx (2019) in their publications dwell upon the integration and adaptation issues in the migration context and the interrelation between host communities and migrants. It is necessary to mention that assimilation and social cohesion in the context of the article refer to an acculturation experience when individuals “do not wish to maintain their cultural identity” and keep to the strategy of adopting “the cultural values, norms, and traditions of a new society” (Sam and Berry 2010, 476). To be exact, social cohesion in the study implies “the quality of relationships between individuals and groups in society (horizontal aspect) and also between people and the institutions that serve them (vertical aspect)” (Social cohesion 2020, 2) and is understood after the basic notion of the UN Social Cohesion and Reconciliation Index (SCORE) for eastern Ukraine.

The analysis of the hybrid war context leading to the protracted internal displacement in Ukraine and relevant to the study is present in the following publications: Bazaluk 2017; Dodonov | Kovalskyi | Dodonova et al. 2017. The works that describe the internal displacement in Ukraine in terms of alienation and adaptation in the host communities include those by S. Balinchenko (2019; 2021), K. Ivashchenko-Stadnik (2017), and K. Krakhmalova (2016).

In Ukraine, there are some obstacles on the way to the implementation of durable solutions. One of them is the lack of possibilities for the host communities to formally include IDPs as residents due to the current registration system (Inclusion 2020, 3). Nevertheless, since 2019, there have been some positive changes in the electoral legislation to enable the IDPs’ participation in the local elections in the host communities, regardless of the registration (Vyborchyy kodeks 2019). Thus, the general shifts in the understanding of belonging to a community and the reevaluation of the Soviet-rooted registration system in Ukraine were mostly triggered by the need to search for durable solutions in the situation of the massive internal displacement of the populations.

There were some relevant shifts on the systemic level as well. One of the earlier projects was a pilot study of the internally displaced persons integration index that took place in 2018 and was based on the information on 20 Ukrainian cities with a significant share of IDPs to the locals (Internally 2018). The indicators collected helped to evaluate access to infrastructure, the capability of local authorities, and infrastructure (ibidem). At the same time, the results show that the correlation between the indicators requires a further study. For instance, Uzhhorod was the leader in access to infrastructure with lower levels of capability and cooperation. Lviv was the first in the capability rating in the sample and has one of the lowest levels of infrastructure access and cooperation level. Mariupol and Severodonetsk were rated the first in the cooperation and got medium in the capacity and infrastructure access (Internally 2018a).

In October 2020, in Ukraine, a discussion on the provisions of the Strategy project of IDPs' Integration and Durable Solutions for 2021-2023 (Міністерство реінтеграції 2020) was launched to substitute for the previous Strategy of the IDPs' Integration and Durable Solutions that expired in December 2020 (Pro skhvalennya 2017). The new Strategy aimed to improve the state policy in the sphere of IDPs protection and the application of the due and achievable measures to solve the “*problem*” of internal displacement and its consequences and provide support for the host communities.

Thus, both positive (“social capital”) and negative (“burden”, “strain”, “problem”) concepts were applied to the displacement-affected groups in the officially-supported narratives in Ukraine in 2014-2021. To assess the IDPs' visibility as a distinction between marked and unmarked persons (Brighenti 2007, 334-335) in the social space, the markers of the IDPs' migration-specific vulnerability, adaptation, participation, and belonging to a community will be considered and outlined in the next section.

4. Findings: the VASE-approach project

4.1. The VASE-approach to the visibility of vulnerable groups

The assimilation of the displaced populations in the host communities can be influenced by the newcomers' alienation due to the migration-specific contexts. Based on the data of the National monitoring system reports on the situation of internally displaced persons in Ukraine, a set of indicators have been suggested to trace the visibility of the displaced populations through the Blind-spot Index (the anopticism and panopticism index – Bazaluk | Balinchenko 2019) as the basis for detection of anopticism or panopticism resulting from the implication of institutional means in the situation of the protracted displacement (Fig. 1).

Hence, the factors of Visibility of the IDPs in the agendas (V), Access to power and decision-making (A), Sense of belonging to the community (S), and Estimation of the common perspectives (E) can be understood as the supportive components of a sustainable and cohesive social space. The application of a complex V A S E approach (an acronym of the factors) to a representation of the newcomers within a restructured receiving community can also help to track the visibility distortions and maintain the balance between the institutional means of the displacement regulation, on the systemic level, and the imaginative contexts of otherness acquisition on the myth/metaphor level. Therefore, the multifaceted view of the possible misbalances of the components could allow projecting the hypo- and hypervisibility of the vulnerable group before either anopticism or panopticism having cumulative systemic effects on the society.

The indicators of Visibility in the agendas (V), Access to power and decision-making (A), Sense of belonging (S), Estimation of common perspectives (E)

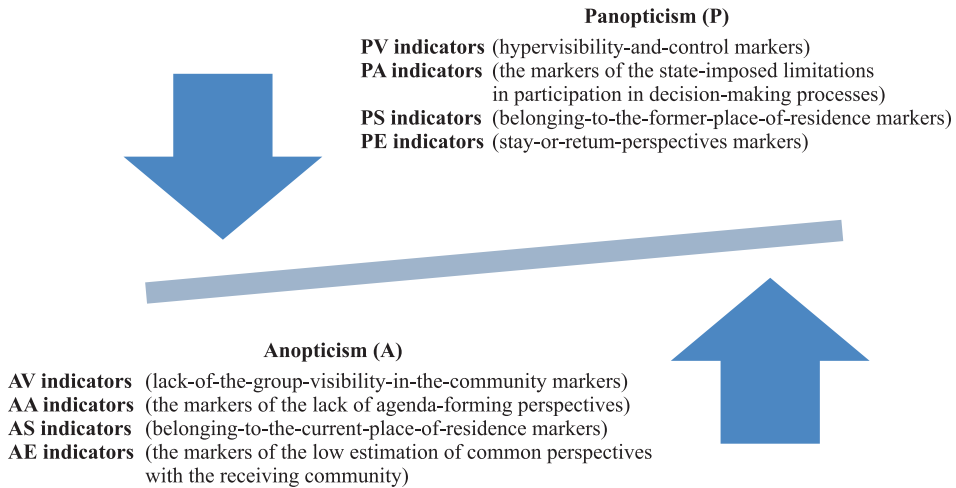

Figure 1. The VASE-approach to the markers of the IDPS' visibility distortions

Within the wider scope of potential implication, the index of anopticism and panopticism (the Blind-spot Index) can be further studied in social philosophy and applied in migration studies and policy evaluations for measuring the group-authority relations to detect the situations of the in-/hypo-/hypervisibility of the migration-affected vulnerable groups. The VASE-approach requires further discussion of the applicability of the indicator set to the various displacement contexts beyond the Ukrainian one, and the possible implementation of the anopticism and panopticism detection instruments into the surveys on the migration-related challenges.

4.2. The indicators of the Blind-spot Index and their application

The Blind-spot Index is a project of the criteria to assess the visibility of vulnerable groups, for instance, IDPs, in communities. An issue to discuss further is whether the disappearance of vulnerable groups from agendas in communities should be associated with successful assimilation and adaptation or visibility distortion (the blind-spot effect).

The situation of the protracted internal displacement in Ukraine can serve as an illustration to the field of the potential application of the above-mentioned VASE-approach. Therefore, for a discussion, I suggest reviewing the anopticism and panopticism-triggered changes through the following set of indicators. The criteria mentioned in the VASE-approach description are considered in A (anopticism) or P (panopticism) variants.

General visibility of the vulnerable groups affected by migration (V)

AV-indicators – the anopticism effects on the visibility. They can be traced when the vulnerable groups disappear from the agendas on the legal grounds that they have the same rights as other citizens. The decrease in the displacement-related topic of public discussions is associated in the surveys on social cohesion with integration into the community, though there is a possibility of some specific vulnerabilities being unaddressed. For instance, the IDPs' necessity to rent an apartment may seem a challenge similar to those of locals if we do not consider the displacement-intensified challenges such as the IDPs' lack or absence of the social and family links in the place of their current residence after displacement.

PV-indicators – the panopticism effects on the visibility – include living conditions evaluations that imply control over private life and movement for the resettled persons to get the IDP status-associated benefits.

Access to power and decision-making (A)

AA-indicators – the anopticism effects on the access – include a lack of agenda-forming perspectives for addressing the specific migration-related challenges. If the displaced persons have a limited impact on decision-making, especially in the regions where the share of the IDPs is relatively low, the displacement-related disadvantages become mingled with the similar local ones in the spheres of employment, education, and income.

PA-indicators – the panopticism effects on the access – point out the state-imposed limitations for the IDPs to participate in the decision-making processes. The lack of legal possibilities of residential registration in the current place of residence while being registered in the occupied regions has an impact on adaptation and sense of belonging. Limited access to policy framing is another example of a PA-indicator, and the narratives of “burden” are important in the case as they picture a destabilizing image of the IDPs in the host communities. It should also be noted that some issues of the IDPs' participation in local elections and getting medical care locally had been rooted in the registration system (*propyska*) adopted from the Soviet period but they were successfully addressed in Ukraine in 2019 and 2020.

Sense of belonging to the place of residence (S)

AS-indicators – the anopticism effects on the sense of belonging – include the sense of belonging to the current place of residence. The indicator could help to trace the situations in communities when resettled persons are not regarded prospectively, in terms of possible reintegration into the community of refuge, for

instance, after a cessation of the current conflict. It could be the reason for the current issues not to be duly addressed, being considered non-specific and irrelevant for the community in general.

PS-indicators – the panopticism effects on the sense of belonging – imply the policymakers' assumption of the displaced populations as belonging to the former place of residence. The indicator could help reveal the situations when the resettled persons are controlled as being socially hazardous concerning their region of origin and in the context of the past and/or current situation in the former place of residence.

Estimation of common perspectives (E)

AE-indicators – the anopticism effects on the estimation of the common perspectives with the community – include adherence to the biases associated with the group in the host community. Lack of vulnerable group visibility endangers effective policies implementation. For instance, the current residential registration system in Ukraine makes it difficult to estimate the exact picture of a territorial community (hromada) population. It slowed down the application of the decentralization efforts on the local level during the 2014-2021 period.

PE-indicators – the anopticism effects on the estimation of the common perspectives with the community – could help to outline a lack of deliberation and the biases concerning the stay/return perspectives. On the myth/metaphor level, the perspectives are framed as a set of concepts invading the policies in a mythologeme-like way. For instance, the mythologemes of historical, language- and ideology-based contradictions between the populations from different regions appear in the agendas of the opposing political parties. Another indicator is that reintegration, reconciliation, and durable solutions were realized during the period analyzed as state-imposed means lacking public engagement and evaluation on the local level.

The set of indicators is meant to summarize the visibility-related aspects of social cohesion evaluation with attention to the vulnerable groups such as IDPs that are prone to be omitted from the agendas with time, regardless of the specific challenges.

Conclusions and recommendations

The displaced populations' access to the decision-making in their current communities and the elimination of the contradictions associated with the official, registered, and actual place of residence can be viewed from the angle of the groups' visibility and its distortions, hypovisibility (anopticism), and hypervisibility (panopticism). The correlation between the administrative regulation of the displacement issues and the myth/metaphor approach to migrants as a "burden" or a "problem" could be considered through the visibility-related criteria.

Due to the full-scale Russian invasion and ongoing war, the migration situation in Ukraine changes rapidly. The indicators can be applied for a further adjustment of the new Strategy regulating internal displacement and for the much-needed registration reform in Ukraine afterwards. The study results can also be of interest for the civil society activists, in and outside Ukraine, to promote the attitude towards the IDPs and other migrants as the human-capital-bearers and not as individual survivors, victims of the war, or a burden to the receiving community.

The set of the indicators suggested in the paper – visibility in the agendas, access to power and decision-making, sense of belonging, estimation of common perspectives – could be further analyzed, adjusted, and included in the national and regional surveys on the internal displacement to test the issues of the assimilation, accommodation, or integration of the IDPs in the host communities. The further blind spot effect study using the suggested indicators could be focused on the issues of the Sustainability Goals 16.3, 16.7, and 16.9 (Transforming 2015, 25). It might enhance the communication with the international donors on the migration-affected communities' needs and capacities.

The further research question based on the visibility evaluation in the migration-changed communities could be formulated as follows: are migrants' needs and claims considered in the durable solutions, policies, and practical discourses as authentic ones, reflected as abstract patterns or constructed instrumentally?

References

- 2017-2018 Main Changes (2018), UN SCORE for Eastern Ukraine. In: https://use.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file/Trends2018_UA.pdf (accessed: 03.08.2021).
- ANDERSON, B. (2019), New directions in migration studies: towards methodological de-nationalism. In: *Comparative Migration Studies*. 7 (36). <https://doi.org/10.1186/s40878-019-0140-8>.
- BALINCHENKO, S. (2019), Mythologeme-Related Crisis of Identity: Reality and Fictional Markers of Alienation. In: *Future Human Image*. 11, 5-13.
- BALINCHENKO, S. (2021), A Dynamic Approach to Localness in the Context of Conflict-Affected Internal Displacement and Return in Ukraine. In: *SN Social Sciences*. 1 (2), 52.
- BAZALUK, O. (2017), The Problem of War and Peace: a Historical and Philosophical Analysis. In: *Philosophy and Cosmology*. 18, 85-103.
- BAZALUK, O. | BALINCHENKO, S. (2020), Discursive Adjustment Indicators: the Case of Internal Displacement in Ukraine. In: *Advance*. Preprint. <https://doi.org/10.31124/advance.11974137.v1>.
- BRIGHENTI, A. (2007), Visibility: A Category for the Social Sciences. In: *Current Sociology*. 55(3), 323-342.
- BUSSEY, M. (2014), CLA as Process: Mapping the Theory and Practice of the Multiple. In: *J of Fut Studies*. 18 (4), 45-58.
- DODONOV, R. | KOVALSKYI, H. | DODONOVA V. et al. (2017), Polemological Paradigm of Hybrid War Research. In: *Philosophy and Cosmology*. 19, 97-109.
- FAVELL, A. (2019), Integration: Twelve Propositions after Schinkel. In: *Comparative Migration Studies*. 7 (21). <https://doi.org/10.1186/s40878-019-0125-7>.

- FORSTER, E. | TAYLOR I. (2021), Asking the fox to guard the chicken coop: In defense of minimalism in the ethics of war and peace. In: *Journal of International Political Theory*. 1-19.
- Global Trends (2016), *Global Trends. Forced Displacement in 2015*. UNHCR, June 2016. In: <http://www.unhcr.org/576408cd7.pdf> (accessed: 04.05.2021).
- GROVES, C. (2019), Sustainability and the future: reflections on the ethical and political significance of sustainability. In: *Sustainability Science*. 14, 915-924.
- Humanitarian Needs (2020), *Humanitarian Needs Overview. Ukraine*. In: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Ukraine%20Humanitarian%20Needs%20Overview%202020%20%28Issued%20January%202020%29.pdf> (accessed: 17.08.2020).
- Impact of Covid-19 (2020), *Impact of Covid-19 Disease and Related Restrictions on Small Business and Vulnerable Populations in Eastern Conflict Area (GCA and NGCA)*. IOM Ukraine Express Surveys Report. In: https://displacement.iom.int/system/tdf/reports/IOM_Ukraine_Express_Surveys_Report_A4.pdf?file=1&type=node&id=8273 (accessed: 11.08.2020).
- INAYATULLAH, S. (ed.) (2004), *The Causal Layered Analysis (CLA) Reader Theory and Case Studies of an Integrative and Transformative Methodology*. Tamkang.
- Inclusion (2020), *Inclusion of Internally Displaced Persons*. Briefing Note. UN Ukraine. (2020). In: https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2020/03/Briefing-Note-on-Inclusion-of-Internally-Displaced-Persons_2020.pdf (accessed: 04.05.2021).
- Internally (2018), *Internally displaced persons integration index. Methodology*. In: <https://cedos.org.ua/en/vpo-integration-index/methodology> (accessed: 07.05.2021).
- Internally (2018a), *Internally displaced persons integration index. Results*. In: <https://cedos.org.ua/en/vpo-integration-index/results> (accessed: 07.05.2021).
- IOM's (2021), *IOM's Assistance to Conflict-affected People in Ukraine. Bi-monthly Report*. IOM Ukraine, April-May 2021. In: https://iom.org.ua/sites/default/files/iom_ukraine_assistance_report_apr-may_2021_eng.pdf (accessed: 02.08.2021).
- IVASHCHENKO-STADNIK, K. (2017), The social challenge of internal displacement in Ukraine: the host community's perspective. In: *Pikulicka-Wilczewska, A. | Uehling, G. (eds.), Migration and the Ukraine Crisis. A Two-Country Perspective*. Bristol, 25-48.
- JONES, N. | YADETE, W. | PINCOCK, K. (2019), Raising the visibility of IDPs: a case study of gender- and age-specific vulnerabilities among Ethiopian IDP adolescents. In: *Humanitarian Exchange*. 75, 33-35.
- KRAKHMALOVA, K. 2016. Organizatsiyne zabezpechennya statusu vnutrishn'operemishchenikh osib v Ukraïni. In: *Zagal'ne administrativne pravo*. 2 (16), 13-20.
- KRAPIVNYK, G. (2020), Apocalyptic Motifs and Images in Media Texts on Brexit and Ukrainian Elections. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XI (2), 117-129.
- MACKAY, K. (2020), Authenticity and Normative Authority: Addressing the Agency Dilemma with Values of One's Own. In: *Journal of Social Philosophy*. 51 (3), 349-370.
- Minreintehratsii (2021), *Minreintehratsii povidomliae pro provedennia elektronnykh konsultatsii*. In: https://mtot.gov.ua/ua/30102020-minreintegraciii-povidomljae-pro-provedennja-elektronnihkonsultaci?fbclid=IwAR2EsI8gsVXwxYNZrffvIpNl-oqoBsm6hrqgRoBM4qnyVziKebWR9Uq6_c (accessed: 03.01.2021).
- National (2020), *National Monitoring System Report on the Situation of Internally Displaced Persons. Round 17, June 2020*. In: https://www.iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_17_eng_web.pdf (accessed: 04.05.2021).
- NIIRU, R. 2018, Outsiders in their own nation: Electoral violence and politics of 'internal' displacement in Kenya. In: *Current Sociology*. 66 (2), 226-240.
- OLANREWAJU, F. O. | OLANREWAJU, A. | OMOTOSO, F. et al. (2019), Insurgency and the Invisible Displaced Population in Nigeria: A Situational Analysis. In: *SAGE Open*. doi: 10.1177/2158244019846207.
- PENNINX, R. (2019), Problems of and solutions for the study of Immigrant Integration. In: *Comparative Migration Studies*. 7. <https://doi.org/10.1186/s40878-019-0122-x>.

- PERRY, B. (2015), 'All of a Sudden, There Are Muslims': Visibilities and Islamophobic Violence in Canada. In: *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*. 4 (3), 4-15.
- PIETNOCZKA, P. (2019), Priorytety programowe kandydatów na urząd prezydenta Ukrainy w 2019 roku. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. X (2), 193-202.
- Pro skhvalennya (2021), Pro skhvalennya Strategii integratsii vnutrishn'o peremishchenikh osib ta vprovadzhennya dov gostrokovikh rishen' shchodo vnutrishn'ogo peremishchennya na period do 2020 roku. In: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80> (accessed: 04.08.2021).
- Pro utvorennya (2021), Pro utvorennya Timchasovoï spetsial'noi Komisiïverkhovnoi Radi Ukraïni z pitan' formuvannya i realizatsii derzhavnoi politiki shchodo vidnovlennya teritorial'noi tsilisnosti ta zabezpechennya suverenitetu Ukraïni. In: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/211-IX> (accessed: 04.08.2021).
- Pro zatverdzhennya (2021), Pro zatverdzhennya planu zakhodiv z realizatsii Strategii integratsii vnutrishn'o peremishchenikh osib ta vprovadzhennya dov gostrokovikh rishen' shchodovnutrishn'ogo peremishchennya na period do 2020 roku. In: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/944-2018-%D1%80> (accessed: 04.08.2021).
- SABATES-WHEELER, R. (2019), Mapping differential vulnerabilities and rights: 'opening' access to social protection for forcibly displaced populations. In: *Comparative Migration Studies*. 7. <https://doi.org/10.1186/s40878-019-0142-6>.
- SAM, D. L. | BERRY, J. W. (2010), Acculturation: When Individuals and Groups of Different Cultural background Meet. In: *Perspect. Psychol. Sci*. 5, 472-481.
- Social Cohesion (2020), Social Cohesion: Brief. UNDP. In: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/library/recovery-and-peacebuilding/social-cohesion-brief.html> (accessed: 4.05.2021).
- STEELE, A. (2018), IDP resettlement and collective targeting during civil wars: Evidence from Colombia. In: *Journal of Peace Research*. 55 (6), 810-824.
- TE LINTELO, D. J. H. | MUNSLOW, T. | PITTORE, K. et al. (2019), Process Tracing the Policy Impact of 'Indicators'. In: *Eur J Dev Res*. 32, 1312-1337.
- The Difficulties Of Counting (2018), The Difficulties Of Counting IDPs in Ukraine. Internal Displacement Monitoring Centre. GRID 2018. In: <http://www.internal-displacement.org/global-report/grid2018/downloads/report/2018-GRID-spotlight-ukraine.pdf> (accessed: 04.05.2021).
- Toward a Common Future (2020), Toward a Common Future: Voices from both Sides of the "Contact Line". USAID. SEED. In: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/library/recovery-and-peacebuilding/SCORE-report-toward-a-common-future.html> (accessed: 11.08.2020).
- Transforming (2015), Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. In: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E (accessed: 17.05.2021).
- Ukraine (2019), Ukraine. Situation report. In: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Situation%20Report%20-%20Ukraine%20-%202025%20Jul%202019%20%281%29.pdf> (accessed: 04.05.2021).
- Vyborchyi kodeks (2021), Vyborchyi kodeks Ukraïiny. In: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n4127> (accessed: 04.05.2021).
- WALLENGREN, S. | WIGERFELT, A. | WIGERFELT, B. et al. (2020), Visibility and vulnerability: A mixed methodology approach to studying Roma individuals' victimization experiences. In: *International Review of Victimology*. 26 (3), 276-294.

DOI: 10.31648/pw.9023

PAWEŁ PIETNOCZKA

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2970-2132>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

THE ISSUE OF SECURITY IN THE ELECTIONS PROGRAMMES OF CANDIDATES FOR THE OFFICE OF PRESIDENT OF UKRAINE IN 2019

ABSTRACT: The aim of the article is to present the programme priorities in the field of security policy, announced by each candidate running for the office of President of Ukraine in 2019. In addition, it also attempts to show how they intended to: ensure state security, bring the war in the Donbass to an end, restore the territorial integrity – thus, to regain Kyiv’s control over the Donbass and Crimea, as well as where they were going to look for allies capable of providing support to Ukraine on the path to achieving the above-mentioned goals. An analysis of the elections programmes of each candidate will allow us to answer the questions. Attention was paid to the programme demands of those candidates who received at least a five per cent support in the presidential elections. Hence, the elections programmes of the participants of the second round of the elections, namely those of Volodymyr Zelensky, Petro Poroshenko, and also Yulia Tymoshenko, Yuriy Boyko, Anatoliy Hrytsenko, Ihor Smeshko as well as Oleh Lyashko, were subjected to analysis.

KEYWORDS: Ukraine, issue of security, elections programme, presidential elections

1. Introduction

On 31 December 2018 an elections campaign preceding the choice of the new head of state commenced in Ukraine. The Central Electoral Commission registered a record-breaking high number of 44 candidates. Thereafter, five of them made a decision to withdraw from the elections struggle, thus, ultimately 39 candidates¹ stood to compete for the highest office. A significant number of them constituted the so-called technical candidates whose aim was not to win the elections but solely to make use of the election campaign in order to criticize the most dangerous competitors of the real favourite of the elections. The public opinion polls conducted, among others by the Ilko Kucheriv “Democratic Initiatives” Foundation², the Kyiv International Institute of Sociology, the Ukrainian Centre for Economic and Political

---

¹ <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp003pt001f01=720.html> (accessed: 09.05.2019).

² <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=840&page=4> (accessed: 10.06.2019).

Studies named after Olexander Razumkov and the Sociological Group “Rating” (KIIS 2019, 10 and 16-17), clearly indicated that the winner of the first as well as the second round of voting would become a TV comedian and a film actor Volodymyr Zelensky. He was nominated for election rivalry by the Political Party “Servant of the People”³, referring to the Ukrainian comedy series in which V. Zelensky played the role of the president of Ukraine. It was to turn out that the film fiction became materialized in April 2019⁴.

The elections campaign, just as the one five years before, proceeded under conditions of the Russian aggression – the annexation of Crimea and the war in the Donbass⁵. It is, therefore, no surprise that among the issues which received a considerable attention during the election campaign was the one concerning security. The purpose of the article is to present the programme demands in the field of security policy, made by the candidates applying for the office of President of Ukraine in 2019; what is more, it aims to show how they intended to ensure the security of the state in order to bring the war in the Donbass to an end and to restore territorial integrity as well as where they were going to look for allies who would give support to Ukraine in the implementation of the above-mentioned goals. The analysis of the elections programmes of each candidate will allow us to answer the above questions. Attention will be paid to the programme demands of those candidates who enjoyed at least a 5% support in the elections. Thus, both the elections programmes of the participants of the second round of the elections, that is: Volodymyr Zelensky’s and Petro Poroshenko’s, as well as the programmes of Yulia Tymoshenko, Yuriy Boyko, Anatoliy Hrytsenko, Ihor Smeshko’s and Oleh Lyashko’s have been subjected to analysis.

---

³ The group’s formal beginnings date back to March 2016, when the Party of Decisive Changes was registered. The party has been functioning under the current name since 2017.

⁴ During the first round of the elections, which took place on 31 March 2019, V. Zelensky received 30.24% support, followed by: P. Poroshenko – 15.95%, Y. Tymoshenko – 13.40%, J. Boyko – 11.67%, A. Hrytsenko – 6.91%, I. Smeshko – 6.04%, O. Lyashko – 5.48, O. Vilkul – 4.15%, R. Koshulynsky – 1.62%. None of the remaining candidates received even a 1% support, and the closest to this “success” was a candidate with the same surname as the leader of “Homeland” – Yuriy Tymoshenko, for whom 0.62% of votes were cast. In the second round of the elections, which took place on 21 April 2019, V. Zelensky received 73.22% support, whereas P. Poroshenko – 24.45%; <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=719.html> (accessed: 09-05-2019).

⁵ Concerning Russian aggression towards Ukraine, frequently referred to as a hybrid war see also e.g. Baluk | Dorozko 2017; Horbulin 2017.

2. Security of the state in the elections programmes of V. Zelensky and P. Poroshenko

Volodymyr Zelensky, like the other candidates competing for the office of president, addressed the issue of state security in his elections programme. However, it may be surprising that he did it only during the fourth part of the programme entitled “Human security. State security”. The candidate of the “Servant of the People” declared to take steps aimed at ensuring peace in Ukraine. He announced that he would require from the countries which signed the Budapest Memorandum⁶ as well as from the European Union partners to give support to Ukraine in its pursuit to bring the war to an end, to restore territorial integrity as well as to force the aggressor to pay compensation for the damage caused⁷. At the same time, he indicated that the subject of the negotiations could not be Ukraine’s resignation from its territories. Zelensky was in favour of strengthening co-operation with the North Atlantic Treaty Organization. He pointed out that the Euro-Atlantic integration was a guarantee of Ukraine’s security, but he simultaneously recognized that the decision to join NATO should be taken in an all-Ukrainian referendum. As the candidate emphasized, the increase in national security would also promote the development of a professional army. Service in the armed forces would become prestigious, and the budget funds allocated to it would not be used for private purposes by the “cabinet generals”, but they would be intended to provide improved conditions of soldiers’ service. Zelensky guaranteed taking steps aimed at providing soldiers with remuneration at the level of NATO standards (Peredvyborna 2019c). It is worth highlighting that, in his elections programme, Zelensky did not address the issue of the need of Ukraine’s integration with the European Union.

In comparison with the winner of the elections, Petro Poroshenko applying for re-election, devoted much more attention to the issue of security. Moreover, as opposed to Zelensky, he addressed these problematic aspects already in the first chapter of his elections programme. At the beginning of the programme, Poroshenko stressed that the goal of Ukraine was to join the EU as well as NATO. According to the politician, memberships of these organizations was to finally and irrevocably guarantee independence and security to Ukraine. The President expressed his belief that Ukraine had already strengthened the eastern NATO flank as well as it “defended against the Russian aggression not only itself, but also the entire European civilization” (Peredvyborna 2019g, 1). He announced

---

⁶ The Budapest Memorandum on Security Assurances was signed in December 1994. In the light of this international agreement, Russia, the United States and Great Britain committed themselves to respect the territorial integrity of Ukraine as well as to refrain from using force against it (Memorandum 1994).

⁷ It is worth noting that in V. Zelensky’s elections programme the word “aggressor” was used, but simultaneously the name of the country it referred to was not expressed.

that in 2023 Ukraine would apply for the EU membership and, moreover, it would receive the Action Plan for NATO membership. It is worth mentioning here that so far the only president of Ukraine who has clearly been in favour of joining NATO was Viktor Yushchenko (Mironowicz 2012, 300-312). In Poroshenko's opinion, membership of the UE and the Alliance, would probably translate into ensuring high living standards, rule of law, support for the economic development of the state and individual regions, gaining access to the world's largest market, as well as to the state security, which would be decided upon by the principle behind the Alliance "all for one, one for all" (Peredvyborna 2019g, 1). It is worth mentioning that in Poroshenko's elections programme in the elections five years before, there was no postulate regarding the need of Ukraine to join NATO. However, there was one concerning the need to renew co-operation, mainly the economic one with Russia (Pietnoczka 2016, 126-127.). Poroshenko also stressed that further strengthening of the Ukrainian army was to promote the state's increased security. He also noted that the armed forces had been revived, which allowed them to stop the Russian aggression. At the same time, he acknowledged the continuation of army modernization as an unconditional priority, namely – equipping it with the most modern weapons and military technology. He announced the completion of the anti-missile and anti-aircraft defence system, as well as carrying out the modernization of the sea fleet and air forces. Moreover, he declared an increase in the level of welfare granted to soldiers, as well as an increase in support for the families of combat participants (Peredvyborna 2019g, 2).

The president emphasized that he did not agree to the peace achieved at all costs, namely at the price of losing territorial integrity, as well as resigning from the chosen direction in the foreign policy: "Peace is a complete renewal of territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. Peace is an undeniable recognition by Moscow of our right to go our way" (Peredvyborna 2019g, 3). That is why he announced the continuation of the policy whose purpose was to regain control over the occupied territories of the Donetsk and Lugansk oblasts as well as Crimea. He intended to achieve the above-mentioned goal through the political-diplomatic channel – by means of actions allowing him to maintain the unity of the pro-Ukrainian coalition, applying sanctions, as well as establishing the international UN mission which would cover the territory of the occupied Donbass. Simultaneously, Poroshenko declared that Russia would be held responsible for the repressions which were applied against the Ukrainian citizens in the occupied territories. As a consequence, Moscow would be forced to pay compensation for the losses they had suffered. The politician also declared the continuation of activities aimed at freeing all the Ukrainian citizens who had become "hostages of the

Russian aggressor” – both those kept in Russia and in the occupied territories⁸. In his elections programme, Poroshenko also indicated a number of achievements on the part of Ukraine during his presidency. Among them, he enumerated the following ones: strengthening the country’s position in the international arena, creating a strong Trans-Atlantic coalition supporting Kyiv as well as dependency on the elimination of sanctions imposed by Russia from the deoccupation of the Ukrainian territories. The politician also stressed that Ukrainians managed to defend their European and Euro-Atlantic choice, Ukraine signed an association agreement with the UE, as well as it created a free trade zone with it. Apart from these successes, there were others: breaking the Russian trade blockade, resignation from the purchase of gas from Russia, introduction of visa-free travel from the UE, as well as a very close co-operation with the Alliance (Peredvyborna 2019g, 2).

3. The issue of security in the elections programmes of the other candidates

Yulia Tymoshenko, put forward for the elections rivalry by the All-Ukrainian Unification “Homeland” – a grouping functioning on the political stage of Ukraine since 1999, was a leader for a long time, and then a runner-up of the pre-election polls (Pietnoczka 2014, 220-221). The former prime minister had already lost the competition for the highest office in the state twice – in 2010 and in 2014. As it turned out, her participation in the presidential elections in 2019 also was to end in a failure, as she only took the third place in them. Y. Tymoshenko, similarly to P. Poroshenko, addressed the problematic aspects of security already in the first chapter of her elections programme entitled “New strategy of peace and security”. She announced that peace would be restored, as well as regaining Crimea and the Donbass would follow the military-diplomatic path. The task of the Ukrainian armed forces would be to further stop aggression, as well as to strengthen their own manpower, whereas the task of diplomacy headed by the president – to take all kinds of steps aimed at forcing the aggressor to make peace and return the occupied territories. The leader of “Homeland” announced the organization of such a negotiation process which would ensure peace in accordance with the Budapest Memorandum (Novyy kurs 2019, 1). Y.Tymoshenko recognized strengthening of the armed forces as one of the cornerstones of peace and security strategy which would undergo complete modernization according to NATO standards. The strength of the Ukrainian army would rise to the level that would ensure the security of the state. At the same time,

---

⁸ It is also worth noting that in his programme, the president addressed the issue of gaining the tomos by the Ukrainian Orthodoxy, and therefore, autocephalous, independent of Moscow, Orthodox Church of Ukraine was established. As far as the above document is concerned, he described it as the act of spiritual independence of Ukraine (Peredvyborna 2019g, 3).

the leader of “Homeland” announced the creation of European conditions for the service of soldiers, providing housing, free healthcare, decent retirement as well as additional concessions for combat participants and their family members. In addition, the candidate announced that she would carry out an accurate inventory of the damage caused by Russia and bring it to legal liability. The purpose of the above-mentioned actions would be to force Russia to compensate for the losses incurred by Ukraine, its citizens and enterprises (*ibidem*, 1-2). It is worth pointing out that Tymoshenko, like five years before, did not declare in her elections programme the need of Ukraine to join NATO. There was no place for the provision indicating Ukraine’s need to join the UE, either. The lack of this postulate may be surprising in that it was present in the programme which the leader of “Homeland” proposed in the previous presidential elections (*Peredvyborna* 2019e).

Yuriy Boyko – a Deputy Prime Minister of Ukraine during Yanukovich’s presidency - took the fourth place in the elections; a politician standing for election with the “Opposition Platform – For Life” party’s support⁹. Boyko made it his personal goal in the elections to gain the support of the pro-Russian voters inhabiting mainly the south-eastern regions of Ukraine. During the period preceding the Euromaidan, these voters most eagerly would have voted for Viktor Yanukovich as well as the Party of Regions. In the elections programme entitled “Plan of a peaceful development for Ukraine”, Boyko, as opposed to the already enumerated candidates, did not declare the need for the integration with the UE and NATO or the need to strengthen the Ukrainian army. However, he emphasized that during the past few years Ukraine stopped complying with the rules of “Declaration of sovereignty” as well as the “Act of declaration of Independence of Ukraine”¹⁰. He called for respect for the values that were adopted during the independence referendum in 1991, at the same time stressing that Ukraine must be an independent as well as a neutral state. Boyko announced that he knew how to stop the warfare in the east of the country. He intended to achieve this goal by fulfilling all kinds of international commitments by Ukraine, as well as holding direct talks with all the parties of the conflict, which might mean that the politician envisaged the pursuit of direct negotiations also with the leaders of the unrecognized republics (*Peredvyborna* 2019f, 1-2). In the last part of the programme, entitled “Ukraine – a reliable international partner”, Boyko assured that neutrality and non-blocking of Ukraine would be guaranteed, as well as contradictions present in Ukraine’s relations with its neighbours, including also Russia, would be overcome (*ibidem*, 6). It is worth emphasizing that the former Deputy Prime Minister, as opposed to Poroshenko and Tymoshenko,

⁹ The result achieved by Y. Boyko in the elections should be regarded as a great success. Particularly, if we take into consideration the fact that during the previous presidential elections only 0.19% voters supported him, <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001> (accessed: 09.05.2019).

¹⁰ “The declaration of state sovereignty” was adopted on 16 July 1990, whereas the “Declaration of Ukraine’s independence” on 24 August 1991 (*Hrytsak* 2000, 305-309).

did not describe Russia as an aggressor; he did not state either, like Zelensky, that Ukraine was a victim of an external aggression¹¹. In Boyko's programme – in contrast to the programmes of the above-mentioned candidates – we will not find a postulate of the restoration of territorial integrity, a road leading to the recovery of Crimea or the need to pay compensation by Russia for the losses resulting from its aggression against Ukraine. However, the former Deputy Prime Minister stressed the need to ensure the neutrality and non-blocking status for Ukraine, and declared the reparation of Ukrainian-Russian relations.

Also, Olexander Hrytsenko – the Minister of National Defence of Ukraine during the presidency of V. Yushchenko – stood up to compete for the highest office in the state. Since 2010 he has been a leader of the Political Party “Civic Position” (Karmazina 2012, 392-393). Hrytsenko took only the fifth place, which means that his candidacy, like in 2014, ended in a failure¹². He devoted the second chapter of the programme to the issue of security entitled “Honest president – safe state!”. In it, he announced that Ukraine would regain the Donbass, but not on the terms of surrender by which he understood granting a special status to this region, but by using diplomatic, military, and economic measures as well as sanctions. The above measures would be used in co-operation with foreign partners. The leader of the “Civic Position” declared that regaining control over the Donbass was possible during the 5-year term of office of the head of the state. At the same time, he stressed that Ukraine would not resign from the right to Crimea since it is inhabited by citizens of Ukraine, and it is a Ukrainian land. That situation would not change – as he stressed – any economic concessions. Addressing the issue of the Ukrainian armed forces, Hrytsenko pointed out that the president would not earn money on the army and the soldiers' blood, but he would provide the necessary equipment for it. At the same time, he concluded that the state procurement would play a stimulating role in the development of modern technologies. The leader of the “Civic Position” spoke in favour of the development of a professional contract army supported by the reserve, as well as the territorial defence system (Peredvyborna 2019d). It should be added that Hrytsenko, in his elections programme, did not address the need to join the EU and NATO. He only pointed out that Ukraine would not make empty promises to foreign partners. During Hrytsenko's presidency, the foreign policy would be conducted in a responsible and predictable manner. The purpose of diplomacy, as he stressed, would be to strengthen the security of Ukraine, its defensive capability as well as to free Ukrainian citizens (*ibidem*).

---

¹¹ Simultaneously, there was no record, as it took place five years before, about the internal conflict (Peredvyborna 2019b).

¹² Then, with a 5.48% result, he took the fourth place; <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001> (accessed: 09.05.2019).

Ihor Smeshko – a former head of the Security Service of Ukraine¹³, since 2009 the leader of the Political Party “Strength and Honesty”, took the sixth place in the elections¹⁴. Already at the very beginning of the elections programme “Seven victories for Ukraine”, I. Smeshko pointed to the internal and external threats of Ukraine. As far as the main ones are concerned, he included de-industrialization and the demographic crisis as well as the Russian aggression. The leader of “Strength and Honesty” addressed the issues in question in the first two chapters of the programme. In the first one entitled “The first victory. Restoring stability and state management”, the former head of the Security Service of Ukraine assured that he would concentrate on taking actions aimed at regaining the annexed Crimea as well as causing the de-occupation of the Donbass. He intended to achieve this goal by diplomatic and economic means as well as the international community, in particular, by using obligations incumbent on the countries which had signed the Budapest Memorandum. Smeshko also announced introducing reforms in the Ukrainian army, as a result of which combat capabilities would increase, and also appropriate conditions for the service and life of soldiers, veterans, and their families would be created (Ihor Smeshko 2019, 1-2).

In the second chapter entitled “The second victory: regaining the Donbass and Crimea”, the leader of “Strength and Honesty” expressed his belief that the victory would be possible when the economy is strengthened, when the standard of living increases, when the army’s combat capabilities increase as well as when the policy of integration with the Euro-Atlantic community is implemented. In this part of the programme, Smeshko once again drew attention to the Budapest Memorandum. Namely, he declared that in the format of the countries that signed the agreement, the main political and diplomatic actions would be taken, aimed at forcing Russia to “execute the guarantee of territorial integrity and inviolability of Ukraine” (ibidem, 2). The candidate also declared that he would take steps intended to provide soldiers with better service conditions, including remuneration, at the level of standards of the countries neighbouring Ukraine and simultaneously belonging to NATO. He announced fight against corruption present in the area of defense as well as solving the housing problem concerning soldiers, and taking steps so that Ukraine would gain the Action Plan for NATO membership. Moreover, he was in favour of creating a professional army as well as operational and strategic reserves whose basis would be territorial defence formations. What is more, he pointed to the need for the state to provide support for the displaced persons from the annexed Crimea as well as from the occupied Donbass. It is also worth noting that Smeshko drew attention to the need to ensure energy independence

---

¹³ He was the head of the Security Service of Ukraine in the years 2003-2005.

¹⁴ The party was registered on 29 December 2004. Initially, it functioned under the name “Liberty” (Karmazina 2011, 531).

of Ukraine. He was going to achieve this goal through a greater use of renewable energy sources, the modernization of nuclear power as well as increasing natural gas production (ibidem, 2, 4).

Oleh Lyashko, the leader of the Radical Party since 2011, took the seventh place (Karmazina 2012, 462). The politician received a weaker result in comparison with the presidential elections of 2014, in which he took the third place¹⁵. The leader of the Radical Party addressed the issue of state security only in the seventh part of his programme entitled “Strong army – strong state”. He stressed that he was ready to do everything in order to bring about peace by the end of the war in the Donbass, during which people were still losing their lives. However, he excluded capitulation as a price for achieving the above-mentioned goal. The road to victory would be paved with a strong economy since – as the politician indicated – “no one in the world respects the weak”. At the same time, he expressed a belief that no one was interested in the improvement of the situation in Ukraine: “They are trying to take away land, forests, employee potential from us, to freeze our economy in exchange for loan slavery” (Peredvyborna 2019a, 5). Lyashko announced an absolute defense of Ukraine’s national interests, including taking actions aimed at making Kyiv’s partners implement the provisions of the Budapest Memorandum. The leader of the Radical Party reminded that Ukraine, by signing the document in exchange for the guarantee of security, resigned from the world’s third-largest nuclear potential. Therefore, according to Lyashko, in a situation when the provisions of the Memorandum ceased to be observed, Ukraine receives the right to renew the status of a country possessing nuclear weapons. The leader of the Radical Party sees a way to ensure security for Ukraine also in concluding a direct military agreement with the United States. In addition, the politician called for support for soldiers fighting on the front. He announced a delivery of the most modern weapons, ensuring better nutrition, increasing remuneration as well as providing their families with welfare (ibidem). It is worth noting that Lyashko was critical of the International Monetary Fund and the conditions imposed by it on Ukraine. He called to care for the interests of the Ukrainian nation, and not the implementation – as he put it – of the demands of the International Monetary Fund harmful to the state (ibidem, 3). It should be emphasized that the leader of the Radical Party, similarly to Tymoshenko and Hrytsenko, did not refer in his programme to the issue of the integrity with the EU and NATO.

---

¹⁵ O. Lyashko received 8.32% votes then; <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001> (accessed: 09.05.2019).

4. Conclusion

The analysis of the election programmes allows us to conclude that each candidate paid a considerable attention to the problematic aspects pertinent to security. The majority of them designated separate chapters to this issue (V. Zelensky, P. Poroshenko, Y. Tymoshenko, A. Hrytsenko, I. Smeshko and O. Lyashko). Three of the candidates – Poroshenko, Tymoshenko and Smeshko – treated the problematic aspects of security as a priority since they started presenting their election programmes beginning with this very issue. Among the postulates which were present in the candidates' programmes, those concerning the end of the war in the Donbass could be found, which does not come as a surprise. However, the way to ensure peace was perceived differently on many occasions. Zelensky wanted to achieve this goal with the help of the countries that have signed the Budapest Memorandum as well as with partners from the EU. Tymoshenko announced that peace would be restored by military-diplomatic means and in accordance with the provisions of the Budapest Memorandum. However, Boyko proposed that securing peace would be possible in the event of fulfilling international obligations by Ukraine as well as holding direct talks with all the parties of the conflict.

Particular attention in the election programmes was also paid to the need to restore the territorial integrity of Ukraine, to the need to regain by Kyiv the control over the Donbass and Crimea (Zelensky, Poroshenko, Tymoshenko, Smeshko, Hrytsenko). Zelensky and Smeshko acknowledged that the renewal of territorial integrity ought to ensue with the help of the countries which had signed the Budapest Memorandum. In Poroshenko's opinion, the renewal of control over the Donbass and Crimea would be possible if the unity of the pro-Ukrainian coalition was maintained, sanctions were still applied and an international UN mission was set up, which would encompass the territory of the Donbass. Tymoshenko pointed to the need to further stop the Russian aggression by the Ukrainian army with all kinds of simultaneous steps taken by the diplomacy to regain the occupied territories. However, Hrytsenko announced regaining control over the Donbass within 5 years, and he intended to achieve this goal in co-operation with foreign partners by means of diplomatic, military and economic resources as well as sanctions. The candidates paid a great deal of attention in the election programmes also to the issue of the Ukrainian armed forces, whose significance, in the context of assuring the state's security, is extremely important. They were in favour of development of a professional army (Zelensky, Hrytsenko, Smeshko), modernization of the army (Poroshenko, Tymoshenko, Hrytsenko, Smeshko, Lyashko), improvement of soldiers's service conditions (Zelensky, Tymoshenko, Smeshko, Lyashko), an increase in the level of welfare granted to soldiers (Poroshenko, Tymoshenko) and an increase in remuneration (Zelensky, Smeshko, Lyashko). Addressing the issue of soldiers' earnings, Zelensky emphasized that it should be at the level of NATO standards, whereas Smeshko

siad that it should be at the level of the NATO countries neighbouring Ukraine. It is also worth noting that two candidates spoke in favour of creating a formation of territorial defence (Hrytsenko and Smeshko).

In the context of assuring security for Ukraine, some of the candidates pointed to the need for a Euro-Atlantic integration (Zelensky, Poroshenko and Smeshko). Simultaneously, only Poroshenko argued clearly for Ukraine joining NATO. Smeshko stated that integration with the Euro-Atlantic community was indispensable, but he did not determine whether it would end in Ukraine's accession to NATO. However, Zelensky noted that eventually the decision to join the Alliance must be taken during an all-Ukrainian referendum. A completely different path to ensure state security was perceived by Boyko – a candidate who concentrated mainly on the fight for the electorate of the south-eastern part of Ukraine. Namely, he was in favour of the neutral and non-blocking status of Ukraine – thus, he clearly opposed the integration with the Alliance. Three of the candidates – Tymoshenko, Hrytsenko and Lyashko did not specify their stances towards the integration of Ukraine with NATO. Nevertheless, it is worth mentioning that the leader of the Radical Party saw the way to ensure security in concluding a direct military agreement with the USA. Finally, it is important to stress that the only candidate who was in favour of Ukraine joining the EU was Poroshenko, applying for re-election, treating membership in this organization, just like the membership in NATO, as Ukraine's final and irreversible guarantee of independence and security. The winner of the elections, however, was V. Zelensky; and it was his election programme that was to be implemented, which was later supported by the pro-presidential majority in the ninth-term Verkhovna Rada, elected as a result of the early parliamentary elections in July 2019. Against the backdrop of Russia's continued hybrid war against Ukraine, it was the implementation of the demands of state security, ensuring peace and restoring Ukraine's territorial integrity that attracted a considerable attention both on the part of Ukrainian and international public opinion in the following months. By contrast, the launch of a new stage of the war by Russia on 24 February 2022 – the invasion of Ukraine – only confirmed that it was right for individual Ukrainian politicians, including the candidates in the presidential elections, to have focused particular attention on issues of state security, such as the necessity of a Euro-Atlantic integration and the strengthening of Ukrainian armed forces.

References

- BALUK, W. | DOROSZKO, M. (red.) (2017), *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie w latach 2014-2016*. Lublin.
- HORBULIN, V. (ed.) (2017), *Svitova hibrydna viyna: ukrayins'kuu front*. Kyiv. [Горбулін, В. (ред.) (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ.]
- НРУТАК, У. (2000), *Narys istoriyi Ukrayiny. Formuvannya modernoyi natsiyi XIX-XX stolittya*. Kyiv. [Грицак, Я. (2000), *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття*. Київ.]
- KARMAZINA, M. (ed.) (2011), *Derzhava, vlada ta hromadyans'ke suspil'stvo u dokumentakh politychnykh partiy Ukrayiny (kinets' 1980-kh – persha polovyna 2011 rr.)*. Kyiv. [Кармазіна, М. (ред.) (2011), *Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.)*. Київ.]
- KARMAZINA, M. (ed.) (2012), *Ukrayins'ka bahatopartiynist': politychni partiyyi, vyborchi bloky, lidery (kinets' 1980-kh – rochatok 2012*. Kyiv. [Кармазіна, М. (ред.) (2012), *Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.)*. Київ.]
- Kyiv International Institute of Sociology (2019), *Za tyzhden' do vyboriv prezidenta: reytnyhy kandydativ, motyvatsiyi vyboru, ochikuvannya hromadyan*. [Київський міжнародний інститут соціології (2019), *За тиждень до виборів президента: рейтинги кандидатів, мотивації вибору, очікування громадян*]. In: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=840&page=4> (accessed:10.06.2019).
- KIIS, Razumkov Centre and the Sociological Group “Rating” (2019), *Monitorynh elektoral'nykh nastroyiv ukraintyiv*. [КМІС, Центр Разумкова та Соціологічна група “Рейтинг” (2019), *Моніторинг електоральних настроїв українців*].
- MIRONOWICZ, E. (2012), *Polityka zagraniczna Ukrainy 1990-2010*. Białystok.
- PIETNOCZKA, P. (2014), *Partie polityczne w niepodległej Ukrainie 1991-2007*. Olsztyn.
- PIETNOCZKA, P. (2016), *Problematyka bezpieczeństwa w programach wyborczych kandydatów na urząd Prezydenta Ukrainy w 2014 r.* In: Ambroziak, T. | Czwolek, A. | Gajewski, S. | Nowak-Paralusz, M. (red.), *Problemy bezpieczeństwa Europy i Azji*. Toruń, 113-127.

Documents

- Ihor Smeshko (2019), *Ihor Smeshko. Peredvyborna prohrama kandydata v Prezidenty Ukrayiny “Sim peremoh dlya Ukrayiny”*. [Ігор Смешко. Передвиборна програма кандидата в Президенти України “Сім перемог для України”]. In: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp005pt021f01=235pt001f01=720.html> (accessed: 25.05.2019).
- Memorandum (1994), *Memorandum pro harantiyi bezpeky u zv'yazku z pryedydnanniam Ukrayiny do dohovoru pro nerozpovsyudzhennya yadernoyi zbroyi vid 5 hrudnya 1994*. [Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994.] In: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_158 (accessed: 22.06.2019).
- Novyy kurs (2019), *Novyy kurs Ukrayiny. Peredvyborna prohrama kandydata na post Prezidenta Ukrayiny Tymoshenko Yuliyi Volodymyrivny*. [Новий курс України. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Тимошенко Юлії Володимирівни.] In: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/WP001> (accessed: 21.03.2019).
- Peredvyborna (2019a), *Peredvyborcha prohrama kandydata na post Prezidenta Ukrayiny Lyashka Oleha Valeriyovycha*. [Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Ляшка Олега Валерійовича.] In: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/WP001> (accessed: 27.05.2019).

- Peredvyborna (2019b), Peredvyborna prohrama kandydata na post prezydenta Ukrayiny Boyka Yuriya Anatoliyovycha. [Передвиборна програма кандидата на пост президента України Бойка Юрія Анатолійовича.] In: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001.html> (accessed: 09.05.2019).
- Peredvyborna (2019c), Peredvyborna prohrama kandydata na post prezydenta Ukrayiny Volodymyra Zelens'koho. [Передвиборна програма кандидата на пост президента України Володимира Зеленського.] In: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/WP001> (accessed: 21.03.2019).
- Peredvyborna (2019d), Peredvyborna prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrayiny Hrytsenka Anatoliya Stepanovycha. [Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Гриценка Анатолія Степановича.] In: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/WP001> (accessed: 22.03.2019).
- Peredvyborna (2019e), Peredvyborna prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrayiny Tymoshenko Yuliyi Volodymyrivny. [Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Тимошенко Юлії Володимирівни.] In: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001> (accessed: 04.04.2015).
- Peredvyborna (2019f), Peredvyborna prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrayiny Yuriya Boyka "Plan myrnoho rozvytku dlya Ukrayiny". [Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Юрія Бойка "План мирного розвитку для України".] In: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp005pt021f01=216pt001f01=720.html> (accessed: 25.03.2019).
- Peredvyborna (2019g), Prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrayiny Petra Oleksiyovycha Poroshenka "Velyka derzhava vil'nykh i shchaslyvykh lyudey". [Програма кандидата на пост Президента України Петра Олексійовича Порошенка "Велика держава вільних і щасливих людей".] In: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/WP001> (accessed: 21.03.2019).

DOI: 10.31648/pw.9024

NATALIIA KHOMA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2507-5741>

Lviv Polytechnic National University

IHOR VDOVYCHYN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3210-7684>

Ivan Franko National University of Lviv

SLOW STRENGTHENING OF LATVIA'S RESILIENCE IN PREVENTING AND COMBATING CORRUPTION: AN ANALYSIS OF CAUSES

ABSTRACT: The aim of the article is to present the authors' assessment of the effectiveness of the anti-corruption policy in Latvia, to establish the compliance of national anti-corruption strategies with the EU goals in terms of preventing and combating corruption. The research methods aim at confirming a hypothesis that in order to deepen anti-corruption reforms and strengthen resilience in the fight against corruption, it is not enough for Latvia to conduct only institutional reforms, but it is important to promote anti-corruption values. The study is based on the methodology of new institutionalism and axiological analysis. The authors argue that if the role of non-democratic values is significant, it will slow down the progressive institutional reforms needed to bring Latvia's anti-corruption policies fully in line with EU development strategies.

KEYWORDS: corruption, anti-corruption policy, EU, Latvia

1. Introduction

Preventing and combating corruption is one of the EU priorities. Although the EU is based on a system of compromises, the problem of corruption is uncompromising. Corruption is one of the challenges for the EU perspective, despite the fact that it is one of the least corrupt regions on the planet. In regard to member and candidate states, new objectives are constantly defined in the area of anti-corruption and reaction to the latest corruption risks. In this process, there are both achievements and failures, since within the European integration space differences between member states in the traditions of corruption and anti-corruption are considerable.

The EU defines corruption more broadly than bribery or gaining undue benefits. It includes trading in influence, in justice, uncivilized lobbying, conflicts of interest, nepotism, favouritism, cronyism and more. The problem for many EU member states

consists in not only the organization of effective anti-corruption campaigns, but also the creation of an atmosphere of total intolerance of destructive practices, constant development of the anti-corruption segment of civil society and strengthening its sustainability.

It is noticeable that EU countries differ significantly in their loyalty to domestic, bureaucratic and other corruption. At the same time, it is wrong to consider the “old” EU member states more resistant to corruption and the young democracies as outsiders of anti-corruption. The evidence of this is the large differences in anti-corruption in the group of the Baltic States: Estonia is the leader in anti-corruption processes, and Lithuania and Latvia show stagnation. All the three Baltic countries undertook a number of anti-corruption reforms at the request of the EU institutions at the stage of accession, but after the great enlargement of the EU in 2004, some of them have managed to maintain or strengthen the results of the reforms, whereas others have retained persistence of destructive institutions and corruption pragmatism, etc. While Estonia is the leader of anti-corruption and a worthy competitor in this process to the leading EU countries, Lithuania and Latvia have remained stagnant in recent years.

The aim of this study is to find out, from the case of Latvia, what are the reasons that hamper the achievements of high anti-corruption standards at the institutional and value-based levels in most of the new EU member states. According to our working hypothesis, most post-totalitarian states in Central and Eastern Europe have slowed down anti-corruption reforms for similar reasons since the end of the European integration process. Therefore, the results of the Latvian case study can be useful not only in identifying a range of problems to prevent and combat corruption, but also in assessing anti-corruption stagnation/regression in other post-totalitarian states in Central and Eastern Europe.

This case has been chosen for analysis because Latvia is the least successful example of preventing and combating corruption in the Baltic States. An equally important task is to assess the compliance of Latvia with the EU anti-corruption goals (progress, stagnation or regress) both at the institutional level and at the value-based level. The present analysis is relevant to the fact that Latvia, on the one hand, met the Copenhagen criteria and was admitted to the EU, but on the other hand, in many respects, it still does not meet the standards set by the EU for the member states.

The working hypothesis is the thesis that, in order to deepen anti-corruption reforms and strengthen the position of Latvia as a state resistant to corruption, the introduction of institutional reforms exclusively is not sufficient, yet democratic changes in the values of the population are necessary. If the role of values that are not liberal and democratic is significant, it will slow down the progressive institutional transformations needed to bring Latvia’s anti-corruption policies fully

in line with EU development strategies. Institutional reforms must be synchronized with changes in the political culture of the population through the formation of zero tolerance for corruption.

2. Research methodology

The methodological basis of the study is axiological analysis. It helps to explore the expression of anti-corruption values in the political and legal culture of the population of Latvia and their consistency with the EU value paradigm.

To analyse a wide range of issues dealing with Latvia's consistency with the EU anti-corruption policy, the methodological potential of new institutionalism is also used, which examines the counteraction to the informal destructive corruption institute. The institutional analysis made it possible to investigate the mechanisms for minimizing corruption and the consistency of Latvia's national anti-corruption policies with the EU policies.

It should be noted that despite the broad scientific interest in the topic of corruption and the fight against it, its analysis exemplified with the Baltic states is insufficient, especially from the standpoint of the value-based approach. This group of states has rarely been the focus of corruption research, but the case of Latvia is an important part of an extensive analysis of democratic transformation processes in the post-totalitarian states of Central and Eastern Europe. The analysis of historiography has showed that Latvia, first of all, was analysed in the context of the political regime change, fulfilment of the Copenhagen criteria, adaptation to EU standards, and so on. Although the problem of corruption is an important component of these processes, it has not yet been properly researched from the perspective of both institutional and value-based approaches.

Political science discourse is dominated by a thesis that corruption is a deterrent to the democratization of the post-Soviet Baltic states, including Latvia. Specifically, B. Earle (Earle 2000) emphasized the benefits that the Baltic states and their communities could gain by minimizing corruption practices. These conclusions were very important at the time when Latvia was actively executing the Copenhagen criteria in order to meet the basic EU standards.

It should be pointed out that most of the available studies on corruption examine the experience of all the three Baltic states in total, but they do not focus on the cases of specific countries. Actually, R. Taagepera was one of the first to consider the problem of corruption in the Baltic states in the context of the influence of dominant values. The main emphasis was on the fact that if Estonians, Latvians and Lithuanians want to achieve such high living standards as the peoples of Northern and Western Europe, they must reconsider their values. Taagepera's conclusions were especially up to date on the eve of the accession of the Baltic

states to the EU (Taagepera 2002). Also, before the great 2004 enlargement of the EU, a group of researchers showed, through the example of Latvia, how the existing corruption practices had negatively affected the economic development of that country (King et al. 2004).

It is worth mentioning that in the early 2000s large-scale institutional reforms took place in all Baltic states, which helped these states meet the Copenhagen criteria. However, unlike institutional reforms, the values of the population were changing much more slowly, which still creates certain dividing lines between Latvia (as well as Lithuania) and the EU.

It is obvious that the acquisition of EU membership did not result in a rapid eradication of corruption practices, overcoming corruption pragmatism, although it certainly had a positive effect both at the institutional level (anti-corruption reforms) and at the value-based level (increasing awareness of importance of anti-corruption values in the political and legal culture of the population). In fact, after the completion of the Baltic states' accession to the EU, various destructive practices, especially political corruption, operation of various illegal networks, etc., persisted in the Baltic states and affected the quality of democracy, observance of human rights standards, transparency of government and business, etc. (Villaveces-Izquierdo et al. 2013).

Latvia and other Baltic states were analysed in terms of such a threatening trend for young democracies as state capture (Bennich-Björkman 2002). Undoubtedly, state capture is one of the most dangerous manifestations of political corruption, which is incompatible with the standards of democracy and the rule of law. L. Bennich-Björkman turned attention to the risks that hinder the stability of democracy in the Baltic states. The Baltic region was also studied as a grey area of economic activity, with an indication of the functioning of the "underground economy" there (Wadsworth et al. 2010). Researchers noted the interdependence of corruption and state capture.

Some investigations provide insights into the influence of the Russian factor on the democratization of Latvia. In particular, A. Grigas (2012) states that a consequence of such influence is an increase in the vulnerability of the Baltic states to various destructive informal practices, one of which is corruption. The Russian factor is rightly interpreted as a powerful obstacle to the liberation of young democracies from the effects of corruption as soon as possible.

Meanwhile, the cases of the Baltic states, including Latvia, demonstrate obvious positive anti-corruption characteristics in comparative studies that examine the post-Soviet states, Central and Eastern European countries. For instance, A. Kupatadze, using the method of paired comparison, compares Estonia and Latvia, on the one hand, and Georgia and Armenia, on the other. In the context of the present study, the researcher's conclusions about the differences between, at first glance, similar countries – Estonia and Latvia are of interest. A. Kupatadze emphasizes the divergences that exist between the two Baltic states in terms of corruption

indicators: Estonia is successful and excels at the regional and international levels, while Latvia is more prone to corruption (Kupatadze 2017, 189). The researcher describes the anti-corruption reform in Estonia as complex and comprehensive, whereas in Latvia – as rather limited and fragmentary (ibidem, 193). One reason for this was the exceptional level of influence of the old guard on politics in Latvia.

Thus, it can be observed that the case of Latvia has its own unique characteristics in terms of the reasons for the slow progress in preventing and combating various types of corruption.

3. Preventing and combating corruption as part of Latvia's European integration strategy

After its proclamation of independence, Latvia was quickly confronted with the challenge of systemic corruption at the domestic, administrative and other levels. Such destructive processes called into question the near-term European integration perspective.

The very beginning of anti-corruption was closely aligned with Latvia's desire to be admitted to the EU (an association agreement with the EU was signed in 1995). In the early 1990s, corruption-related offences were superficially settled in Latvia. The Criminal Code of Latvia at that time was still based on the former Soviet version, which did not treat economic crimes as serious. Only in 1995 was the content of corruption defined at the legislative level, the declaration of income for officials was standardized, the restrictions were set for civil servants to hold other positions or perform certain jobs. Anti-corruption innovations caused political turbulence in Latvia (resignation of A. Šķēle's government in 1997). In the meantime, it was found that some government officials continued to work for private companies, incorrectly declared their property and income in their annual property and income tax returns.

Concurrently, Latvia was the first of the Baltic states to seek assistance from the World Bank in promoting anti-corruption policies. It was the first among the candidate countries for EU accession in Central and Eastern Europe to adopt an anti-corruption strategy (1998). Since then, anti-corruption has begun to take on a clear institutional set-up.

However, anti-corruption policy was not effective at the time. According to international institutions, the Latvian governments rather imitated reforms at that stage (Rusu 2010, 20). For example, the World Bank surveys of 1997-1998 state that in Latvia, compared to other post-communist states, the level of bureaucratic corruption is relatively low, but the top-level corruption is high, first of all, in the field of public procurement (Anderson 1998). It was then that the idea of the oligarchic

“state capture” and the undermining of key state institutions by individuals and firms for private or corporate gain were first voiced (Hellman et al. 2001).

Since 2002, the anti-corruption reform has taken more concrete forms. This is due to the creation of, by analogy with the Hong Kong Anti-Corruption Authority, the Corruption Prevention and Combating Bureau (KNAB), due to the implementation of several reforms important in the context of Latvia’s course for European integration. These reforms were linked to the initiatives of Prime Minister E. Repše (2002-2004): his cabinet’s priority was to counteract corruption, especially as regards tax evasion. Many senior officials, including Minister of E. Repše’s Cabinet (Health Minister A. Auders), were held accountable during that period. The paradox of the Latvia case consisted in the fact that E. Repše himself was soon suspected of corruption (the investigation lasted several years, but no charges were brought).

Undoubtedly, the implementation of the program to prevent and combat various types of corruption contributed to Latvia’s accession to the EU. However, as rightly noted by A. Vilks (2017, 434), who investigates corruption in Latvia, “the prevention and combating of corruption, despite the strivings of law enforcement authorities, are considered to be insufficiently effective. Despite the long history of corruption and many attempts to prevent it, the importance and topicality of this phenomenon have not disappeared”.

4. The analysis of the slow strengthening of Latvia’s resilience in preventing and combating corruption after the accession to the EU

While at the stage of preparation for EU accession Latvia demonstrated certain anti-corruption progress, stagnation was observed for some time, and only in the last two years there has been an insignificant increase in the anti-corruption characteristics of this state. This is evidenced by the Corruption Perceptions Index. The following table based on Transparency International’s annual reports is an illustrative of this. It does not only show the stagnation of Latvia, but also demonstrates its performance in comparison with other countries in the region.

Table 1. 2012-2022 Corruption Perceptions Index for the Baltic States

Country	2022	2021	2020	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012
Estonia	74	74	75	74	73	71	70	70	69	68	64
Lithuania	62	61	60	60	59	59	59	61	58	57	54
Latvia	59	59	57	56	58	58	57	55	55	53	49

As we can see from the table, the Corruption Perception Index of Latvia improved over the past two years, but this country is still in positions that are lower than the average for the EU countries and OECD member countries. According to the results of 2021, Latvia is in the 15th place among the 27 EU states, and in the 26th place among the 37 OECD member states. However, the recent increase does not inspire confidence that the country will be able to reach the goal listed in the National Development Plan 2021-2027 – 64 points by 2024, and 67 by 2027.

Although nowadays Latvia belongs to some leading international organizations, which are based on the principles of democracy and free market, the country is still ranked low in terms of welfare, quality of life, competitiveness, and so on. Corruption is one of the main causes of this situation.

A. Mungiu-Pippidi (2013) pointed to a number of trends characteristic of Latvia: corruption has caused a huge “brain drain” from the country; there is a high level of favouritism during the formation of governments and other authorities; since the judiciary is not completely independent, the anti-corruption body has become an object of political control; there are serious problems with the independence of the media, which complicates anti-corruption investigations and public declaration of their results; the public audit is weak, etc. The researcher bracketed Latvia together with countries with a high risk of deepening corruption. While Estonia and Lithuania succeeded in creating relatively effective mechanisms for curbing corruption, despite still considerable resources to preserve it, Latvia reduced control over corruption, and the country was therefore properly classified by the researcher as an outsider of anti-corruption within the EU.

Even in the years of Latvia's membership in the EU, local political parties were still actively funded by oligarchic groups and businesses, which made them prone to political corruption. Latvian political parties used loopholes in the legislation on the funding of parties to circumvent restrictions during election campaigns, etc.

The findings of this study indicate several trends: 1) over the years of the country's membership in the EU, Latvian became less tolerant of petty corruption; 2) a high level of distrust of the Latvian authorities is preserved, first of all – of executive and judicial; 3) protracted lawsuits reduce Latvia's confidence in punishing corrupt officials; 4) the bureaucratic system still motivates Latvians to wrongfully reward officials; 5) business considers corruption as a sure way to be ahead of competitors; 6) parties are viewed as corrupt actors.

It is noteworthy that the main reason why Latvians assisted in the officials' illegal benefit is usually the belief that the reward will promote the desired scenario of handling their problems. A small percentage of Latvians are ready to cooperate with anti-corruption bodies regarding disclosures of corruption cases. This demonstrates substantial difficulties in the field of anti-corruption political and legal culture of Latvians, despite the formal integration with EU values.

The high level of corruption in Latvia can also be explained with the weakness of the anti-corruption segment of the national civil society. Among non-governmental organizations, Transparency International Latvia – Delna (TI-Latvia) conducts important anti-corruption activities.

Let us turn to the results of the Eurobarometer survey (European Commission 2017). Only a third of Latvian respondents (34%) indicate that corruption practices are unacceptable; on the other hand, in the “old” European democracies, the overwhelming majority of respondents perceive corruption negatively (by comparison: 84% of Finns, and 81% of the Irish). This shows that the level of corruption tolerance within the EU member states is very different. 43% of the surveyed Latvians consider the provision of public services as a service to a citizen for which the official is to be rewarded; 29% of Latvians are loyal to the reward of an official, and this is a much higher percentage than in other EU countries (except Hungary). Only 11% of those polled in Latvia rated the government’s anti-corruption policy as effective.

According to the journalistic investigation of the Latvian IR Magazine, Latvia was long informally managed by the oligarchic trio. This is in reference to the oligarchic “state capture” by A. Lembergs (a former mayor of Ventspils, and an entrepreneur), A. Šlesers (held high government positions, an entrepreneur), A. Šķēle (held the post of prime minister twice, and an entrepreneur). In 2017, IR Magazine published transcripts of conversations about the probable ways of influencing the Latvian politics and media (IR 2017) recorded at the Rīdzene Hotel, which were allegedly held by A. Lembergs, A. Šlesers and A. Šķēle. The records pointed to the facts of undue influence of A. Lembergs, A. Šķēle, A. Šlesers and others concerning the appointment and removal from public office.

Investigations against the aforementioned Latvian oligarchic politicians were going on for a very long time¹. For example, in 2006, A. Lembergs became involved in corruption cases. He was accused of gaining undue benefits in particularly large amounts, legalization of unlawfully acquired money and property, abuse of office as the mayor of Ventspils (an important port city) and other criminal acts. It was not until early 2021 that A. Lembergs and his accomplices were convicted of bribery and money laundering. A. Lembergs was sentenced by the Riga District Court to five years in prison with property confiscation, and a fine of 20 thousand euros.

As for the private conversations of A. Lembergs, A. A. Šlesers and A. Šķēle mentioned above, their audio recordings, not authorized by the court, were not considered sufficient evidence to bring charges, and therefore the process of the so-called “case of the oligarchs” was closed. Noticeably, the investigation in this resonant case was hampered by constant leakage of confidential information, which

---

¹ In 2016, the investigation results of the Latvian anti-corruption body against A. Lembergs, A. Šlesers and A. Šķēle were completed and released to public in 2017.

allowed the interested parties to take a proactive approach. In general, large-scale political pressure was often exerted on the anti-corruption authorities of Latvia.

Although the period when the three influential Latvian oligarchs determined the policy of this Baltic state is over, it is revealing that: 1) their oligarchic schemes were implemented even when Latvia was already part of the EU; 2) the “oligarchic trio” have remained certain latent influence on the current Latvian policy to this day.

Another senior official associated with Latvian corruption affair is a former mayor of Riga N. Ušakovs (who held the post for ten years). In April 2019, he was suspended from his position due to a corruption case in the municipal transport company Rīgas satiksme. N. Ušakovs is suspected of misuse of funds in this company, and failure to perform obligations to control procurement. The total amount of doubtful transactions was approximately €270 million². It must be pointed out that during the decade of N. Ušakovs's governance of Riga, 28 criminal proceedings were initiated in relation to the Riga City Council and its institutions: gaining and demanding undue benefits, forgery of official documents, transfer of municipal funds to private accounts of officials, etc. The Court issued verdicts only in seven cases; others were closed at the stage of investigation or court proceedings. In general, the Riga City Council was often an object of criticism of anti-corruption institutions and public organizations. However, assumptions about involvement in corruption schemes did not prevent N. Ušakovs from being elected (May 2019) to the European Parliament. It should be mentioned that on November 11, 2021, members of the European Parliament voted to strip N. Ušakovs of his parliamentary immunity. That decision was made in connection with the criminal proceedings against N. Ušakovs in Latvia.

In the meantime, over the past three years, Latvia made significant efforts to counteract the laundering of money obtained by criminal activity. For instance, according to the Latvian Prosecutor's Office, in 2019, Latvian courts initiated 59 criminal cases involving 102 people charged with laundering money obtained by means of crime (Prosecution Office 2020). As a comparison, in 2018, there were only 23 such criminal cases involving 54 people. In total, in 2017-2019, the Latvian Prosecutor's Office issued 103 criminal proceedings against 195 persons for money laundering charges. This indicates that the Latvian authorities stepped up to counteract that kind of criminal activity. In 2019, Latvia was recognized as not eligible for inclusion in the “grey list” of countries, which is formed by the intergovernmental organization Financial Action Task Force (FATF). However, not so long ago, namely in 2018, the possibility of including Latvia in the group of “grey listed” countries was considered.

---

² The case against N. Ušakovs is not closed. In March 2020, legal proceedings were opened at N. Ušakovs' suit alleging the unlawful nature of his removal from the office as the mayor of Riga.

In 2022, we can state the following: Latvia has become the first member state under review by MONEYVAL (Council of Europe Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism) to have successfully implemented all the 40 FATF recommendations.

At the same time, the detection of criminal corruption schemes and criminal proceedings brought by the Latvian competent authorities still does not often lead to a real prosecution of the perpetrators, especially in cases of corrupted top officials. It is obvious to the Latvian public that high-profile criminal proceedings do not bring the expected court decisions within a reasonable procedural time. The authorities' inability to bring the cases of top corruption to justice is perhaps the main reason for the deterioration of Latvia's anti-corruption resistance and high public mistrust to the authorities. This leads to international criticism; for example, GRECO criticizes Latvia for delaying the regulation of lobbying, defining parliamentary ethics, preventing conflicts of interest, etc. (GRECO 2019).

According to the government's program to prevent and counteract corruption, Prime Minister K. Kariņš's populist cabinet declared that Latvia would score at least 70 points in the 2020 Corruption Perceptions Index. However, taking into account the trends of preventing and combating corruption in recent years, Latvia may objectively need around 15 years to achieve this goal. The results of the 2020 Index showed that Latvia scored only 57 points, in 2021 – 59 points, being an outsider in the group of the Baltic states. Corruption remains among the weakest spots in Latvian democracy. At present, there is no atmosphere that would contribute to the effective prevention and counteraction of corruption practices in the country. Latvia needs more comprehensive and systematic planning as well as implementation of anti-corruption policies. Corruption remains very tangible for Latvian businesses, with regard to bribes and other undue benefits. The shadow economy is about 22% of the country's GDP. The problem of Latvia is also seen in the retention of many civil servants, officials of different levels per capita. This problem persists despite the rather active implementation of e-government, which is expected to minimize bureaucracy.

Regardless of the fact that Latvia's criminal law sanctions several corruption offences (trading in influence, conflict of interests, undue benefits, etc.), anti-corruption legislation is not effectively applied. The Latvian government has strengthened the independence of the anti-corruption body, created an e-government system, institutionalized a centralized public procurement process, etc., but some acute problems remain. The sustained success in minimizing corruption in Latvia has not been achieved. In recent years, there has been stagnation in Latvian anti-corruption; external (first of all, Russian) destructive effects are obvious. The civic credibility of the national political system is low due to manifestations of conflict of interest, abuse of power, ineffective use of public funds, etc. The public procurement, health care, construction, EU development projects, transport, political

party financing, etc. remain corrupt areas. This influences citizens' income level, Western investment partners' refusal of cooperation, labour migration of highly educated youth, gradual isolation of the country from the international business community, etc. However, some achievements, such as those aimed at preventing corruption in the banking sector, cannot be overlooked; besides, there is progress in completing several corruption trials.

A. Krivins (2021, 163) highlights successes achieved by Latvia in the field of public procurement, which is promoted by the large-scale digitization and centralization of the public procurement process. This is in reference to The Electronic Procurement System that includes four subsystems (e-orders, e-auctions, e-tenders, e-certificates). The digitalization also physically separates entrepreneurs and officials, which significantly reduces the risk of extorting bribes. In this context, the motivation of Latvian entrepreneurs not to engage in corruption operations is growing (Krivins 2021, 162). At the same time, problems remain with the level of Latvian entrepreneurs' confidence in whether other market participants will act honestly and not resort to corruption practices. Also, entrepreneurs are dominated by a belief that public procurement in Latvia is politically influenced. This indicates that there is still a large amount of work for anti-corruption institutions.

At present, Latvians' readiness to expose corruption is low, and the reasons for this lie in the value dimension, parameters of their political and legal culture. Latvians do not have a strong awareness that corruption is not only a violation of law and an impediment to the economic growth, but also a matter of national security for their society and state. Their weak monitoring of the areas sensitive to corruption and their lack of motivation to prevent it are important reasons for the current slowdown in anti-corruption.

An absolute positive was the adoption by the Latvian Parliament on 13.10.2022 of a law that normalizes the institution of lobbying. This happened only after thirteen years of a debate on this issue. The law went into force on 01.01.2023; however, the register of interest representation and the declaration system will start as early as 09.01.2025. Also, among Latvia's anti-corruption achievements is the fact that this state has made it mandatory for all joint-stock companies to register their shares and submit information on their shareholders to the Enterprise Register, thus increasing transparency. An economic crime court to adjudicate complex financial crimes was also established. Thanks to the mentioned as well as many other measures, Latvia has been strengthening its resistance to corruption, although, at the moment, this process is not characterized by fast dynamics.

There is hope for Latvia's progress in the coming years. Latvia's Corruption Prevention and Combating Bureau (KNAB) has made a great progress in recent years. The Latvian government is currently making significant investments in preventive measures, public awareness, as well as reduction of overall tolerance of corruption among residents. KNAB has also successfully improved control

over political parties' and their associations' financial activities. This was possible thanks to the adoption of the Electronic Data Input System, as well as thanks to the introduction of types of target groups, permitted expenditures and limits on the use of state budget funding allocated to political forces.

5. Conclusion

The present study considers Latvia's series of anti-corruption measures to be insufficient, leaving the country among the EU countries in low positions in terms of well-being, quality of life, competitiveness, etc. Corruption has caused a huge "brain drain". There is a high level of favouritism in the formation of authorities; the judiciary is not completely independent; an anti-corruption body becomes subject to political scrutiny; problems of media independence are obvious, which complicates anti-corruption investigations; the public audit is weak, and others. Public opinion in Latvia is evolving very slowly towards intolerance of corruption practices. The country continues to be influenced by the Russian factor in terms of corruption manifestations. The shadow sector of the economy remains significant. Anti-corruption legislation is not effectively implemented. Health care, construction, EU development projects, transport, political party financing, etc. are still corrupt. Latvians' willingness to expose corruption is low and the reasons for this are observed in the value dimension, parameters of their political and legal culture. As a result, Latvia is viewed as a country with a high risk of deepening corruption, although some reforms are noticeable, first and foremost in combating money laundering.

Today, it is essential for Latvia to: 1) improve institutional mechanisms for preventing and counteracting acts with a corruption component; 2) activate the preventive anti-corruption activities aimed at strengthening the zero tolerance of corruption by Latvians; 3) mobilize the civil society in the area of using its potential in controlling corruption cases, providing legal assistance to corruption exposers (whistleblower), developing public audit. It is important that Latvia should minimize administrative opportunities for corruption, specifically, by making the most of public services available online, although the progress on this issue is now evident.

In order for Latvia to strengthen its anti-corruption resilience, institutions should act bravely, put an end to delays with decision-making and improve the situation in sectors such as prevention of wasting public resources, promotion of political and business honesty. The private sector also plays a major role in preventing corruption. The government should do more to promote integrity in business and motivate entrepreneurs to be proactive in their efforts to prevent and expose corruption.

Assessing the overall compliance of the Baltic states with the EU anti-corruption strategy, it must be pointed to: 1) the heterogeneity of these countries in the issue of anti-corruption: Estonia shows progress, while Latvia and Lithuania strengthen their resilience in preventing and countering corruption rather slowly. The reasons for this are both institutional and value-based. The Baltic countries are making unequal efforts to carry out institutional reforms and in the area of anti-corruption socialization of citizens, despite the obvious cause of rootedness of corruption at the value-based level; 2) the Baltic countries occupy intermediate positions on rates of anti-corruption between the leaders of this process (Denmark, Finland, Sweden, etc.) and the outsiders (Bulgaria, Greece, Italy, Malta, Romania, Slovakia, Hungary, Croatia). This demonstrates the attention of the Baltic states to a wide range of corruption-related issues, coupled with retaining numerous problematic issues and constant emergence of new challenges that need to be addressed promptly with regard to both preventing and counteracting corruption practices. It is in Latvia where the problems with the quality of anti-corruption reforms are currently the most common among the Baltic states.

References

- ANDERSON, J. (1998), *Corruption in Latvia: Survey Evidence*. Washington.
- BENNICH-BjÖRKMAN, L. (2002), State capture in the Baltics: Identity, International Role Models and Network Formation. In: Maciejewski, W. (ed.), *The Baltic Sea Region: Cultures, Politics, Societies*. Uppsala, 345-369.
- EARLE, B. (2000), Bribery and Corruption in Eastern Europe, the Baltic States, and the Commonwealth of Independent States: What is to be Done Beverley Earle. In: *Cornell International Law Journal*. 33 (3), 483-513.
- European Commission (2017), *Special Eurobarometer 470. Report. Corruption*. In: https://www.kpk-rs.si/kpk/wp-content/uploads/2018/03/2017_Eurobarometer-on-corruption_ebs_470_en.pdf (accessed: 14.01.2022).
- Greco (2019), *Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Second compliance report Latvia*. In: <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/168094bc97> (accessed: 17.12.2021).
- GRIGAS, A. (2012), *Legacies, Coercion and Soft Power: Russian Influence in the Baltic States*. London.
- HELLMAN, J. | KAUFMANN, D. (2001), Confronting the Challenge of State Capture in Transition Economies. In: *Finance and Development*. 38 (3), 31-35.
- IR magazine (2017), "Ulmanim vajadzētu Andrim, blāg, roku bučot...". In: <https://ir.lv/2017/6/16/ulmanim-vajadzetu-andrim-blag-roku-bucot/> (accessed: 15.01.2022).
- KHOMA, N. | KOKORIEV, O. (2021), Deconsolidation of Liberal Democracy in the Baltic States. The Issue of Compliance with the EU Standards at Institutional and Value Levels. In: *Romanian Journal of European Affairs*. 21(1), 39-57.
- KING, G. J. | FINNIE B. W. | BARNOWE, J. T. (2004), Corruption and Economic Development on The Baltic Littoral: Focus on Latvia. In: *Journal of Baltic Studies*. 35 (4), 329-345.

- KRIVINS, A. (2021), Changes of the Corruption Level in Public Procurement in Latvia. In: *Sociālo Zinātņu Vēstnesis*. 2 (33), 151-167.
- KUPATADZE, A. (2017), Accounting for Diverging Paths in Most Similar Cases: Corruption in Baltics and Caucasus. In: *Crime, Law and Social Change*. 67 (2), 187-208.
- MUNGIU-PIPPIDI, A. (2013), *The Good, the Bad and the Ugly: Controlling Corruption in the European Union*. Berlin.
- Prosecution Office of the Republic of Latvia (2020), Ievērojami pieaudzis tiesai nodoto krimināllietu skaits par noziedzīgi iegūtu līdzekļu legalizēšanu. In: <http://www.prokuratūra.gov.lv/lv/jaunumi/2020/aktualitates/ieverojami-pieaudzis-tiesai-nodoto-kriminallietu-skaits-par-noziedzīgi-iegutu-lidzeklu-legalizesanu-2108> (accessed: 23.12.2021).
- RUSU, A. (2010), A Diagnosis of Corruption in Latvia. ERCAS Working Paper 9. Saatavana World Wide Webistā.
- TAAGEPERA, R. (2002), Baltic values and corruption in comparative context. In: *Journal of Baltic Studies*. 33 (3), 243-258.
- VILLAVECES-IZQUIERDO, S. | URIBE BURCHER, C. (2013), *Illicit Networks and Politics in the Baltic States*. Stockholm.
- VILKS, A. (2017), Evaluation of corruption prevalence in the context of the development of the Latvian economy. In: *Proceedings of the International Scientific Conference Society. Integration. Education* (May, 26th-27th 2017). Vol. IV. Rēzekne, 427-435.
- WADSWORTH, F. | SWARTZ, B. | WHEAT, J. (2010), Corruption in The Baltic State Region. In: *International Business & Economics Research Journal*. 9 (2), 109-116.

DOI: 10.31648/pw.9025

BARA NDIAYE

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7485-1869>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

RELACJE ROSYJSKO-AFRYKAŃSKIE W ŚWIETLE WOJNY W UKRAINIE

Russian-African relations in the light of the war in Ukraine

ABSTRACT: The aim of this article is to analyze Russian-African relations and the continent's reactions to the war in Ukraine unleashed by Putin. The analysis also answers the question of whether the behavior of many African countries during the voting of the UN resolution against the war in Ukraine confirms the influence of Russia on the continent. The article also attempts to identify the causes of the conflict. The analysis of the history of Russian-African relations is based essentially on the work of Russian historians and the research of Slava Tynes, an African-American researcher. It also includes studies by Arnaud Dubien, a French specialist in Russian foreign policy, Franco-Russian relations, and Russian policy in Africa, as well as by Sophie Coeuré, a professor at the University of Paris, and a specialist in Russia. The analysis of the position of African countries towards the war in Ukraine is based mainly on the publications of African intellectuals examining the behavior of African countries during the vote at the UN forum. Our analysis comes to a conclusion that the strategic attitude of African countries and the AU should be positioned as a powerful factor of reconciliation and mediation. On the other hand, African countries, in most cases, remain divided, weak and dependent on the former colonial powers, which results in the lack of a firm reaction to the protagonists of the war in Ukraine.

KEYWORDS: Africa, Russia, relations, Ukraine, invasion, war, sphere of influence, NATO, United Nations

Wprowadzenie

W pierwszych dwóch dekadach XXI w. obserwuje się rosnące zainteresowanie Federacji Rosyjskiej kontynentem afrykańskim. Podpisanie porozumienia wojskowego między Republiką Środkowoafrykańską a Rosją w grudniu 2017 r. stanowiło punkt zwrotny w stosunkach pomiędzy Federacją Rosyjską a krajami Afryki Subsaharyjskiej. Należy przypomnieć, że kraj ten w Afryce Środkowej od wieków pozostawał pod kontrolą byłego mocarstwa kolonialnego – Francji. Od czasu podpisania porozumienia stosunki między dwoma krajami rozwinęły się we wszystkich dziedzinach. Poza tym Moskwa jest obecnie bardzo aktywna w całej

Afryce i mówi się nawet o „wielkim powrocie Kremla” na kontynent afrykański. Ten powrót odwołuje się do starych relacji między obiema stronami.

Konflikt rosyjsko-ukraiński z całą pewnością doprowadzi do zmiany w światowej geopolityce. Wojna ta będzie miała reperkusje polityczne i gospodarcze w sprawach światowych. Istotnymi pozostają kwestie relacji Rosji z Afryką w świetle rosyjskiego ataku na Ukrainę. W związku z powyższym celem niniejszego artykułu jest analiza relacji rosyjsko-afrykańskich w przeszłości i dzisiaj oraz reakcji poszczególnych krajów kontynentu wobec rozpętanego przez W. Putina wojny w Ukrainie. Przeprowadzona analiza pozwoli także odpowiedzieć na pytanie: czy zachowanie wielu afrykańskich krajów podczas głosowania rezolucji ONZ przeciwko wojnie w Ukrainie potwierdza wpływ Rosji na kontynencie. W artykule podjęto również próbę określenia przyczyn konfliktu, będącego kontynuacją dawnej rywalizacji o strefy wpływów.

1. Charakterystyka źródeł

Analiza historii relacji rosyjsko-afrykańskich opiera się zasadniczo na pracach rosyjskich historyków oraz na badaniach afroamerykańskiego badacza S. Tynesa. Uwzględniono ponadto badania francuskich naukowców: A. Dubiena, specjalisty od rosyjskiej polityki zagranicznej, stosunków francusko-rosyjskich, a także rosyjskiej polityki w Afryce, jak również S. Coeuré, profesor Uniwersytetu Paryskiego, specjalistki ds. Rosji. Natomiast analiza stanowiska państw afrykańskich wobec wojny w Ukrainie opiera się głównie na publikacjach afrykańskich intelektualistów, analizujących zachowania afrykańskich krajów podczas głosowania na forum ONZ.

Wśród literatury dotyczącej podjętej tematyki warto odnotować książkę *Moscou et le monde* (Moskwa i świat) A. de Tinguy, francuskiej historyczki i politolożki, w której autorka pisze o „powrocie” Rosji na arenie międzynarodowej. W Rosji zjawisko to jest powszechnie przypisywane Putinowi. Większość Rosjan uważa, że jego polityka umożliwiła krajowi odbudowę po „zaburzeniach” lat B. Jelcyna. Natomiast w Europie i Stanach Zjednoczonych ten „powrót” rodzi pytania, a czasem obawy. Rosja ożywia ambicje władzy w czasie, gdy wzrost cen węgłowodorów zmienia jej relacje ze światem. Sytuuje się, obok głównych krajów uprzemysłowionych i wschodzących mocarstw, jako jedno z centrów władzy w wielobiegunowym świecie. Autorka zastanawia się też, czy polityka zagraniczna Putina jest współmierna do tych ambicji. Książka kwestionuje zdolność zagranicznej polityki prezydenta Rosji do rozwiązywania problemów kraju, włączania go w globalną dynamikę i przyczyniania się do zarządzania sprawami światowymi (de Tingy 2008).

Analitycy Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych A. Legucka i J. Czerep uważają, że „Federacja Rosyjska zwiększa swoją obecność w Afryce w celu realizacji globalnych ambicji politycznych oraz w poszukiwaniu korzyści ekonomicznych. By poszerzyć swoje wpływy, angażuje się w lokalne konflikty i podsyca antyzachodnie nastroje” (Legucka | Czerep 2019, 62). W czerwcu 2022 r. na portalu ResearchGate, międzynarodowym serwisie społecznościowym skierowanym do naukowców, A. Olech, J. Sobieraj, N. Matiaszczyk, L. Pińczak zamieścili artykuł w którym podkreślają, że w procesie rywalizacji na kontynencie afrykańskim Rosja znajduje się na przegranej pozycji w stosunku do innych mocarstw (m.in. posiadającej kilkadziesiąt baz wojskowych Francji oraz inwestujących w kilkudziesięciu państwach Chinom), które rozszerzają swoje wpływy militarne, gospodarcze i technologiczne. Decydenci robią jednak wszystko, aby odwrócić ten negatywny trend, koncentrując się przede wszystkim na sektorze zbrojeniowym i współpracy wojskowej (Olech | Sobieraj | Matiaszczyk et al. 2022).

Analizując kluczowe wektory i prognozy rozwoju stosunków rosyjsko-afrykańskich pod koniec XX w., wielu uczonych skreśliło Afrykę z listy kontaktów Rosji, twierdząc, że jest ona sama w sobie opóźniona w rozwoju, a konflikty i kryzysy, które w niej występują, zmniejszają zainteresowanie w nią jako partnera. Dziś jednak ten mit obalono, co znajduje odzwierciedlenie w publikacjach rosyjskich autorów. Spośród najnowszych publikacji rosyjskich badaczy warto zwrócić uwagę na tekst L. Ananyeviej, ekspertki w zakresie stosunków międzynarodowych, która podkreśla, że stosunki rosyjsko-afrykańskie mają duży potencjał rozwojowy w różnych obszarach: w polityce, handlu, finansach, bezpieczeństwie, nauce i edukacji czy kulturze. Jej zdaniem dalszy rozwój stosunków rosyjsko-afrykańskich będzie w dużej mierze zależał od wytycznych polityki zagranicznej FR. Najbardziej priorytetowymi obszarami dla Rosji aktualnie pozostają kraje Afryki Północnej. Na południe od Sahary Rosja wykazuje zainteresowanie współpracą z najbardziej rozwiniętymi gospodarczo krajami (Angolą, Nigerią, RPA)¹.

Z kolei M. Foucher, francuski geograf i dyplomata, specjalista ds. granic geopolitycznych, badając od 30 lat regiony Europy Środkowo-Wschodniej, analizuje konflikt rosyjsko-ukraiński, wydobywając na światło dzienne kartografię mentalną, historyczną, polityczną, terytorialną i tożsamościową – pojedynek obu narodów po bratobójczej agresji Putina. Autor uważa, że Ukraina jest postrzegana przez Moskwę jako niezbędny element własnego bezpieczeństwa, który należy kontrolować (Foucher 2022).

¹ https://spravochnik.ru/mezhdunarodnye_otnosheniya/novye_tendencii_razvitiya_rossijsko-afrikanskih_otnosheniy/ (dostęp: 22.08.2022).

2. Historia relacji rosyjsko-afrykańskich

Kraje afrykańskie ze zmienną intensywnością utrzymywały relacje z Rosją w różnych okresach historycznych. Kontakty rosyjsko-afrykańskie datują się od okresu carskiej Rosji, rozwinęły się podczas istnienia Związku Radzieckiego, zmalały po rozpadzie ZSRR, aby znowu odnowić się pod koniec pierwszej dekady XXI w.

Wśród historyków nadal toczą się dyskusje na temat sposobu, w jaki Afrykanie przybyli do południowej części carskiej Rosji. Osadnictwo Afrykanów w Abchazji, ówczesnie należącej do imperium osmańskiego, prawdopodobnie nastąpiło w XVII w.² Temat o Abchazach pochodzenia afrykańskiego po raz pierwszy był podejmowany w rosyjskiej prasie w 1913 r. Potem badaniem tej kwestii zajmowali się zarówno abchascy historycy, jak i afroamerykańscy emigranci³. W 1972 r. Abchazję odwiedził rosyjski dziennikarz afrykańskiego pochodzenia – S. Tynes, który opublikował serię trzech artykułów o Afrykanach w Związku Radzieckim. Z jego relacji wynika, że Afrykanie przybyli do Abchazji przed rewolucją październikową 1917 r. jako niewolnicy i z czasem całkowicie zintegrowali się z lokalną ludnością. Opisywał on losy N. Abash, córki afrykańskiego przesiedleńcy i Abchazki, która po studiach w Tbilisi stała się szanowaną lekarką w Suchumi. Zarówno jej ojciec, jak i inni przybysze z Afryki osiedlili się w wiosce Adzyubzha.

Okazało się, że Abashowie wywodzili się od rodziców sprowadzonych z kontynentu afrykańskiego do Turcji, a stamtąd przez księcia Abashidze do swojej posiadłości w Abchazji. Podobnie jak wszyscy inni Afrykanie sprzedani w niewolę zostali pozbawieni własnych imion i stali się własnością Abashidze (ich potomkowie, aby pozbyć się jakiegokolwiek związku z imieniem księcia, skrócili swoje imię do Abash). Historia Abashów, podobnie jak innych Afrykanów na Kaukazie, jest bardzo podobna do historii Afroamerykanów, ponieważ obie grupy zostały sprowadzone z Afryki siłą i znalazły się tysiące mil od ich domu. Podobnie jak ich afroamerykańscy bracia i siostry Abashowie nie znają swojego języka ojczystego i nie pamiętają żadnych zwyczajów i tradycji swoich rdzennych mieszkańców i narodów. Stopniowo asymilowały się z miejscową ludnością⁴.

W 1927 r. rosyjski pisarz M. Gorki wraz z abchaskim pisarzem S. Chanbą odwiedzili wioskę Adzyubzha. Literaci wyrazili opinię, że etiopska wersja pochodzenia Abchazów z kontynentu afrykańskiego jest prawdziwa, ponieważ istnieje kilka podobieństw między nazwami wiosek w Etiopii i wsi afroabchaskich, takich jak

² <https://www.youtube.com/watch?v=4qS06zj3E9U> (dostęp: 5.04.2022).

³ https://www.lepoint.fr/afrique/resolution-a-l-onu-contre-la-guerre-en-ukraine-l-afrique-en-ordre-disperse-03-03-2022-2466913_3826.php (dostęp: 4.03.2022).

⁴ <https://abkhazworld.com/aw/publications/archives/972-many-africans-came-to-the-soviet-afro-american-part-ii> (dostęp: 5.04.2022).

Bagadi, Gunma i Dabakur. Na ten temat istnieje także wiele legend ludowych opartych na prawdziwych wydarzeniach. Według jednej z nich, o której wspomina memorandum I. Isakowa do N. Chruszczowa, osmański statek z niewolnikami rozbił się podczas burzy w pobliżu wybrzeża Abchazji. Rozbitkowie założyli kolonię w Abchazji, a ich potomkami są obecni Abchazi pochodzenia afrykańskiego. Ta legenda nie wyjaśnia jednak, w jaki sposób statek mógł znaleźć się na wodach Morza Czarnego, które znajdowało się tak daleko od głównych szlaków żeglugowych ówczesnego handlu niewolnikami. Inna legenda opowiada o kontaktach Nartów z niektórymi „czarnoskórymi ludźmi” z Rogu Afryki. Legendarni Nartowie mieli wrócić na Kaukaz z długiej afrykańskiej kampanii z setkami afrykańskich eskort, które pozostały w Abchazji. Trzecia mówi że Afrykanie, sprowadzani do Rosji przez ciekawego świata cara Piotra Wielkiego, nie mogli znieść surowego klimatu Sankt Petersburga, uciekali więc masowo na południowy Kaukaz.

Nieliczni Afrykanie pojawiali się w carskiej Rosji w roli niewolników. Najbardziej znanym przypadkiem był służący cara Piotra Wielkiego, któremu nadano tytuł szlachecki i mianowano generałem armii. Oprócz własnych zasług dla imperium afrykański generał przeszedł do historii głównie za sprawą swego genialnego praprawnuka w osobie A. Puszkina (zob. Ndiaye 2010).

Warto także wspomnieć o tradycyjnych związkach carskiej Rosji z ówczesną Abisynią, dzisiejszą Etiopią. Dwa kraje prawosławne w 2018 r. obchodziły 120-lecie stosunków dyplomatycznych. Pod koniec XIX stulecia imperium carskie wniosło swoje „strategiczne wsparcie” dla „kraju Negusa”, szczególnie podczas I wojny włosko-etiopskiej (1895-1896). Mowa o konflikcie, w którym kolonialne Włochy zostały pokonane przez wojska Menelika II (1844-1913) podczas bitwy pod Adouą w 1896 r.

Stosunki między Afryką a Związkiem Radzieckim obejmowały sferę dyplomatyczną, polityczną, wojskową i kulturalną i charakteryzowały się różnymi okresami intensywności w latach 1945-1991. Jeśli dla J. Stalina Afryka, podzielona wówczas na europejskie kolonie, była sprawą drugorzędną, to Chruszczow miał inne podejście. Po 1953 r. na kontynencie nastąpił szybki proces dekolonizacji, w wyniku którego prawie wszystkie kolonie stały się niepodległymi państwami. Jednak ruch nacjonalistyczny był kierowany przez bardziej wykształconą młodą klasę średnią, mającą niewiele wspólnego z komunizmem czy socjalizmem. Radzieccy przywódcy, poczynając od Chruszczowa, byli zachwyceni entuzjastycznymi młodymi Afrykanami, którzy w 1957 r. po raz pierwszy przybyli do Moskwy na ważny festiwal młodzieży. W 1960 r. w Moskwie został założony Uniwersytet Przyjaźni Ludowej P. Lumumby w celu zapewnienia wykształcenia wyższego studentom z krajów Trzeciego Świata. Uczelnia stanowiła integralną część sowieckiej ofensywy kulturalnej wobec krajów niezaangażowanych (Rubintsheyn 1971, 64-69).

Pod koniec lat 50. Związek Radziecki rozwinął działania na rzecz współpracy z Afryką. Między innymi w grudniu 1957 r. odbyła się w Kairze pierwsza

konferencja narodów Azji i Afryki z udziałem licznej radzieckiej delegacji. W 1958 w Moskwie utworzono Sowiecki Komitet Solidarności z Krajami Azji i Afryki (Shmel'kov 2000, 22-38).

Najbardziej intensywna współpraca krajów afrykańskich z Rosją Sowietów trwała w latach 60.-80. XX w. W tym czasie Związek Radziecki nawiązał kontakty z większością państw afrykańskich, pomagając im w budowie zakładów przemysłowych, infrastruktury, placówek edukacyjnych i medycznych. Szereg państw afrykańskich, pozostając pod wpływem ZSRR, w różnym czasie deklarowało przywiązanie do socjalistycznego kursu. Wśród krajów o orientacji socjalistycznej na kontynencie afrykańskim można wymienić: Algierię, Egipt, Libię, Benin, Gwineę, Mali, Etiopię, Somalię, Madagaskar, Kongo i wiele innych⁵. Proces dekolonizacji krajów afrykańskich w latach 50. i na początku 60. otworzył nowe możliwości, które zostały wykorzystane przez Chruszczowa, który sprecyzował długoterminowe cele polityczne.

Kreml wyznaczył cztery cele polityki zagranicznej z krajami Afryki. Początkowo Moskwa pragnęła silnej obecności na kontynencie. Ponadto chciał mieć coś do powiedzenia w sprawach afrykańskich, przede wszystkim wspierając lokalne partie komunistyczne oraz zapewniając pomoc gospodarczą i wojskową rządów. Był zainteresowany zmniejszeniem wpływów Zachodu (NATO). Kreml nie chciał jednak wysłać wojsk sowieckich w obawie przed poważną eskalacją konfliktu z siłami NATO⁶. I wreszcie, po 1962 r. ZSRR był zaangażowany w zacieklej spór z Chinami o wpływy i kontrolę nad lokalnymi ruchami radykalnymi (Skalapino 1964, 640 i n.).

Początkowo zakładano, że rosyjski model socjalistycznego rozwoju będzie atrakcyjny dla Afrykanów dążących do modernizacji. Jednak, gdy tak się nie stało, Sowieci położyli nacisk na identyfikację prawdopodobnych sojuszników i zapewnienie im pomocy finansowej i amunicji, a także pożyczek. Wśród sojuszników można wymienić: Angolę, Etiopię, Kongo, Egipt, Algierię, Gwineę i inne.

W 1976 r. w centrum uwagi stosunków angolsko-sowieckich pozostawała sfera wojskowa. W wojnie domowej w Angoli sowiecka pomoc wojskowa trafiła do Ludowego Ruchu Wyzwolenia Angoli (MPLA)⁷. Flota radziecka skorzystała

⁵ <https://topwar.ru/75630-rossiya-i-afrika-vosstanovlenie-staroy-druzhby.html> (dostęp: 10.04.2022).

⁶ F. Castro wysłał do Afryki 300 tys. kubańskich żołnierzy, aby wspierali rewolucjonistów przeciwko zachodniemu imperializmowi. Kreml uważał awanturnictwo Castro za niebezpieczne, ale nie mógł go powstrzymać (Gleyeses 2002).

⁷ Ludowy Ruch Wyzwolenia Angoli (portugalski Movimento Popular de Libertação de Angola – MPLA), MPLA, jako partia polityczna został założony w 1956 r. w wyniku połączenia dwóch organizacji nacjonalistycznych. Agostinho Neto był kierownikiem MPLA od 1962 r., został pierwszym prezydentem Angoli. MPLA ogłosiła Ludową Republikę Angoli w listopadzie 1975 r., wspieraną przez Kubę i Związek Radziecki. UNITA (União Nacional para a Independência Total de Angola – Narodowy Związek Całkowitej Niepodległości Angoli), z pomocą RPA i Stanów

z portów angolskich do ćwiczeń (Klinghoffer 1987, 17-32). W ramach długotrwałej południowoafrykańskiej wojny granicznej (1966-1990) Sowieci dostarczali i szkolili jednostki bojowe z Namibii (SWAPO)⁸ i Angoli (MPLA) do wojskowych obozów szkoleniowych Afrykańskiego Kongresu Narodowego (ANC) w Tanzanii. W 1986 r. M. Gorbaczow odrzucił ideę rewolucyjnego obalenia rządu RPA i opowiedział się za negocjacjami (Byrnes 1997, 272, 322).

Podczas kryzysu w Kongo w obliczu masowych protestów w młodym niepodległym państwie premier Lumumba, charyzmatyczny przywódca największej frakcji nacjonalistycznej, zareagował, prosząc Związek Radziecki o pomoc. Kreml natychmiast wysłał doradców wojskowych i amunicję (Natufe 1984, 353-374). Zaangażowanie Sowieców podzieliło rząd kongijski i doprowadziło do impasu między Lumumbą a konserwatywnym prezydentem J. Kasa-Vubu, który był antykomunistą. Prezydent wykorzystał swoje dowództwo w armii, by dokonać zamachu stanu, wydrzeć sowieckich doradców i powołać nowy rząd pod własną kontrolą. Lumumba został schwytany, a następnie stracony w 1961 r.

W 1952 r., gdy w Egipcie wybuchła rewolucja antymonarchistyczna i do władzy doszli nacjonalistyczni oficerowie, Związek Radziecki z zadowoleniem przyjął zmiany polityczne w tym kraju. Komunistyczny rząd ZSRR popierał antyimperialistyczną politykę prowadzoną w latach 1954-1970 przez G. A. Nassera. Za czasów Nassera kraj ten pozostawał najważniejszym partnerem wojskowym, politycznym i gospodarczym Związku Radzieckiego na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej. Wielu młodych Egipcjan studiowało na sowieckich uniwersytetach i w szkołach wojskowych. Wśród nich był przyszły prezydent Hosni Mubarak, szkolony w wojskowej szkole pilotów w Kirgistanie⁹. Związek Radziecki udzielił bezpośredniej pomocy wojskowej Egiptowi podczas wojen arabsko-izraelskich, zapewnił szkolenie sił zbrojnych tego kraju oraz wysłał tam swoich doradców wojskowych i specjalistów. Jednym z najbardziej znanych

---

Zjednoczonych, kontynuował walkę o kontrolę nad krajem (zob. <https://www.britannica.com/topic/Popular-Movement-for-the-Liberation-of-Angola>, dostęp: 7.04.2022).

⁸ SWAPO (South West Africa People's Organization), partia polityczna, która rozpoczęła działalność jako ruch wyzwoleniowy w Namibii (dawniej South West Africa). Opowiadała się za natychmiastową niezależnością Namibii od Republiki Południowej Afryki i stała się wiodącą partią w kraju po uzyskaniu niepodległości w 1990 r. W 1960 r., po tym jak RPA odmówiła ONZ nakazowi wycofania się z terytorium powierniczego w 1966 r., SWAPO podjęła walkę zbrojną. Największą siłą polityczną SWAPO stanowił lud Ovambo, zamieszkujący północną część terytorium. Kierowany przez Sama Nujome i wspierany przez rządzącą partię Angoli, Ruch Ludowy na rzecz Wyzwolenia Angoli i Związek Radziecki, SWAPO wykorzystywał Angolę jako bazę dla działań partyzanckich na ziemi namibijskiej. Operacje zostały przeprowadzone przez siły partyzanckie SWAPO, Armie Ludowo-Wyzwoleńczą Namibii (PLAN). Począwszy od 1978 r. RPA dokonywała okresowych odwetowych nalotów lądowych i powietrznych na Angolę. H. Toivo ja Toivo, współzałożyciel SWAPO, został uwięziony w RPA na 20 lat w 1968 r., ale został zwolniony w 1984 (zob. <https://www.britannica.com/topic/SWAPO-Party-of-Namibia>, dostęp: 7.04.2022).

⁹ http://www.thaindian.com/newspor-tal/uncategorized/mubarak-set-for-talks-at-kremlin-on-nuclear-and-arms-trade_10031136.html (dostęp: 10.04.2022).

przykładów sowieckiej pomocy dla Egiptu była budowa tamy Asuan. Jednak, wydaje się, że Nasser, głosząc kurs na orientację socjalistyczną, realizował własne interesy i w żadnym wypadku nie zamierzał podążać zgodnie z teorią marksistowsko-leninowską. Nadmienmy, że w krajach arabskich marksizm w ogóle nie zakorzenił się jako forma ideologii państwowej. Naser, zdawał sobie sprawę, że tylko pomoc Związku Radzieckiego pozwoliła Egiptowi pozostać niezależnym od nacisków mocarstw zachodnich. Za swoją lojalność wobec ZSRR w 1964 r. otrzymał najwyższą nagrodę – Złotą Gwiazdę Bohatera Związku Radzieckiego. Po śmierci Nasera A. Sadat, który doszedł do władzy w Egipcie, przerwał współpracę sowiecko-egipską i budował relacje ze Stanami Zjednoczonymi. Prezydent Sadat zaczął reorientować kraj na Zachód. We wrześniu 1981 r. rząd egipski zerwał relacje, oskarżając sowieckich przywódców o próbę podważenia przywództwa Sadata w odpowiedzi na izraelsko-egipski traktat pokojowy (Farrell 1981, 11). Stosunki zostały przywrócone za czasów prezydentury H. Mubarak w 1984 r.

Podczas algierskiej wojny o niepodległość (1954-1962) Moskwa udzieliła Frontowi Wyzwolenia Narodowego (FLN) pomocy wojskowej, technicznej i materialnej oraz wyszkoliła w ZSRR setki jej dowódców wojskowych. Związek Radziecki był pierwszym krajem na świecie, który w 1962 r. uznał Tymczasowy Rząd Republiki Algierii, nawiązując stosunki dyplomatyczne na kilka miesięcy przed oficjalną deklaracją niepodległości (Rudi 2005, 140-141). W latach 60. zarówno Związek Radziecki, jak i Chiny przyciągnęły uwagę Algierii. Moskwa zapewniła pożyczki na zakup rosyjskiego eksportu. A. B. Bella, który sprawował władzę w latach 1963-1965, skłaniał się ku Chinom. Został obalony przez swojego ministra obrony H. Boumédiene, który rządził krajem od 1965 do 1976 r. Algieria mocno poparła sprawę palestyńską, a kiedy Moskwa ospale wspierała wojnę sześciodniową w 1967, Algieria odmówiła Związkowi Radzieckiemu pozwolenia na budowę bazy morskiej w Mers El Kebir.

Sowiecka polityka zagraniczna w Somalii i Etiopii opierała się na strategicznym położeniu Rogu Afryki dla międzynarodowego handlu i żeglugi, a także na jego znaczeniu militarnym. W wyniku zamachu stanu z 1974 r. generał Mengistu Haile Maram ogłosił marksizm-leninizm swoją oficjalną ideologią i stał się bliskim sojusznikiem Moskwy. Sowietci popierali Etiopię za jej postrzegane kulturowe i historyczne podobieństwa do ZSRR. Moskwa twierdziła, że dowiodła, iż zacofane społeczeństwo może stać się rewolucyjne, przyjmując system leninowski. Okrzyknięto ją wzorową młodszą sojuszniczką, którą Moskwa starała się wspierać (Yodat 1980, 65 i n.). Jednak w latach 80. Etiopia pograżyła się w jeszcze większym kryzysie, który trwał aż do upadku systemu sowieckiego.

Po rozpadzie ZSRR i bloku sowieckiego system stosunków między postradziecką Rosją a wieloma krajami afrykańskimi zaczął się gwałtownie pogarszać. Bliskie kontakty polityczne nawiązywane przez wiele lat zostały zerwane, liczne projekty gospodarcze zostały zamrożone lub po prostu wstrzymane. Już w 1992 r. Rosja

zamknęła 9 ambasad i 4 konsulaty w Afryce oraz większość miejsc handlowych i ośrodków kultury. Na przestrzeni kilku lat sieć korespondentów specjalnych rosyjskich agencji informacyjnych i gazet na kontynencie została zamknięta (Polonskij 2015). Tym samym po upadku Związku Radzieckiego w 1991 r. wpływy Rosji w Afryce zostały znacznie ograniczone.

Zdaniem E. Kryukowa, to właśnie odmowa Rosji w tym okresie znaczącej niezależnej polityki na kontynencie afrykańskim stworzyła przestrzeń dla realizacji jej własnych interesów gospodarczych i politycznych w Afryce mocarstwom zachodnim oraz takim rosnącym gigantom politycznym i gospodarczym jak Chiny, Indie, Brazylia. Strategicznym błędem Rosji była odmowa zawetowania w 2011 r. w Radzie Bezpieczeństwa ONZ niejednoznacznej zachodniej rezolucji nr 1973 w sprawie Libii. Otworzyło to drogę do katastrofalnej destabilizacji kontynentu w wyniku całkowitego zniszczenia libijskiej państwowości oraz rozpowszechniania się libijskiego chaosu i broni na terytorium Afryki¹⁰.

Zdaniem rosyjskich badaczy A. Masłowa i D. Susłowa jedną z najważniejszych zmian w rosyjskiej polityce zagranicznej ostatnich lat było ogłoszenie kursu na powrót do Afryki. Po trzech dekadach zaniedbywania kontynentu i traktowania go jako peryferyjnego regionu Rosja ostatecznie zdecydowała się budować tam swoją obecność gospodarczą i polityczną. Punktem zwrotnym był szczyt Rosja-Afryka 2019 w Soczi, w którym wzięli udział przedstawiciele wszystkich 54 krajów kontynentu, w tym 43 szefów państw. Wydarzenie to potwierdziło zamiar państw afrykańskich dalszego zacieśniania relacji z Moskwą¹¹.

Powrót Rosji do Afryki faktycznie sięga drugiej kadencji Putina (2004-2008). Jest to przede wszystkim część logiki „dyplomacji ekonomicznej” i dotyczy krajów takich jak Algieria, Libia, Angola, Namibia, Gwinea, w których od końca 1950 r. do pierestrojki Związek Radziecki zainwestował znaczne środki. Moskwa próbuje, z różnym powodzeniem, zmobilizować swoje sieci z czasów zimnej wojny i przekształcić stare ideologiczne związki w przepływy biznesowe. Rosja stara się poszerzyć geografie swoich interesów o państwa historycznie zakotwiczone w zachodniej strefie wpływów (zwłaszcza Maroko, Nigeria, RPA), o dużym potencjale gospodarczym i mogące służyć jako wpływowi partnerzy polityczni w podregionach danego kontynentu, a nawet poza nim. Wreszcie od 2014 r. i kryzysu w stosunkach Moskwy z Zachodem wymiar bezpieczeństwa rosyjskiej polityki w Afryce został wyraźnie wzmocniony, z pewnymi nowymi aspektami (rozmieszczenie prywatnych firm wojskowych, nawiązanie współpracy między lokalnymi służbami wywiadowczymi a rosyjskimi strukturami siłowymi¹²).

¹⁰ <https://rossaprimavera.ru/article/vzaimootnosheniya-rossii-i-afriki-istoriya-sov-re-mennost-perspektivy> (dostęp: 13.05.2022).

¹¹ <https://globalaffairs.ru/articles/vozvrashhenie-v-afriku/?ysclid=1672rpunt207468202> (dostęp: 12.07.2022).

¹² <https://fr.obsfr.ru/analytics/notes/10953/> (dostęp: 21.06.2022).

3. Konflikt rosyjsko-ukraiński

Ukraina, po rozpadzie Związku Radzieckiego i uzyskaniu niepodległości w sierpniu 1991 r., pozostaje „strefą buforową” pomiędzy Rosją a Europą. 44-milionowy kraj jest podzielony między prozachodnią większość i prorosyjskich separatystów, którzy odmawiają zerwania relacji z Moskwą. Około 17% ludności jest pochodzenia rosyjskiego, a wschodnia część kraju – w większości rosyjskojęzyczna¹³. Mieszkańcy wschodu mają silniejsze więzi z Rosją i tendencję do popierania prorosyjskich przywódców, podczas gdy zachodnia Ukraina popiera polityków prozachodnich. Wschód ma więcej rosyjskojęzycznych i prawosławnych praktykujących, zaś niektóre zachodnie regiony są bardziej ukraińskojęzyczne i grekokatolickie. Procesy demokratyczne i liberalizacja gospodarki przebiegały chaotyczne, a wielu Ukraińców, zwłaszcza na wschodzie, z trudem odzyskiwało względną stabilność. A. Karatnycky, specjalista ds. Ukrainy i były współpracownik think tanku Atlantic Council, wyjaśnia, że istota największych podziałów społecznych w Ukrainie sprowadza się do tego, że „niektórzy widzą epokę imperialną i sowiecką bardziej przychylnie niż inni, którzy uważają ją za tragedię”¹⁴. Z tego powodu zjednoczenie kraju okazało się trudne. S. Pifer, były ambasador USA w Ukrainie uważa, że „poczucie ukraińskiego nacjonalizmu nie jest tak zakorzenione na Wschodzie, jak na Zachodzie” (ibidem).

Problemy nasiliły się ponownie podczas pomarańczowej rewolucji w 2004 r., gdy tysiące Ukraińców wyszły na ulice na rzecz zbliżenia z Unią Europejską. Wybór prozachodniego reformatora W. Juszczenki na prezydenta (kadencja 2005-2010) zapoczątkował zbliżenie Kijowa do Unii Europejskiej i Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego (NATO). Prezydent Rosji nie akceptuje tej sytuacji, z uwagi na fakt bliskości NATO przy swoich granicach, obawiając się o bezpieczeństwo kraju.

W 2010 r. Janukowycz został nowym ukraińskim szefem państwa. Trzy lata później, pod presją Moskwy, zerwał umowę stowarzyszeniową z UE na rzecz współpracy z Rosją. Decyzja wywołała masowe demonstracje na Placu Niepodległości (Majdan) w Kijowie, gdzie zebrało się od 200 do 500 tys. proeuropejskich demonstrantów. Protestujący domagali się zakończenia autorytarnych rządów Janukowycza. Rewolucja, brutalnie tłumiona przez policję (ponad 80 zabitych i prawie 2 tys. rannych), doprowadziła do upadku prezydenta 22 lutego 2014 r. (Masseguin 2022).

Jak przypomina S. Coeuré, profesor Uniwersytetu Paryskiego, specjalistka ds. Rosji, „Putin nigdy nie zaakceptował zmiany reżimu z 2014 r., kiedy odebrano mu jego sojusznika Janukowycza. Wówczas szef Kremla zapowiedział odzyskanie

¹³ https://www.liberation.fr/international/europe/crise-en-ukraine-retour-aux-origines-du-conflit-20220222_P7EX23IJV5FIDN6AEFKSYEANNY/ (dostęp: 30.04.20220).

¹⁴ <https://www.nationalgeogra-phy.fr/histoire/russie-ukraine-les-origines-de-la-crise-expliquees> (dostęp: 30.04.2022).

wpływow na Wschodzie”¹⁵. Putin wykorzystał konflikt, aby zaanektować Krym – strategicznie ważny półwysep Morza Czarnego. Zdaniem władz rosyjskich miejscowa ludność zaakceptowała ten akt przyłączenia do Rosji zdecydowaną większością głosów oddanych w referendum, które zostało potępione przez społeczność międzynarodową. Pierwsze walki wybuchły, gdy część prowincji Doniecka i Ługańska w ukraińskim Donbasie ogłosiła się „republikami ludowymi” na podstawie referendum, które również uznano za nielegalne. Putin zadeklarował ich uznanie 21 lutego (Masseguin 2022).

W ostatnich miesiącach 2021 r. władze rosyjskie zwiększyły presję, rozmieszczając wzdłuż ukraińskiej granicy czołgi, podając oficjalnie, że robią to w celu przeprowadzenia ćwiczeń wojskowych. W styczniu 2022 r. wydarzenia przyspieszyły. Na prośbę Moskwy doszło do spotkania Rosji, Stanów Zjednoczonych i przedstawicieli NATO. Podczas rozmów Rosja zażądała od Waszyngtonu pisemnych gwarancji i zapewnienia, że Ukraina nigdy nie wstąpi do NATO. Żądania Putina, pragnącego na nowo zdefiniować architekturę bezpieczeństwa na kontynencie europejskim, które prezydent Rosji uważał za nieprzychylne, zostały odrzucone.

Coeuré, analizując przemówienie prezydenta Federacji Rosyjskiej wygłoszone 21 lutego 2022 r., stwierdziła:

Narracja dotycząca zagrożenia NATO budowana przez rosyjskiego prezydenta jest sztuczna. Nie toczyły się żadne dyskusje na temat włączenia Ukrainy do NATO. Rosja widzi jednak planowane odejście Kijowa, zarówno z punktu widzenia sojuszy, jak i wartości demokratycznych. A Putin chciał położyć temu kres. Ukraina zbudowała swoje państwo, wyrzekając się wszystkiego, co łączyło ją z Rosją. Poprzez kwestię ukraińską gospodarz Kremla pragnie także zemścić się na Stanach Zjednoczonych i ich sojusznikach. Owo zderzenie mocarstw narodowych to cała narracja upokorzonej Rosji. To poczucie agresji i izolacji związane z wizją świata naznaczonego dominacją i siłą wbrew prawa międzynarodowego¹⁶.

Zdaniem wielu obserwatorów kontekst geopolityczny sprzyjał Putinowi. W Stanach Zjednoczonych prezydent J. Biden skoncentrował swoją uwagę na Chinach. W Europie urząd objął nowy kanclerz Niemiec O. Scholz, a prezydent Francji E. Macron był w trakcie kampanii prezydenckiej. W Rosji, jak dodaje Coeuré, Putin uważa, że „nałożył kaganiec ostatnim opozycjom i wzmocnił swoją autokratyczną władzę” (ibidem). Należy także przypomnieć, że najlepszym sposobem skupienia uwagi na przywódcy pozostaje walka z wrogiem zewnętrznym.

¹⁵ <https://www.geo.fr/histoire/guerre-ukraine-russie-comment-en-sommes-nous-arrives-la-208566> (dostęp: 30.04.2022).

¹⁶ <https://www.geo.fr/histoire/guerre-ukraine-russie-comment-en-sommes-nous-arrives-la-208566> (dostęp: 30.04.2022).

4. Afryka wobec wojny w Ukrainie

Na początku marca 2022 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło rezolucję, w której „domagało się, aby Rosja natychmiast zaprzestała stosowania siły wobec Ukrainy”. Wśród 193 członków organizacji międzynarodowej 5 krajów (Rosja, Białoruś, Korea Północna, Erytrea i Syria) głosowały przeciw. Aż 35, w tym Chiny, wstrzymało się od głosu. Za rezolucją głosowało tylko 28 krajów afrykańskich, pozostałe wstrzymały się lub nie wzięły udziału w głosowaniu¹⁷.

Należy przypomnieć, że rezolucje Zgromadzenia Ogólnego nie są wiążące, w przeciwieństwie do rezolucji Rady Bezpieczeństwa. Jednak mają one ważne, symboliczne znaczenie w polityce międzynarodowej. Zajmując 25% miejsc w Zgromadzeniu Ogólnym ONZ, głos kontynentu afrykańskiego liczy się w różnych głosowaniach. Rezolucja w sprawie inwazji na Ukrainę została przyjęta przytłaczającą większością głosów 141 „za”, kilka krajów afrykańskich znalazło się wśród 35 państw, które wstrzymały się od głosu: RPA, Mali, Mozambik, Republika Środkowoafrykańska, Angola, Algieria, Burundi, Madagaskar, Namibia, Senegal, Sudan Południowy, Sudan, Uganda, Tanzania i Zimbabwe. Erytrea była jedynym spośród afrykańskich krajów, które głosowały przeciwko rezolucji.

Jakie są zatem przyczyny rozproszonego głosowania państw Afryki? Ogólnie rzecz biorąc, eksperci twierdzą, że im bliższe więzi wojskowe, gospodarcze i polityczne z Rosją, tym bardziej stonowane mogą być reakcje krajów Afryki. W niektórych przypadkach wiadomość o wojnie w Ukrainie, a przede wszystkim o roli NATO, przypomina podziały, które zdominowały interwencję organizacji z mandatu Rady Bezpieczeństwa ONZ przeciwko reżimowi Kaddafiego w 2011 r.¹⁸ W kilku państwach afrykańskich operacja ta zatarła granice między „ochroną ludności cywilnej” a obaleniem reżimu i – w przypadku tych ostatnich – debata nadal jest aktualna. W innych krajach zbliżenie z Rosją to nowe zjawisko, więc nie są one zainteresowane konfrontacją z nowym sojusznikiem. W ostatnich latach Rosja zawarła bowiem szereg sojuszy wojskowych z rządami afrykańskimi, w tym z Libią, Mali, Sudanem¹⁹, Republiką Środkowoafrykańską i Mozambikiem, które

¹⁷ https://www.lepoint.fr/afrique/resolution-a-l-onu-contre-la-guerre-en-ukraine-l-afrique-en-ordre-disperse-03-03-2022-2466913_3826.php (dostęp: 4.03.2022).

¹⁸ W 2011 r., gdy doszło do problemu Libii, NATO/Europejczycy nie odczuli potrzeby podjęcia kwestii libijskiej przez Zgromadzenie Ogólne ONZ. Wręcz przeciwnie, pośpiesznie uchwalono rezolucję 1973 r., której negatywnie konsekwencje wciąż odczuwają kraje afrykańskie. Rezolucja częściowo wyjaśnia również sekwencję czterech wojskowych zamachów stanu w Afryce Zachodniej (Czad, Mali, Gwinea i Burkina Faso) jako następstwo głębokiego pogorszenia się warunków gospodarczych, społecznych i politycznych w Sahelu i szerzej w Afryce. Oczywiście terroryzm istniał w Afryce przed „afērą libijską”, ale ta ostatnia zwiększyła czynniki sprzyjające tworzeniu komórek dżihadystycznych w Sahelu (Seck 2022).

¹⁹ Mohamed Hamdan Dagaló, wiceszef sudańskiej junty wojskowej, stanął na czele delegacji, która na początku marca 2022 r. udała się do Moskwy, aby podpisać porozumienie o utworzeniu rosyj-

stają w obliczu gwałtownych powstań lub niestabilności politycznej. Bezsprzecznie znaczenie tych powiązań wywiera istotny wpływ na sposób, w jaki te kraje reagują i głosują.

Grupa państw kontynentu afrykańskiego, w tym Senegal, przyjęła strategię nieangażowania się. Oświadczenie Rady Ministrów z 3 marca 2022 r. wyjaśnia i uzasadnia stanowisko Senegalu podczas głosowania Zgromadzenia Ogólnego ONZ nad rezolucją potępiającą rosyjską agresję w Ukrainie:

Prezydent Republiki Senegalu wyraził głębokie zaniepokojenie sytuacją w Ukrainie. [...] Powtórzył przywiązanie Senegalu do poszanowania niepodległości i suwerenności państw, a także do niedyskryminacyjnego stosowania zasad międzynarodowego prawa humanitarnego, zwłaszcza w sytuacjach konfliktowych. Potwierdził również przestrzeganie przez Senegal zasad niezaangażowania i pokojowego rozwiązywania sporów²⁰.

Według niektórych obserwatorów Senegal z rezerwą odnosi się do licznych rasistowskich aktów wymierzonych w obywateli afrykańskich uciekających z Ukrainy. 28 lutego 2022 r. prezydent M. Sall²¹ i prezydent Komisji UA M. F. Mahamat wyrazili swoje zaniepokojenie i przypomnieli, że odmienne traktowanie Afrykanów jest „niedopuszczalne, szokujące i rasistowskie oraz narusza prawo międzynarodowe”²². Po powyższych dwóch stanowiskach, wyrażonych w imieniu Unii Afrykańskiej, oczekiwano na opinię Salla, jako prezydenta Senegalu, flagowego kraju Afryki i tradycyjnego sojusznika bloku zachodniego. Senegal jest uważany za wyspę stabilności w subregionie nękanym przez wojskowe zamachy stanu (Gwinea, Mali i Burkina Faso). Obserwując mapę tego, co senegalscy dyplomaci nazywają „pasem bezpieczeństwa”, zauważmy, że we wszystkich sąsiadach Senegalu, z wyjątkiem Gambii, rządzą żołnierze. W tym kontekście Dakar pozostaje dla mocarstw zachodnich obszarem walki z terroryzmem.

W tej strefie wpływów Francji (byłych koloniach) podczas zgromadzeń ONZ zwykle dochodziło do automatycznych głosowań, zgodnie z zachodnim

---

skiej bazy morskiej w Sudanie (w Port Sudanie), która będzie mogła pomieścić ok. 300 rosyjskich żołnierzy oraz 4 okręty wojskowe, w tym okręt o napędzie atomowym.

²⁰ <https://lequotidien.sn/guerre-en-ukraine-le-senegal-ne-semmele-pas-dakar-sabstient-lors-du-vote-contre-la-russie-a-lonu/> (dostęp: 24.04.2022).

²¹ 3 czerwca 2022 r., na zaproszenie Putina, w Soczi doszło do spotkania z przewodniczącym UA Salla'em. Wizyta Salla, prezydenta Senegalu, w towarzystwie przewodniczącego Komisji Unii Afrykańskiej – M. F. Mahamata, stanowiła „element starań obecnej prezydencji Unii o przyczynienie się do zastoju w wojnie”. Broniąc spraw kontynentu afrykańskiego, „gospodarczej ofiary” konfliktu w Ukrainie, Sall przypomniał, że zachodnie sankcje nałożone na Rosję pogorszyły sytuację żywnościową w Afryce i poprosił o wyłączenie sektora spożywczego z restrykcyjnego arsenału (Soumaré 2022).

²² <https://au.int/fr/pressreleases/20220228/declaration-sur-les-mauvais-traitements-infliges-aux-africains-en-ukraine> (dostęp: 24.04.2022).

stanowiskiem. Dlatego dziwi fakt wstrzymania się od głosu Senegalu, który nie jest postrzegany jako kraj wrogi francuskiemu wpływowi. Wobec tego M. Galy, politolog, specjalista ds. Afryki Zachodniej, zastanawia się, „czy nie doszło do dyplomatycznej porażki”²³. Z kolei zdaniem eseisty H. Anne’a stanowisko Senegalu było uwarunkowane dwoma przyczynami. Po pierwsze, podobnie jak wiele państw afrykańskich Senegal uważa, że obecna wojna, która toczy się w Europie, jest wtórnym kryzysem dla narodów afrykańskich. Jeśli na linii frontu znajdują się Stany Zjednoczone, a zwłaszcza Unia Europejska (UE), to częściowo dlatego, że front ukraiński jest w dużej mierze przedłużeniem zimnej wojny na tym obszarze, który Putin i jego stratedzy uważają za podlegający ich wpływowi. Stanowisko władz Senegalu należy zatem postrzegać jako niezaangażowanie Senegalu w europejski konflikt z elementami nowej konfrontacji Wschód-Zachód. Po drugie, ten wybór jest uzasadniony przez obecną prezydentkę Unii Afrykańskiej, którą Senegal sprawuje od 5 lutego 2022 r. Ta funkcja wymaga, aby Sall zajął wypośrodkowaną i obiektywną pozycję, biorąc pod uwagę różne poglądy krajów afrykańskich²⁴. Istnieje także inne możliwe wytłumaczenia tego stanowiska i dotyczy ono ewolucji dynamiki regionalnej. Od czasu konfliktu między malijską juntą a Paryżem i zapowiedzianego wyjazdu francuskich żołnierzy z Mali atmosfera w subregionie nie jest już taka sama. Dakar nie może dłużej ignorować tego nowego rozdania, które narusza konfigurację polityczną i bezpieczeństwo w Sahelu: Rosjanie są w Bamako, a więc u bram Senegalu.

Inne kraje afrykańskie, jak Burkina Faso, Etiopia, Eswatini, Gwinea, Gwinea Bisau, Kamerun, Togo i Maroko, nie wzięły udziału w głosowaniu. Królestwo Marokańskie w komunikacie prasowym w następujący sposób tłumaczyło podjętą decyzję²⁵:

To suwerenna decyzja, która nie może być przedmiotem jakiegokolwiek interpretacji w związku z jego zasadniczym stanowiskiem dotyczącym sytuacji między Federacją Rosyjską a Ukrainą. Ubolewając z powodu eskalacji wojskowej, przypomina o swoim silnym przywiązaniu do poszanowania integralności terytorialnej, suwerenności i jedności narodowej wszystkich państw członkowskich Organizacji Narodów Zjednoczonych, do rozstrzygnięcia sporów środkami pokojowymi i zgodnie z zasadami prawa międzynarodowego i wzywa do intensyfikacji dialogu i negocjacji²⁶.

²³ <https://information.tv5monde.com/info/vote-de-la-resolution-de-l-onu-sur-l-ukraine-une-abstention-des-pays-africains-remarquee-447179> (dostęp: 26.04.2022).

²⁴ <https://afriqexxi.info/article4945.html> (dostęp: 24.04.2022).

²⁵ Należy zauważyć, że sformułowanie użyte przez królestwo Maroko „eskalacja wojskowa” zamiast „inwazja” było szeroko komentowane w mediach społecznościowych.

²⁶ https://www.lepoint.fr/afrique/resolution-a-l-onu-contre-la-guerre-en-ukraine-l-afrique-en-ordre-disperse-03-03-2022-2466913_3826.php (dostęp: 4.03.2022).

Za rezolucją ONZ głosowała ponad połowa krajów afrykańskich (28). Jeszcze przed rosyjską inwazją na Ukrainę M. Kimani, kenijski przedstawiciel w ONZ, bezpośrednio nawiązując do europejskiego kolonializmu, udzielił Moskwie odpowiedzi:

Kenia i prawie wszystkie kraje afrykańskie narodziły się w wyniku zakończenia imperium kolonialnego. Sami nie wyznaczyliśmy granic. Wyznaczały je odległe kolonialne metropolie Londyn, Paryż i Lizbona, bez względu na starożytne narody, które zostały rozdzielone. Pomimo tego kraje afrykańskie zdecydowały się patrzeć w przyszłość, zamiast tworzyć narody, które zawsze patrzą wstecz, w historię, z niebezpieczną nostalgią. Zdecydowaliśmy się przestrzegać zasad OJA (Organizacji Jedności Afrykańskiej) i Karty Narodów Zjednoczonych nie dlatego, że zadawały nas nasze granice, ale dlatego że chcieliśmy pokojowo osiągnąć coś więcej²⁷.

Z kolei H. Agyeman, stały przedstawiciel Ghany w Radzie Bezpieczeństwa ONZ, zadeklarował, że Ghana stała po stronie Ukrainy po „niesprowokowanym” ataku, a G. Onyeama, nigeryjski minister spraw zagranicznych zapewnił o gotowości Nigerii do nałożenia sankcji na Rosję oraz przestrzegania rezolucji ONZ.

Duża część afrykańskich dziennikarzy, intelektualistów, działaczy kultury i pisarzy także potępiła inwazję Putina na Ukrainę. A. Thiam, redaktor senegalskiego dziennika „Sud Quotidien”, w tekście opublikowanym 10 marca 2022 r. pod tytułem *Non, Poutine n'est pas notre modèle* (Nie, Putin nie jest naszym wzorem), podkreśla, że postawa Afryki dotycząca konfliktu rosyjsko-ukraińskiego wiąże się z silnymi nastrojami antyzachodnimi na kontynencie. Jednakże, jego zdaniem, nierozsądne jest myślenie, że Rosja mogłaby pomścić honor Afryki.

Władimir Putin, „car” Rosji, postanowił, podobnie jak Stany Zjednoczone, zdeptać prawo międzynarodowe, z tą różnicą, że słowiański dyktator podjął krok aneksji suwerennego kraju, który odwrócił się do niego plecami. Sytuacja jest poważna i rozpaczliwa, a cały świat ucierpi z powodu tej wojny, która prawdopodobnie będzie długotrwała. Ta sytuacja stawia wyzwanie wszystkim obywatelom kochającym wolność i demokrację. Wydaje mi się ważne, aby zauważyć, że Ukraina jest ofiarą agresji ze strony państwa potężniejszego od siebie i [Putina,] głowy państwa, który nigdy nie pogodził się z rozpadem wielkiego imperium sowieckiego. Prezydent Ukrainy, demokratycznie wybrany, co nie dotyczy Władimira Putina, ma prawo ubiegać się o akcesję swojego kraju do Unii Europejskiej, zwłaszcza że na tym koncentrował się program jego kampanii wyborczej²⁸.

²⁷ https://www.lepoint.fr/afrique/resolution-a-l-onu-contre-la-guerre-en-ukraine-l-afrique-en-ordre-disperse-03-03-2022-2466913_3826.php (dostęp: 4.03.2022).

²⁸ <https://www.senepus.com/opinions/non-poutine-ne-nest-pas-notre-modele> (dostęp: 22.03.2022).

Z pewnością można się zgodzić z senegalskim redaktorem, że Europa Zachodnia, a w szczególności Francja, zawiodła w ostatnich latach w stosunkach z Afryką, zwłaszcza w zakresie współpracy z tymi krajami. Niemniej jednak nierozsądne jest myślenie, że dyktatorski reżim, który więzi dziennikarzy i przeciwników, grozi krajom bronią jądrową, może reprezentować kontynent afrykański. Natomiast O. Lewat, francusko-kameruńska reżyserka i fotografka, w wywiadzie dla tygodnika „Jeune Afrique” wyjaśnia, że poparcie Afrykanów dla Rosji to postawa antyzachodnia i antyfrancuska. Przypomina, że Moskwa towarzyszyła kilku państwom afrykańskim w ich walce o niepodległość i nawiązała bliskie więzi z wieloma krajami wyzwolonymi spod rządów kolonialnych. Dlatego też, jej zdaniem,

Rosja nie budzi dzisiaj najmniejszej nieufności w tych państwach, między nimi nie ma ani kolonialnych zobowiązań, ani trupów w szafach – przynajmniej na razie. Zobaczymy, co będzie po odejściu ludzi z prywatnej grupy wojskowej Wagnera. Rosja pozycjonuje się na kontynencie jak na placu zabaw. Z niepokojem zauważam na przykład, że ludzie z grupy Wagnera, którzy zarabiają na przyznawaniu sobie koncesji wydobywczych w krajach, które mają wielkie kłopoty, są witani z otwartymi ramionami pomimo ich brutalnych metod, o czym świadczą obrazy masakry Moura w Mali. Rosja ujawnia tutaj swoją ciemną stronę. Czy ich [ludzi z grupy Wagnera] obecność na ziemi afrykańskiej poprawi sytuację bezpieczeństwa w Mali lub Republice Środkowoafrykańskiej? Wątpię. Nadal nie uregulowaliśmy zobowiązań kolonizacyjnych, a tutaj jesteśmy gotowi przyjąć nowych opiekunów²⁹.

T. S. Diallo, znany jako T. Monémemo, francuskojęzyczny pisarz i biochemik z Gwinei Konakry, uważa, że głosowanie w ONZ doskonale oddaje równowagę sił, które rządziły światem od upadku Układu Warszawskiego. Tylko pięć narodów wciąż ma odwagę stanąć wyraźnie po stronie kraju Putina, a większość wstrzymujących się od głosu pochodzi z Afryki. Jego zdaniem wyjaśnia to częściowo „putinofobia” (w tej chwili szczególnie silna w Mali i Republice Środkowoafrykańskiej). Gwinejski intelektualista dodaje, że poza znanymi historycznymi argumentami, tzw. *realpolitik* bardziej niż etyka i moralność inspiruje postępowanie państw³⁰.

E. Desfourneaux, Dyrektor Generalny Instytutu Afro-Europejskiego w Paryżu i felietonista senegalskiego portalu informacyjnego „seneplus”, analizując znaczenie decyzji Salla wstrzymującego się od głosu podczas głosowania na forum ONZ, uważa, że w żadnym wypadku nie jest to neutralność typu szwajcarskiego ani fińskiego, a tym bardziej niezaangażowanie z czasów zimnej wojny. Jego

²⁹ <https://www.jeuneafrique.com/1341749/politique/osvalde-lewat-le-soutien-dafricains-a-la-russie-est-une-posture-anti-occidentale-et-antifrancaise/> (dostęp: 6.05.2022).

³⁰ <https://www.visionguinee.info/le-poulet-et-la-guerre-des-couteaux-par-tierno-monenembo/> (dostęp: 5.05.2022).

zdaniem jest to symboliczna decyzja, wyznaczająca duchowe granice kontynentu afrykańskiego względem innych cywilizacji:

W żadnym wypadku nie chodzi o negocjowanie prawa międzynarodowego, a tym bardziej suwerenności państw. Raymond Aron zidentyfikował dwuznaczność zachodniej cywilizacji: „Zachód już nie wie, czy woli to, co przynosi, niż to, co niszczy”. Dziś afrykański *Var* pokazuje wszystkie zachodnie sprzeczności, między innymi traktowanie afrykańskich studentów w Ukrainie, obojętność ludzi Zachodu, która wywołała oburzenie na portalach społecznościowych³¹.

Od początku konfliktu ukraiński prezydent W. Zełenski podejmował próby zdalnych interwencji z udziałem różnych partnerów zagranicznych, takich jak europejski, francuski, izraelski, kanadyjski parlament czy nawet amerykański Kongres. Pod koniec kwietnia 2022 r. ponawiał chęć wystąpienia przed Unią Afrykańską, co według Dalvarice Ngoudjou, kameruńskiego specjalisty ds. stosunków międzynarodowych, dowodzi, iż prezydent Zełenski „zdał sobie sprawę, że duża część państw afrykańskich sytuuje się znacznie bliżej Rosji niż Ukrainy”. Kameruński specjalista dodaje, że jeśli lider Ukrainy chce mieć wpływ na decyzję międzynarodowych gremiów, musi także brać pod uwagę kontynent afrykański.

20 czerwca 2022 r. Zełenski, prawie 10 tygodni po tym, jak po raz pierwszy poprosił o przemówienie do afrykańskich liderów, zwrócił się do Unii Afrykańskiej poprzez wideokonferencję, aby napiętnować „wojnę kolonialną” toczoną przez Rosję. W Addis Abebie, siedzibie organu kontynentalnego, szefowie państw i rządów UA mogli śledzić przemówienie prezydenta Ukrainy. Na wirtualną sesję zaproszono 55 przywódców państw, ale tylko czterech wzięło w niej udział. Pozostałe kraje wysłały swoich przedstawicieli. Zełenski zadeklarował, że „Afryka jest w rzeczywistości zakładnikiem... tych, którzy rozpoczęli wojnę z naszym państwem”³².

Ta wojna może wydawać się wam i waszym krajom bardzo odległa. Ale katastrofalny wzrost cen żywności już dał się odczuć milionom afrykańskich rodzin. Podobnie jak wielu rodzinom w Azji, Europie, Ameryce. Niesprawiedliwy poziom cen żywności spowodowany rosyjską inwazją jest boleśnie odczuwany na wszystkich kontynentach. Niestety może to stać się szczególnym problemem dla waszych krajów. Prowadzimy złożone wielopoziomowe negocjacje w celu odblokowania naszych ukraińskich portów [...] Głos Afryki w Radzie Bezpieczeństwa ONZ nie został w pełni wysłuchany. Ale w dzisiejszym zglobalizowanym świecie świat bez Afryki i Afryka bez więzi ze światem są niemożliwe...³³

³¹ <https://www.senepplus.com/opinions/loccident-doit-mourir> (dostęp: 4.05.2022).

³² <https://www.bbc.com/afrique/articles/cv2rvrjxg0yo> (dostęp: 15.08.2022).

³³ <https://www.dw.com/fr/zelensky-union-africaine/a-62196162> (dostęp: 15.08.2022).

Prezydent Sall, urzędujący przewodniczący Unii Afrykańskiej, spotkał się 3 czerwca 2022 r. z Putinem w Soczi i zadeklarował, że „Putin wyraził swoją gotowość do ułatwienia eksportu ukraińskiego zboża. Rosja jest gotowa zapewnić eksport swojej pszenicy i nawozów. Wzywam wszystkich partnerów do zniesienia sankcji dotyczących pszenicy i nawozów”³⁴. Powyższa wizyta była różnie oceniana w afrykańskich stolicach. Podział stanowisk państw afrykańskich wobec ataku na Ukrainę jest także wynikiem strategii zastosowanej przez Rosję w ostatnich latach na kontynencie afrykańskim. Wydaje się, że Rosja zachowuje się bardzo wybiórczo w stosunku do krajów, z którymi nawiązuje kontakty, wybierając inwestowanie w państwach często dowodzonych przez wojsko lub posiadających silne zasoby naturalne.

Rosyjskie wpływy są także materializowane przez ofensywę medialną. Na przykład w Kamerunie „panafrykańska” telewizja „Afrique Média” regularnie prezentuje prokremlowskie opinie na temat konfliktu z Ukrainą i zaprasza K. Sebę³⁵, który deklaruje, że „Putin nie ma na rękach krwi niewolnictwa i kolonizacji. Wolę Putina, chociaż nie jest moim mesjaszem, od wszystkich zachodnich prezydentów i wszystkich przeklętych afrykańskich szefów państw, podlegających oligarchii Zachodu”³⁶. M. Tawat, badacz z Uniwersytetu w Malmö w Szwecji, dodaje, że „mnożą się kanały YouTube, które przekazują destabilizujące dyskursy. Tworzą przepaść między reżimami zachodnimi i afrykańskimi, a tym samym służą rosyjskim interesom” (ibidem).

N. Yamb, Szwajcarka pochodzenia kameruńskiego, również bardzo aktywna w sieciach społecznościowych, określając się jako „dama z Soczi” od czasu jej udziału w szczycie Rosja-Afryka w październiku 2019 r., jest jedną z najbardziej surowych krytyków Francji i jej sojuszników na kontynencie. Czy Afryka ma stać się teatrem nowej konfrontacji rosyjsko-zachodniej, zwłaszcza rosyjsko-francuskiej? Mogą to sugerować ostatnie wydarzenia w Republice Środkowoafrykańskiej i w Mali oraz niektóre oświadczenia francuskich ministrów spraw zagranicznych i obrony.

³⁴ https://www.impact.sn/Rencontre-avec-Poutine-Macky-Sall-appelle-les-Occidentaux-a-lever-les-sanctions-sur-le-ble-et-l-engrais_a32794.html (dostęp: 14.08.2022).

³⁵ Kémi Séba, panafrkański przywódca polityczny, francusko-beniński pisarz i dziennikarz geopolityczny, postrzegany jako wybitna postać antykolonialnego ruchu oporu we frankofońskiej Afryce w XXI w. Założyciel organizacji pozarządowej „Urgence panafricaniste”, został przyjęty przez szefa Kremla w Rosji w 2017 r.

³⁶ <https://www.senepius.com/politique/une-galaxie-de-sou-tiens-la-russie-en-afrique> (dostęp: 15.04.2022).

Podsumowanie

Cały świat w osłupieniu obserwuje wojnę między Rosją a Ukrainą. Na ekranach telefonów, tabletów i telewizorów bezradnie ogląda makabryczny spektakl ludzkiej tragedii. Śmiertelna i niebezpieczna wojna wstrząsa sumieniami i podaje w wątpliwość doświadczenie ludzkości oraz pokazuje kruchość jej istnienia. Putin naruszył prawo międzynarodowe, atakując Ukrainę, i z całą pewnością należy to potępić, ale Zachód, chcąc negować dawne sfery wpływu Rosji, jest również odpowiedzialny za tę katastrofę. Ponadto należy podkreślić totalną porażkę dyplomacji międzynarodowej wraz ze wszystkimi organizacjami międzynarodowymi. Należało zrobić wszystko, aby nie doprowadzić do otwartej wojny w środku Europy w XXI w. i tragedii, która spotkała naród ukraiński.

Historia Imperium Rosyjskiego, Związku Radzieckiego oraz Federacji Rosyjskiej doskonale pokazuje, że imperialna psychologia wciąż panuje w odniesieniu zarówno do takich krajów jak Ukraina, jak i wszystkich państw byłego bloku socjalistycznego. Pod wieloma względami logika, którą kieruje się Rosja, prowadząc działania wojskowe w Ukrainie, niczym nie różni się od tej, którą Francja stosuje niezmiennie od ponad 60 lat w byłych koloniach afrykańskich.

Państwa afrykańskie, zaskoczone konfliktem w Europie, nie miały czasu na przygotowanie się do znielowania doraźnych i długofalowych skutków tej wojny oraz na zajęcie wspólnego stanowiska w obliczu zniszczeń. Ambicje oraz antagonizmy przywódców są prawdziwym zagrożeniem dla ludzkości, w związku z tym Afryka musi zagrać kartą nowego, wielobiegunowego podejścia i uwolnić się od wielowiekowych stosunków dwustronnych uwarunkowanych przeszłością kolonialną. Afryka musi zrozumieć, że obecna bałkanizacja kontynentu nie ma przyszłości na świecie, w którym najsilniejsi wciąż starają się przegrupować, aby lepiej oprzeć się zewnętrznym wstrząsom i lepiej stawić czoła wszelkiego rodzaju zewnętrznym agresjom. Natomiast, wobec bieżącego konfliktu rosyjsko-ukraińskiego, najlepszą strategiczną postawą krajów afrykańskich i Unii Afrykańskiej powinno być zajęcie pozycji potwierdzających aprobatę dla pojednania i mediacji. W najgorszym przypadku należałoby przyjąć taką samą postawę neutralności lub dystansu, jaką większość krajów europejskich przyjęła lub nadal zajmuje w obliczu problemów geopolitycznych, z którymi borykają się kraje afrykańskie, zwłaszcza były kolonie francuskie.

Przeprowadzona analiza pozwoliła sformułować wniosek, iż strategiczna postawa krajów afrykańskich i UA powinna potwierdzać aprobatę dla pojednania i mediacji. Natomiast kraje afrykańskie w większości przypadków pozostają podzielone, słabe i uzależnione od byłych mocarstw kolonialnych, co warunkuje brak stanowczej reakcji wobec protagonistów wojny w Ukrainie.

Bibliografia

Opracowania

- BYRNES, R. M. (1997), *South Africa: A Country Study*. Library of Congress. Federal Research Division. In: <http://www.loc.gov> (dostęp: 21.08.2022).
- FOUCHER, M. (2022), *Ukraine-Russie. La carte mentale du duel – Tracts N°39*. Paris.
- GLEYESSES, P. (2002), *Konfliktuyushchiye missii: Gavana, Vashington i Afrika, 1959-1976 gg. Severnaya Karolina*. [Глейесес, П. (2002), Конфликтующие миссии: Гавана, Вашингтон и Африка, 1959-1976 гг. Северная Каролина.]
- KLINGKHOFFER, A. D. (1987), *Sovetskiy Soyuz i Angola*. In: *Africa Today*. 44 (3), 17-32. [Клингхоффер, А. Д. (1987), Советский Союз и Ангола. В: *Africa Today*. 44 (3), 17-32.]
- LEGUCKA, A. | CZEREP, J. (2019), *Wzrost zaangażowania Rosji w Afryce*. W: PISM. 162.
- NATUFE, O. I., (1984), *Kholodnaya voyna i krizis Kongo, 1960-1961*. In: *Afrika*, 353-374. [Натуфе, О. И., (1984), Холодная война и кризис Конго, 1960-1961. В: *Африка*, 353-374.]
- NDIAYE, A. I. (2010), *Afrykanie rewindykują Aleksandra Puszkina*. W: Ndiaye, B. | Letko, P. (red.), *Olsztyńskie Studia Afrykanistyczne. 1: Afryka w stosunkach międzynarodowych. Historia, stan obecny, perspektywy*. Olsztyn, 35-50.
- NDIAYE, B. | LETKO, P. (red.) (2010), *Olsztyńskie Studia Afrykanistyczne. 1: Afryka w stosunkach międzynarodowych. Historia, stan obecny, perspektywy*. Olsztyn.
- OLECH, J. | SOBIEGAJ, N. | MATIASZCZYK, L. et al. (2022), *Militarne zaangażowanie Federacji Rosyjskiej w Afryce. Zawarte porozumienia i umowy*. W: <https://ine.org.pl/militarne-zaangazowanie-federacji-rosyjskiej-w-afryce-zawarte-porozumienia-i-umowy> (dostęp: 22.08.2022).
- RUBINTSHEYN, E. Z. (1971), *Otsenka Universiteta Lumumby*. In: *Problemy kommunizma*. 20, 64-69. [Рубинштейн, Э. З. (1971), Оценка Университета Лумумбы. В: *Проблемы коммунизма*. 20, 64-69.]
- RUDI, D. (2005), *Sovremennyy Alzhir: istoki i razvitiye natsii*. Moskva. [Руди, Д. (2005), Современный Алжир: истоки и развитие нации. Москва.]
- SHMEL'KOV, P. M. (2000), *Obshchestvennyye svyazi s Afrikoy. Kak oni nachalis'*. In: Vasil'yev, A. M. (ed.), *Afrika v vospomina-niyakh veteranov diplomaticheskoy sluzhby*. Moskva, 22-38. [Шмельков, П. М. (2000), Общественные связи с Африкой. Как они начались. В: Васильев, А. М. (ред.), *Африка в воспоминаниях ветеранов дипломатической службы*. Москва, 22-38.]
- SKALAPINO, R. A. (1964), *Sovet-sko-kitayskoye sorevnovaniye v Afrike*. In: *Inostrannyye dela*. 42, 640-654. [Скалапино, Р. А. (1964), Советско-китайское соревнование в Африке. В: *Иностранные дела*. 42, 640-654.]
- TINGUY, A. de (2008), *Moscou et le monde*. Paris.
- VASIL'YEV, A. M. (red.) (2000), *Afrika v vospominaniyakh veteranov diplomaticheskoy sluzhby*. Moskva. [Васильев, А. М. (ред.) (2000), Африка в воспоминаниях ветеранов дипломатической службы. Москва.]
- YODAT, A. Y. (1980), *Sovetskiy Soyuz i Afrikanskiy Rog*. In: *Severo-vostochnyye afrikanskiye issledovaniya*. 2, 65-81. [Йодат, А. Й. (1980), Советский Союз и Африканский Рог. В: *Северо-восточные африканские исследования*. 2, 65-81.]

Źródła internetowe

- <https://abkhazworld.com/aw/publications/archives/972-many-africans-came-to-the-soviet-afro-american-part-ii> (dostęp: 5.04.2022).
- <https://afriquexxi.info/article4945.html> (dostęp: 24.04.2022).
- <https://au.int/fr/pressreleases/20220228/declaration-sur-les-mauvais-traitements-infliges-aux-africains-en-ukraine> (dostęp: 24.04.2022).
- <https://fr.obsfr.ru/analytics/notes/10953/> (dostęp: 21.06.2022).

- <https://globalaffairs.ru/articles/vozvrashhenie-v-afriku/?ysclid=l672rpundt207468202> (dostęp: 12.07.2022).
- <https://information.tv5monde.com/info/vote-de-la-resolution-de-l-onu-sur-l-ukraine-une-abstention-des-pays-africains-remarquee-447179> (dostęp: 26.04.2022).
- <https://lequotidien.sn/guerre-en-ukraine-le-senegal-ne-semmele-pas-dakar-sabstient-lors-du-vote-contre-la-russie-a-lonu/> (dostęp: 24.04.2022).
- <https://rossaprimavera.ru/article/vzaimootnosheniya-rossii-i-afriki-istoriya-sov-re-mennost-perspektivy> (dostęp: 13.05.2022).
- https://spravochnik.ru/mezhdunarodnye_otnosheniya/novye_tendencii_razvitiya_rossiysko-afrikan-skih_otnosheniy/ (dostęp: 22.08.2022).
- <https://topwar.ru/75630-rossiya-i-afrika-vosstanovlenie-staroy-druzhy.html> (dostęp: 10.04.2022).
- <https://www.bbc.com/afrique/articles/cv2rvrjxg0yo> (dostęp: 15.08.2022).
- <https://www.britannica.com/topic/Popular-Movement-for-the-Liberation-of-Angola>, dostęp: 7.04.2022).
- <https://www.britannica.com/topic/SWAPO-Party-of-Namibia>, dostęp: 7.04.2022).
- <https://www.dw.com/fr/zelensky-union-africaine/a-62196162> (dostęp: 15.08.2022).
- <https://www.geo.fr/histoire/guerre-ukraine-russie-comment-en-sommes-nous-arrives-la-208566> (dostęp: 30.04.2022).
- https://www.impact.sn/Rencontre-avec-Poutine-Macky-Sall-appelle-les-Occidentaux-a-lever-les-sanctions-sur-le-ble-et-l-engrais_a32794.html (dostęp: 14.08.2022).
- <https://www.jeuneafrique.com/1341749/politique/osvalde-lewat-le-soutien-dafricains-a-la-russie-est-une-posture-anti-occidentale-et-antifrancaise/> (dostęp: 6.05.2022).
- https://www.lepoint.fr/afrique/resolution-a-l-onu-contre-la-guerre-en-ukraine-l-afrique-en-ordre-disperse-03-03-2022-2466913_3826.php (dostęp: 4.03.2022).
- https://www.liberation.fr/international/europe/crise-en-ukraine-retour-aux-origines-du-conflit-20220222_P7EX23IJV5FIDN6AEFKSYEANNY/ (dostęp: 30.04.2022).
- <https://www.nationalgeographic.fr/histoire/russie-ukraine-les-origines-de-la-crise-expliquees> (dostęp: 30.04.2022).
- <https://www.senepius.com/opinions/loccident-doit-mourir> (dostęp: 4.05.2022).
- <https://www.senepius.com/opinions/non-pouti-ne-nest-pas-notre-modele> (dostęp: 22.03.2022).
- <https://www.senepius.com/politique/une-galaxie-de-sou-tiens-la-russie-en-afrique> (dostęp: 15.04.2022).
- http://www.thaindian.com/newspor-tal/uncategorized/mubarak-set-for-talks-at-kremlin-on-nuclear-and-arms-trade_10031136.html (dostęp: 10.04.2022).
- <https://www.visionguinee.info/le-poulet-et-la-guerre-des-couteaux-par-tierno-monenembo/> (dostęp: 5.05.2022).
- <https://www.youtube.com/watch?v=4qS06zj3E9U> (dostęp: 5.04.2022).

DOI: 10.31648/pw.9026

JÓZEF GÓRNIOWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1696-961x>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

WSPÓŁPRACA UNIWERSYTETU WARMIŃSKO- -MAZURSKIEGO W OLSZTYNIE Z UKRAIŃSKIM UNIWERSYTETEM PEDAGOGICZNYM W BERDIAŃSKU – KRÓTKI EPIZOD Z HISTORII WYMIANY NAUKOWEJ, DYDAKTYCZNEJ I KULTURALNEJ

**Cooperation of the University of Warmia and Mazury in Olsztyn
with the Ukrainian Pedagogical University in Berdiansk –
a short episode from the history of scientific,
didactic and cultural exchange**

ABSTRACT: In the article, I analyse the effects of scientific, didactic and cultural cooperation between the University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Poland) and the Pedagogical University in Berdiansk (Ukraine). After Poland's accession to the European Union in 2004, Polish institutions of higher education became interesting potential partners for universities in independent Ukraine. Together with other universities in Western and Central Europe, they create a common educational space – a political, educational and cultural project. Scientific and educational aspirations, as well as great opportunities for creating the value of culture by the academic communities of Ukraine, have become the content of international cooperation of these universities. The University of Warmia and Mazury in Olsztyn has established 30 contacts with universities from Ukraine. In the article, I discuss the results of this cooperation with one of them – the Pedagogical University of Berdiansk.

KEYWORDS: University, common educational space in Europe, international cooperation in science, student exchange, academic culture, symbolic culture

Wprowadzenie

Jednym z podstawowych zadań nauk społecznych jest utrwalanie w pamięci społecznej wszelkich faktów, wydarzeń, epizodów będących elementem jakiegoś ogólnego procesu. Historycy badają zarówno dokumenty, artefakty kulturowe, opracowania wydarzeń dokonane przez innych ludzi, jak i same te wydarzenia, kiedy są ich uczestnikami. Jednak w świecie współczesnym liczba spotkań, faktów,

inicjalizacji, procesów już trwających, domykających się oraz zamkniętych jest tak duża, że większość z nich nie zostanie utrwalona, zniknie z pamięci osób uczestniczących w owych zdarzeniach, a niezapisane, sfotografowane czy ujęte w jakiejś bazie danych rozplyną się w zbiorowej niepamięci (Stopka 2005; Górniewicz 2016).

Szkolnictwo wyższe jest tym obszarem zainteresowania nauki, który budzi różnorodne reakcje ludzi, bo uczeni rozpoznają jakby samych siebie, instytucje, które stworzyli, osoby w nich funkcjonujące, dokonania badawcze, działalność dydaktyczną i kulturalno-społeczną. Ludzie nauki występują w różnych wymiarach w systemie edukacji i organizacji badań naukowych. Raz są inicjatorami procesów poznawczych, kiedy indziej wyniki tegoż poznania ogłaszają innym w procesie kształcenia i popularyzacji nauki. Bywa jednak i tak, że sami stanowią przedmiot autorefleksji. Badają samych siebie, a wiedzę w ten sposób wytworzoną poddają nieustannej weryfikacji zgodnie z zasadami metodologicznymi danej dyscypliny nauki. Karl R. Popper (1977; 1999) twierdził, że postęp w nauce dokonuje się kumulatywnie. Nagromadzone fakty podlegają teoretycznemu rozpracowaniu. Naukowcy nieustannie dążą do perfekcyjnego rozpoznania danego procesu społecznego czy zjawiska natury albo artefaktu kulturowego. Konstruują teorie wyjaśniające jakiś fragment badanej rzeczywistości. A te podlegają nieustannej modyfikacji.

Różne są okoliczności takiegoż przypatrywania się sobie samemu przez ludzi świata nauki. Niekiedy jest to celowy zabieg. Badacz analizuje swoje emocje, jakie towarzyszą procesowi rozpoznawania jakiegoś zagadnienia, procesy intelektualne, które wiodą go do rozwiązania owego problemu. Niekiedy natomiast okoliczności zewnętrzne sprawiają, że przypomina sobie jakieś fakty, istotne dla jego działalności albo warte utrwalenia w jakiejś materialnej postaci, artykułu naukowego, filmu czy innej prezentacji multimedialnej utrwalonej cyfrowo.

Szczególne znaczenie w uruchamianiu pokładów pamięci danego człowieka mają wydarzenia ekstremalne. Dotyczą one samej osoby badacza, ale także innych ludzi. Może nią być jakaś katastrofa wywołana przez działania osób nieodpowiedzialnych lub przez żywioł natury. Takim zarzewiem wyzwalamym pamięć bywa też wojna z wszystkimi jej negatywnymi konsekwencjami dla ludzi znajdujących się w polu działania sił zbrojnych jakiegoś państwa czy wypadek z udziałem niewielkiej liczby osób, ale o doniosłych dla nich skutkach. Wszystkie te wydarzenia wywołują różnorodne reakcje. Uruchamiają siły psychiczne mobilizujące do działania, do ucieczki albo wiodące do stanów przeciwnych – paniki, stuporu bądź zdumienia nagłą i gwałtowną sytuacją, w jakiej człowiek się znalazł.

Napaść zbrojna Federacji Rosyjskiej na Ukrainę, która rozpoczęła się 24 lutego 2022, a potem konsekwencje wojny, wiele ofiar wśród cywilnych mieszkańców poszczególnych środowisk lokalnych, okrucieństwo wojny pokazywane codziennie w mediach, coraz większe zaangażowanie militarne, doskonalsze uzbrojenie i doznawane straty w sprzęcie i ludziach po obu stronach tego konfliktu prowadzą

do wniosku, że zawiodła polityka, a szczególnie dyplomacja. Bo doprowadziła do wybuchu wojny. Zawodzą media, bo są instrumentem propagandy, emitowania tylko jednego przekazu – negatywnego obrazu przeciwnika. Zawiodła edukacja, bo w istocie nie uchroniła ludzi przed skutkami promowania jednostronnych wartości – wywyższania swojej nacji i krytykowania nacji drugiej. Zarówno w publicystyce dziennikarskiej, jak i w procesie kształcenia ukazywano obraz przeciwnika jako sformatowanego ideologicznie człowieka – jakiegoś nieokreślonego faszysty, komunisty czy innego odszczepieńca od ogólnie pozytywnego obrazu własnego narodu lub wymaginowanego wzorcowego obywatela państwa.

Idea braku odpowiedzialności polityków, ludzi nauki, świata edukacji czy mediów była przedmiotem rozważań wielu autorów. Już w roku 1943 Herbert Read głosił tezę, że autorytety społeczne nie zdały egzaminu z odpowiedzialności. Bo ani politycy, ani uczeni, ani działacze społeczni, ani nawet pedagodzy nie byli w stanie zapobiec koszarowi wojny światowej. Sam autor tej tezy dostrzegał jednak pokłady nadziei w sztuce i działaniach artystów uwrażliwiających ludzi na kwestie moralne, estetyczne i polityczne (Read 1976). Dzisiaj jednak wydaje się, że głos twórców sztuki jest nikły i niesłyszalny przez politycznych decydentów. Sztuka została zepchnięta na margines aktywności społecznej. Protesty artystów nawet w dobrej wierze służą natomiast różnym ugrupowaniom politycznym jako argument w debacie publicznej, także tej usprawiedliwiającej działania militarne.

Nauka i technika zostały wprzęgnięte w konflikt zbrojny. Udoskonalana technologia służy teraz do zabijania ludzi, niszczenia wszelkiego mienia, dóbr kultury i natury. Nowoczesne media wykorzystywane są do propagowania idei wyjaśniających dokonywane zbrodnie, do siania nienawiści, publikowania fałszywych narracji nie tylko z frontu wojny, lecz także szkalujące poszczególne państwa, rządy tych państw, autorytety medialne i polityczne. Sztuczna inteligencja, kognitywistyka czy różne dyscypliny nauk społecznych, zwłaszcza socjologia i psychologia, zostały wykorzystane do udziału w wojnie ideologicznej i medialnej. Ale i pedagogika nie jest pozbawiona negatywnej oceny. Metody kształcenia i wychowania służą przygotowaniu ludzi na różnych frontach wojny i w sensie militarnym, i propagandowym do realizacji celów określonych przez przywódców kraju inicjującego agresję zbrojną. Wiedza ogólna z nauk społecznych została wprzęgnięta w przemysł nienawiści przez liderów państw uczestniczących w wielkim konflikcie zbrojnym. Konsekwencje takiego stanu są trudne do przewidzenia z perspektywy także badawczej i edukacyjnej.

W wyniku wojny niszczone są płody rolne, zarówno te, które są jeszcze niepozbierane z pól, spadają na nie bomby, rakiety albo posuwają się po zasiewach czołgi i inne pojazdy wojskowe, jak i plony już zebrane z pól i zgromadzone w magazynach zbożowych czy zakładach przetwórstwa owoców i warzyw. Miliony ton zboża, kukurydzy, nasion słonecznika i innych roślin są niszczone lub kradzione z tychże miejsc przez okupanta i wywożone do Rosji. Ukraina należy do niewielu

państw świata eksportujących środki żywnościowe do różnych obszarów Afryki, Azji i Ameryki Południowej. Utrata tych zasobów może spowodować, jak wieszczą to specjaliści z zakresu ekonomii (Cieślak-Wróblewska 2022), poważne problemy żywieniowe w niektórych regionach świata.

Ale wojna skłania także do wspomnień, zwłaszcza przypominania sobie istotnych wydarzeń z życia zawodowego z udziałem obu stron konfliktu. Winowajca jest jasno określony, podobnie jak ofiara. Tego pierwszego potępiamy, temu drugiemu pomagamy, również poprzez wywoływanie wspomnień z wieloletniej współpracy naukowej, dydaktycznej i kulturalnej.

Dlatego też w celu utrwalenia w historii przywołam jeden epizod z bogatej współpracy międzynarodowej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Dotyczy on relacji między olsztyńską uczelnią a Uniwersytetem Pedagogicznym w Berdianску. Efektywna współpraca trwała tylko cztery lata, zaś umowa o teźże obowiązuje do dzisiaj.

Sprawa Berdiańska jest o tyle ważna, że miasto to wraz miejscowymi uniwersytetami zostało zajęte przez wojska rosyjskie już w pierwszych tygodniach wojny. Ale sprawnie działa tam podziemny front wyzwolenicy. Zniszczono m.in. wielki okręt marynarki wojennej okupanta i kilkanaście różnych składów uzbrojenia i amunicji.

Krótką historia obu uczelni i współpracy między nimi

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie powstał w roku 1999 jako połączenie trzech dotąd odrębnych szkół wyższych funkcjonujących w mieście: Akademii Rolniczo-Technicznej im. Michała Oczapowskiego, Wyższej Szkoły Pedagogicznej oraz niepublicznej uczelni założonej przez arcybiskupa warmińskiego – Warmińskiego Instytutu Teologicznego (Achremczyk 2009; Górniewicz | Achremczyk 2010).

Akademia Rolniczo-Techniczna została założona w roku 1950 jako Wyższa Szkoła Rolnicza (Borowski 1979; Hryciuk 1980). Przez niemal 50 lat funkcjonowania przeszła znaczną ewolucję pod względem kadrowym, programowym i organizacyjnym. Działalność dydaktyczną i naukową rozpoczęto na trzech kierunkach: rolnictwa, zootechniki i mleczarstwa. Rok później rozpoczęto studia i badania naukowe na kierunku rybactwo. Z czasem pojawiła się geodezja, weterynaria, inne kierunki rolnicze i techniczne. W latach 90. ubiegłego stulecia uruchomiono studia z zakresu informatyki, zarządzania i marketingu, biologii i pedagogiki. Kierunek zmian był jasno określony. Z uczelni wyraźnie sprofilowanej na kształcenie specjalistów z różnych dziedzin rolnictwa przechodziła ku kształceniu uniwersyteckiemu, opartemu na wyrażeniu określonych dyscyplin wiedzy biologicznej, ekonomicznej czy społecznej.

Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Olsztynie powstała w roku 1969 (Chłosta 1999). Przedtem, od roku 1954 istniało tutaj Studium Nauczycielskie. Miało jednak status szkoły średniej przygotowującej kadry dla systemu oświaty, zwłaszcza na wczesnych etapach edukacji dzieci. Placówka została przekształcona w szkołę wyższą. Kadre nowej jednostki stanowili nauczyciele przedmiotów metodycznych i pedagogicznych ze Studium Nauczycielskiego, uczeni skierowani do pracy w Olsztynie z innych szkół wyższych i instytutów badawczych oraz część pracowników byłej Wyższej Szkoły Rolniczej zatrudnionych w Instytucie Nauk Społecznych i Ekonomicznych. Instytucja ta zrazu miała status wyższej szkoły zawodowej – nie akademickiej. Dopiero pięć lat później, bo w roku 1974, uzyskała prawo do nadawania tytułu zawodowego magistra w kilku specjalnościach nauczycielskich.

Pod koniec lat 90. WSP w Olsztynie uzyskała pierwsze uprawnienia do nadawania stopnia doktora w trzech dyscyplinach humanistycznych: historii, językoznawstwa oraz literaturoznawstwa.

Warmiński Instytut Teologiczny powstał w roku 1991 (Łukaszewicz 1999; Duksa 2009). Był instytucją afiliowaną przy Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. Studenci tej placówki uzyskiwali tytuł zawodowy licencjata i magistra ATK. Realizowano studia według programu opracowanego w warszawskiej uczelni. Do Olsztyna dojeżdżali także wykładowcy ATK. Część zajęć realizowali uczeni skupieni w tej placówce zatrudnieni także w obu państwowych szkołach wyższych w Olsztynie. Funkcjonowały dwa cykle kształcenia teologicznego. Pierwszy sześcioletni skierowany do przyszłych duchownych alumnów Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie i drugi – pięcioletni przeznaczony dla kandydatów świeckich, przyszłych katechetów zatrudnianych w instytucjach oświatowych w regionie. WIT nie posiadał uprawnień akademickich do nadawania stopni naukowych.

Rok akademicki 1999/2000 nowy uniwersytet rozpoczął w strukturze 10-wydziałowej. Pięć z nich posiadało uprawnienia do nadawania stopnia doktora habilitowanego i według ówczesnie obowiązującego prawa (Ustawa o szkolnictwie wyższym z 1990 i wielu rozporządzeń ministra właściwego ds. szkolnictwa wyższego) miał status uczelni autonomicznej. Oznaczało to, że władze statutowe uczelni, poszczególne organy jednoosobowe i kolegialne samodzielnie podejmowały decyzje dotyczące oferty dydaktycznej, zmian w statucie i regulaminach studiów oraz innych dokumentów obowiązujących na uczelni czy dysponowaniu zasobami kadrowymi i materialnymi placówki.

Studia na 32 kierunkach rozpoczęło 24,5 tys. studentów, ponad 1,8 tys. nauczycieli akademickich oraz 1,6 tys. pozostałych pracowników administracji i obsługi.

Dwadzieścia lat później olsztyńska uczelnia posiadała 24 uprawnienia do nadawania stopnia doktora i 19 do nadawania stopnia doktora habilitowanego. Studiowało jednak znacznie mniej osób, bo nieco ponad 18 ty. na 74 kierunkach

studiów. Nie zmieniła się jednak liczba nauczycieli akademickich oraz pozostałych pracowników uniwersytetu.

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie zajmuje dosyć wysokie miejsce w rankingach polskich publicznych szkół wyższych. Najwyższą lokatę uzyskał w roku 2000 – 19, najniższą w roku 2014 – 35 na 136 uczelni państwowych w Polsce.

Obie olsztyńskie uczelnie publiczne powstały w okresie realnego socjalizmu. Realizowano zatem linię polityczną partii komunistycznej dotyczącą programu ideologicznego kształcenia studentów i kadry nauczycieli akademickich, programów kulturalnych skoncentrowanych wokół istotnych dla linii partii wartości i postaw, programów wychowawczych kierowanych do młodzieży akademickiej i zrzeszania młodych ludzi w organizacjach promujących ideologię socjalizmu.

Jednym z istotnych elementów tej działalności było określenie ram programowych i kierunków nawiązywania współpracy z innymi uczelniami zagranicznymi. Przez pierwsze dwie dekady funkcjonowania Wyższej Szkoły Rolniczej kierunek był jeden – uczelnie z państw socjalistycznych. Dopiero w latach 70. otworzyły się możliwości współpracy z uczelniami z Europy Zachodniej, najpierw francuskimi, niemieckimi, austriackimi, a potem także holenderskimi i brytyjskimi.

Ze względu na dziedziczenie kształcenia rolniczego pierwsze kontakty olsztyńskiej uczelni (WSR) obejmowały współpracę międzynarodową z podobnymi szkołami wyższymi z byłego Związku Radzieckiego. Były to uczelnie w Grodnie (dzisiaj Białoruś) i Sumach (Ukraina), a także w Nitrze (obecnie Słowacja). WSP w Olsztynie na początku lat 70. ubiegłego stulecia nawiązała współpracę z uniwersytetami w Kaliningradzie (Związek Radziecki), Bratysławie (Czechosłowacja), Greiswald (NRD), a potem z uczelniami z Litwy, Białorusi i Ukrainy oraz innymi z Rosji już w latach 90.

Szczególnie efektywna była współpraca z uniwersytetami w Kaliningradzie oraz w Niżnym Nowgorodzie. Wybitni znawcy języka i kultury rosyjskiej z olsztyńskiej uczelni uzyskali w tamtych placówkach naukowych status doktora honoris causa. Publikowali prace naukowe i prowadzili badania z zakresu literatury rosyjskiej i radzieckiej, wygłaszali referaty na międzynarodowych konferencjach naukowych, prowadzili wykłady dla studentów uczelni rosyjskich i białoruskich.

Uniwersytet Pedagogiczny w Berdiańsku powstał w roku 1932¹. Realizował kształcenie kandydatów na nauczycieli wszystkich poziomów edukacji, ale także z zakresu techniki i ekonomii. W roku 1992 jako wyraz przemian politycznych i gospodarczych na Ukrainie wyodrębniono różne kierunki i formy studiów z zakresu ekonomii i powstała nowa placówka Państwowy Uniwersytet Zarządzania i Marketingu. Ta nowa uczelnia dynamicznie się rozwija pod względem kadrowym oraz realizowanych badań. Przyciąga też więcej kandydatów na studia niż Uniwersytet Pedagogiczny. Studia z zakresu różnych obszarów wiedzy ekonomicznej realizuje

¹ Informator Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego w Berdiańsku, 2009.

ponad 8 tys. studentów, zaś w uczelni pedagogicznej studiuje ponad 5,5 tys. osób. Uczelnia ta posiada uprawnienia do nadawania stopnia doktora filozofii w ośmiu dyscyplinach wiedzy, w tym czterech z zakresu pedagogiki (przedszkolnej, nauczania początkowego, pedagogiki specjalnej i pedagogiki ogólnej). Zajęcia dydaktyczne i badania naukowe prowadzi około 300 pracowników nauki skupionych w sześciu instytutach. Największym z nich jest Instytut Nauk Społecznych i Humanistycznych. W rankingu szkół wyższych Ukrainy Berdiański Uniwersytet Pedagogiczny zajmuje na ogół miejsce od 86 do 107, na 146 sklasyfikowanych placówek naukowo-dydaktycznych. W roku 2021 zajął 107 miejsce, najniższe w swojej historii.

Formy i zakres współpracy

W roku 2009 Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie gościł delegację pracowników i studentów z Berdiańska. Uczeni ukraińscy nawiązywali kontakty naukowe, kulturalne i sportowe z różnymi szkołami wyższymi działającymi w Polsce. Miastem partnerskim dla Berdiańska jest Bielsko-Biała. Dlatego też uczelnia humanistyczno-techniczna z tego miasta nawiązała kontakty naukowe i dydaktyczne z Uniwersytetem Pedagogicznym w Berdiańsku. Ale duży uniwersytet położony na północnych rubieżach Polski był atrakcyjnym miejscem dla studentów i pracowników uczelni z Ukrainy, zwłaszcza że była także szkołą wyższą na południowo-wschodnich krańcach tego państwa, uczelnią o profilu humanistyczno-biologiczno-matematycznym, przygotowującą kandydatów do pracy w systemie oświaty oraz w różnych instytucjach społecznych i kulturalnych. W pewnych zakresach profil kształcenia był podobny w obu szkołach wyższych.

Po wizycie delegacji ukraińskiej przygotowano rewizytę w mieście nad Morzem Azowskim. Do Berdiańska udała się liczna delegacja studentów – Zespół Pieśni i Tańca „Kortowo”, prorektor ds. współpracy z zagranicą, przedstawiciele wydziałów: Humanistycznego i Nauk Społecznych oraz pracownicy Biura Współpracy z Zagranicą UWM.

W toku obu wizyt ustalono obszary możliwej współpracy o profilu humanistyczno-społecznym. Przedstawiciele uczelni ukraińskiej zainteresowani byli przede wszystkim zagadnieniami związanymi z problemami metodycznymi. Duży nacisk w kształceniu przyszłych nauczycieli położono na przygotowanie metodyczne i praktyczne studentów kierunków nauczycielskich, na poznawaniu technik rozwijania zainteresowań poznawczych i uatrakcyjnianiu procesu dydaktycznego w codziennej działalności placówek oświatowych.

Członkowie delegacji ukraińskiej spotkali się z przedstawicielami wydziałów prowadzących studia nauczycielskie na UWM, przede wszystkim z metodykami z Wydziału Humanistycznego, Wydziału Nauk Społecznych oraz Matematyki i Informatyki.

Uczeni ukraińscy ze zdziwieniem przyjęli fakt, że poza ogólnymi ramami wymiaru czasu kształcenia oraz nazwami przedmiotów kształcenia pedagogicznego w systemie przygotowania zawodowego studentów kierunków nauczycielskich decyzje w sprawach programowych pozostawiono nauczycielom akademickim prowadzącym dany przedmiot nauczania na studiach. W systemie ukraińskim zarówno znacznie większa liczba przedmiotów, jak i ich podstawa programowa były określone przez władze państwa. Ministerstwo przekazywało zakres tematyczny oraz wymagania stawiane kandydatom do pracy w systemie szkolnictwa poszczególnym szkołom wyższym.

W warunkach polskich przygotowanie metodyczne dokonuje się zarówno na uczelni – w ramach wykładów, ćwiczeń, a także zagadnień praktycznych omawianych na zajęciach dydaktycznych, jak i w placówkach szkolnych – w ramach obowiązkowych praktyk śródrocznych oraz praktyki ciągłej. Studenci wykorzystują w toku aranżowanych dla nich zajęć swoją wiedzę teoretyczną. W uczelniach ukraińskich praktyki zawodowe, pedagogiczne są dłuższe i bardziej sprofilowane programowo niż w Polsce.

Duża autonomia pracowników naukowych w Polsce była przedmiotem debat między członkami obu delegacji. Wolność wyboru treści programowych, metod kształcenia i sposobu rozliczania studentów z uzyskanych efektów była dużym zaskoczeniem dla delegacji z Berdiańska.

Rozbieżne były też źródła teoretyczne i programowe związane z kształceniem studentów. Myśl pedagogiczna i dydaktyczna uczonych polskich wywodziła się z inspiracji zachodnich. Na obu spotkaniach nie odnajdowano żadnych wspólnych źródeł myślenia pedagogicznego. W ciągu dziesięciu lat po transformacji ustrojowej w Polsce zmieniono całkowicie programy kształcenia pedagogów i przyszłych nauczycieli. Zmieniły się też filozofia edukacji oraz doktryny pedagogiczne. Pedagogikę autorytarną wywiedzioną z systemu politycznego realnego socjalizmu zastąpiono liberalno-demokratyczną wywodzącą się z systemów zachodnich (Kwiatkowska-Ratajczak 2002; Sajdak-Burska 2013).

Owe zmiany systemowe przejawiały się w doborze nowych podręczników akademickich. Były one dosyć pośpiesznie przygotowywane przez pracowników naukowych w poszczególnych środowiskach akademickich. Miały charakter raczej lokalny, autorski i odpowiadały filozofii kształcenia danego badacza. Dopiero dekadę później pojawiły się podręczniki wieloautorskie poświęcone najważniejszym problemom pedagogiki oraz te związane z przygotowaniem kandydatów na nauczycieli w systemie oświaty.

Wolność głoszenia własnych poglądów politycznych, pedagogicznych czy z zakresu metodyki nauczania danego przedmiotu spowodowały znaczne przebranzowienie badaczy problematyki pedagogicznej. Podręczniki napisane przez specjalistów były tylko materiałem uzupełniającym dla autorskich programów poszczególnych uczonych.

Szczególny wymiar miała współpraca kulturalna. Zespoły artystyczne działające na obu uczelniach przedstawiły publiczności swój program. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie zaprezentował program artystyczny Zespołu Pieśni i Tańca „Kortowo”, a uczelnia z Ukrainy chór akademicki. Ten pierwszy przedstawił bogaty zestaw pieśni i tańców z różnych regionów Polski, ten drugi dał niezwykle interesujący koncert pieśni ukraińskich, zarówno ludowych, jak i specjalnie skomponowanych na różne uroczystości państwowe. Zespół kortowski był niezwykle malowniczy i dynamiczny w warstwie wykonawczej śpiewu oraz tańca. Chór z Berdiańska przedstawił program artystyczny w niezwykle ujmujący sposób. Zarówno zestaw scenograficzny z dekoracjami i strojami wykonawców, jak i sama muzyka wprowadziły słuchaczy w nastrój powagi i zadumy.

Występy Zespołu Pieśni i Tańca „Kortowo” odbywały się w kilku miejscach Berdiańska: najpierw w murach uczelni w pięknie udekorowanej auli uniwersyteckiej, potem na rynku miejskim, a także na scenie zlokalizowanej na plaży nad Morzem Azowskim. Na każdym spotkaniu była inna publiczność. Słuchacze żywiłowo reagowali na tańce i śpiew grupy chóralnej.

Z kolei Akademicki Chór z Berdiańska wystąpił w Centrum Kongresowym UWM, w największej sali widowiskowej. Tutaj publiczność wywodziła się z grona pracowników i studentów uczelni. Potem zaśpiewał w olsztyńskiej filharmonii oraz w Domu Kultury w Braniewie, w tym mieście bowiem znajdował się oddział zamiejscowy UWM, prowadząc studia z zakresu filologii rosyjskiej z językiem angielskim, pedagogiki i administracji. Studentami kierunków byli obywatele Rosji oraz Polski. Część zajęć, zwłaszcza specjalistycznych z języka i literatury rosyjskiej odbywała się w Kaliningradzie w murach tamtejszego uniwersytetu, a część związana z kształcenie językowym z filologii angielskiej oraz przedmioty ogólnokształcące przewidziane w programie studiów opracowanym na Wydziale Humanistycznym UWM realizowano w placówce zlokalizowanej w Braniewie. Były to zatem studia międzynarodowe, naprzemienne. Absolwenci uzyskiwali tytuł zawodowy magistra dwóch szkół wyższych: Rosji – obowiązujący na terenie całej FR i w państwach stowarzyszonych z Rosją umową o wzajemnym uznawaniu wykształcenia, i Polski – uznawany w całej Unii Europejskiej i krajach stowarzyszonych. Ten eksperyment edukacyjny trwał siedem lat i został zawieszony przez stronę rosyjską.

Delegacja pracowników naukowych z Berdiańska interesowała się wszelkimi formami współpracy międzynarodowej realizowanych na olsztyńskiej uczelni. Szczególnie żywo komentowano wieloletnią współpracę z Uniwersytetem Rolniczym w Sumach – miastem położonym na rubieżach Ukrainy oraz z obu państwowymi szkołami wyższymi we Lwowie: uniwersytetem i politechniką. Poszukiwano nowych obszarów możliwego współdziałania w zakresie usprawniania procesu kształcenia kandydatów na nauczycieli oraz realizacji projektów badawczych.

Ze strony UWM największe zainteresowanie wzbudziła propozycja współpracy filologów ukraińskich z polskimi badaczami zatrudnionymi na Wydziale Humanistycznym w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej, a zwłaszcza specjalistów z zakresu języka, literatury i innych form kultury ukraińskiej. Na Uniwersytecie Pedagogicznym w Berdiańsku prowadzono także studia polonistyczne i z zakresu kultury polskiej. Cieszyły się one jednak marginalnym zainteresowaniem kandydatów na studentów. Członkiem delegacji ukraińskiej była obywatelka Polski z Bielska-Białej, zatrudniona tam do realizacji zajęć specjalistycznych z języka polskiego. Była entuzjastycznie nastawiona do poszerzania pól współpracy obu uczelni. Oczarowały ją w Polsce przyroda i klimat Kortowa, a w Berdiańsku niezwykle położenie miasta nad Morzem Azowskim, jego architektura i układ przestrzenny, tamtejsza przyroda, szczególnie potężne drzewa, jakich nie spotyka się nigdzie w Polsce, i gościnność mieszkańców.

Wymiernym efektem współpracy między obu uczelniami była wymiana studentów. W pierwszym roku (2010) do Olsztyna przyjechało tylko dwóch słuchaczy z Berdiańska w ramach międzynarodowej akcji mobilności studentów finansowanej ze środków Unii Europejskiej. Podstawą porozumienia było podpisanie przez władze Ukrainy deklaracji bolońskiej i przystąpienie do budowania wspólnej przestrzeni edukacyjnej w Europie.

W kolejnym roku przybyło 10 studentów w ramach wymiany między obu uczelniami. Do Berdiańska wyjechało tylko 2 studentów z UWM z Wydziału Humanistycznego z kierunku filologia wschodniosłowiańska.

Studenci ukraińscy doskonale radzili sobie w Olsztynie. Z tej grupy 2 studiowało na kierunku matematyka i uzyskiwali wysokie noty, pozostali wybrali studia humanistyczno-społeczne i z zakresu administracji. Kilka osób w ramach współpracy UWM z uczelniami niemieckimi wyjechało na zachód Europy.

Ostatnia grupa 10 osób z Berdiańska przybyła w roku 2012. Studenci znakomicie odnaleźli się w warunkach polskich. Uzyskiwali dobre wyniki w toku nauki i byli niezwykle mobilni w poznawaniu kolejnych uczelni zagranicznych. Status studenta UWM był istotnym czynnikiem umożliwiającym poruszanie się we wspólnej przestrzeni edukacyjnej w Europie.

Pomarańczowa rewolucja w Kijowie i konflikt krymski z Rosją, który doprowadził do aneksji tego półwyspu przez Federację Rosyjską, jak też tzw. samozwańczych republik: Republiki Ługańskiej i Donieckiej spowodował, że ustała wymiana studentów między Olsztynem i Berdiańskiem. Nie odnotowano także przyjazdu delegacji naukowców z obu uczelni. Jedyne śladem aktywnej współpracy są listy gratulacyjne przesyłane przez władze obu uniwersytetów z okazji świąt uczelni czy ważnych wydarzeń, np. jak nadanie statusu doktora honorowego wybitnym postaciom ze świata nauki, polityki lub sztuki.

Zakończenie

Trwający ledwie cztery lata epizod efektywnej współpracy naukowej, dydaktycznej oraz w sferze mobilności studentów między UWM w Olsztynie a Uniwersytetem Pedagogicznym w Berdianśku ukazuje obszary możliwego współdziałania przedstawicieli środowiska akademickiego obu miast. Wydaje się, że nie zostały wykorzystane szanse efektywnej współpracy z zakresu badań nad kształceniem nauczycieli. Studia pedeutologiczne są niezwykle interesujące w obu szkołach wyższych. Charakteryzuje je odmienne podejście doktrynalne i metodologiczne. Interesująco także zapowiadała się współpraca metodyków nauczania języka ukraińskiego, rosyjskiego, ale także matematyki, informatyki czy historii między uczonymi z Polski i z Ukrainy. Każda z uczelni ma swoją tradycję, swoich bohaterów, liderów, jak też wymierne osiągnięcia w postaci publikacji naukowych, zrealizowanych projektów badawczych, efektów medialnej promocji nauki. Uczni z Berdianśka kontynuują tradycje kształcenia nauczycieli z określonych dyscyplin akademickich, uczeni polscy mają znaczne osiągnięcia w metodologii badań społecznych czy z obszaru metodyki nauczania matematyki i języków obcych.

Ale wojna przekreśliła te szanse.

Bibliografia

- ACHREMCZYK, S. (2009), *Nauk przemożnych perła – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie 1999-2009*. Olsztyn.
- BOROWSKI, J. (1979), *Akademia Rolniczo-Techniczna w Olsztynie*. Olsztyn.
- CHŁOSTA, J. (1999), *Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Olsztynie 1969-1999*. Olsztyn.
- CIEŚLAK-WRÓBLEWSKA, A. (2022), *Wojna przeciw Ukrainie to skutki na lata*. W: *Rzeczpospolita*. 80.
- DUKSA, P. (2009), *Dziesięć lat działalności Wydziału Teologii UWM 1999-2009*. Olsztyn.
- GÓRNIOWICZ, J. (2016), *Memoria Universitatis – Pamięć uniwersytetu*. Toruń.
- GÓRNIOWICZ, S. | ACHREMCZYK, S. (red.) (2010), *Sześćdziesięciolecie nauki i kształcenia akademickiego w Olsztynie*. Olsztyn.
- HRYCIUK, R. (1980), *U progu trzydziestolecia Akademii*. Olsztyn.
- KRZYMOWSKI, T. | STEFAŃCZYK-KRZYMOWSKA, S. (2021), *Powstanie i działalność Olsztyńskiego Forum Nauki w latach 1990-2020*. Olsztyn.
- KWIATKOWSKA-RATAJCZAK, M. (2002), *Metodyka konkretność: o wybranych problemach zawodowego kształcenia nauczycieli polonistów*. Poznań.
- ŁUKASZEWICZ, B. (1999), *U źródeł uniwersytetu 1993-1999*. Olsztyn.
- POPPER, K. R. (1977), *Logika odkrycia naukowego*. Warszawa.
- POPPER, K. R. (1999), *Droga do wiedzy – domysły i refutacje*. Warszawa.
- READ, H. (1976), *Wychowanie przez sztukę*. Wrocław.
- SAJDAK-BURSKA, A. (2013), *Paradygmaty kształcenia studentów i wspierania nauczycieli akademickich*. Kraków.
- STOPKA, K. (2005), *Wdzięczność ma długą pamięć*. Kraków.

**RELACJE POLITYCZNO-WOJSKOWE
POLSKI Z ROSJĄ
W CZASACH WSPÓŁCZESNYCH**

DOI: 10.31648/pw.9027

GRZEGORZ JASIŃSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9006-781X>

Military University of Technology

SOWIECI WOBEC ZWIĄZKU WALKI ZBROJNEJ I ARMII KRAJOWEJ W LATACH 1939-1945

Soviets against the Union of Armed Struggle and the Home Army 1939-1945

ABSTRACT: On the basis of the analysis of the subject literature supplemented with archival materials, the author proves that during World War II, including the period between June 22, 1941 and April 25, 1943, the Soviet Union consistently pursued a policy one of whose main goals was to keep Poland in its sphere of influence. For this reason, it fought by various means against the Union for Armed Struggle and the Home Army, which were the armed forces of the Polish authorities. The existence of the Polish armed underground connected with the legal authorities in exile threatened the Soviet plans for a quick and complete subjugation of the territories along the Vistula River and the establishment of communist rule there after the war.

KEYWORDS: Home Army, Union of Armed Struggle, Soviet Union, Eastern Borderlands, World War II

Wstęp

Relacje polityczne łączące Rzeczpospolitą Polską ze Związkiem Sowieckim doczekały się zarówno wielu badań podstawowych, jak i obszernej literatury przedmiotu. Co więcej, nadal stanowią ważny element dysputy naukowej w Polsce. W toczonym dyskursie ginie jednak niezmiernie ważna kwestia związana z bezpośrednią konfrontacją oraz – szerzej – z polityką sowiecką wobec polskiego podziemia w latach II wojny światowej. To, z czym przyszło się zmierzyć Służbie Zwycięstwu Polski (SZP), a następnie Związkowi Walki Zbrojnej (ZWZ) i Armii Krajowej (AK), jest tematem relatywnie niewielu opracowań naukowych i wciąż brakuje pogłębionych badań, które umożliwiłyby wypełnienie istniejących luk w naszej wiedzy o tym zagadnieniu. W dużej mierze za taki stan rzeczy odpowiada zarówno niezbyt obszerna baza zachowanych źródeł, jak i ich ograniczona dostępność, zwłaszcza tych proveniencji rosyjskiej. W ostatnich latach nadzieję na zmianę tego stanu rzeczy dała zapowiedź podjęcia badań nad kwestiami zwalczania polskiego podziemia w latach 1943-1945 przez Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia.

Efektom badań toczonych pod egidą Polsko-Rosyjskiej Grupy ds. Trudnych miały być publikacje źródłowe oraz tom studiów (Rotweld 2010, 13-27; Adamski | Hryciuk | Motyka 2017, 7-14). Agresywna polityka Federacji Rosyjskiej w kolejnych latach w stosunku do Ukrainy położyła się cieniem na realizacji tego projektu i tylko niewielka część dokumentacji, na której upublicznienie liczyła strona polska, ujrzała światło dzienne. Rosjanie bardzo szybko zrezygnowali z „opcji zerowej” zapowiadanej w badaniach nad tą problematyką i wykazując dużą aktywność zarówno w prowadzeniu badań podstawowych, jak i ich upowszechnianiu, kontynuowali narrację rażąco sprzeczną ze stanem faktycznym, a zarazem dobrze znaną z wcześniejszych lat. Polska jawi się w niej jako kraj obsesyjnie antyrosyjski, który w pierwszej połowie XX w. dążył do hegemonii w Europie Wschodniej kosztem Związku Sowieckiego, co z kolei spowodowało, że przez całą II wojnę światową ZWZ i AK nie były zdolne do nawiązania efektywnej współpracy z Robotniczo-Chłopską Armią Czerwoną (RKKA). Po 1944 r., czyli wkroczeniu wojsk sowieckich na przedwojenne terytorium Rzeczypospolitej, ich działalność na ziemiach polskich miała zaś stwarzać zagrożenie dla stabilności tyłów RKKA, na co nie mogło sobie pozwolić sowieckie dowództwo realizujące nadrzędne zadanie strategiczne, czyli pokonanie Rzeszy Niemieckiej (Noskova 2005, 29-47; Stryjek 2017, 449-487). Instrumentalne wykorzystywanie wycinkowo i pod przyjętą tezę przedstawianych zagadnień z relacji polsko-sowieckich w latach II wojny światowej kreuje mylne wyobrażenia o przeszłości w Federacji Rosyjskiej i poza nią, co z kolei wspiera realizację jej celów politycznych zarówno tych doraźnych, jak i długofalowych.

Efektom działalności w ostatniej dekadzie historyków związanych z Rosyjską Akademią Nauk i archiwami państwowymi są obszerne publikacje odpowiednio wyselekcjonowanych i nierzetelnie opracowanych materiałów źródłowych ukazujących w fałszywym świetle działania Armii Krajowej w latach 1943-1945 (Artizov 2016; 2018; 2019). W Polsce pozostały jednak niemal niezauważone. W związku z powyższym stanem rzeczy istnieje potrzeba pogłębionych badań i popularyzacji tej tematyki w celu zgłębienia naszej wiedzy, ale także ukazywania prawdziwych intencji i poczynań Sowietów w latach 1939-1945.

1. Agresja sowiecka i początki polskiego oporu

17 września 1939 r. wojska RKKA wtargnęły na terytorium Rzeczypospolitej, tłumacząc swoje działania koniecznością wzięcia pod opiekę mienia ludności zachodniej Ukrainy i zachodniej Białorusi (Grzelak | Jaczyński | Kozłowski 1994, 156). Cele te, stanowiące tylko formalną, ale i całkowicie nieprawdziwą podstawę agresji, realizowano zdecydowanie i bardzo skrupulatnie przez całą wojnę. Korzystając z doświadczeń z lat 1919-1920, oprócz osiągnięcia celów *stricto* wojskowych, Sowietci przejmowali również całkowitą kontrolę nad administracją,

a następnie realizowali systematyczną depolonizację zajętego terytorium (Głowacki 1997, 39-48; Jasiewicz 1997, 211-213). Jednocześnie aparat bezpieczeństwa prowadził masowe aresztowania, inwigilację oraz eksterminację osób związanych z przedwojennymi strukturami państwa polskiego.

Mimo wytworzenia się bardzo trudnej sytuacji, jeszcze w trakcie prowadzonych działań zbrojnych z inicjatywy różnych środowisk, zaczęły tworzyć się konspiracyjne organizacje zbrojne (Wnuk 2007). Szacuje się, że w latach 1939-1941 polskie podziemie na Kresach Wschodnich tworzyło 25-30 tys. konspiratorów, z których aż 80% współtworzyło struktury SZP-ZWZ (Wnuk 2007, 358). Na podstawie szczątkowo zachowanej dokumentacji można zauważyć, że początkowe duże przyrosty stanów ilościowych na przełomie 1939 i 1940 r. w kolejnych miesiącach zostały jednak zahamowane. Z jednej strony wiązało się to z olbrzymim rozczarowaniem w kraju po klęsce Francji, z drugiej jednak z nasileniem inwigilacji, ale przede wszystkim terroru (Kołakowski 2002, 90-126). Według sprawozdania sporządzonego w kwietniu 1941 r. przez Ludowy Komisariat Bezpieczeństwa Państwowego (NKGB) o rezultatach działań podjętych przeciwko polskiemu podziemiu, do końca pierwszego kwartału 1941 za udział w organizacjach konspiracyjnych lub współpracę z nimi aresztowano blisko 17 tys. osób (Gajowniczek 2001, 647). Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że do czasu wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej polska konspiracja na Kresach Wschodnich została całkowicie sparaliżowana, tracąc około trzy czwarte swoich stanów osobowych (Wnuk 2007; Gajowniczek 1998).

2. Pozorna zmiana stanowiska Kremla

Wybuch wojny niemiecko-sowieckiej tylko pozornie zmienił nastawienie władz Związku Sowieckiego wobec Polski. W trakcie „rozładowywania” aresztów i więzień tzw. Zachodniej Białorusi i Ukrainy, w których znajdowało się około 100 tys. osób, część rozstrzelano, pozostałych zaś ewakuowano w tzw. marszach śmierci. Łącznie zginęło ponad 20 tys. osób (Popiński | Kokurin | Gurjanow 1995, 31-32). Z kolei jeńców wojennych, w tym oficerów, którzy uniknęły śmierci wiosną 1940, agitowano do podjęcia współpracy, w większości w oddziałach dywersyjno-sabotażowych, które wbrew stanowisku władz polskich miały być zrzucone na tyłach wojsk niemieckich na terytorium II RP (Jaczyński 2015, 98-101).

Wtedy, gdy trwała krwawa tragedia na Kresach Wschodnich, zwana przez niektórych badaczy drugim Katyniem, premier rządu RP i Naczelnny Wódz gen. broni Władysław Sikorski wygłaszał przemówienie w BBC, w którym wyrażał nadzieję, że Związek Sowiecki uzna za niebyły pakt z Niemcami z 1939 r., a polscy jeńcy i więźniowie odzyskają wolność. Nie może zatem dziwić, że na tym tle doszło do rozłamu w polskim rządzie, w którego wyniku z gabinetu odszedł m.in. gen. broni

Kazimierz Sosnkowski, komendant główny ZWZ. Mimo to ostatecznie 30 lipca 1941 gen. broni Władysław Sikorski podpisał układ z ambasadorem Iwanem Majskim. Zgodnie z treścią rząd sowiecki uznawał, że traktaty z Niemcami z 1939 r. utraciły swą moc. Oba rządy zobowiązały się do udzielania sobie wzajemnego wsparcia w wojnie z Niemcami, czego przejawem m.in. miało być powstanie w Związku Sowieckim polskiej armii. Sowieci nie zobowiązali się jednak do oddania zagarniętych po 17 września 1939 terenów, jak również nie gwarantowali pełnej opieki nad obywatelami polskimi, którzy znaleźli się na ich terytorium.

6 sierpnia 1941 r. do Moskwy przybyła Polska Misja Wojskowa w celu określenia szczegółów dotyczących utworzenia polskiej armii oraz nawiązania współpracy wojskowej z ZWZ. 14 sierpnia podpisano umowę wojskową, w której strona polska zobowiązała się do utworzenia sieci wywiadowczej na tyłach wojsk niemieckich i bezpośredniego przekazywania zdobytych informacji. Przystąpiono również do prowadzenia ograniczonych działań dywersyjno-sabotażowych, w tym zorganizowania działającej na zapleczu frontu organizacji dywersyjno-bojowej „Wachlarz” (Chlebowski 1983, 11-72). W tym samym czasie Sowieci kontynuowali swoją politykę infiltrowania struktur rejonowych ZWZ, wysyłając na tereny zajęte przez Niemców emisariuszy z zadaniem nawiązania kontaktu z przedstawicielami ZWZ, oraz przerculali spadochroniarzy na przedwojenne tereny Rzeczypospolitej z zadaniem dezorganizacji zaplecza niemieckiego oraz tworzenia partyzantki. Obawy przed penetracją szeregów ZWZ sprawiły, że podstawą współpracy zarówno tej wywiadowczej, jak i sabotażowo-dywersyjnej miało być całkowite zachowanie suwerenności działań przez stronę polską, co ustalono jeszcze w październiku 1941 r. Mimo że Sowieci nie podporządkowali się temu rozpoczęto organizowanie bezpośredniej łączności. Począwszy od 28 kwietnia 1942 z okupowanej Polski do placówki łączności radiowej „Wisła” w Srebrnym Borze kierowano materiały wywiadowcze AK. W kwietniu przekazano 3 meldunki, w maju 21, w czerwcu 14, a w lipcu 10 (AIP NJ sygn. 64/3; CAW sygn. IX.3.21.38, 165-202). 29 lipca Sowieci zawiesili jednak współpracę i to mimo wciąż widocznego kryzysu na południowym odcinku frontu wschodniego. Jako oficjalną przyczynę podano ewakuację Armii Polskiej z ZSRS. Kierownictwo polityczne miało już wówczas świadomość rysującej się przewagi koalicji nad państwami Osi i wobec wrogich planów w stosunku do polskiego podziemia dalsza współpraca nie była konieczna.

Pierwsze nieduże grupy sowieckiej partyzantki na przedwojennych terenach Rzeczypospolitej zaczęły powstawać latem 1941, ale dopiero wiosną 1942 r. działania te zaczęły przybierać na sile, zwłaszcza w rejonie Nowogrodzyczyny i Wileńszczyzny, gdzie partyzantka sowiecka była najliczniejsza. Aktywność ta wymusiła konieczność koordynacji tworzącego się wówczas ruchu partyzanckiego i dlatego też w maju przy Najwyższym Naczelnym Dowództwie Armii Czerwonej powstał Centralny Sztab Ruchu Partyzanckiego (CSzRP). Jednocześnie powołano wówczas do życia Ukraiński Sztab Ruchu Partyzanckiego, a kilka miesięcy później, we wrześniu Białoruski

Sztab Ruchu Partyzanckiego. Wraz z organizacją struktur zwierzchnich na kresy zaczęto przrzucać grupy organizacyjno-dyweryyjne z zadaniem prowadzenia dywersji na kolei oraz organizacji podziemia partyjnego i kolejnych oddziałów partyzanckich. Tylko na teren obwodu baranowickiego od sierpnia do listopada przrzucono dziesięć takich grup liczących łącznie około 150 osób (ANRB, sygn. 4/33a/230, 283).

Komenda Główna AK zdawała sobie sprawę z tego, do czego zmierzają Sowieci, toteż starała się unikać sytuacji konfliktowych, gdyż każdy, nawet najmniejszy incydent, był natychmiast podchwytywany przez propagandę i przedstawiany jako dowód współdziałania polskiego podziemia z Niemcami, co zwłaszcza przybrało na sile na przełomie 1942 i 1943 r. 18 lutego na tajnym posiedzeniu Komisji Spraw Zagranicznych Rady Narodowej RP w Londynie Edward Raczyński, ówczesny kierownik Ministerstwa Spraw Zagranicznych referował:

Nie ulega wątpliwości, że w ostatnich czasach bez zewnętrznego powodu, rząd sowiecki dąży do zaostrzenia konfliktu. [...] Nie mogę też wykluczać przypuszczenia, że intencją rządu sowieckiego może być doprowadzenie nas do poczynienia kroków nieopatrznych, niedostatecznie przemyślanych, ażeby w pewnym momencie nastąpiło to, co się nazywa zerwaniem stosunków z Sowietami (AIP NJ, sygn. 9/5, 7).

Co prawda, Kreml był wtedy jeszcze skłonny uznać Polskie Państwo Podziemne i AK za sojusznika, ale raczej tylko jako narzędzie do walki z Niemcami i to tylko pod warunkiem zerwania wszelkich stosunków z Rządem RP na wychodźstwie. Z oczywistych względów było to oczekiwanie niemożliwe do spełnienia.

3. Sowiecka polityka siły i faktów dokonanych

25 kwietnia, na skutek działań rządu RP związanych z odkryciem masowych grobów oficerów polskich w Katyniu – zgodnie z przewidywaniami – Kreml zerwał stosunki dyplomatyczne z Rządem RP na wychodźstwie. Trzy dni później Delegat Rządu RP na Kraj w uzgodnieniu z Politycznym Komitetem Porozumiewawczym i KG AK odrzucił trudną do zaakceptowania propozycję współdziałania z komunistami, wysuniętą przez przedstawicieli Polskiej Partii Robotniczej podczas rozmów w lutym 1943 r. Od tego czasu Sowieci zaostrzyli swój stosunek do AK, rozpoczynając kurs mający na celu osłabienie i destabilizację polskiej bytności na Kresach Wschodnich. Działania te w zależności od regionu i lokalnych uwarunkowań były prowadzone z różną intensywnością i skutkiem.

Na kresach północno-wschodnich, tj. na Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie, gdzie siatka konspiracyjna ZWZ/AK była bardzo rozbudowana, partyzantka sowiecka przystąpiła do dyskredytowania, a następnie zwalczania lokalnych

oddziałów AK. W połowie 1943 r. najbardziej znaną akcją była likwidacja oddziału ppor. Antoniego Burzyńskiego „Kmicica”. Dowódcę wraz z 80 jego podkomendnymi rozstrzelano, kilkudziesięciu żołnierzy wcielono do oddziałów sowieckich, a około 80 zwolniono do domu. Takie działanie wywołało dużą konsternację w rejonie i nie chodziło tu o bezprecedensowy i ostantacyjny sposób likwidacji polskiego oddziału partyzanckiego, a raczej o rozpuszczenie do domów części Polaków, którzy szczegółowo opowiadali o tym wydarzeniu (Chmielarz 1977, 81-86).

Na kresach południowo-wschodnich, gdzie partyzantka sowiecka była zwalczana przez oddziały nacjonalistycznego podziemia ukraińskiego, Związek Sowiecki prowadził politykę pozyskiwania przychylności i podporządkowywania sobie polskiego podziemia pod pretekstem walki ze wspólnym wrogiem, czyli Ukraińską Powstańczą Armią. W pewnym stopniu udało się to na Wołyniu, gdzie we współdziałaniu z partyzantką sowiecką działało najwięcej oddziałów polskich. Tam, gdzie nie udało się podporządkować oddziałów AK, dążono do konfrontacji, w tym porwań i likwidacji kadry dowódczej, jak to się wydarzyło m.in. w wypadku zabójstwa 6 listopada 1943 por. Jana Rerutki „Drzazgi”, dowódcy oddziału „Krwawa Łuna”, czy porwania w grudniu kpt. Władysława Kochońskiego „Bomby” (Tochman | Fijałka 2004, 86).

Mimo pogarszających się z każdym tygodniem relacji polsko-sowieckich 20 listopada 1943 r. dowódca AK gen. bryg. Tadeusz Komorowski „Bór” w rozkazie do rozpoczęcia operacji na tyłach armii niemieckiej o kryptonimie „Burza” nakazywał, by w dalszym ciągu sowieckim oddziałom partyzanckim nie utrudniać prowadzenia walki z Niemcami, a jedynie ograniczać się do samoobrony. Jednocześnie, przystępując do „Burzy”, oddziały AK oraz terenowe struktury Delegatury Rządu RP na Kraj miały wspierać działania Armii Czerwonej i podejmować próby przejmowania władzy na wyzwolanych terenach. Z tego względu stanowisko sowieckie wobec AK i polskich władz cywilnych było bezkompromisowe i całkowicie negatywne. W notatce z 22 listopada gen. lejtn. Pantelejmona Ponomarenki, stojącego na czele Centralnego Sztabu Ruchu Partyzanckiego, czytamy:

Niszczyć polskie oddziały i grupy działające na Zachodniej Białorusi, napadające na sowieckich partyzantów. Wszystkie inne grupy, zajmujące pozycję wyczekującą [należy] dyskredytować, rozbrajać i rozpraszać, a kadrę dowódczą likwidować [...] (ANRB sygn. 3500/4/247, 31).

Do działań takich przystąpiono niemal od razu. 1 grudnia 1943 r. w Okręgu Nowogródek AK rozbrojono blisko 250-osobowy stołpecki batalion AK mjr. Antoniego Pełki „Wacława”. W trakcie walki w miejscowości Drewno zginęło 10 żołnierzy AK, a 8 zostało rannych. Część ujętych rozstrzelano, w tym 5 oficerów, których skazał na śmierć marionetkowy sąd, pozostałych zaś wcielono do sowieckiej partyzantki bądź wywieziono w głąb Związku Sowieckiego (Chmielarz 1977, 142-145; ANRB, sygn. 3601/1/1, 122).

W grudniu 1943 r. Komenda Okręgu Nowogródek AK jeszcze raz podjęła próbę rozmów i normalizacji stosunków z partyzantką sowiecką, postulując podział terytorium pod względem operacyjnym oraz domagając uznania polskości Nowogródzczyzny. Propozycja ta nie została przyjęta. Do lipca 1944 doszło do licznych starć, których liczbę szacuje się na blisko 350 (Krajewski 2004, 168). W dużej części z nich udział wzięło zgrupowanie stołpecko-nalibockie. W ten sposób doszło do prowadzonej aż do wyzwolenia tych terenów partyzanckiej wojny polsko-sowieckiej, w której toku zagrożone wybić przez Rosjan oddziały polskie przyjęły zaferowaną im przez Niemców pomoc.

W 1944 r. działalność partyzantki sowieckiej pod względem skali i skuteczności działań ustąpiła miejsca NKWD, której poczynaniami na terytorium Rzeczypospolitej kierował gen. Iwan Sierow. Wraz z postępami Armii Czerwonej zyskiwał on pełną i niczym nieskrępowaną możliwość werbowania agentury, rozpoznania podziemia, a tym samym rozprawiania się z AK i cywilnymi strukturami Polskiego Państwa Podziemnego. Do działań przeciwko polskiemu podziemiu skierowano wówczas grupy operacyjne NKWD, grupy operacyjne wywiadu wojskowego OKR „Smiersz” NKWD, Wojska Wewnętrzne NKWD oraz jednostki NKWD ochrony tyłów Armii Czerwonej (Chmielarz 2016, 83).

Pierwsze represje spadły na żołnierzy Okręgu Wołyń AK. 17 marca w Kołodeźnie mjr Jan Szatowski „Kowal” zgodnie ze styczniową deklaracją Rządu RP na wychodźstwie o chęci współpracy wojskowej poinformował Sowietów o gotowości liczącej ok. 7 tys. żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty do współdziałania. W kolejnych spotkaniach 20 i 26 marca ustalono podporządkowanie pod względem operacyjnym dywizji i przystąpienie do walk, które toczyły się m.in. nad rzeką Turia. W tym samym czasie jednak dowództwo inspektoratu AK Łuck udające się pod koniec marca na punkt koncentracji dywizji zostało aresztowane przez NKWD i po wielu miesiącach brutalnych przesłuchań część oficerów w październiku postawiono przed trybunałem Kijowskiego Okręgu Wojskowego. Ten skazał ich za wspólną walkę z Niemcami i oddziałami UPA na wieloletni pobyt w łagrach. Dowódcom wymierzono karę śmierci, którą ostatecznie zamieniono również na pobyt w łagrze (Filar 2004, 96-134). Wobec braku stosownej reakcji rządów zachodnich Sowieci kontynuowali wrogie działania wymierzone w AK.

W lipcu 1944 r. zostały rozbrojone oddziały AK biorące udział w walkach o Wilno. Po owocnie zakończonym współdziałaniu w walkach o miasto 17 lipca aresztowano płk. Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka” i jego szefa sztabu mjr. Teodora Cetysa „Sławy”, zaproszonych na rozmowy do dowództwa 3 Frontu Białoruskiego. Tego dnia jeszcze aresztowano większość dowódców brygad partyzanckich, a następnie przystąpiono do rozbrajania polskich oddziałów. Żołnierzy AK rozbrojono i uwięziono, mimo ujawnienia się wobec Armii Czerwonej i złożenia deklaracji woli walki u jej boku. Łącznie w lipcu i sierpniu 1944 r. siłami wojsk 3 Frontu Białoruskiego ujęto 7,8 tys. akowców, których w większości

wobec odmowy wstąpienia do tzw. armii Berlinga i Armii Czerwonej skierowano do obozów pracy (Niwiński 1997, 197).

Wydarzenia pod Wilnem, a następnie pod Lwowem wobec sił płk. Władysława Filipkowskiego „Janki” w pełni ukazały sowiecki scenariusz likwidacji Armii Krajowej, wyrażony m.in. w rozkazie Stalina do dowódców frontów sowieckich, by uzbrojone oddziały wchodzące w skład Armii Krajowej czy innych podobnych organizacji przy ujawnieniu natychmiast rozbrajać. Na Rzeszowszczyźnie, Lubelszczyźnie, Kielecczyźnie, w rejonie Warszawy powtarzał się ten sam schemat: najpierw dobre czy nawet bardzo dobre stosunki i współdziałanie bojowe z frontowymi oddziałami, później pertraktacje i rozmowy, odrzucenie propozycji gotowości formowania regularnych oddziałów AK, aresztowanie dowódców, a następnie rozbrojenie żołnierzy szeregowych. Likwidację polskich oddziałów prowadzono w sposób bezwzględny. Na porządku dziennym było stosowanie odpowiedzialności zbiorowej, mordowanie rannych i rozstrzeliwanie bardziej opornych jeńców. Tylko w okresie między 20 sierpnia a 8 września 1944 r. przeprowadzono 10 poważnych operacji wojskowych, podczas których zlikwidowano 10 polskich oddziałów. W toku dalszych operacji prowadzonych od 8 do 25 września zlikwidowano 17 oddziałów. Wobec odmowy wcielenia do armii Berlinga bądź Armii Czerwonej żołnierzy polskiego podziemia wywożono w głąb Związku Sowieckiego do obozów pracy (AIPiMS, sygn. A.45.847.2, 1-56).

Postanowienia konferencji teherańskiej oddającej Polskę w sowiecką strefę wpływów oraz szybkie postępy Armii Czerwonej umożliwiły Stalinowi zainstalowania nad Wisłą władzy całkowicie od niego zależnej. Utworzony 21 lipca 1944 r. w Moskwie Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN), choć niemający legalnych podstaw, obejmował władzę nad kolejno zajmowanymi terenami Rzeczypospolitej i wobec słabości własnych, tworzących się struktur, ściśle współpracował z sowieckim aparatem bezpieczeństwa. Jednocześnie formalnie uprawomocniał jego działania wycelowane w pozostałości Polskiego Państwa Podziemnego, w tym AK, która zwłaszcza po klęsce powstania warszawskiego była pozbawiona jednolitego dowództwa, rozbita, a jej duch walki został poważnie osłabiony.

26 lipca 1944 r. Edward Osóbka-Morawski, przewodniczący PKWN wraz z Wacławem Mołotowem, ludowym komisarzem spraw zagranicznych ZSRS podpisali porozumienie, w którego myśl pełnię władzy na zajmowanych przez Armię Czerwoną terenach Rzeczypospolitej do czasu zakończenia działań wojennych otrzymywali Sowieci. Kilka dni później, w dniu wybuchu powstania warszawskiego, Kwatery Główna Naczelnego Dowództwa ZSRR wydała dyrektywę nr 2201693 nakazującą rozbrajanie wszystkich oddziałów AK. Oficerowie mieli być internowani, a podoficerowie i szeregowcy wcielani do tworzonych batalionów zapasowych 1 Armii Wojska Polskiego. Dyrektywa ta została w swoisty sposób wzmocniona dekretem PKWN z 24 sierpnia o rozwiązaniu „tajnych organizacji wojskowych na terenach wyzwolonych”. Z kolei 30 października został uchwalony,

a 3 listopada ogłoszony Dekret PKWN o ochronie państwa, który wszedł w życie z mocą wsteczną od 15 sierpnia i przewidywał karalność czynów wymierzonych przeciwko ustrojowi, a także nawoływanie do krytyki władz, w tym reformy rolnej. W praktyce oznaczało to, że każdy mógł zostać oskarżony i pozbawiony wolności (Żenczykowski 1987, 84-85).

Sytuacja polskiego podziemia drastycznie pogorszyła się na początku 1945 r. 12 stycznia na ziemiach polskich rozpoczęła się prowadzona na wielką skalę kolejna ofensywa sowiecka. Dzień wcześniej ukazało się zaś zarządzenie w sprawie oczyszczania tyłów Armii Czerwonej od wrogiego elementu, stanowiące *de facto* powtórzenie przywoływanych wytycznych w tej kwestii, ostatecznie sankcjonujące zwalczanie pozostałości AK (Kanecka 1998, 165-166).

W związku z tym, że polskie służby bezpieczeństwa w 1944 i pierwszych miesiącach 1945 r. były niezbyt liczne i słabo wyszkolone, ciężar walki z podziemiem niepodległościowym spadł na oddziały Wojsk Wewnętrznych NKWD. Oprócz jednostek przydzielonych do poszczególnych frontów jesienią 1944 r. w Polsce działał 198 Samodzielny Batalion Piechoty Zmotoryzowanej WW NKWD oraz sformowana w październiku 64 Zbiorcza Dywizja Piechoty WW NKWD. W ciągu pierwszego miesiąca działań operacyjnych powiatowe grupy operacyjne wraz z oddziałami i pododdziałami dywizji rozbiły kilkanaście grup AK i zatrzymały ponad 3 tys. żołnierzy AK. W tym samym czasie do powiatowych i wojewódzkich placówek Urzędu Bezpieczeństwa trafiło około 1,2 tys. akowców. W kolejnych miesiącach działania te się nasiliły. Według sprawozdania Iwana Sierowa od 15 października 1944 do 5 stycznia 1945 r. organy NKWD i resortu bezpieczeństwa PKWN zatrzymały 13 142 osoby, w tym 9101 żołnierzy AK (Golon 1996, 95).

Działania NKWD koncentrowały się nie tylko na oczyszczaniu zajętych terenów z elementów wrogich klasowo poprzez ich likwidację bądź zatrzymanie podejrzanych osób i wspieranie działań powstających polskojęzycznych służb bezpieczeństwa, lecz także organizowano miejsca odosobnienia, prowadzono śledztwa, zabezpieczano materiały organizacji konspiracyjnych, a także infiltrowano polskie środowiska niepodległościowych przez umieszczanie w nich swoich agentów. Poczynania te przynosiły bardzo szybko wymierne efekty. Walnie przyczyniła się do tego dekonspiracja Delegatury Rządu RP i AK podczas operacji „Burza”. W wielu wypadkach pozwoliło to sowieckim służbom bezpieczeństwa na znalezienie punktu zaczepienia do prowadzenia dalszej działalności operacyjnej, w której wyniku były możliwe nie tylko zatrzymania, lecz także umieszczanie agentów w strukturach regionalnych AK albo też pozyskiwanie nowych współpracowników powiązanych z podziemiem. Niezbędne informacje uzyskiwano też w wyniku prowadzonych różnymi metodami śledztw wobec osób podejrzewanych o działalność antysowiecką oraz poprzez przejmowanie dokumentów organizacyjnych, w tym także sprzętu radiotelegraficznego. Jesienią 1944 r. przejęto m.in. radiostację AK w powiecie rzeszowskim, zlikwidowano radiostację Okręgu Białystok AK, a także ujawniono

i zlikwidowano aparaturę radiotelegraficzną w powiecie białkopodlaskim, co z kolei pozwoliło Sowiетom na przejęcie albo rozpracowanie stosowanych szyfrów, a tym samym odczytywanie korespondencji płynącej z kraju do Londynu i na odwrót (Chmielarz 2016, 110-111). Z kolei jednym z najbardziej spektakularnych przykładów wykorzystania agentury było odnalezienie przez szefa radomskiej grupy operacyjnej NKWD płk. Konstantina T. Pimienowa głęboko zakonspirowanego ostatniego dowódcy AK gen. bryg. Leopolda Okulickiego „Niedźwiadka”. W konsekwencji doprowadziło to do ujęcia przywódców Polskiego Państwa Podziemnego podczas spotkania w willi w podwarszawskim Pruszkowie.

W obliczu rozkładu struktur Polskiego Państwa Podziemnego, zamierania działań partyzanckich, nasilonej akcji zwalczania polskiego podziemia przez Sowiетów i postępów wojsk Armii Czerwonej 19 stycznia 1945 r. gen. bryg. Leopold Okulicki „Niedźwiadek”, ostatni dowódca AK wydał rozkaz rozwiązujący organizację. Nie zwolnił jednak żołnierzy z dalszej służby dla ojczyzny, a ta, jak określił, znalazła się pod sowiecką okupacją (Chmielarz | Jasiński | Kunert 2013, 194). Co prawda, w kolejnych miesiącach środowisko wywodzące się ze struktur akowskich starało się kontynuować działalność, najpierw pod auspicjami zakonspirowanej organizacji „Nie”, a następnie po aresztowaniu gen. Okulickiego i przywódców Polskiego Państwa Podziemnego Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj. Jej możliwości oddziaływania na sytuację w terenie były jednak ograniczone i 6 sierpnia 1945 r. została rozwiązana. Mimo że w lasach przebywało jeszcze kilkanaście tysięcy żołnierzy, w większości wywodzących się z AK, to zaprowadzany przez Urząd Bezpieczeństwa i NKWD terror ostatecznie zgasił ten opór.

Wnioski

Efektom sowieckiej polityki siły wobec AK była fizyczna eksterminacja wielu kluczowych jej dowódców różnego szczebla. Do końca wojny w więzieniach i obozach specjalnych NKWD znalazło się około 50 tys. żołnierzy podziemia, a w ciągu kilkunastu miesięcy sowieckiej okupacji do łagrów wysłano ponad 10 tys. żołnierzy AK i prawie 50 tys. członków ich rodzin (Łabuszewski 2013, 7; Wolsza 2005, 135-137). Funkcjonariusze NKWD od podstaw tworzyli również komunistyczny aparat bezpieczeństwa i sprawowali nadzór nad nim. Dopiero po zakończeniu działań wojennych mógł on samodzielnie zwalczać podziemie niepodległościowe. Dlatego też w latach 1944-1945 bagnety Armii Czerwonej i enkawudzystów okazały się kluczowe do złamania polskiego oporu, a także umożliwiły Stalinowi, przy milczącej akceptacji państw zachodnich, kontynuowanie rozpoczętej w 1939 r. depolonizacji zajętych terenów, zwalczanie legalnych władz RP i legalizację nad Wisłą komunistycznego aparatu, całkowicie zależnego od Kremla. Współcześnie zaś historia ta jest wypaczana przez stronę rosyjską i wykorzystywana do prowadzenia bieżącej polityki.

Bibliografia

Archiwalia

- Depesze i meldunki KG AK. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), sygn. IX.3.21.38, 165-202. Lista grup organizacyjno-dywersyjnych, skierowanych za linię frontu w drugiej połowie 1942 roku. Narodowe Archiwum Republiki Białoruskiej (ANRB), 4/33a/230, 283.
- Notatka Ponomarenki do Stalina z 22 listopada 1943 roku. Narodowe Archiwum Republiki Białoruskiej (ANRB), sygn. 3500/4/247, 31.
- Sprawy polsko-sowieckie w Komisji Spraw Zagranicznych Rady Narodowej RP w Londynie. Archiwum Instytutu Piłsudskiego w Nowym Jorku (AIP NJ), sygn. 9/5, 7.
- Sprawozdanie mjr. Bortnowskiego z rozmowy z majorem służby bezpieczeństwa państwowego z 6 marca 1942 roku. Archiwum Instytutu Piłsudskiego w Nowym Jorku (AIP NJ), sygn. 64/3.
- Sprawozdanie Nr 1/45. Zachowanie się na ziemiach polskich armii i władz sowieckich (w czasie od 1 III 1944 do 28 II 1945), Londyn 1945. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie (AIPiMS), sygn. A.45.847.2, 1-56.
- List gen. „Platona” do „Dubowa” z 1-2 grudnia 1943 roku. Narodowe Archiwum Republiki Białoruskiej (ANRB), sygn. 3601/1/1, 122.

Opracowania

- ADAMSKI, Ł. | HRYCIUK, G. | МОТЫКА G. (red.) (2017), Sowieci a polskie podziemie 1943-1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji. Warszawa.
- ARTIZOV, A. N. (red.) (2016), Sovetskij Soyuz i pol'skoye voyenno-politicheskoye podpol'ye. April' 1943 g. – dekabr' 1945 g. T. 2. Ch. 1: Varshavskoye vosstaniye. Iyul' – noyabr' 1944 g. Moskva. [Артизов, А. Н. (ред.) (2016), Советский Союз и польское военно-политическое подполье. Апрель 1943 г. – декабрь 1945 г. Т. 2. Ч. 1: Варшавское восстание. Июль – ноябрь 1944 г. Москва.]
- ARTIZOV, A. N. (red.) (2018), Sovetskij Soyuz i pol'skoye voyenno-politicheskoye podpol'ye. April' 1943 g. – dekabr' 1945 g. T. 1. Ch. 1: April' 1943 g. – mart 1944 g. Moskva. [Артизов, А. Н. (ред.) (2018), Советский Союз и польское военно-политическое подполье. Апрель 1943 г. – декабрь 1945 г. Т. 1. Ч. 1: Апрель 1943г. – март 1944 г. Москва.]
- ARTIZOV, A. N. (red.) (2019), Sovetskij Soyuz i pol'skoye voyenno-politicheskoye podpol'ye. April' 1943 – dekabr' 1945: v 3 tomah. T. 1: April' 1943 – avgust 1944. Ch. 2: April' – avgust 1944, Moskva. [Артизов, А. Н. (ред.) (2019), Советский Союз и польское военно-политическое подполье. Апрель 1943 - декабрь 1945: в 3 томах. т. 1: Апрель 1943 – август 1944. Ч. 2: Апрель – август 1944. Москва.]
- CHLEBOWSKI, C. (1983), Wachlarz. Warszawa.
- CHMIELARZ, A. (red.) (1977), Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie (1942-1944) w świetle dokumentów sowieckich. Warszawa.
- CHMIELARZ, A. (2016), Rola służb sowieckich w zwalczaniu polskiego podziemia niepodległościowego. W: Ruzikowski T (red.), Pion walki z podziemiem niepodległościowym RBP/MBP 1944-1954. Warszawa.
- CHMIELARZ, A. | JASIŃSKI, G. | KUNERT, A. K. (oprac.) (2013), Armia Krajowa 1939-1945. Wybór źródeł. Warszawa.
- FILAR, W. (2004), Okręg Wołyń. W: Komorowski, K. (red.), Operacja „Burza” i Powstanie Warszawskie 1944. Warszawa, 96-134.
- GAJOWNICZEK, Z. (red.) (1998), Polskie podziemie 1939-1941. Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwum służb specjalnych. Lwów-Kołomyja-Stryj-Złoczów. T. 1. Warszawa | Kijów.

- GAJOWNICZEK, Z. (red.) (2001), Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939-1941. T. 2. Warszawa | Moskwa.
- GŁOWACKI, A. (1997), Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941. Łódź.
- GOLON, M. (1996), Represje Armii Czerwonej i NKWD wobec polskiej konspiracji niepodległościowej w latach 1944-1946. W: *Czasy Nowożytnie*. 1, 95.
- GRZELAK, C. | JACZYŃSKI, S. | KOZŁOWSKI, E. (oprac.) (1994), Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939 roku. T. 1: Geneza i skutki agresji. Warszawa.
- JACZYŃSKI, S. (2015), sowieckie próby rozpracowania wywiadowczego i pozyskania do współpracy oficerów polskich więzionych w obozie NKWD Kozielsk 2 (lipiec 1940 – czerwiec 1941). W: *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 4, 98-101.
- JASIEWICZ, K. (1997), Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941. Warszawa.
- KANECKA, K. (red.) (1998), Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946. Warszawa.
- KOLAKOWSKI, P. (2002), NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945. Warszawa.
- KRAJEWSKI, K. (2004), Okręg Nowogródek. W: Komorowski, K. (red.), *Operacja „Burza” i Powstanie Warszawskie 1944*. Warszawa.
- ŁABUSZEWSKI, T. (red.) (2013), Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944-1956. Warszawa.
- NIWIŃSKI, P. (1997), Okręg Wileński Armii Krajowej w okresie od lipca 1944 do lipca 1948. Krótka charakterystyka. W: *Niepodległość i Pamięć*. 1, 197.
- NOSKOWA, A. F. (2005), Stalin i Armia Krajowa. Droga do wypracowania stanowiska sowieckiego kierownictwa. W: Rogut, D. | Adamczyk, A. (red.), *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944-1956*. Żelów, 29-47.
- POPIŃSKI, K. | KOKURIN, S. | GURJANOW, A. (1995), Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa.
- ROTFELD, A. D. (2010), Poszukiwanie prawdy o przeszłości – z myślą o przyszłości. W: Rotfeld, A. D. | Torkunow, A. W. (red.), *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918-2018*. Warszawa, 13-27.
- STRYJEK, T. (2017), Co jest godne unieśmiertelnienia? Obrazy relacji między polskim podziemiem a ZSRR w latach 1943-1945 we współczesnej Rosji. W: Adamski, Ł. | Hryciuk, G. | Motyka, G. (red.), *Sowieci a polskie podziemie 1943-1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*. Warszawa, 449-487.
- TOCHMAN, K. A. | FIJAŁKA, M. (2004), W obronie Wołynia. Zwierzyniec | Rzeszów.
- WNUK, R. (2007), „Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). Warszawa.
- WOLSZA, T. (2005), Obozy i inne miejsce odosobnienia w systemie więziennictwa polskiego w latach 1944-1958, W: Rogut, D. | Adamczyk, A. (red.), *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944-1956*. Żelów, 135-137.
- ŻENCZYKOWSKI, T. (1987), Polska lubelska 1944. Paryż.

DOI: 10.31648/pw.9028

ROMAN JURKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-0307>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

**„DZIENNIK POZNAŃSKI” I „KURIER
POZNAŃSKI” WOBEC KWESTII POLSKIEJ
GRANICY WSCHODNIEJ W CZASIE ROKOWAŃ
PRELIMINARYJNYCH W RYDZE
(21 WRZEŚNIA – 12 PAŹDZIERNIKA 1920 R.)**

**“Dziennik Poznański” and “Kurier Poznański”
in the face of the issue of the Polish eastern border
during the preliminary negotiations in Riga
(September 21 – October 12, 1920)**

ABSTRACT: The article presents the attitudes of the two most important Poznań newspapers to the problem of shaping the Polish eastern border during the truce negotiations with Bolshevik Russia in Riga at the turn of September and October 1920. Both newspapers, despite representing different political orientations (democratic-national and conservative), supported the so-called “incorporation programme”, the implementation of which left a massive Polish population behind the eastern border. The author of the article tries to answer the question of why the newspapers, always defending the cohesion and the whole of the Polish nation, acted differently in the case of Poles left in Riga on the Bolshevik side of the border.

KEYWORDS: Polish press, Dziennik Poznański and Kurier Poznański, peace negotiations in Riga 1920, Polish eastern border, Poles left in Russia

Inwazja bolszewicka w 1920 r. na szczęście nie dotarła do Wielkopolski. Kolebka polskiej państwowości nie doświadczyła pożogi, mordów i rabunków, które niosła ze sobą Robotniczo-Włóściańska Armia Czerwona w „wyzwoleńczym” pochodzie na zachód Europy. Niemniej zagrożenie dla samego istnienia ledwo co odrodzonego państwa było tak wielkie, że po przełomie sierpniowym, nie mogło, nawet wśród tej części społeczeństwa polskiego żyjącego na ziemiach niedotkniętych działaniami wojennymi, nie wywoływać pytań o przyszłość relacji z państwem bolszewickim, a zwłaszcza o kształt granicy wschodniej Rzeczypospolitej. Ta ostatnia sprawa nabierała szczególnego znaczenia wobec ogromnych sukcesów militarnych wojska polskiego, które od bitwy warszawskiej, systematycznie posuwało się na wschód, zajmując wielkie obszary ziem białoruskich i ukraińskich.

Jak widziano i oceniano ten etap zmagania z bolszewikami z poznańskiej perspektywy, czy różniła się ona od spojrzenia warszawskiego, o wileńskim i lwowskim już nie wspominając? Na ile fakt, iż Wielkopolanie nie poznali bolszewików z autopsji, wpłynął na ich stosunek do przebiegu i wyników preliminarzów pokojowych podpisanych w Rydze w październiku 1920 r. oraz zasięgu polskiej granicy na wschodzie i czy w tym przypadku politycy wielkopolscy wykazali się podobną determinacją jak w walce o polskie granice zachodnie? Jaki był stosunek obydwu tytułowych gazet do inkorporacyjnej i federacyjnej koncepcji rozwiązania problemu losu ziem leżących na wschodzie dawnej Rzeczypospolitej? Te i inne pytania będą przedmiotem rozważań w niniejszym tekście, który jest próbą spojrzenia na dwie główne i jedno z najstarszych gazet poznańskich („Dziennik Poznański” – dalej: DP i „Kurier Poznański” – dalej: KP) przez pryzmat ich stosunku do wojny z bolszewikami, a dokładniej do sprawy całego konglomeratu zjawisk związanych z ustaleniem granicy wschodniej państwa polskiego.

Spośród obydwu tytułowych gazet starszą był „Dziennik Poznański”, założony przez Hipolita Cegielskiego, którego pierwszy numer ukazał się 1 stycznia 1859 r. (Jakóbczyk 1976, 177-178). Przez cały okres swojego istnienia reprezentował on środowiska ziemiańskie. Początkowo ukierunkowany był na ziemiańskich liberałów, potem przede wszystkim oddziaływał na konserwatystów i środowiska zachowawcze zbliżone do endecji, aby po 1926 r. stać się największą w Polsce gazetą konserwatywną, popierającą, choć w stonowanej formie, rządu pomajowe (Paczkowski 1980, 44-45). W interesującym nas okresie jesieni 1920 r. jego redaktorem był Jerzy Bandrowski.

Pierwszy numer „Kuriera Poznańskiego” ukazał się drukiem 2 stycznia 1872 pod redakcją Teodora Żychlińskiego. Gazeta miała charakter konserwatywny z bardzo dużym naciskiem na silne związki z Kościołem katolickim. W sferze politycznej występowała w duchu narodowo-katolickim, przeciw ruchom socjalistycznym i liberalnym (Jakubowska 1992, 40). Od 20 września 1906 r. została przejęta przez Narodową Demokrację, a jej redaktorem naczelnym został Marian Seyda. Mimo że na stronie tytułowej brakowało informacji, że gazeta jest organem Narodowej Demokracji, to od tego czasu konsekwentnie realizowała program polityczno-społeczny tej partii (Fikus 1987, 50). W czasie rokowań preliminaryjnych w Rydze redaktorem „Kuriera Poznańskiego” był Stanisław Jaworski.

Cechą wspólną dla obydwu gazet stała się wytrwała i odważna walka z germanizacją w całym okresie od ich powstania do 1918 r. W tym zakresie ich rola w procesie obrony i rozwoju polskości (podobnie jak wielu innych gazet i tygodników polskich w zaborze pruskim) była trudna do przecenienia.

Przystępując do analizy zawartości konkretnych numerów obydwu gazet z okresu preliminarzów pokojowych w Rydze, zamierzałem dokonać prostego, zazwyczaj czynionego przez historyków, przeglądu ich treści pod kątem zestawionego wcześniej kwestionariusza badawczego. A więc wnioski miały być wyciągnięte

z materiału, który został zawarty w tekstach opublikowanych w obydwu gazetach. Szybko jednak okazało się, że artykułów, informacji agencyjnych, korespondencji i depeš dotyczących tytułowej problematyki jest tak mało, iż uznałem, że dodatkowo należy spojrzeć na materiały z obydwu gazet także z punktu widzenia tego, czego nie ma w ich treści i zastanowić się, co jest tego przyczyną.

Dywizje wielkopolskie Wojska Polskiego zapisały chlubną kartę w wojnie z bolszewikami i o nich pisano sporo. Przede wszystkim stałym elementem każdego wydania obydwu gazet były przytaczane w całości codzienne Komunikaty Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Te zazwyczaj lakoniczne informacje zamieszczano najczęściej na pierwszych stronach gazet. W „Kurierze Poznańskim” nosiły one nazwę *Położenie wojenne*, w „Dzienniku Poznańskim” – *Działania wojenne*. W analizowanym okresie, czyli od 21 września do 21 października 1920 r., żadna z gazet nie zamieściła dziennikarskiego reportażu z pola walki, choć, jak wspominałem, w obydwu nie zapomniano o oddziałach wielkopolskich walczących na wschodzie. Przykładowo, w „Kurierze Poznańskim” znalazły się listy do redakcji (Epizod 1920), anonimowe opisy walk, np. 30 Brygady Piechoty Wielkopolskiej (Z walk 1920), zaś w „Dzienniku Poznańskim” dwuczęściowy artykuł o wrześniowych walkach nad Bugiem i Horyniem (St. R. 1920). Aż trzy obszernie części liczył reportaż Z. Drwęskiej, członka delegacji Poznańskiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża, która wioząc dary i zaopatrzenie dla żołnierzy, 14 września 1920 r. wyruszyła na front do oddziałów 14 Wielkopolskiej Dywizji Piechoty (Drwęska 1920). Oczywiście w miarę postępu rokowań w Rydze wiadomości z frontu stopniowo schodziły na plan dalszy, zwłaszcza, że od 8 października 1920 r. pojawiła się kwestia wileńska z powodu „buntu” generała Lucjana Żeligowskiego. W komunikatach i depešach agencyjnych często informowano o walkach bolszewików z generałem Piotrem Wranglem, który właśnie w trakcie rokowań preliminaryjnych odnosił sukcesy wojenne.

Zarówno „Kurier Poznański”, jak i „Dziennik Poznański” nie miały swoich stałych korespondentów w Rydze. Oznaczało to, że obydwie redakcje zmuszone były korzystać z informacji agencyjnych – głównie Polskiej Agencji Telegraficznej i innych depeš przesyłanych przez zagraniczne agencje prasowe. Z punktu widzenia czytelników oznaczało to także brak specjalnych wywiadów, informacji kularowych, zwykłych plotek zazwyczaj interesujących czytelnika i opisów zdarzeń nie tylko natury politycznej. Z drugiej jednak strony widać, że obydwu redakcjom wystarczały doniesienia agencyjne i oficjalne komunikaty ogłaszane przez polską delegację pokojową, gdyż bardzo rzadko stosowały powszechną wówczas w dziennikarstwie metodę przedruku z innych czasopism, a już w ogóle nie powtarzały opisów i komentarzy luźniej związanych z samymi obradami preliminaryjnymi. Tak więc obydwie gazety w identycznym czasie przedrukowały komunikat Łotewskiego Biura Prasowego o rozpoczęciu obrad konferencji pokojowej (Pierwsze 1920; Pokój w Rydze 1920), potem wstępne deklaracje polityczne obydwu stron

(Dwie 1920; Przystąpienie 1920), postulaty strony bolszewickiej złożone 28 września (Pokój zagrożony 1920; Ciężkie 1920), ustalenia dokonane po bezpośrednich rozmowach Jana Dąbskiego z Adolfem Joffe (1, 2, 5 października 1920 r.) (Szczegóły 1920; Zawieszenie 1920) i pełny tekst umowy rozejmowej (Umowa 1920). W żadnej gazecie szczegółowo nie analizowano tych dokumentów. Zazwyczaj w artykułach wstępnych odnoszono się tylko do kilku wybranych aspektów, przy czym zdecydowanie bogatsze i obszerniejsze były teksty zamieszczane w „Kurierze Poznańskim”, liczącym zazwyczaj od 10 do 12 stron (wraz z częstymi dodatkami) przy zaledwie 4 stronach każdego numeru „Dziennika Poznańskiego”.

Dla obydwu gazet priorytetem było zawarcie pokoju: „Dziś Polska pokoju potrzebuje. O tym nie wątpi nikt” pisał „Kurier Poznański” w artykule wstępnym wydrukowanym w dniu uzgodnienia porozumień pokojowych (Co z Rosją 1920). Dwa dni później „Dziennik Poznański” wtórował swojemu endeckiemu konkurentowi: „Pokój uważamy za rzecz niezbędną, rozsądną i cenną” (Po ósmym 1920). Gdy preliminaria podpisano, „Dziennik Poznański” zauważał w artykule wstępnym: „Mamy więc czegośmy chcieli. A możemy dziś wyznać głośno, że chcieliśmy rozejmu. Nakazywało nam to sumienie, nakazywała nam to miłość kraju...” (Otucha 1920).

Ale przy pełnej akceptacji dla szybko zawartego pokoju „Kurier Poznański” wyrażał też obawy wynikające z nieufności do państwa rządzonego przez W. Lenina: „nikt nie wątpi, iż to będzie pokój bardzo «wojowniczy». Boć bolszewikom nikt wierzyć nie może i w każdej chwili z ich strony można oczekiwać jakiegoś napadu” (Co z Rosją 1920).

Z kolei redaktorzy „Dziennika Poznańskiego” byli zdania, że nawet gdyby wojska polskie poszły jeszcze dalej na wschód, aby „jeszcze większą klęskę zadać przeciwnikowi w celu całkowitego zdruzgotania Rosji dzisiejszej” (Po ósmym 1920) – byłby to błąd, gdyż jak pisali – „nie uszczęśliwiamy nikogo wbrew jego woli. Nie grzeszmy zbyt gwałtownością. Troszczymy się o siebie samych” (Po ósmym 1920).

A konkluzja z tego artykułu z konserwatywnej gazety poznańskiej bliska była postępowaniu Józefa Piłsudskiego, niezbyt poważanego wówczas przez konserwatystów, który w wydarzeniach wojny domowej w Rosji widział korzyści dla Polski. „Dziennik Poznański ujął to w wymownym jednym zdaniu: „Pozwólmy Rosjanom zjadać się między sobą” (Po ósmym 1920). Dla podtrzymania tego sądu wykorzystano także artykuł znanego językoznawcy, profesora Jana Nieciśława Baudouin de Courtenaya zamieszczony w „Tygodniku Polskim” a przedrukowany w „Dzienniku Poznańskim”:

Polska ma w tej chwili jedno, jedyne zadanie – kończyć jak najprędzej wojnę i zawierać pokój. Niech inni rządzą się jak im się podoba, my tymczasem zawierajmy pokój [...] Dalsze prowadzenie wojny, czy to dla wskrzeszenia Rosji przedwojennej, czy też dla tworzenia Ukrainy samoistnej byłoby wobec samej Polski, zarówno zbrodnią jako też szaleństwem (Rubryka 1920).

W nawoływaniu do pokoju istotny był także czynnik ekonomiczny. „Dziennik Poznański” zauważał: „Okolo 5 miliardów marek wydawaliśmy miesięcznie na wojnę. To jest na razie najwidoczniejszy skutek traktatu, któryśmy zawarli w Rydze” (Po powrocie 1920).

Przy zawieraniu pokoju między dwiema walczącymi stronami sprawa granic jest kluczowa. Było to oczywiste dla wszystkich, a więc i redakcje obu gazet musiały się odnieść do tej kwestii. Należy pamiętać, że stosunek do przyszłej granicy wschodniej Rzeczypospolitej był nierozzerwalnie związany z oceną koncepcji federacyjnej i inkorporacyjnej ukształtowania losów ziem i narodów leżących między Polską a państwem sowieckim. Stanowisko endeckiego „Kuriera Poznańskiego” było w tej mierze proste, jednoznaczne i konsekwentne. Zostało ono sprecyzowane, a zdaniem redaktorów gazety tylko przypomniane, już w pierwszym dniu oficjalnych rozmów pokojowych 21 września 1920 r. W artykule wstępnym zatytułowanym *Sprawa Kresów Wschodnich* przedstawiono program federacyjny i inkorporacyjny dotyczący ziem wschodnich, tak określając aspiracje terytorialne tego ostatniego:

Bezwarunkowe przyłączenie do Polski tych terytoriów na wschód od Bugu i Niemna, gdzie element polski posiada stanowczą przewagę liczebną. Chodziłoby więc tu przede wszystkim o Wileńszczyznę, część Mińszczyzny, Grodzieńszczyzny z Obwodem Białostockim, oraz na południu część Wołynia (J. O. 1920).

Dalej autor artykułu, mówiąc o programie federacyjnym, jakim było

stworzenie państwa buforowego z ziem dawnego historycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego, które objęłoby oprócz wspomnianych terenów całą Mińszczyznę, Mohylewszczyznę, Witebszczyznę z Inflantami Polskimi oraz Litwę etnograficzną (J. O. 1920)

– stwierdza, że powoływanie się zwolenników idei federacji na tradycje unii polsko-litewskiej jest fałszem, albowiem: „zasadą unii było – jeden król, jedna władza, jeden Sejm, jedna nierozdzielna i równa Rzeczypospolita” (J. O. 1920).

A więc program federalistów byłby krokiem wstecz do czasów sprzed Unii Lubelskiej, „a właściwie nie odpowiadałby nawet ówczesnym warunkom, gdyż wtedy wspólna dynastia stanowiła łącznik między dwoma państwami, którego dziś brak” (J. O. 1920).

Widać wyraźnie, że autor artykułu jest przekonany zwolennikiem idei inkorporacyjnej, niemniej dostrzega on także minusy tejże koncepcji, która:

obejmując ziemie z większością polską, wyrzeka się tych, gdzie element polski stanowi mniejszość, a więc oddaje na wynarodowienie tysiące rodaków naszych rzuconych wśród obszarów Mińszczyzny, Mohylewszczyzny i Witebszczyzny (J. O. 1920).

Co więcej, ma on pełną świadomość, że ci Polacy pozostawieni poza granicami zawartymi w koncepcji inkorporacyjnej nie są „wyłącznie garstką tzw. obszarników”, jak pisze prasa socjalistyczna,

ale liczni przedstawiciele wśród ludności miejskiej, zwłaszcza inteligencji [...] na wsi zaś tak nazwaną drobną szlachtę zagonową, tych prawdziwych rycerzy kresowych, którzy w ciągu wieków w nieustannej walce o najświętsze dobro ofiarą krwi i mienia stwierdzili i stwierdzają przynależność swą do polskiej ojczyzny (J. O. 1920).

Autor zdaje się rozumieć krzywdę wyrządzoną tym Polakom („wyrzeczenie się ich, rzucenie na łup obcym, jest rzeczą niezmiernie bolesną”), ale jest dla niego „faktem niezaprzeczonym, że te odpryski polskie na dalszych kresach stanowią mniejszość, która w takiej Mohylewsczyźnie upada do jakichś 4 procentów” (J. O. 1920).

To pierwszy minus programu inkorporacyjnego. Drugim była niepewność co do decyzji ententy odnośnie do granicy wschodniej, szczególnie ze strony Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych „podejrzewających nas stale o ukrytą tendencję imperialistyczną”¹. Oczywiście zdecydowanie więcej stron negatywnych, znacznie poważniejszych, miał zdaniem gazety program federacyjny, gdyż federacja oznaczała oddanie polskiej Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny państwowi sfederowanemu. A nikt nie wiedział, jak będą one postępować wobec Polaków, a poprawnego traktowania nikt przecież nie zagwarantuje, choć można się domyślać ich stosunku do „polskich panów”, gdyż nie ulega wątpliwości, że te państwa będą tworzyły narody chłopskie jak Litwini, Białorusini i Ukraińcy². I to, co się może podobać polskim lewicowcom popierającym federację, może się w przyszłości obrócić przeciw Polsce. Konkluzja z całego tekstu jest praktyczna:

Lepszy wróbel w ręku niż gołąb na sęku. Lepsza nam się wydaje Polska w swych granicach etnograficznych, z polskim Wilnem na zawsze z Macierzą swą złączonym, niż majaczenie o obszarach sprzed 1772 r., których ani posiadać, ani objąć nie jesteśmy w stanie (J. O. 1920).

Celowo przytoczyłem obszernie cytaty z tego artykułu z dwóch powodów: 1. Aby już nie wracać do stanowiska „Kuriera Poznańskiego” wobec granicy wschodniej uzgodnionej w Rydze w końcu września i na początku października 1920 r.; 2. Ażeby zaznaczyć, że tylko w tym tekście, w tej gazecie, w badanym okresie, wspomniano

¹ Swoistym paradoksem, ale i szczytem brytyjskiego zakłamania i obłudy było stale obecne w prasie angielskiej oraz w wypowiedziach polityków brytyjskich – stojących wszak na czele największego wówczas imperium kolonialnego na świecie – to wypominanie Polsce „tendencji imperialistycznych” (Nowak 2015, 360).

² O stosunku „robotniczo-chłopskiego” państwa bolszewickiego do tychże „polskich panów” już nie wspomniano.

o ludności polskiej, która w świetle planów inkorporacyjnych endecji miała być pozostawiona poza granicami Polski. W kolejnych artykułach opublikowanych w trakcie rozmów preliminaryjnych w Rydze nie ma już mowy o żadnej polskiej grupie społecznej oddanej na zatracenie bolszewikom. „Odpryski” narodu okazały się zbędne dla tego narodu. Co więcej, gazeta tak dbająca o stan materialny polskości w zaborze pruskim, stale pisząca o restytucji polskiego mienia znajdującego się w ręku Niemców, gdy już zaczęły się rozmowy ryskie – nawet jednym słowem nie zająknęła się na temat majątku Polaków pozostawionego za granicą proponowaną w Rydze i w samej Rosji. Wprawdzie gdy rokowania znajdowały się w fazie wstępnej, w artykule zatytułowanym *Zabezpieczenie polskości na Wschodzie* pisano w trybie postulatycznym o

zasadniczej sprawie do rozstrzygnięcia, której nasi przedstawiciele nie mogą odstąpić ani ją połowicznie rozwiązać, czyli bezwzględne i całkowite zabezpieczenie zdobyczy historycznej pracy cywilizacyjnej licznych pokoleń naszych przodków (*Zabezpieczenie 1920*)

– lecz wtedy gdy rokowania weszły w fazę konkretów – kwestię tę pokryto milczeniem. Bardzo podobnie o przyszłej granicy wschodniej, a tym samym o stosunku gazety do programu federacyjnego i inkorporacyjnego pisał „Dziennik Poznański”, choć przyznać należy, że jego opinie były bardziej stonowane niż konkurencyjnego „Kuriera Poznańskiego”. W artykule wstępnym, zatytułowanym *Jasno i wyraźnie*, czytamy:

Polacy nie myśleli o zatrzymaniu pod swym panowaniem ziem, które należały do Rzeczypospolitej przed 1772 r. Nawet w chwilach najgłośniejszych sporów o cele obecnej wojny i o warunki przyszłego pokoju spierano się jedynie o to, czy część tych ziem ma pozostać pod rządami rosyjskimi, czy też ma przypaść w udziale państwu mającym powstać po wojnie i tworzyć ścianę między nami a Rosją (*Jasno 1920*).

Gdy redakcja „Dziennika Poznańskiego” chciała bardziej wyraziście przedstawić swoje stanowisko, ale też ze względu na swoich konserwatywnych czytelników nie decydowała się tego uczynić we własnym artykule, wówczas posłużyła się przedrukiem z innego czasopisma. Cytowany już profesor językoznawca Baudouin de Courtenay, którego notabene w dziedzinie polityki trudno uznać za wiarygodną i opiniotwórczą postać³, tak pisał o granicach Polski w artykule pod tym samym tytułem:

Zalecenie Polsce skromności i umiarkowania, narzucenie jej granic etnograficznych, może wyjść tylko na dobre. Uniemożliwi ono zachcianki imperialistyczne, da możliwość zwrócenia energii społecznej w kierunku oczyszczenia rodzimej stajni Augiasza

³ Uważano go za fantastę politycznego. Zdaniem Władysława Bułhaka był „zupełnie oderwanym od rzeczywistości doktrynerem” (Bułhak 2000, 145).

od przeróżnego plugastwa. Im mniej będzie Polska wkraczała w sferę obcych interesów, tym będzie szczęśliwsza. Trzeba więc wyrzec się wszelkich zadań oswojania innych i stwarzania nowych całości państwowych (Rubryka 1920).

Wypowiedź ta w pełni korespondowała ze stanowiskiem redakcji „Dziennika Poznańskiego”. Gdy już ustalenia ryskie zostały podpisane, redakcja akceptując ich zasadnicze punkty („rozum i doświadczenie kazały nam zrzec się obszarów, na których panowała przedrozbiorowa Rzeczpospolita nasza”), szukała jednak korzyści, które w aspekcie terytorialnym dawał Polsce tak podpisany pokój: „uzyskamy stanowczo więcej niż nam przyznawała sławna linia Curzona, na tej przestrzeni, na której oznaczała granicę między Polską a Rosją” (Wobec 1920).

„Kurier Poznański” nie ograniczał się tylko do własnych komentarzy, ale dla potwierdzenia słuszności koncepcji inkorporacyjnych przytoczył np. w całości uchwałę Rady Naczelnej Narodowej Partii Robotniczej z 27 września 1920 r., w której tak sugerowano kierunek przyszłych działań rządu Rzeczypospolitej:

[...] Rząd Polski nie zrzekając się zasadniczej ingerencji w kierunku samostanowienia ludów kresowych o swoim losie, odrzucić musi ewentualność dalszego prowadzenia wojny, nie mogąc dla dzieła dalszego wyzwolenia tych ludów podejmować dalej idących wysiłków wyprzedzających ich własną akcją niepodległościową (Uchwała 1920).

Podpieraną się też autorytetem wybitnych przedstawicieli Związku Ludowo-Narodowego, np. w kilku częściach, w kolejnych numerach „Kuriera Poznańskiego” wydrukowano pełny tekst mowy Stanisława Głabińskiego wygłoszonej w Sejmie 7 października 1920 r. Tenże endecki polityk tak powiedział o granicy ryskiej:

Obowiązkiem Polski jest przede wszystkim ugruntowanie swej własnej niepodległości i ustalenie własnych swych granic. Polska ma niewątpliwie wielką misję cywilizacyjną w odniesieniu do innych narodów, ale Polska będzie miała czas wykonać tę misję cywilizacyjną [...] kiedy będzie wolność Polski ugruntowana (Mowa 1920).

* * *

Przedstawione powyżej poglądy na zagadnienie polskiej granicy wschodniej w okresie wojny z bolszewikami, reprezentowane przez obydwie redakcje dwóch najważniejszych gazet poznańskich nie przedstawiają stanowisk diametralnie różniących się od siebie, choć wydawać by się mogło, iż takie powinny występować. Wszak jedna gazeta była endecka, druga konserwatywna i już choćby tylko z tego powodu powinny one inaczej patrzeć na kwestię granicy wschodniej. „Kurier Poznański” piszący zgodnie ze stanowiskiem Narodowej Demokracji, a więc domagający się inkorporacji tylko terenów z przeważającą ludnością polską, zaś „Dziennik Poznański” odpowiednio do zapatrywań konserwatystów, czyli w aspekcie

wytyczania granicy – jak najszerzego ratowania polskich placówek ziemiańskich na wschodzie. Tymczasem różnic tych nie widać w treściach przekazywanych w obydwu gazetach. Obydwe z całą premedytacją pomijają Polaków, którzy zostają za granicami ryzykimi. To zdumiewające, że polskie gazety z Poznania od kilkudziesięciu lat z ogromną konsekwencją i determinacją piszące o całości narodu polskiego, widzące siłę państwa w jedności tego narodu, broniące polskości przed niemczyzną, jakby wykluczyły z tego narodu Polaków z Mińska Litewskiego, Mohylewa, Witebska, Słucka, Orszy, Sienna, Mozyrza, Bobrujska i dziesiątków innych miast i miasteczek, które pozostały za kordonem granicznym ustalony w Rydze. Konserwatywny „Dziennik Poznański” w ani jednym artykule nie wspomina o setkach polskich dworów, pałaców i drobnoszlacheckich siedzib rozsianych po ziemiach białoruskich i ukraińskich, oddanych na pastwę mściwych bolszewików, którzy już w kilka dni po podpisaniu rozejmu w Rydze, jakby na ironię dla polskiej delegacji pokojowej, rozstrzelali w Mińsku 140 Polaków⁴. Co więcej, gazety podkreślające swój katolicyzm, zwłaszcza w latach zaborów, gdy państwo niemieckie walczyło z religią katolicką, gazety widzące w niej oparcie dla bytu narodowego – wcale nie zauważają Polaków katolików pozostawionych poza ryzykim kordonem. W treściach przekazywanych czytelnikom brak najmniejszej wzmianki o losach kościołów i duchowieństwa pozostawionego na wschodzie, nie ma nawet symbolicznych wyrazów współczucia czy choćby tylko nic nie kosztującego werbalnego zatroskania. Z łamów obydwu gazet nie dowiemy się nawet, że w Warszawie, Wilnie, a nawet w Poznaniu i Bydgoszczy istnieją polskie organizacje skupiające kresowców wyrzuconych na wschodzie z własnej ziemi. Tylko dwa razy w badanym okresie endecki „Kurier Poznański” wspominał o protestach organizacji kresowych przeciw ustaleniom traktatu rozejmowego. W dniu 17 października 1920 r. w rubryce „Przegląd Tygodniowy” można było przeczytać: „Warszawa 16 X (teleg. własny) Naczelnik Państwa przyjął delegację prezydium Rady Białoruskiej. Delegacja złożyła protest przeciwko umowie ryskiej, żądając przyłączenia tych ziem do Polski” (Przegląd 1920). Z zamieszczonego tekstu można wysnuć wniosek, że jakaś organizacja skupiająca Białorusinów nazywana Radą Białoruską domagała się od J. Piłsudskiego przyłączenia ziem białoruskich do Polski (sic!). Tymczasem nie chodziło o żadną Radę Białoruską, a o Prezydium Polskich Rad Narodowych Ziem Białoruskich, które protestowało u Naczelnika Państwa, marszałka Sejmu, premiera W. Witosa i ministra spraw zagranicznych przeciw postanowieniom preliminarium pokojowych. Oczywiście zniekształcenia nazwy nie sprostowano. Po kilku dniach 22 października 1920 r. w tejsze gazecie opublikowano pełny tekst protestu Zarządu Związku Polaków

⁴ Wykaz nazwisk wszystkich rozstrzelanych polskie organizacje kresowe przekazały Władysławowi Raczkiewiczowi – wówczas naczelnikowi Terenów Przyfrontowych i Etapowych na Wschodzie (Woyniłowicz 1931, 300).

z Kresów Wschodnich w Poznaniu (powstał 15 sierpnia 1920 r.) przeciw traktatowi preliminaryjnemu. Przed protestem redakcja zamieściła następujące wprowadzenie: „[...] pismo to umieszczamy ze względu na szlachetne uczucia, jakie je podyktowały, nie naruszając przez to naszego stanowiska w tej sprawie” (Protest 1920).

A stanowisko w „tej sprawie” było jasne – obchodzą nas Polacy na Górnym Śląsku, na Warmii i Mazurach, nie zaś Polacy z ziem białoruskich i Kijowszczyzny. Podobnie, choć z nieco większą dokładnością w cytowaniu nazw, w dwóch notatkach pisał „Dziennik Poznański”. W numerze z 14 października w dziale telegramów wspomniano o proteście „Polskiej Rady Narodowej Ziem Białoruskich” przeciw warunkom pokoju ryskiego, przytaczając konkluzję tego protestu mówiącą, że „zgoda Polski na tak przeprowadzoną granicę jest uznaniem rozbioru Polski” (Telegramy 1920a). Trzy dni później podano komunikat Polskiej Agencji Telegraficznej o przyjęciu przez J. Piłsudskiego 16 października Prezydium Polskich Rad Narodowych Ziem Białoruskich, czyli powtórzono ten sam komunikat, w którym „Kurier Poznański” nazwał polską organizację kresową – „Radą Białoruską” (Telegramy 1920b).

Czy dwie skromne depesze telegraficzne przedrukowane przez obydwie wpływowe poznańskie gazety były jedynymi tekstami odnoszącymi się do Kresów Wschodnich? Okazuje się że wcale tak nie było, albowiem po 8 października, czyli po „buncie” generała Lucjana Żeligowskiego i Dywizji Litewsko-Białoruskiej, sprawa Wilna i Wileńszczyzny nie schodziła z łamów obydwu gazet. Codziennie można tam znaleźć wiadomości agencyjne, artykuły wstępne, sprawozdania z wieców poparcia, reportaże z Wilna i Wileńszczyzny, obszernie przegląd prasy zagranicznej. Dla obydwu gazet były to kresy, które powinny należeć do Polski – jakże łatwo podzielono Polaków na tych z Polski i tych zza kordonu, jakby ci ostatni nie mówili po polsku, nie byli katolikami i nie należeli do narodu polskiego. Bardzo skromnie, niemal niezauważalnie pisano o innych warunkach porozumień ryskich. Można odnieść wrażenie, że poza pokojem już nic więcej nie interesowało redakcje obydwu tytułowych gazet. Nie znajdziemy tam nawet lakonicznej depeszy o skomplikowanych kwestiach prawa opcji dla Polaków zza kordonu, które całkowicie niedopracowane w Rydze czyniły z Polaków uciekinierów z kresów białoruskich i ukraińskich, de facto kategorię niepodlegającą prawom opcji, bo wyjeżdżając np. w 1918 r. z Mohylewa, mieli dokumenty rosyjskie, mieszkając np. w Warszawie, nabywali dokumenty obywatelstwa polskiego, zaś umowy ryskie (§ 6 umowy preliminaryjnej) dotyczyły tylko Polaków przebywających na terenie kresów zajętych przez bolszewików i vice versa Rosjan na terenie Polski. A więc polski ziemianin z guberni mohylewskiej, który uciekł do Polski przed niechybną śmiercią z rąk bolszewików, nie miał praw, które przysługiwały Polakom pozostałym na Mohylewsczyźnie. O kwestiach odszkodowań za majątek ruchomy i nieruchomy pozostawiony poza granicą ryską nie ma w ogóle co mówić. W Rydze polska delegacja pokojowa składająca się z endeków, socjalistów i ludowców nie chciała zajmować się

majątkami „obszarników” – za jakich uważano wszystkich ziemian, drobną szlachtę, a nawet inteligencję miejską z kresów oddanych państwu sowieckiemu. Nie ma tam także opisów, relacji przedstawiających martyrologię polskiej ludności na ziemiach białoruskich i ukraińskich⁵. Wśród niezliczonych artykułów, listów do redakcji, szczegółowych opisów przedstawiających gwałty, morderstwa popełniane na Polakach przez Niemców na terenach objętych plebiscytem na Górnym Śląsku (odbył się 20 marca 1921 r.), nie znalazłem ani jednego tekstu przedstawiającego zbrodnie bolszewickiej Czeki, pogromy dworów i mordy dokonywane na Polakach z ziem tak łatwo oddanych w Rydze bolszewikom⁶. Pisano o Polakach z Niemiec, którzy powinni wracać od Polski lub musieli opuszczać swoje domy ze względu na niemieckie represje i przemoc, zwłaszcza w okresie przedplebiscytowym, ale gdzieś „umknęli” redakcjom obu gazet repatrianci ze Wschodu, te tysiące Polaków, którzy nie mogli wrócić do swoich domów pozostawionych za ryską granicą.

Edward Woyniłłowicz, najwybitniejszy polski ziemianin z Mińszczyzny w II połowie XIX i na początku XX w., którego rodzinne dobra Sawicze pozostały po rosyjskiej stronie granicy ryskiej, zanotował w swoim dzienniku pod datą 18 czerwca 1921 następującą gorzką refleksję:

W Warszawie, Poznaniu, Krakowie i Lwowie nikt nie chce słyszeć o krzywdzie Kresom Wschodnim przez Polskę wyrządzonej. Wszędzie chcą o tym zapomnieć, nie słyszeć, nie mówić (Woyniłłowicz 2015, 19).

Pamiętam, że gdy wiele lat temu czytałem w rękopisie ten dziennik, pomyślałem: utracił wszystko, zgorzkniał i ... przesadza. Myliłem się bardzo. Powyższy artykuł wyraźnie pokazuje, że rację miał ostatni z rodu Woyniłłowiczów na Sawiczach. Bardzo szybko i bez zbędnego żalu na kresach zachodnich zapomniano o „rycerzach kresowych znad Berezyny i Dniepru”, a dla stłumienia własnego poczucia winy wobec nich nawet usilnie starano się, aby jak największa część społeczeństwa polskiego w odrodzonej Rzeczypospolitej myślała o nich jak o „odpryskach narodu polskiego”.

Bibliografia

- BULHAK, W. (2000), *Dmowski – Rosja a kwestia polska. U źródeł orientacji rosyjskiej obozu narodowego 1886-1908*. Warszawa.
- Ciężkie warunki pokoju (1920). W: DP. 228, 3 X.
- Co z Rosją – sprawa pokoju (1920). W: KP. 232, 8 X.

⁵ W przypadku ziem ukraińskich w „Dzienniku Poznańskim” opublikowano wspomnieniowy cykl kilku artykułów autora pod pseudonimem „Kresowiec” (Kresowiec 1920).

⁶ W takiej sytuacji ewenementem był przedruk z „Czasu” artykułu prof. Mariana Zdziechowskiego „Wrogość Polski” mówiący o polskich bolszewikach: F. Dzierżyńskim i J. Marchlewskim oraz o zabójstwie rodziny cara Mikołaja II (Zdziechowski 1920).

- DRWĘSKA, Z. (1920), Listy z podróży delegacji Czerwonego Krzyża na front. W: KP. Dod. do nr. 229, 4 X, cz. 1; dod. II do nr. 232, 8 X, cz. 2; dod. II do nr. 235, 12 X, cz. 3.
- Dwie deklaracje pokojowe w Rydze (1920). W: KP. 223-224, 29 IX.
- Epizod bohaterski. Z ostatnich walk 1 i 2 Pułku Strzelców Wielkopolskich (1920). W: KP. Dod. II do nr. 222, 26 IX.
- FIKUS, F. (1987) „Kurier Poznański” i inne wydawnictwa prasowe Drukarni Polskiej SA w Poznaniu w latach 1918-1939. W: Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. XVII, z. 4.
- J. O. [Jan Obst?] (1920), Sprawa Kresów Wschodnich. W: KP. 217, 21 IX.
- JAKÓBCZYK, W. (1976), Prasa w Wielkopolsce (1859-1918). W: Prasa polska w latach 1864-1918. Warszawa.
- JAKUBOWSKA, U. (1992), Twórca „Kuriera Poznańskiego” Marian Seyda. W: Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. XXXI, z. 3-4.
- Jasno i wyraźnie (1920). W: DP. 227, 2 X.
- Kresowiec, Nienawiść narodowa (1920). W: DP. 232, 8 X, cz. 3.
- Mowa Stanisława Głabińskiego wygłoszona w Sejmie dnia 7 X 1920 r. nad deklaracją rządową (1920). W: KP. Dod. II do nr. 235, 12 X.
- NOWAK, A. (2015), Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement. Kraków.
- Otucha i troski (1920). W: DP. 238, 15 X.
- PACZKOWSKI, A. (1980), Prasa polska w latach 1918-1939. Warszawa.
- Pierwsze posiedzenie w Rydze (1920). W: KP. 220 24 IX.
- Po ósmym października (1920). W: DP. 234, 10 X.
- Po powrocie ministra (1920). W: DP. 243, 21 X.
- Pokój w Rydze (1920). W: DP. 220, 24 IX.
- Pokój zagrożony. Bezczelne warunki Sowietów (1920). W: KP. 228, 3 X.
- Protest Zarządu Związku Polaków Kresów Wschodnich (1920). W: KP. 244, 22 X.
- Przegląd tygodniowy (1920). W: KP. 240, 17 X.
- Przystąpienie do rokowań w Rydze (1920). W: DP. 223-224, 29 IX.
- Rubryka: Ziemie polskie (1920). W: DP. 230, 6 X.
- ST., R. (1920), Znad Bugu nad Horyń. Epizod z ofensywy wrześniowej. W: DP. 237, 14 X, cz. 1; 238, 15 X, cz. 2.
- Szczegóły układu pokojowego w Rydze. Granica polsko-rosyjska (1920). W: KP. 232, 8 X.
- Telegramy PAT (1920a). W: DP. 237, 14 X.
- Telegramy PAT (1920b). W: DP. 240, 17 X.
- Uchwała Rady Naczelnej NPR z 27 IX 1920 r. (1920). W: KP. 227, 2 X.
- Umowa rozejmowa. Preliminaria pokojowe (1920). W: KP. 239, 16 X (cz. 1); KP. Dod. do nr. 240, 17 X, cz. 2.
- Wobec bliskiej decyzji (1920). W: DP. 232, 8 X.
- WOYNIŁOWICZ, E. (1931), Wspomnienia 1847-1928, cz. 1. Wilno.
- WOYNIŁOWICZ, E. (2016), Wspomnienia 1847-1928, cz. 2. Grodzisk Mazowiecki.
- Z walk wielkopolskiej brygady Gałęckiego (1920). W: KP. Dod. do nr. 221, 25 IX.
- Zabezpieczenie polskośći na Wschodzie (1920). W: KP. Dod. 1 do nr. 220, 24 IX.
- Zawieszenie broni 8 października (1920). W: DP. 232, 8 X.
- ZDZIECHOWSKI, M. (1920), Wrogowie Polski. W: DP. 219, 23 IX.

DOI: 10.31648/pw.9029

ADAM ADRIAN OSTANEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0801-811X>

Military University of Technology

O NIENARUSZALNOŚĆ GRANIC. POLSKO-SOWIECKI SPÓR POLITYCZNY O KSZTAŁT WSCHODNIEJ GRANICY RZECZYPOSPOLITEJ PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

For the inviolability of borders. The Polish-Soviet political dispute over the shape of the eastern border of Poland after World War II

ABSTRACT: The Polish-Soviet conflict during World War II is one of the most complicated issues in legal terms. The war, which, although not declared, but visible in the form of military aggression, never took place in the eyes of the Soviet side. The course of the border and other international agreements, although signed without coercion in the international period, suddenly turned out to be worthless pieces of paper. The provisions of the Atlantic Charter, signed during the war and guaranteeing, inter alia, the inviolability of the borders, turned out not to apply to Poland. The aim of the article is to show what, in such a complicated situation, from the point of view of international law, the Polish-Soviet diplomatic dispute about the future of the Polish eastern border, which is also the border between the Republic of Poland and the Soviet Union, looked like. The source of the work are archival materials stored in British archives and scientific studies.

KEYWORDS: World War II, Polish-Soviet relations, Polish eastern border, diplomacy, Teheran, Yalta, Potsdam

Wprowadzenie

Polsko-sowiecka granica w przeddzień wybuchu II wojny światowej liczyła 1412 km. Wytyczona została na podstawie zapisów traktatu ryskiego, podpisanego przez Polskę i ZSRS 18 marca 1921 r. Od 15 marca 1923 zdobyła także uznanie międzynarodowe (Dz.U. RP 1922, 90, poz. 829; Kumaniecki 1924, 628-631). W okresie międzywojennym żadna ze stron nie zgłaszała uwag względem jej przebiegu i nie wszczynała jakichkolwiek procesów rewizyjnych. Podpiswane umowy dwustronne, w tym pakt o nieagresji z 25 lipca 1932 r., przedłużony następnie w 5 maja 1934 zdawały się wskazywać, że nie ma przesłanek, aby sądzić, iż któraś ze stron będzie dążyć do zmian w tej materii.

Kształt współczesnej granicy wschodniej Polski ma niewiele wspólnego z historycznymi uwarunkowaniami, będąc wynikiem imperialnej polityki ZSRS i lekceważenia interesów Polski przez aliantów. Warto jednak prześledzić kulisy działań politycznych, jakie prowadziła strona polska podczas wojny, aby nie dopuścić do strat terytorialnych na wschodzie kraju.

Zagadnienie to doczekało się opracowań naukowych. W różnym stopniu i zakresie poruszają one kulisy dyplomatycznych zabiegów strony polskiej o utrzymanie przebiegu granicy, jaki wyznaczony został w traktacie ryskim (Adamski 2017; Eberhardt 1993; 2011; 2018; Tebinka 1998).

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie kulisów działań politycznych i dyplomatycznych strony polskiej w procesie walki o interesy Polski. Warto przy tym dodać, że od września 1939 do lipca 1941, a następnie od kwietnia 1943 r. do końca wojny Polska i ZSRS nie utrzymywały ze sobą stosunków dyplomatycznych, toteż spór ten toczono za pośrednictwem państw trzecich.

1. Kwestia granicy polsko-sowieckiej pomiędzy 17 września 1939 a 22 czerwca 1941 r.

Sytuacja diametralnie zmieniła się 17 września 1939 r., kiedy Związek Sowiecki napadł na Polskę. Władze polskie wyraziły oficjalny protest wynikający z aktu agresji w trakcie trwania wojny polsko-niemieckiej (Polish-Soviet Relations... 1943, 95-98). Następnie, po podziale ziem polskich dokonany 28 września 1939 r. pomiędzy Niemcy i ZSRS, 30 września 1939 r. rząd polski także złożył oficjalny międzynarodowy protest (Białe plamy... 1990, 104-107; Polish-Soviet Relations... 1943, 100).

Agresja sowiecka przeciw Polsce stanowiła wstęp do trwającego przez cały okres II wojny światowej sporu o kształt wspólnej granicy. W latach 1939-1941 konflikt Polski z ZSRS nie uzyskał w oczach państw sprzymierzonych, tj. Wielkiej Brytanii i Francji, statusu równego wojnie polsko-niemieckiej, co przysparzało polskiej dyplomacji sporo problemów. Ponadto dało się zauważyć, że po zakończonej kampanii wojennej w Polsce w 1939 r. wśród polityków brytyjskich i francuskich brak było woli do wypracowania wspólnego dokumentu precyzującego cele wojny, w którym znalazłby się zapis dotyczący nienaruszalności granic państw, które padły ofiarą agresji. Taka postawa państw zachodnich wynikała z tego, iż wielu wpływowych polityków tak brytyjskich, jak i francuskich liczyło w przyszłości na pozyskanie Stalina jako sprzymierzeńca w wojnie przeciw Hitlerowi (Duraczyński 1993, 54; Materski 2005, 593; Stanisławska 1965, 110-111; Tebinka 1998, 71-79, 84; Wandycz 1999, 172-173).

Władze sowieckie od samego początku czyniły wiele, aby uprawomocnić zajęcie ponad połowy ziem II Rzeczypospolitej. Przykładem tego mogą być tzw.

wybory do Zgromadzeń Ludowych Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy zorganizowane 22 października 1939 r. Głosowanie to miało wykazać rzekomą wolę mieszkańców do włączenia tych ziem w skład republik sowieckich, co równało się także jednoczesnemu przyjęciu obywatelstwa sowieckiego. Wyniki dały rezultat zgodny z intencją Moskwy. Władze polskie w przeddzień „wyborów” złożyły oficjalne noty protestacyjne, jednak chcąc uchronić mieszkańców przed ewentualnymi represjami, za pomocą różnych środków przekazu radziły obywatelom polskim wzięcie udziału w głosowaniu, uważając słusznie, iż z punktu widzenia prawa międzynarodowego wyniki takiego głosowania przeprowadzone pod przymusem i przed zakończeniem działań wojennych są *ipso facto* nieważne (Polish-Soviet Relations... 1943, 102; Mazur | Skwara | Węgiński 2007, 84; Sudoł 1997, 404-411).

Falszerstwo „wyborów” nie budziło wątpliwości zarówno w kręgach pozostających we Francji władz polskich, jak i ogółu społeczeństwa. Ich wynik niósł jednak za sobą określone konsekwencje prawne dla pozostających pod okupacją sowiecką obywateli Rzeczypospolitej. Nadanie obywatelstwa sowieckiego obligowało przykładowo mężczyzn w wieku poborowym do odbycia służby wojskowej w Armii Czerwonej. Przeciwno takiemu poborowi władze polskie 3 lutego 1940 r. wystosowały specjalną notę protestacyjną do państw sojusznicznych i neutralnych (AIPiMS, sygn. PRM.4, k. 1-2; Polish-Soviet Relations... 1943, 105).

Powyższe działania władz polskich, z punktu widzenia prawa międzynarodowego, były uzasadnione. Władze ZSRS do zakończenia II wojny światowej bardzo często używały argumentacji w myśl której „wola ludu”, wyrażona w „wyborach” dała im mandat do szeregu podejmowanych przez nie działań (AIPiMS, sygn. PRM.4, k. 3-6; Lane 2008, 78).

Sukcesy militarne Niemiec z 1940 r. jeszcze bardziej zmieniły sytuację geopolityczną i niekorzystnie wpłynęły na możliwości oddziaływania polityków polskich w kwestii granic. Upadek Francji oraz konieczność przeniesienia siedziby władz polskich do Londynu spowodowały, że strona polska musiała zacząć bardziej liczyć się ze stanowiskiem Brytyjczyków. Ci z kolei, dążąc do odciążenia ZSRS od współpracy z Niemcami, skłonni byli na szereg ustępstw wobec Stalina (Tebinka 1998, 105-106).

Sygnalem Brytyjczyków dążących do ocieplenia stosunków z ZSRS było przysłanie przez rząd Churchilla w czerwcu 1940 r., w miejsce nieobecnego od ponad pół roku Williama Seedsa, który po agresji ZSRS na Finlandię opuścił Moskwę, nowego ambasadora – Stafforda Crippsa. W drugiej połowie 1940 r. coraz częściej dało się zauważyć, że drogi Berlina i Moskwy zaczynają się rozchodzić, co dawało kolejne szansę na nawiązanie współpracy brytyjsko-sowieckiej. Chcąc uzyskać większe poparcie ze strony Polaków dla koncepcji brytyjskich, premier Winston Churchill złożył 5 września 1940 r. oświadczenie o nieuznawaniu zmian terytorialnych dokonanych w czasie wojny, które nie byłyby dobrowolnie

zaakceptowane. Warto jednak zwrócić uwagę na dość przewrotne stwierdzenie o „dobrowolności” zaakceptowania zmian. W okresie późniejszym dla strony sowieckiej wyrazem takiej właśnie „dobrowolności” będą wspomniane już „wybory” z 22 października 1939 r. (Raczyński 1960, 420; Wandycz 1999, 222).

W grudniu 1940 r. doszło do zmiany na stanowisku ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii. Lorda Halifaxa zastąpił Anthony Eden, który w rozmowach z ministrem Augustem Zaleskim zapewniał, że gdy Rosjanie podejmą w rozmowie z nim kwestię Polski, to poinformuje o tym rząd polski. Takie stanowisko doprowadziło do poprawy relacji polsko-brytyjskich, tym bardziej że Polacy za sprawą lotników biorących czynny udział w obronie Wielkiej Brytanii cieszyli się ogromną sympatią całego społeczeństwa Zjednoczonego Królestwa (Tebinka 1998, 123-124).

W pierwszej połowie 1941 r. Polska zostawała najbliższym sojusznikiem Wielkiej Brytanii w walce przeciw Niemcom, toteż Brytyjczycy starali się unikać w oficjalnych wypowiedziach zagadnień związanych z przyszłą granicą wschodnią Polski. Władze polskie starały się działać ofensywnie. Przykładowo 21 lutego 1941 r. złożono oficjalny protest przeciw narzuceniu przez okupacyjne władze sowieckie obywatelstwa ZSRS obywatelom polskim (Tebinka 1998, 122-123).

2. Negocjacje w sprawie granicy polsko-sowieckiej od lata 1941 do wiosny 1943 r.

22 czerwca 1941 r. wybuchła wojna niemiecko-sowiecka. ZSRS siłą rzeczy stał się sprzymierzeńcem Wielkiej Brytanii w walce z Niemcami. Churchill w swoich przemówieniach radiowych solidaryzował się z Rosjanami. W Moskwie takie wypowiedzi odbierano bardzo jednoznacznie. Politycy polscy byli podzieleni w kwestii współpracy brytyjsko-sowieckiej, choć mimo wszystko uznawano, że wybuch wojny pomiędzy Niemcami a ZSRS jest dla Polski korzystny (Zgórniak 1996, 4-19; Wandycz 1999, 225).

Nowa sytuacja wymusiła także potrzebę normalizacji stosunków polsko-sowieckich. W związku z podpisaniem 12 lipca 1941 r. układu brytyjsko-sowieckiego o wspólnym działaniu sygnatariuszy przeciw Niemcom rozpoczęły się rozmowy pomiędzy premierem rządu polskiego gen. Władysławem Sikorskim a ambasadorem ZSRS w Londynie Iwanem Majskim, które miały doprowadzić do podpisania analogicznego dokumentu. Ku niezadowoleniu strony brytyjskiej już na samym początku obrad dało się zauważyć rozdziewięki w sprawie powojennej granicy polsko-sowieckiej, bowiem strona polska domagała się uznania granicy ustalonej w traktacie ryskim, natomiast ambasador Majski stał na stanowisku niepowoływania się na tę granicę, wskazując, że konieczne jest ustalenie nowych granic na podstawie kryteriów etnograficznych (AIJP-NJ, sygn. 701/9/3, k. 3-10). Trudności z dojściem do kompromisu spowodowały, że do rozmów włączyli się

Brytyjczycy, wywierając silną presję na Polaków (AIJP-NJ, sygn. 701/9/3, k. 11). Ostatecznie 30 lipca 1941 r. w obecności Churchilla i Edena gen. Sikorski i ambasador Majski podpisali polsko-sowieckie porozumienie (AIJP-L, sygn. 709/27/63, mps; Polish-Soviet Relations... 1943, 107; Duraczyński (red.) 1990, 79-80).

Efekty porozumienia były odmiennie interpretowane przez obydwie układające się strony, bowiem sprawę granic *de facto* przemilczano. Wśród większości polityków polskich dominował ostrożny optymizm, natomiast Rosjanie już 3 sierpnia 1941 r. w swoich gazetach zamieścili artykuły, iż sprawa granic Polski na wschodzie zostaje otwarta, a traktat ryski nie jest wieczny. Powyższa sytuacja otwierała drogę do dalszych sporów o kształt przyszłej granicy, co m.in. podkreślał będący przeciwnikiem porozumienia w przyjętym brzmieniu gen. Kazimierz Sosnkowski (List otwarty gen. K. Sosnkowskiego... 1943, 43; Pobóg-Malinowski 1986, 190).

Strona polska zaprzepaściła też możliwość uzyskania gwarancji dla granic Polski przez rząd USA. 19 lipca 1941 r. z inicjatywy gen. Sikorskiego minister spraw zagranicznych Zaleski poczynił kroki dyplomatyczne w celu uzyskania stosownej deklaracji ze strony USA. Po precyzyjnych ustaleniach pomiędzy urzędnikami amerykańskimi a ambasadorem polskim w Waszyngtonie Janem Ciechanowskim 31 lipca Polacy otrzymali z Departamentu Stanu treść proponowanych gwarancji, które w opinii min. Zaleskiego były znacznie lepsze niż dotychczasowe angielskie. Dowiedziawszy się jednak o podpisanej przez gen. Sikorskiego umowie polsko-sowieckiej, Amerykanie wycofali się ze swej oferty (AIJP-L, sygn. 709/27/63, mps).

Na tym etapie wojny sprawa wschodniej granicy polskiej nie była oczywiście jeszcze przegrana. Pozycję Polski wzmacniało choćby sukcesy niemieckie na froncie wschodnim. Niestety, politycy polscy zamiast podjąć wówczas kwestię granic w rozmowach z Rosjanami mylnie założyli, że ZSRS wojnę z Niemcami przegra, a sprawę granicy rozstrzygać będą rządy USA i Wielkiej Brytanii, a więc wśród tych polityków należy wypracować uznanie dla polskich interesów (Wandycz 1999, 231-233). Warto dodać, iż to przecież właśnie rządy tych dwóch państw były inicjatorami podpisanej 14 sierpnia 1941 r. tzw. Karty atlantyckiej – ośmiopunktowego dokumentu gwarantującego m.in. prawo wszystkich narodów do swobodnego wyboru formy rządów oraz mówiącego, że sygnatariusze nie dążą do zysków terytorialnych. 24 września 1941 r. Kartę podpisali przedstawiciele Polski i ZSRS.

Stalin mimo wszystko nie rezygnował z chęci zmiany granicy. 3 grudnia 1941 r. podczas rozmów bezpośrednich z gen. Sikorskim zaproponował, aby tę kwestię omówić wspólnie, samodzielnie i przed konferencją pokojową. Ofertę tę gen. Sikorski stanowczo odrzucił, stojąc na stanowisku nienaruszalności granicy sprzed września 1939 r. (Janicka 1994, 933; Kowalski 1979, 238-240; Mitkiewicz 1968, 199-200). 4 grudnia 1941 r. w Moskwie podpisano polsko-sowiecką deklarację, która uszczegóławiała wspólne cele oraz zobowiązywała obydwie umawiające się strony do wzajemnej pomocy. Kwestia przyszłych granic po raz kolejny została niestety pominięta (Polish-Soviet Relations... 1943, 109).

W grudniu 1941 r. Stalin prowadził także pertraktacje z Brytyjczykami w sprawach granic w powojennej Europie. Forsując odebranie Niemcom ziem na wschód od rzeki Odry na rzecz Polski, dążył do zgody władz w Londynie na uznanie zmian terytorialnych w Polsce oraz aneksji państw bałtyckich (Tebinka 1998, 174).

Możliwości negocjacyjne Brytyjczyków, a zarazem także pośrednio i Polaków, wzrosły po 7 grudnia 1941 r., co wynikało z faktu przystąpienia do wojny USA. Dla Churchilla było to na tyle wzmacniające, iż zakazał ministrowi Edenowi godzić się na jakiegokolwiek sowieckie żądania, stwierdzając: „Nigdy nie uznaliśmy granic Rosji z 1941 r., jak tylko de facto. Te granice [Rosja] uzyskała w bezwstydney współpracy z Hitlerem” (Karski 1995, 17).

Początek 1942 r. przyniósł pewną stabilizację na froncie wschodnim, co umocniło pozycję Moskwy. Już 5 stycznia 1942 r. rząd sowiecki odnosząc się do podnoszonych wcześniej przez stronę polską kwestii obywatelstwa polskiego posiadanego przez Ukraińców, Białorusinów i Żydów zamieszkujących Kresy Wschodnie, stwierdził, że konwencja haska, na którą powołują się Polacy, dotyczy wyłącznie stanu okupacji, a obecność władz sowieckich na tym terenie została usankcjonowana „swobodnie wyrażoną wolą ludności”, co odnosiło się do „wyborów” z 22 października 1939 r. (Eberhardt 1993, 98).

26 stycznia 1942 r. ambasador brytyjski w Moskwie po raz pierwszy w rozmowie z gen. Sikorskim oficjalnie wymienił linię Curzona, a więc brytyjską propozycję z 11 lipca 1920 r. tymczasowego rozgraniczenia pomiędzy Polską a Rosją bolszewicką, jako „najlepszą” przyszłą granicę wschodnią Polski, dodając, że w zamian Polska uzyska nabytki terytorialne kosztem Niemiec. Wobec tego strona polska zaczęła coraz bardziej zabiegać o wsparcie USA. W tym celu 24 marca 1942 r. gen. Sikorski udał się na rozmowy z prezydentem Franklinem Rooseveltem. Prezydent ostatecznie dość lakonicznie stwierdził, że USA nie odstępują od zasady, iż kwestie terytorialne powinny być załatwiane dopiero po wojnie. Władze polskie, chcąc skuteczniej przekonać stronę amerykańską do swoich argumentów, przedłożyły 23 grudnia 1942 r. w Departamencie Stanu USA stosowne memorandum (AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 434–438).

W ciągu pierwszej połowy 1942 r. formalnie stanowisko Wielkiej Brytanii w sprawie polskiej granicy wschodniej nie uległo zmianie. Na takie podejście władz brytyjskich wskazywać mogłaby odpowiedź ministra Edena udzielona ambasadorowi Polski Edwardowi Raczyńskiemu: rząd Jego Królewskiej Mości nie uzna żadnych zmian terytorialnych dokonanych w Polsce od sierpnia 1939 r. Determinowało to stronę polską do składania wobec władz sowieckich not i innego rodzaju pism, w których podkreślano, że miasta takie jak Lwów, Wilno, Stanisławów czy Brześć należą do Polski (Polish-Soviet Relations... 1943, 205-206).

Niestety Brytyjczycy zaczęli w odniesieniu do Polski prowadzić podwójną grę – mówiąc jedno, a czyniąc drugie. Polacy, widząc to, starali się zaproponować satysfakcjonujące rozwiązanie, informując poufnie w marcu 1942 r. ministra Edena,

że Polska gotowa jest za cenę Prus Wschodnich na pewne ustępstwa terytorialne względem ZSRS. Pozycja Wielkiej Brytanii na skutek przegranych na Bliskim Wschodzie znacząco jednak słabła, co skrzętnie wykorzystywał Stalin (Mitkiewicz 1968, 212, 221; Stanisławska 1965, 280).

26 maja 1942 r. po długich pertraktacjach podpisano traktat brytyjsko-sowiecki. Wielka Brytania oficjalnie wyraziła w nim m.in. zgodę na włączenie trzech państw bałtyckich do ZSRS. Choć nie było w nim mowy o granicach Polski, taki precedens był niebezpieczny i powinien stanowić ostrzeżenie, ponieważ usankcjonowano tym samym po raz pierwszy postanowienia paktu Ribbentrop-Mołotow na forum międzynarodowym. Drugą połowę 1942 r. w stosunkach polsko-sowieckich zdominowały dalsze „przepychanki” odnośnie do przynależności państwowej wschodnich ziem Polski, przy czym każda ze stron pozostawała przy swoich racjach (Zabiegło 1970, 64).

Rok 1943 przyniósł eskalację sporu dyplomatycznego i politycznego. 16 stycznia 1943 r. rząd sowiecki w odpowiedzi na polskie memorandum w sprawie granicy polsko-sowieckiej przesłane przez gen. Sikorskiego Amerykanom powiadomił, że pozbawia obywatelstwa polskiego Polaków przebywających w ZSRS. Strona polska zareagowała stanowczo, oświadczając 20 lutego 1943 r., że „integralność obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w jej granicach z 1 września 1939 r. oraz jej suwerenność są nienaruszalne i niepodzielne” (Duraczyński 1986, 22-23; Stanisławska 1965, 325; Tebinka 1998, 236).

W odpowiedzi na to agencja TASS wydała oświadczenie, iż rząd polski swoim zachowaniem nie chce uznać historycznych praw Ukraińców i Białorusinów do zjednoczenia się. Pięć dni później PAT udzieliła odpowiedzi, wskazując, że granica z 1921 r. była uznana międzynarodowo, a sam ZSRS do 1939 r. nie kwestionował jej przebiegu. Takie postawienie sprawy spowodowało, że następnego dnia, tj. 6 marca 1943 r., ambasador sowiecki przy rządzie RP spotkał się z ambasadorem brytyjskim przy rządzie polskim i w trakcie rozmowy oznajmił, iż ZSRS dąży do dobrosąsiedzkich stosunków, jednak strona polska musi zgodzić się na zmiany granic. Powtórnie argumentowano, iż ziemie te weszły w skład ZSRS na podstawie przeprowadzonych „wyborów” (Hułas 1999, 107-108).

Rosnąca pozycja ZSRS nie sprzyjała interesom Polski. Podczas waszyngtońskiego spotkania przedstawicieli Wielkiej Brytanii i USA w marcu 1943 r. minister Eden skrytykował gen. Sikorskiego i jego rząd za stosunek wobec ZSRS. Podczas serii spotkań pomiędzy 13 a 30 marca 1943 r. doszło nawet do nieformalnego i tajnego porozumienia między Wielką Brytanią i USA dotyczącego przyszłych granic zachodnich ZSRS. Uzgodniono wówczas, że obydwa kraje nie będą się przeciwstawiać sowieckim roszczeniom terytorialnym, a sam przebieg wschodniej granicy Polski zostanie wyznaczony bez dyskusowania tej kwestii z Polakami (Eberhardt 1993, 101; Karski 1995, 18).

3. Spór o granicę polsko-sowiecką po zerwaniu stosunków dyplomatycznych w 1943 r.

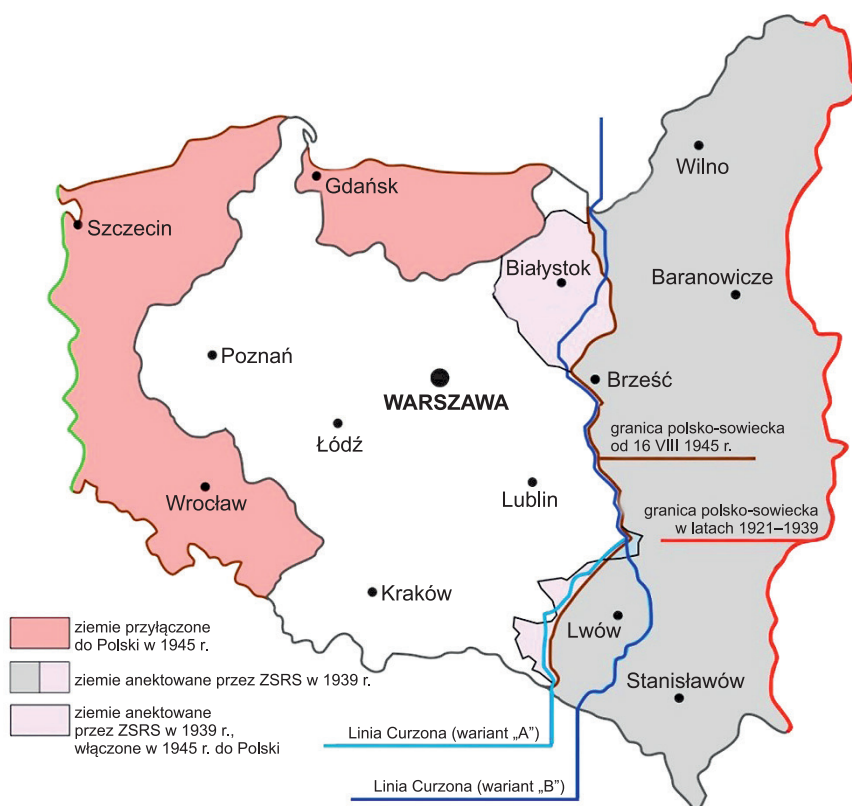
Przełomowym dla stosunków polsko-sowieckich był 12 kwietnia 1943 r. Tego dnia Niemcy ogłosili odkrycie w lesie pod Smoleńskiem grobów zamordowanych polskich oficerów. Złożenie 15 kwietnia przez stronę niemiecką, a 17 kwietnia przez stronę polską wniosku do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża o zbadanie sprawy stało się podstawą do oskarżenia przez Stalina Polaków o współpracę z Niemcami i pretekstem do zerwania stosunków dyplomatycznych w nocy z 25 na 26 kwietnia. Komplikowało to jeszcze bardziej stosunki polsko-sowieckie, przekładając się rzecz jasna także na kwestie granicy wschodniej (Polish-Soviet Relations... 1943, 245-247).

W dniach 28 listopada – 1 grudnia 1943 r. w Teheranie odbyła się konferencja przywódców USA, ZSRS i Wielkiej Brytanii. Problematyce granic Polski poświęcono cały ostatni dzień obrad. Dominująca pozycja Stalina spowodowała, że strony zgodziły się na jego postulaty odnośnie do wschodnich granic Polski (Duraczyński 1986, 89, Eberhardt 1993, 111-112; Tebinka 1998, 293-294). Podjęte decyzje nie tylko nie zostały przekazane władzom polskim, lecz także zwlekano nawet ze zreferowaniem choćby ogólnego jej przebiegu. Uczyniono to dopiero 17 grudnia 1943 r. (AIJP-NJ, sygn. 701/9/6, k. 7; Mazur | Skwara | Węgiński 2007, 397).

W nocy z 3 na 4 stycznia 1944 r. wojska ZSRS przekroczyły dawną granicę polsko-sowiecką. Rząd Polski 5 stycznia wydał oświadczenie informujące o rozpoczęciu procesu wyzwolenia obszarów Rzeczypospolitej. W odpowiedzi na to TASS 11 stycznia wydała oświadczenie negujące treści przedstawione przez Polaków, powołując się m.in. w swej argumentacji po raz kolejny na wynik „wyborów” z października 1939 r. i włącznie tych ziem na tej podstawie do ZSRS. 13 stycznia na łamach jednej z najważniejszych sowieckich gazet ukazał się artykuł na temat granicy polsko-sowieckiej z zamieszczoną mapką, na której zaznaczono granicę z 28 września 1939 r. oraz linię Curzona. 14 stycznia strona polska oficjalnie poprosiła rządy USA i Wielkiej Brytanii o pośrednictwo w sporze odnośnie do przebiegu granicy polsko-sowieckiej, a 15 stycznia odparła ataki na łamach prasy (AIJP-L, sygn. 709/27/54, mps; AIJP-NJ, sygn. 701/9/6, k. 67, 70-79; Dziennik... 1944a, 1; Dziennik... 1944b, 1; Izwiestia 1944, 3).

Pierwsze półrocze 1944 r. upłynęło pod znakiem rozwoju polemiki polsko-sowieckiej z pośrednictwem Wielkiej Brytanii, przy czym Brytyjczycy coraz częściej zajmowali stanowisko prosowieckie, czego przykładem może być przemówienie Churchilla, który 22 lutego 1944 r. oświadczył w Izbie Gmin, że „brytyjski pogląd na polską granicę wschodnią znalazł swój wyraz w r. 1919 w linii Curzona, [...] a żądania rosyjskie nie przekraczają granicy tego, co jest racjonalne i słuszne” (AIJP Londyn, sygn. 709/27/54, mps; AIJP Londyn, sygn. 709/27/60, mps; AIJP Nowy Jork, sygn. 701/9/6, k. 68; Baliszewski | Kunert 1999, 1526).

Ryc. 1. Granice Polski w latach 1921-1945

Źródło: opracowanie własne

Inicjatywy Brytyjczyków mające doprowadzić do ponownego nawiązania stosunków dyplomatycznych pomiędzy Polską a ZSRS także nie dawały rezultatów, bowiem warunki wstępne, jakie stawiał Stalin, sprowadzały się *de facto* do zaakceptowania przesunięcia granicy wschodniej. W maju 1944 r. sam Churchill stwierdził, że w kwestii regulacji relacji polsko-sowieckich nastąpił całkowity impas. Wielu polityków brytyjskich będących w opozycji do Churchilla otwarcie wskazywało, że zbyt łatwo (wręcz „za darmo”) zgodzono się na warunki przedstawione przez Stalina. Postawa Brytyjczyków w Teheranie utwierdziła dodatkowo Stalina, że inicjatywa w sprawach krajów Europy Środkowo-Wschodniej należy do niego (Tebinka 1998, 301-302).

Strona polska nie zamierzała jednak odstąpić od obrony interesów państwa. Od 5 do 14 czerwca 1944 r. premier Stanisław Mikołajczyk przebywał na wizycie w USA, a 7, 13 i 14 czerwca doszło do spotkania z prezydentem Rooseveltem. Zapewnił on Mikołajczyka, że Lwów i Borysławsko-Drohobyckie Zagłębie Naftowe znajdują się w granicach Polski. Nieco mniejsze szanse widział dla pozostawienia

Wilna w granicach Polski. Poparł także polskie dążenie do objęcia granicami polskimi całych Prus Wschodnich i Górnego Śląska. Wobec powyższego rządowi polskiemu wydawało się, że wizyta stanowiła sukces polityczny (AIJP-L, sygn. 709/27/54, mps; AIJP-NJ, sygn. 701/9/15, k. 198-200; AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 304-307).

Szybko okazało się, że obietnice Roosevelta nie miały pokrycia, bowiem sojusznicy Polski nadal namawiali rząd Mikołajczyka do przyjęcia żądań Stalina. W dniach 20, 22 i 23 czerwca 1944 r. doszło nawet do zainicjowanych przez Brytyjczyków nieoficjalnych rozmów premiera Mikołajczyka z ambasadorem ZSRS w Londynie – Wiktoorem Lebediewem. Nie dały one jednak żadnych rezultatów, gdyż strona sowiecka nie była skłonna do najmniejszej nawet dyskusji i wypracowania rozwiązań kompromisowych (Duraczyński 1999, 392-393; Kirkor 1972, 54-64).

Zagadnienie przyszłej granicy wschodniej Polski stawało się trudniejsze w miarę zajmowania kolejnych obszarów Polski przez Armię Czerwoną. Od 30 lipca do 10 sierpnia Mikołajczyk przebywał w Moskwie, spotykając się tam ze Stalinem, Mołotowem oraz przedstawicielami Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN). Członkowie PKWN w rozmowach powtarzali jedynie hasła Stalina, co świadczyło o ich pełnej od niego zależności (AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 214-218; AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 232-233).

Wizyta polskiego premiera w Moskwie nie doprowadziła do żadnego przełomu w stosunkach polsko-sowieckich. Polacy – przekonawszy się o determinacji Stalina w dążeniu do skomunizowania Polski – zrewidowali nieco swoje stanowisko wobec przyszłej granicy wschodniej oraz skłonni byli do pewnej współpracy z przedstawicielami PKWN. Wobec dalszych nacisków strony brytyjskiej oraz wizyty, którą rozpoczęli w Moskwie 9 października 1944 r. Churchill i Eden, 12 października do Moskwy przybył powtórnie Mikołajczyk. Dyskutowano na temat utworzenia koalicyjnego rządu polskiego z przedstawicielami PKWN oraz kwestii przyszłej granicy. O ile pierwsza kwestia nie stanowiła aż tak dużego problemu, o tyle sprawa granic przyczyniła się do fiaska rozmów, bowiem Stalin nadal obstawał przy linii Curzona jako przyszłej granicy (AIJP-L, sygn. 709/27/54, mps; AIJP-NJ, sygn. 701/9/6, k. 92-94; AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 142-143, 148-149, 158-166; Zarański 1994, 889-893).

Od momentu powrotu Mikołajczyka z Moskwy 24 października sytuacja rządu polskiego stała się tragiczna, bowiem zaczął się on znajdować w coraz większej izolacji politycznej na arenie międzynarodowej. Mikołajczyk, choć z olbrzymią niechęcią, wstępnie gotów był zgodzić się na uznanie linii Curzona jako podstawy rozgraniczenia, ale postanowił jednocześnie bezwzględnie walczyć o Lwów. W tym celu 26 października wystosował pismo do Roosevelta, w którym prosił go o zajęcie przychylnego w tej kwestii Polsce stanowiska oraz wystosowania odpowiedniego listu do Stalina. Odpowiedź prezydenta, choć nie była odmowna, była wymijająca (Eberhardt 1993, 170; Tebinka 1998, 368-369).

2 listopada Churchill dał Mikołajczykowi 48 godzin na bezdyskusyjne przyjęcie warunków Rosjan. Następnego dnia rząd polski ultimatum odrzucił. Mimo tego Brytyjczycy nie przesądzali jeszcze o zupełnym braku możliwości osiągnięcia porozumienia polsko-sowieckiego. W ciągu listopada 1944 r. trwały dalsze rozmowy polsko-brytyjskie mające skłonić Polaków do przyjęcia warunków Stalina (AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 16-22; Raczyński 1960, 284-285; Tebinka 1998, 378-379).

Powstały impas, a także brak zgody wśród polityków polskich na tak daleko idące ustępstwa wobec ZSRS spowodowały, że 24 listopada 1944 r. premier Mikołajczyk podał się do dymisji. Nowy rząd, sformowany 29 listopada pod kierownictwem Tomasza Arciszewskiego, stał na stanowisku całkowitego odrzucenia linii Curzona jako podstawy rozgraniczenia pomiędzy Polską a ZSRS. Nie chciano także iść na jakikolwiek kompromis w rozmowach z przedstawicielami PKWN. Od tego momentu politycy brytyjscy na czele z Churchilllem zaczęli bojkotować rząd polski i ograniczać z nim kontakty. Pogorszyło to jeszcze bardziej pozycję Polski w sporze o granicę wschodnią. W takiej atmosferze w dniach 4-11 lutego 1945 r. odbyła się w Jałcie kolejna konferencja Roosevelta, Stalina i Churchilla. Nie pytając o zgodę ani rządu polskiego, ani Polaków, zdecydowano tam, że przyszła granica polsko-sowiecka oparta będzie na linii Curzona. Wprawdzie prezydent Roosevelt dość nieśmiało zasugerował, że byłoby miłym gestem, gdyby Stalin oddał Polsce Lwów, to jednak brak wsparcia Churchilla, utwierdził tylko Stalina, iż Wielka Brytania i USA nie mają zamiaru walczyć o polską granicę wschodnią (Karski 1992, 494-499; Kersten 1987, 3-6; Komarnicki 1985, 89-96).

W dzień po zakończeniu konferencji stronie polskiej wręczono jedynie komunikat końcowy. Przeciwno jego treści rząd polski protestował od 13 lutego 1945 r. (AIJP-L, sygn. 709/27/60, mps; AIJP Nowy Jork, sygn. 701/9/15, k. 256, 259-263, 268; Dziennik... 1945, 1). Memoranda czy protesty publikowane przez stronę polską nie znaczyły niestety dla aliantów zachodnich już zbyt wiele (AIPiMS, sygn. PRM.E.39, mps; AIPiMS, sygn. PRM.E.40, mps; AIPiMS, sygn. PRM.E.148, mps).

Polityka faktów dokonanych stosowana konsekwentnie w procesie ubezwłasnowolnienia Polski i oddania jej pod rządy komunistów doprowadziła, że uznawany dotąd jedynie przez ZSRS Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej (utworzony 31 grudnia 1944 r. w miejsce PKWN), przekształcony następnie przy pełnym przyzwoleniu Wielkiej Brytanii i USA w Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN), zaczął uzyskiwać nieformalne uznanie. Wobec postępującej izolacji na arenie międzynarodowej władze polskie apelowały już choćby o respektowanie podstawowego prawa, jakim jest prawo do reprezentowania interesów Polski (AIJP Londyn, sygn. 709/27/60, mps). Niestety, pomiędzy czerwcem a lipcem 1945 r. legalne władze państwa polskiego utraciły międzynarodowe uznanie (AIPiMS, sygn. PRM.E.148, mps).

Ostatnia z konferencji pomiędzy przywódcami trzech mocarstw odbyła się w Poczdamie w dniach 17 lipca – 2 sierpnia 1945 r. Tam jednak nie dyskutowano już

nad wschodnimi, a nad zachodnimi granicami Polski. Interesy polskie reprezentowali komuniści postępujący zgodnie z wytycznymi Moskwy. Kontrolowany przez Stalina TRJN podpisał 16 sierpnia 1945 r. z ZSRS umowę o nowej granicy polsko-sowieckiej (Dziennik Ustaw RP 1946, 2, poz. 5), która ostatecznie przesądzała o losach ziem wschodnich II Rzeczypospolitej.

Zakończenie

Współczesna granica wschodnia Polski wytyczona została bez zgody legalnego rządu państwa polskiego przebywającego na emigracji i wbrew woli zdecydowanej większości narodu polskiego oraz z pogwałceniem obowiązującej wówczas konstytucji i prawa międzynarodowego. Dyplomatyczny spór toczony w latach wojny przez Polskę i ZSRS, a dotyczący kwestii przebiegu powojennej granicy, zakończył się całkowitą porażką strony polskiej. Polityków polskich można jednak oskarżyć tylko o drobne zaniechania i czasem nadmierny optymizm lub po prostu naiwność. Jak wykazano, powodem fiaska polskiej polityki wschodniej była przede wszystkim łatwowierność polityków brytyjskich i amerykańskich.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Władysława Sikorskiego w Londynie (AIPiMS) PRM.4: Prezydium Rady Ministrów.

PRM.E.39; PRM.E.40; PRM.E.148: Prezydium Rady Ministrów 1939-1991.

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie (AIJP-L)

709/27/54; 709/27/60; 709/27/63: Druga Wojna Światowa.

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku (AIJP-NJ)

701/9/3; 701/9/6; 701/9/15; 701/9/16: Rząd Polski na Emigracji 1939-1986.

Dokumenty publikowane

BALISZEWSKI, D. | KUNERT, K. (oprac.) (1999), Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945. Tom 2. Warszawa.

Białe plamy... (1990), Białe plamy. ZSRS-Niemcy 1939-1941. Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r. Wilno.

DURACZYŃSKI, E. (oprac.) (1990), Układ Sikorski-Majski. Wybór dokumentów. Warszawa.

Dziennik Ustaw RP 1922, 90, poz. 829.

Dziennik Ustaw RP 1946, 2, poz. 5.

KUMANIECKI, K. W. (oprac.) (1924), Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912-1924. Warszawa | Kraków.

List otwarty gen. K. Sosnkowskiego... (1943), List otwarty gen. K. Sosnkowskiego do T. Bieleckiego, Prezesa Zarządu Głównego Stronnictwa Narodowego. W: Myśl Polska. 1 (III), 43.

Polish-Soviet Relations... (1943), Polish-Soviet Relations 1918-1943. Official documents, issued by the Polish embassy in Washington by authority of the government of the Republic of Poland. Washington.

STANISŁAWSKA, S. (red.) (1965), *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej*. Zbiór dokumentów. Warszawa.

ZGÓRNIAK, M. (red.) (1996), *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów RP*. Tom III. Kraków.

Wspomnienia

MITKIEWICZ, L. (1968), *Z generałem Sikorskim na obczyźnie*. Fragmenty wspomnień. Paryż.

RACZYŃSKI, E. (1960), *W sojusznicznym Londynie*. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939-1945. Londyn.

Prasa

Dziennik... (1944a), *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*. 4 z 6 I.

Dziennik... (1944b), *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*. 12 z 15 I.

Dziennik... (1945), *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*. 39 z 14 II.

Izvestia (1944), *Izvestia*, 11 (8313) z 13 I. [Известия. 11 (8313) z 13 I.]

KARSKI, J. (1995), *Jałta: tajne i jawne*. W: *Gazeta Wyborcza*. 30 z 4 II.

Opracowania

ADAMSKI, Ł. (2017), *Spór o przynależność państwową wschodnich województw II RP w latach 1939-1946: aspekty prawne, historiograficzne i polityczne*. W: Adamski, Ł. | Motyka, G. | Hryciuk, G. (red.), *Sowieci a polskie podziemie 1943-1946*. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji. Warszawa, 15-32.

DURACZYŃSKI, E. (1986), *Między Londynem a Warszawą lipiec 1943 – lipiec 1944*. Warszawa.

DURACZYŃSKI, E. (1993), *Rząd polski na uchodźctwie 1939-1945*. Warszawa.

DURACZYŃSKI, E. (1999), *Polska 1939-1945*. Dzieje polityczne. Warszawa.

EBERHARDT, P. (1993), *Polska granica wschodnia 1939-1945*. Warszawa.

EBERHARDT, P. (2011), *Linia Curzona jako wschodnia granica Polski*. Geneza i uwarunkowania polityczne. W: *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, XLVI, 127-158.

EBERHARDT, P. (2018), *Formowanie się polskiej granicy wschodniej po II wojnie światowej*. W: *Dzieje Najnowsze*. 2, 87-117.

HULAS, M. (1999), *Brytyjskie próby rozwiązania problemu granicy polsko-radzieckiej od lutego do kwietnia 1943*. W: *Jasiewicz J. (red.), Europa NIE prowincjonalna*. Warszawa.

JANICKA, B. (1994), *Kalendarium władz RP na obczyźnie 1939-1945*. W: *Błażyński Z. (red.) Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*. Londyn, 921-968.

KARSKI, J. (1992), *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945*. Od Wersalu do Jałty. Warszawa.

KERSTEN, K. (1987), *Polska probierz porozumień jałtańskich*. Warszawa.

KIRKOR, S. (1972), *Rozmowy polsko-sowieckie w 1944 r*. W: *Zeszyty Historyczne*. 22, 56-64.

KOMARNICKI, T. (1985), *Jałtański rozbiór Polski w świetle prawa narodów*. W: *Krawczyk, A. (red), Jałta wczoraj i dziś*. Wybór publicystyki 1944-1985. Londyn, 89-96.

KOWALSKI, W. T. (1979), *Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939-1945)*. Warszawa.

LANE, T. (2007), *Ofiary Stalina i Hitlera*. Warszawa.

MATERSKI, W. (2005), *Na widcie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918-1943*. Warszawa.

MAZUR, G. | SKWARA, J. | WĘGIERSKI J. (2007), *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1 IX 1939 – 5 II 1946*. Katowice.

POBÓG-MALINOWSKI, W. (1986), *Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945*. Okres 1939-1945. Tom 3. Londyn.

SUDOL, A. (1997), *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich*. Jesień 1939. Bydgoszcz | Toruń.

TEBINKA, J. (1998), *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939-1945*. Warszawa.

WANDYCZ, P. (1999), *Z Piłsudskim i Sikorskim*. Warszawa.

ZABIEGŁO, S. (1970), *O rząd i granice*. Walka dyplomatyczna o sprawę polską w II wojnie światowej. Warszawa.

ZARAŃSKI, J.M. (1994), *Moskiewskie rozmowy S. Mikołajczyka VIII-X 1944*. W: *Błażyński, Z. (red.), Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*. Londyn, 888-901.

DOI: 10.31648/pw.9030

JAROSŁAW WOŁKONOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8152-4508>

University of Białystok

SOWIECKO-POLSKIE RELACJE WOJSKOWO- -POLITYCZNE NA WILEŃSZCZYŹNIE W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

Soviet-Polish military and political relations in the Wilno region in the period of World War II

ABSTRACT: The Polish underground in the Wilno region made three attempts to reach an agreement with the Soviet occupier, who was a major player in the anti-Nazi coalition. The question of Poland's borders after World War II was a key hurdle to the Soviet-Polish agreement. The Polish government-in-exile could not maintain diplomatic relations with the Soviet Union during the decisive period, which made it difficult to find local agreements of the Polish underground in the Wilno region with "an ally of our allies". In its relations with the Polish underground in the Wilno region, the Soviet command hypocritically used the Soviet-Polish talks to accomplish its goal – the destruction of the Polish underground.

KEYWORDS: World War II, Wilno region, Polish independence underground, local Soviet-Polish talks, borders of Poland, soviet deception, disarmament.

Wstęp

W okresie międzywojennym Polska miała napięte, ale uregulowane stosunki ze Związkiem Sowieckim. Były to traktat ryski z 18 marca 1921 r., który zakończył wojnę polsko-bolszewicką oraz uregulował kwestie graniczne i pakt o nieagresji podpisany 25 lipca 1932 r. i przedłużony do 31 grudnia 1945 (Zestawienie 2009, 7-9). 23 sierpnia 1939 III Rzesza i Związek Sowiecki podpisały pakt o współpracy, którego częścią był tajny załącznik pod nazwą protokół Ribbentrop-Mołotow. Według 2 punktu tego załącznika zaborcy ustalili granicę podziału Polski zgodnie z linią rzek Narew-Wisła-San, co oznaczało, że Związek Sowiecki złamał traktat ryski i pakt o nieagresji. W 1 punkcie tajnego protokołu agresorzy podzielili strefy wpływów w Europie i uznali prawa Litwy do terytorium wileńskiego (Zestawienie 2009, 14).

1 września 1939 r. III Rzesza napadła na Polskę, zaś 17 września 1939 wojska sowieckie dokonały zbrojnej napaści na ziemię polskie. 17 września 1939 r. w orędziu prezydenta RP stwierdzono „nasz sąsiad wschodni najechał nasze ziemie, gwałcąc

obowiązujące umowy i odwieczne zasady moralności” (Monitor Polski 1939, 1), ale Dyrektywa Naczelnego Wodza marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego z dnia 17 września była zagmatwana: „Z bolszewikami nie walczyć, chyba w razie natarcia z ich strony lub próby rozbrojenia oddziałów” (Polskie Siły Zbrojne 1986, 566-567).

Zanim te rozkazy dotarły na Wileńszczyznę, oddziały KOP-u stawiały opór w Dziśnie, Drui, Brasławiu i Głębokiem. Wojska polskie wycofały się z Wilna i tylko nieliczne oddziały podjęły walkę z Sowiecami. Po zajęciu Wilna władze sowieckie, zanim przekazały te tereny Litwie, aresztowały i deportowały 390 znanych działaczy. W latach 1940-1941 nastąpiły sowieckie aresztowania i deportacje mieszkańców województwa, które od czerwca 1940 r., po aneksji Litwy, znalazło się całe pod okupacją sowiecką (Wołkonowski 1995, 63-67).

Rząd Polski, będący w Londynie, w tezach polityki zagranicznej z 30 lipca 1940 stwierdził: „Rząd Polski stoi na stanowisku, że jest w stanie wojny z ZSRS, bez względu na stosunek do niego aliantów” (Armia Krajowa w dokumentach 1989, 71). Po napaści Niemiec 22 czerwca 1941 sytuacja wojenna Związku Sowieckiego stała się trudna i strona brytyjska wystąpiła do Stalina z inicjatywą uregulowania stosunków sowiecko-polskich. Efektem tego było podpisanie układu Sikorski-Majski, nawiązano stosunki dyplomatyczne, strona sowiecka wyraziła zgodę też na powołanie armii polskiej w ZSRS. Do tej armii trafiło kilkadziesiąt tysięcy obywateli II RP będących w sowieckich więzieniach i łagrach (Armia Krajowa w dokumentach 1973, 26-27).

Po wkroczeniu wojsk niemieckich zaczęły się akcje mordowania ludności żydowskiej na Wileńszczyźnie, a następnie i polskiej. 27 września 1941 około 320 Polaków odprowadzono z więzienia na Łukiszkach i rozstrzelano w Ponarach (IPSM, PRM 47, „Gwałty litewskie”, 31). Na początku 1942 r. niemieckie władze okupacyjne aresztowały księży Wileńszczyzny, rozpoczęły się obławy i łapanki polskiej ludności, wywózki do pracy przymusowej do Rzeszy (SPP, 3.1.1.2., Raport nr 1. O sytuacji społeczeństwa polskiego pod okupacją niemiecko-litewską na terenie Generalnego Okręgu Litwy (Ostland), 1-2). Gestapo rozpracowało Związek Wolnych Polaków (ZWP) należący do ZWZ i aresztowało 90 członków tej organizacji. 5 maja 1942 na Ponarach zostało rozstrzelanych 125 Polaków, z których część była członkami ZWP, zaś 12 i 13 maja rozstrzelano następnych 42 (Pasierska 1993, 280-281; Tomkiewicz 2008, 222-246). Wiosną 1942 r. na Wileńszczyźnie pojawiły się oddziały sowieckiej partyzantki. Podczas jednej z akcji grupa sowieckich partyzantów dowodzona przez Fiodora Markowa zorganizowała 19 maja 1942 zasadzkę obok wsi Wygoda na drodze do Święcian, w której zginęło trzech niemieckich oficerów, a tłumaczka została ranna. W odwecie niemieckie władze wydały zarządzenie dla litewskiej policji o rozstrzelaniu 400 okolicznych mieszkańców, co litewska policja skrzętnie wykonała, rozstrzelując miejscowych Polaków (Tomkiewicz 2008, 152).

Taka sytuacja spowodowała, że w maju 1942 r. komendant Okręgu Wileńskiego AK ppłk Aleksander Krzyżanowski, delegat rządu oraz rada wojewódzka

wystosowały pismo do naczelnych władz państwa polskiego, w którym przedstawili bardzo trudną sytuację na tym terenie. Obawiano się, że region będzie „doszczętnie wyjałowiony z elementu polskiego”, dlatego zgłoszono propozycję rozważenie możliwości powołania oddziałów zbrojnych:

[...] Komendant Okręgu, Delegat Rządu Okręgu i Rada Wojewódzka zwraca się z następującym wnioskiem do Komendy Głównej i Rządu Polskiego: 1/ Czy istnieją warunki polityczne i techniczne drogą radiową porozumieć się z przedstawicielstwem polskim w Rosji i Dtwem Sowieckim co do współpracy w zakresie pomocy technicznej, materiałowej dla tworzenia całkowicie samodzielnych polskich oddziałów partyzanckich podległych Krajowym Władzom Wojskowym? (SPP, 3.1.1.2, Raport nr 1. O sytuacji społeczeństwa polskiego pod okupacją niemiecko-litewską na terenie Generalnego Okręgu Litwy /Ostland/, 3-4).

Odpowiedzi udzielił w sierpniu 1942 r. komendant AK gen. Stefan Rowecki „Grot”: „Wasze wnioski nie odpowiadają położeniu ogólnemu i możliwościom. [...] 3. Sprawy utworzenia obecnie polskich oddziałów partyzanckich na Wileńszczyźnie rozważam”. Wątek porozumienia się ze stroną sowiecką w sprawie powołania oddziałów nie został poruszony (IPSM, PRM 87, Załącznik nr 2, 30). Rząd RP na uchodźstwie podjął kroki wobec strony litewskiej, jednak w sprawie utworzenia oddziałów partyzanckich i porozumienia się w tej sprawie ze stroną sowiecką stanowiska nie zajęł (Armia Krajowa w dokumentach 1973, 307-325).

1. Próba znalezienia modelu porozumienia polsko-sowieckiego w 1943 r.

Inicjatywa powołania oddziału partyzanckiego miała silne poparcie oddolne: głównym inicjatorem był ppor. rezerwy Antoni Burzyński (Bohdanowicz | Christa 1989, 7). Motywował to kilkoma przyczynami: potwierdzeniem przynależności tych ziem do Polski, koniecznością obrony miejscowej ludności i potrzebą zapewnienia schronienia zdekonspirowanym członkom AK. Początkowo stanowisko Komendy Okręgu brzmiało: „Siedzieć cicho i czekać”. Jednak pod koniec 1942 r. uległo ono zmianie. Zgodnie z relacją naocznego świadka A. Burzyński tak to przedstawił:

W zasadzie Okręg daje pozwolenie, ale nie firmuje. Nie będzie to oficjalnie – na razie – oddział leśny AK. [...] Dopiero jak oddział wzmocni się i eksperyment przyniesie oczekiwane rezultaty, będziemy mogli jawnie wystąpić jako żołnierze Armii Krajowej (Szyłyko 1992, 60-63).

W takiej sytuacji A. Burzyński rozpoczął tworzenie oddziału i w marcu 1943 r. w okolicach jeziora Narocz zaprzysiął pierwszych żołnierzy oraz przyjął pseudonim „Kmicic”. W maju oddział liczył już 30 partyzantów, w połowie lipca – 100,

zaś w sierpniu – około 300 (Łuczaj 1990, 9). 15 kwietnia 1943 oddział „Kmicica” przeprowadził pierwszą akcję na stację kolejową Gieladnia i opanował ją – przerwano połączenie kolejowe na tej linii (Bednarczuk 2007, 27-28). Do połowy sierpnia oddział „Kmicica” przeprowadził osiem akcji, z których większość były udane, ale nie było wspólnych akcji z partyzantką sowiecką (Bednarczuk 2007, 2-4). 15 sierpnia 1943 r. oddział „Kmicica” przeprowadził ostatnią akcję przeciw garnizonowi niemieckiemu w Żodziszkach. Rankiem przecięto połączenie telefoniczne i grupa partyzantów przebrana w mundury niemieckie zlikwidowała śpiących Niemców. Policja białoruska się poddała, przechodząc do oddziału „Kmicica”. Strat własnych oddział nie miał, zdobył sporo broni i amunicji (Wołkonowski 1996, 125). 22 sierpnia w oddziale odbyła się uroczystość Święto Żołnierza (przeniesiona z 15 sierpnia), na której była obecna delegacja partyzantów sowieckich na czele z płk. F. Markowem oraz mjr. „Sulimą” (Stefanem Świechowskim), inspektorem obwodu C Postawy-Głębokie. „Sulima” sugerował „Kmicicowi”, aby przenieść bazę dalej od sowieckich partyzantów (Wołkonowski 2021, 195).

Wcześniej, 3 czerwca 1943 r., „Kmicie” spotkał się z dowódcą brygady partyzantki sowieckiej płk. F. Markowem, na której ustalono tereny działania oraz ramy współdziałania. Burzyński nie przewidywał wspólnych akcji – przyjęto zasadę, że partyzanci polscy będą robić swoje, a partyzanci sowieccy – swoje (Wardzyńska 1996, 137). Na przełomie czerwca i lipca oddział „Kmicica” założył stałą bazę w trudno dostępnym miejscu obok jeziora Narocz, położonym o 2 km od bazy sowieckiej. Uzgodniono z sowiecką partyzantką hasła i przepustki dwujęzyczne. Ale 22 czerwca 1943 w Moskwie podjęto uchwałę Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Białorusi o zwalczaniu partyzantki AK:

Uchwała o przedsięwzięciach w zakresie dalszego rozwijania ruchu partyzanckiego w zachodnich obwodach Białorusi. Podziemie partyjne i komsomolskie w swojej polityce w stosunku do polskich burżuazyjnych nacjonalistów powinno kierować się następującymi ustaleniami: 1) Zachodnie obwody radzieckiej Białorusi stanowią integralną część Republiki Białoruskiej. [...] 2) Istnienie różnorodnych organizacji, kierowanych przez polskie burżuazyjne ośrodki, należy traktować jako bezprawne wtrącanie się do spraw naszego kraju. [...] 4) Wszystkimi sposobami zwalczać oddziały i grupy nacjonalistyczne (Hołub 1991, 194).

Odnażenie grobów katyńskich wiosną 1943 r. spowodowało zwrócenie się Rządu RP na Uchodźstwie do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w tej sprawie. Stosunki polsko-sowieckie wiosną 1943 r. zostały zerwane z inicjatywy władz sowieckich i miało to swoje skutki na Wileńszczyźnie.

26 sierpnia 1943 „Kmicie” ze sztabem oddziału, na zaproszenie sowieckiego dowództwa, przybył na rozmowy do dowództwa sowieckiego w sprawie omówienia akcji na miasteczko Miadzioł. Podczas narady zostali podstępnie rozbrojeni, zaś obóz Bazy został okrążony przez sowieckich partyzantów, którzy otworzyli ogień,

żądając poddania się. Próby stawiania oporu nie powiodły się i polscy partyzanci zostali rozbrojeni. Po akcji przyjechał F. Markow, który stwierdził, że otrzymał rozkaz z Moskwy, aby rozbroić polski oddział, gdyż dowództwo zaczęło prowadzić wrogą politykę wobec ZSRS. Powiedział, że oddział otrzyma nowe dowództwo i będzie działać wspólnie z sowieckimi partyzantami. O operacji likwidacji oddziału „Kmicica” płk F. Markow napisał raport do dowództwa:

W maju 1943 roku członek polskiej organizacji, Antoni Nurmo („Kmicic”) zaczął organizację polskiego oddziału w rejonie Miadzioł – Świr. Postarałem się nawiązać z nimi kontakt. 3 czerwca 1943 roku w okolicach jeziora Narocz spotkałem się z „Kmicicem”. Na tym spotkaniu propozycją „Kmicica” była koordynacja działań przeciw Niemcom poprzez codzienną łączność. Na temat granic wyraził się, że to jest sprawa rządów, a nam należy walczyć przeciwko wspólnemu wrogowi.

Na propozycję „Kmicica” wyraziłem zgodę. Jednocześnie jednak zaangażowałem swoich agentów do wejścia w oddział „Kmicica”, których zadaniem jest donieść o zamiarach Polaków. [...] Oddział „Kmicica” rozrósł się do 300 uzbrojonych ludzi. Działania rozkładowe moich agentów okazały się niedostateczne.

1 sierpnia 43 roku zdecydowałem stworzyć polsko-sowiecki oddział partyzancki, dla przeciwstawienia oddziałowi „Kmicica”. Koło Braślawia był Polak Mroczkowski, który miał powiązania z sowiecką partyzantką z 1941 roku. Miał on grupę zorganizowanych 30 ludzi. Mroczkowski poprosił o nadanie depechy do Wandy Wasilewskiej, co zostało wykonane przez Centralny Sztab.

20 sierpnia 43 roku agenci donieśli mi, że na spotkaniu tajnych organizacji polskich zapadła uchwała o: sporządzaniu spisów komunistów, aktywistów sowieckich, likwidować komunistów, demoralizować partyzantkę sowiecką, kompromitować ją i w określonym momencie rozbrajać.

Po tym doniesieniu zdecydowałem rozbroić oddział. Po zatwierdzeniu przez Was mego wniosku, 26 sierpnia 43 roku moja brygada z pomocą dwóch oddziałów Romanowa rozbroiła i aresztowała oddział „Kmicica”. Dwustu rozbrojono. W oddziale było ich trzystu. [...]

Dowódca Operacyjnej Grupy, towarzysz BER /NKWD/ przeprowadzając śledztwo, podzielił aresztowanych ludzi „Kmicica” na 3 kategorie: 1. 50 ludzi z dowództwem – rozstrzelano, 2. 80 ludzi rozbrojono i puszczono wolno, 3. 70 ludzi odesłano do oddziału Mroczkowskiego, któremu dodatkowo polecono zebrać tych stu, których nie zastaliśmy w bazie.

Przekazanie Mroczkowskiemu 70 ludzi było naszym błędem. Należało ich rozstrzelać, ale obawialiśmy się, że obróci się to przeciwko nam jako propaganda drugiego Katynia.

[...] W czasie mojej nieobecności Mroczkowski dowiedział się o rozstrzelaniu 50 ludzi „Kmicica” i przeszedł z tego powodu na stronę polskiej konspiracji, zabierając ze sobą 60 Polaków. 30 pozostałych planowało otrzymać od nas broń i przejść na stronę polską. Tych 30 rozstrzelano. Ogółem zlikwidowaliśmy 80 partyzantów z oddziału „Kmicica”.

Podejmujemy wszelkie środki celem likwidacji rozrzuconych w terenie bandyckich grup polskich. W tym celu: 1. Posyłamy agentów dla podważenia morałów oddziałów, 2. Wysyłamy 80 ludzi na przespiegi na tereny działań polskiej partyzantki, 3. Rozrzucamy ulotki o położeniu na froncie i bandyckich poczynaniach Polaków, 4. Wydałem rozkaz rozbrajania napotkanych Polaków i likwidowanie dowódców, 5. Oczyszczyć teren z pogańskiego śmiecia.

15/10 1943 Narocz

Komisarz Brygady im. Woroszyłowa płk /Markow/ za zgodność A. Fiedotow /podpis/ (ANB, F. 4, Op 33a, T 488, Informacja o polskim legionie Kmicica, 188-190).

Represje dotknęły również siatkę konspiracyjną oddziału, rozstrzelano 14 jej członków i 5 osób z konspiracyjnej siatki terenowej (Piskunowicz 1990, 3).

2. Druga próba znalezienia modelu porozumienia polsko-sowieckiego 1943-1944

Z ocalałych żołnierzy oddziału „Kmicica” powstał oddział pod dowództwem rtm. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszko”, przysłanego z Komendy Okręgu Wileńskiego. We wrześniu 1943 oddział liczył około 50 żołnierzy i 1 września 1943 r. miał potyczkę z sowieckim oddziałem, a następną – 11 września koło Niedroszli. Na początku października doszło do kolejnego starcia polsko-sowieckiego koło Niestaniszek, a 15 listopada we wsi Prycuty. Oddział „Łupaszki” starcia te rozstrzygał na swoją korzyść i stał się postrachem sowieckich partyzantów. 17 listopada 1943 sowieccy partyzanci rozrzucili, podpisane przez dowódcę Manochina, ulotki „Otwarty list do polskich partyzantów”, w którym nawoływali do zawarcia porozumienia i zaprzestania walk. Strona polska zgodziła się i 26 listopada 1943 we wsi Sauguciewo, na terenie postoju oddziału „Łupaszki”, odbyło się lokalne spotkanie polsko-sowieckie. Ze strony polskiej był zastępca dowódcy oddziału „Łupaszki” Czesław Kozłowski „Bohun”, a ze strony sowieckiej – komisarz B. Wołostnych od brygady im. Gastello oraz kpt. Monachow. „Bohun” oznajmił, że polscy partyzanci walczą z Niemcami oraz ich kolaborantami i nie są „samozwańcami”, jak to ujęto w otwartym liście, ale podlegają rozkazom rządu polskiego w Londynie. Na zapytanie B. Wołostnych: dlaczego polscy partyzanci walczą z sowieckimi oddziałami, „Bohun” odpowiedział, że sowieccy partyzanci wzięli do niewoli i zamordowali polskich żołnierzy z oddziału „Kmicica”. B. Wołostnych odrzekł, że nie trzeba oceniać tych wydarzeń powyżej wspólnej walki z Niemcami. „Bohun” zażądał zwrotu broni rozstrzelanych polskich żołnierzy, na co B. Wołostnych odpowiedział, że nastąpi to w formie symbolicznej. Strona polska domagała się zaprzestania grabieży i znęcania się nad ludnością cywilną przez sowieckie oddziały, z czym strona sowiecka się zgodziła. Na temat granic strony zgodziły

się, że o tym będą decydować rządy. W swej relacji strona sowiecka potwierdziła zawarcie rozejmu i dżentelmeńskiej umowy oraz to, że do następnej tury rozmów nie będą pierwsi otwierali ognia. Osiągnięty rozejm strona sowiecka wykorzystała do ściągnięcia w ten region większej liczby swoich oddziałów i grup (ANB, F. 4, Op 33a, T 487, O rozmowach przeprowadzonych między przedstawicielami brygady partyzanckiej im. Gastello i przedstawicielami dowództwa polskiej partyzanckiej brygady pułkownika „Łupaszką”, 63-68).

Latem 1943 r. dowództwo podziemia polskiego na Wileńszczyźnie otrzymało wytyczne z KG AK do rozmów z partyzantką sowiecką:

- a) współpraca z partyzantami sowieckimi możliwa jest tylko jako lokalne współdziałanie przeciwko wspólnemu wrogowi – Niemcom; b) partyzanci sowieccy traktować nas muszą jako wyłącznych i prawnych gospodarzy tych terenów, integralnej części Rzeczypospolitej; c) oddziały sowieckie muszą zachowywać się w Polsce jak w kraju sprzymierzonym i zaprzestać wszelkich wystąpień przeciwko obywatelom polskim; d) tylko w takiej płaszczyźnie może być mowa o wzajemnych świadczeniach w zakresie: – ostrzegania przed akcją niemiecką; – informowania o niemieckich oddziałach policji, żandarmerii i Gestapo (Armia Krajowa w dokumentach 1976, 94).

Druga tura rozmów odbyła się w 14 grudnia we wsi Syrowatki. Ze strony sowieckiej wzięli w niej udział B. Wołostnych, dowódca brygady kpt. Manochin, Maszerow, Monachow. Ze strony polskiej dowódca oddziału „Łupaszką” Z. Szendzielarz, „Bohun” Czesław Kozłowski, „Kanarek” Wiktor Wiącek. Strona sowiecka potwierdziła rozstrzelanie 30 (a nie 80) polskich partyzantów, gdyż, w sowieckiej opinii, dowództwo oddziału „Kmicica” zajęło antysowiecką postawę, jako przykład podając artykuł w „Niepodległości”, w którym Hitler i Stalin są w równym stopniu wrogami Polski. „Łupaszką” zaproponował trzy warianty zawarcia porozumienia: 1. Zachowanie obecnego stanu, który był trudny; 2. „Ustanowienie znośnych stosunków między partyzantką sowiecką i polską. A mianowicie, przestajemy strzelać jeden do drugiego i w ogóle nie przeszkadzamy – Wy nam, my Wam”. 3. „Zawarcie porozumienia o współdziałaniu według jednego planu byłoby najdogodniejsze dla dwóch stron. Jednak my nie możemy zawrzeć takiego porozumienia – może to zrobić nasze wyższe dowództwo”. Na zapytanie strony sowieckiej, co oznacza zwrot „nie przeszkadzać jeden drugiemu”, „Łupaszką” odpowiedział, że żadna strona nie powinna prowadzić pracy agitacyjnej skierowanej przeciw drugiej stronie, a według „Łupaszką” strona sowiecka w ulotkach stwierdza, że te tereny należą do Białoruskiej Sowieckiej Socjalistycznej Republiki. Dalej „Łupaszką” stwierdził, że w 1939 r. wojska sowieckie rozpoczęły wojnę przeciw Polsce i oderwały część jej terytorium w chwili, kiedy Polska prowadziła walkę z Niemcami. „My, polscy partyzanci, uważamy te tereny za terytorium Polski”. Nie zgodziła się z tym strona sowiecka i oznajmiła, że obecnie to jest terytorium Związku Sowieckiego, a w przyszłości na temat granic zdecydują rządy państw. Dlatego kpt. Manochin

domagał się informowania dowództwa sowieckiego o przebywaniu na tym terenie oddziałów polskich, podając czas i miejsce bazowania. „Łupaszo” odpowiedział na to, że jest to niemożliwe ze względów taktycznych. Strona sowiecka z tego spotkania zgłosiła następujące wnioski:

1) Centrum w Wilnie, które kieruje partyzantką polską, reprezentuje interesy rządu polskiego, przebywającego w Londynie, którego rząd sowiecki nie uznaje. [...] 3) Tylko nadzwyczajne działania Polaków przeciw Niemcom mogą kompensować teraz ich dalsze przebywanie na obrzeżach wilejskiego obwodu. [...] 6) W stosunku do legionistów i ich dowództwa prowadzić zewnątrznie przyjazną politykę i jednocześnie szykować na Polaków takie uderzenie, które zlikwiduje nie tylko ich siły zbrojne, ale i korzenie głębokiego podziemia, pamiętając o lekcji „Narocz”, gdzie tylko „postraszono” biało-Polaków, a ich organizacja zachowała się. [...]

22 grudnia 1943 roku Podpis Manochin, Wołosnych (ANB, F 4, Op 33a, T 487 Sprawozdanie o rozmowach z przedstawicielami Wileńskiego Centrum, dowodzącym na terytorium BSSR, tzw. polskimi partyzantami, 69-73).

Wnioski te pokazują, że rozmowy miały być wykorzystane w celu przygotowania uderzenia do likwidacji polskiego podziemia. Po drugiej turze rozmów nadal dochodziło do potyczek sowiecko-polskich. Dlatego też dowódca brygady im. Gastełło kpt. Manochin 25 grudnia 1943 napisał list „Do dowódcy podziemia polskiego w Wilnie działającego na terytorium wilejskiego obwodu BSSR” z propozycją kolejnego spotkania. 11 stycznia 1944 otrzymał odpowiedź od ppłk. A. Krzyżanowskiego:

Z przykrością muszę odpowiedzieć, że nie jestem w stanie (z przyczyn służbowych) przyjąć Pańskiej propozycji odnośnie naszego spotkania w jednym z folwarków „Dzierzynowo”, w dniu 16/I-44 o godz. 12 w dzień. Proponuję spotkanie 25 stycznia 1944 roku o godz. 11 w tymże rejonie pod warunkiem, że dokładne miejsce spotkania będzie podane Waszej stronie 24/I-44 w godzinach porannych przez naszych parlamentarzysty. Rozmowy pełnomocników mogą odbyć się tylko w rejonie naszego stacjonowania, przy czym Wasi pełnomocnicy mogą być eskortowani przez oddział nie większy niż 10 ludzi. Prócz tego w dniu pertraktacji, jak też dzień wcześniej i dzień później, tzn. 24, 25 i 26 stycznia 1944 roku Wasze oddziały nie mogą przeprowadzać żadnych ruchów, które mogłyby mieć charakter zbliżenia lub okrążenia rejonu, w którym będą przeprowadzane rozmowy pełnomocników. [...] Wszelkie naruszenia wyżej wymienionych warunków będą traktowane jako likwidacja warunków do rokowań (ANB, F 4, Op 33a, T 487, odpowiedź dla dowódcy partyzanckiej brygady im. Gastełło, działającej na terytorium województwa wileńskiego Rzeczypospolitej Polskiej, 75).

Trzecia tura rozmów, w której wziął udział komendant Okręgu Wileńskiego AK ppłk Aleksander Krzyżanowski, odbyła się 25 stycznia 1944 w Syrowatkach. Nie udało

się odnaleźć protokołu z tego spotkania. Według oceny kpt. Manochina spotkanie to nie dało żadnych wyników „i dać nie mogło, ponieważ nasza pozycja opierała się na stanowisku naszego rządu, a Polaków – na pozycji kliku Sosnkowskiego” (ANB, F 3500, Op 2, T 49, O sytuacji w rejonie oszmiańskim powiatu wilejskiego, 291). Ocena komendanta „Wilka” tych rozmów była inna. Według relacji J. Dobrzańskiego:

„Wilka” powrócił z tej narady bardzo zadowolony, gdyż uważał, że nastąpi nowy okres, który zapewni spokojną współpracę obu sił partyzanckich, a tym samym pozwoli, w obliczu zbliżającego się frontu, wyteńczyć wszystkie siły do walki ze wspólnym wrogiem – hitlerowcami (SPP, B I, Wpływ nr 3794, J. Dobrzański, Relacja dotycząca zorganizowania i działalności Biura Informacji i Propagandy Wileńskiego Okręgu AK, 100).

Strona sowiecka przed 25 stycznia podjęła decyzję o przeprowadzeniu akcji mającej na celu likwidację oddziału „Łupaszki”. W tym celu planowano wykorzystać rozmowy sowiecko-polskie, ale nie pozwoliły na to środki podjęte przez stronę polską. 30 stycznia 1944 r. dowództwo sowieckie skoncentrowało kilkanaście sowieckich oddziałów. Aby usprawiedliwić swe działania, wydano ulotkę do ludności lokalnej, oskarżając podziemie polskie o profaszystowskie nastawienie (ANB, F 4, Op 33a, T 487, Odezwa do ludności rejonów oszmiańskiego, smorgońskiego i świrskiego obwodu wilejskiego, 85-86). Atak sowieckich oddziałów liczących 700 ludzi nastąpił 2 lutego 1944 w miejscowości Radziusze, gdzie przebywał oddział „Łupaszki”. Potrafił on jednak odeprzeć sowiecki atak, przeprowić się przez rzekę Stracza i wycofać się z tego terenu. Manochin ocenił tę sowiecką akcję jako kompromitację (ANB, F 3500, Op 2, T 49, O sytuacji w rejonie oszmiańskim obwodu wilejskiego, 294).

3. Trzecia próba znalezienia modelu porozumienia polsko-sowieckiego w 1944 r.

Wiosną 1944 r. naczelne władze Podziemnego Państwa Polskiego i Komenda Główna AK podjęły decyzje odnośnie operacji „Burza”, która miała też na celu udokumentowanie przynależności wschodnich terenów II RP do państwa polskiego. Stawiało to polską stronę przed trudnym zadaniem modelu działań w momencie wkroczenia na tereny II RP wojsk sowieckich. Poprzednie próby znalezienia pewnego *modus vivendi* w relacjach polsko-sowieckich na Wileńszczyźnie nie dały pozytywnych wyników, gdyż strona sowiecka bezwzględnie wykorzystwała je do fizycznej likwidacji polskich oddziałów. 23 marca 1944 Komendant Główny AK podpisał rozkaz dotyczący przeprowadzenia „Burzy”. Oddziały AK miały wziąć czynny udział w wyzwoleniu kraju i przeprowadzić akcję „Burza” polegającą

na nękanii wycofujących się sił niemieckich, ale też miały ujawnić się wobec wkraczających wojsk sowieckich. Dowódca takiego oddziału miał wystąpić wobec wkraczających na teren Rzeczypospolitej wojsk sowieckich w roli gospodarza z następującym oświadczeniem:

„Na rozkaz rządu Rzeczypospolitej Polskiej zgłaszam się jako dowódca wojskowy z propozycją uzgodnienia współdziałania z wkraczającymi na teren Rzeczypospolitej Polskiej siłami zbrojnymi Sowietów, współdziałania w operacjach wojennych przeciwko wspólnemu wrogowi”. [...] W razie odrzucenia zgłoszonej przez dowódcę ujawnionego oddziału – propozycji uzgodnienia współdziałania z oddziałami sowieckimi broń należało zabezpieczyć, oddziały nasze rozwiązać, unikając konfliktów z armią sowiecką (Armia Krajowa w dokumentach 1976, 551-552).

Dowództwo Wileńskiego Okręgu AK opracowało plan „Burzy” i aby wyraźniej zademonstrować przynależność tych ziem do Polski, opracowało plan operacji „Ostra Brama” polegający na samodzielnym zdobyciu Wilna. 12 czerwca 1944 plan ten, mający cel militarny i polityczny, został zatwierdzony w Komendzie Głównej AK. W tej sprawie 25 czerwca 1944 „Wilk” podpisał rozkaz nr 1, w którym napisał:

3. Ze Związkiem Radzieckim Polska nigdy nie była i nie jest w stanie wojny. Naród polski i jego rząd w Londynie stanowczo odrzuca wszelkie pretensje do wschodnich ziem Rzeczypospolitej, zajętych przez Związek Sowiecki siłą w tragicznym dla nas wrześniu 1939 roku, kiedy Polska upadała pod ciosami pancernych hord Hitlera (Wasilewski | Christa | Sobolewski 1992, 44-46).

W końcu czerwca i na początku lipca 1944 r. żołnierze AK otrzymali legitymacje, które miały na celu ułatwienie nawiązania kontaktu z wkraczającą armią sowiecką. Legitymacje były antydatowane oraz numerowane bez określonej kolejności, dla ukrycia stanów liczbowych oddziałów (ZNO, 16644/II, T1-T3, Z. Brodzikowski, Legitymacja Żołnierzy AK, 41).

W okresie 1-6 lipca Okręg Wileński AK przeprowadził operację „Burza”, zaś 2 lipca wojska sowieckie wkroczyły na teren województwa wileńskiego w okolicach miasta Wilejka. W nocy z 6 na 7 lipca oddziały polskie uderzyły na garnizon niemiecki Wilna. O godz. 16.00 7 lipca podeszły pod Wilno wojska sowieckie, doszło do pierwszych spotkań – sowieccy żołnierze dziękowali żołnierzom AK za walkę. Tymczasem garnizon miejski AK potrafił zdobyć prawobrzeżną część Wilna i 8 lipca przejął władzę. Wtedy też do dowódcy dzielnicy Kalwaryjskiej kpt. Bolesława Zagórnego „Jana” zgłosiła się delegacja sowiecka z 97 dywizji w celu uzgodnienia wspólnych działań. Kapitan „Jan”, który powołał żandarmerię polową AK, został mianowany komendantem z jurysdykcją względem żołnierzy polskich i sowieckich. 13 lipca 1944 garnizon niemiecki został wyparty z Wilna i polscy żołnierze AK wywiesili biało-czerwony sztandar na wieży zamkowej. Żołnierze

sowieccy zerwali polską chorągiew i wywiesili swoją – czerwoną. Polacy nie dali za wygraną i wywiesili biało-czerwoną flagę, którą za kilka godzin Sowietci zamienili na czerwoną.

10 lipca 1944 r. komendant „Wilk” poinformował w depeszy radiowej naczelne władze państwa polskiego o nawiązaniu kontaktu z sowieckim dowódcą frontu, podając też, że stosunki są chwilowo dobre. W depeszy z 12 lipca komendant „Wilk” poinformował, że z przyczyn prestiżowych ujawnił się jako generał „Wilk” (na co otrzymał zgodę). 13 lipca podał – „Oceniam, że w ostatecznych zamiarach Rosji leży likwidacja naszych oddziałów” (SPP, 3.4.2., Awanse i odznaczenia, Depesza nr 202, L. dz. 13125). W okresie 10-15 lipca „Wilk” miał kilka spotkań ze stroną sowiecką, ale były to rozmowy z sowieckimi generałami, prawdopodobnie wojsk NKWD. 13 lipca 1944 zawarto wstępne porozumienie sowiecko-polskie na temat powołania korpusu polskiego w sile dwóch dywizji, które miało być zatwierdzone w Moskwie. Strona sowiecka poprosiła o przygotowanie dokumentacji polskiego korpusu do tego porozumienia, co zostało uczynione (SPP, B I., 4379/4 Rozkaz Komendy Okręgu organizowania Korpusu AK na podstawie porozumienia z dowództwem 3 Frontu Białoruskiego, 3-7). „Wilk” był zadowolony z osiągniętego wstępnego porozumienia. 17 lipca 1944 niespodziewanie został on zaproszony do dowódcy 3 Frontu Białoruskiego gen. I. Czerniachowskiego w celu, jak oświadczył sowiecki oficer łącznikowy, podpisania porozumienia. Po przybyciu „Wilk” poinformował gen. Czerniachowskiego, że szef sztabu mjr Teodor Cetys przedstawi dokumenty dotyczące Korpusu AK. Generał Czerniachowski stwierdził, „Nikokowo dogowora nie budiet, ja dołžen was razorużit” – wkroczyli sowieccy żołnierze z bronią gotową do strzału. „Wilk” na znak sprzeciwu dobitnie wypowiedział słowa „W imieniu Rzeczypospolitej protestuję”, zaś „Sław” wziął z wcześniej odpiętej kabury pistolet, ale w ostatniej chwili go nie wyciągnął, gdyż zrozumiał, że będzie oskarżony o próbę zabójstwa dowódcy frontu. Obaj zostali obezwładnieni i osadzeni w podziemiach tego budynku. W podobny sposób zostali oszukani i aresztowani dowódcy brygad wileńskich w miejscowości Bogusze, gdzie zostali zaproszeni w celu odebrania sowieckich odznaczeń. Wileńskie brygady i oddziały AK (około 6 tys. żołnierzy) skoncentrowały się w lasach Puszczy Rudnickiej, ale walki nie podjęły i złożyły broń, z wyjątkiem kilku oddziałów (Wołkonowski 1996, 277-279).

Wnioski

Polskie podziemie na Wileńszczyźnie podjęło trzy próby znalezienia porozumienia z sowieckim okupantem. Kwestia granic Polski po II wojnie światowej była kluczową przeszkodą dla porozumienia sowiecko-polskiego. Rząd polski na uchodźstwie nie potrafił utrzymać stosunków dyplomatycznych ze Związkiem Radzieckim w decydującym okresie, co utrudniło znalezienie lokalnego porozumienia podziemia

polskiego na Wileńszczyźnie z „sojuznikiem naszych sojuszników”. Dowództwo sowieckie w relacjach z podziemiem polskim na Wileńszczyźnie obłudnie wykorzystywało rozmowy sowiecko-polskie, aby osiągnąć swój cel – zniszczyć polskie podziemie.

Bibliografia

Opracowania

- BEDNARCZUK, L. I. (2007), *Od Naroczy do Niemna. Relacje partyzantów Kmicica-Łupaszk-Ronina Armii Krajowej na Wileńszczyźnie III.43-VII.44*, maszynopis.
- BOHDANOWICZ, J. | CHRISTA, O. (1989), *Życiorysy dowódców i kalendaria działalności brygad*. Gdańsk.
- HOLUB, C. (1991), *Okręg Poleski ZWZ-AK w latach 1939-1944. Zarys dziejów*. Warszawa.
- ŁUCZAJ, A. (1990), *Kronika Brygady „Kmicica”*. W: *Wileński Przekaz*. 1, 8-21.
- PASIERBSKA, H. (1993), *Ponary. Wileńska Golgota*. Sopot.
- PISKUNOWICZ, H. (1990), *Wykaz poległych żołnierzy Armii Krajowej Okręgu Wileńskiego w okresie 1943-1944*. Gdańsk.
- SZYŁEYKO, J. Z. (1992), *Lepsza strona czasu*. Londyn.
- TOMKIEWICZ, M. (2008), *Zbrodnia w Ponarach 1941-1944*. Warszawa.
- WARDZYŃSKA, M. (1996), *Mord popełniony latem 1943 r. przez partyzantów radzieckich na żołnierzach z oddziału „Kmicica”*. W: *Pamięć i Sprawiedliwość*. 39, 134-150.
- WASILEWSKI, A. | CHRISTA, O. | SOBOLEWSKI, H. (1992), *Recenzja „polskich” rozdziałów książki dra R. Koraba-Zebryka „Operacja Wileńska AK”*. Wileński Przekaz. Suplement. Gdańsk.
- WOŁKONOWSKI, J. (1996), *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej 1939-1945*. Warszawa.
- WOŁKONOWSKI, J. (2021), *Pierwszy partyzancki oddział „Kmicica” na Wileńszczyźnie*, W: Grott, O. | Perlakowski, A. (red.), *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej*. Kraków, 181-210.

Źródła drukowane

- Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, (1973), t. II, czerwiec 1941 – kwiecień 1943. Londyn.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, (1976), t. III, kwiecień 1943 – lipiec 1944. Londyn.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, (1989), t. VI, Uzupełnienia. Londyn.
- Monitor Polski* (1939), nr 213, Orędzie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 września 1939 roku. Paryż.
- Polskie Siły Zbrojne* (1986), *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 1, cz. 4. Londyn, Dyrektywa Naczelnego Wodza z dnia 17 września 1939 roku, 566-567.
- Zestawienie najważniejszych umów i porozumień międzynarodowych dotyczących stosunków pomiędzy Polską, Niemcami i Rosją Sowiecką w latach 1922-1939*, (2009), Kancelaria Senatu RP. Warszawa.

Źródła archiwalne

- Instytut Polski i Muzeum W. Sikorskiego w Londynie (IPSM)
- Sygn. PRM (Prezydium Rady Ministrów) 47, „Gwałty litewskie”, 31.
- Sygn. PRM (Prezydium Rady Ministrów) 87, Załącznik nr 2, 30.

- Archiwum Narodowe Białorusi (ANB) [Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ)]
Sygn. F. 4, Op 33a, T 488, Informacja o polskim legionie Kmicica, 188-190.
- Sygn. F. 4, Op 33a, T 487, O rozmowach przeprowadzonych między przedstawicielami brygady partyzanckiej im. Gastełło i przedstawicielami dowództwa polskiej partyzanckiej brygady pułkownika „Łupaszki”, 63-68.
- Sygn. F. 4, Op 33a, T 487, Sprawozdanie o rozmowach z przedstawicielami Wileńskiego Centrum, dowodzącym na terytorium BSSR, tak zwanymi polskimi partyzantami, 69-73.
- Sygn. F 4, Op 33a, T 487, Odpowiedź dla dowódcy partyzanckiej brygady im. Gastełło, działającej na terytorium województwa wileńskiego Rzeczypospolitej Polskiej, 75.
- Sygn. F 4, Op 33a, T 487, Odezwa do ludności rejonów oszmiańskiego, smorgońskiego i świrskiego obwodu wilejskiego, 85-86.
- Sygn. F 3500, Op 2, T 49, O sytuacji w rejonie oszmiańskim obwodu wilejskiego, 291-294.
- Studium Polski Podziemnej w Londynie (SPP)
Sygn. 3.1.1.2., Raport nr 1. O sytuacji społeczeństwa polskiego pod okupacją niemiecko-litewską na terenie Generalnego Okręgu Litwy (Ostland), 1-4.
- Sygn. 3.4.2., Awanse i odznaczenia, Depesza nr 202, L. dz. 13125.
- Sygn. B I, Wpływ nr 3794, J. Dobrzański, Relacja dotycząca zorganizowania i działalności Biura Informacji i Propagandy Wileńskiego Okręgu AK, 100.
- Sygn. B I, Wpływ nr 4379/4, Rozkaz Komendy Okręgu organizowania Korpusu AK na podstawie porozumienia z dowództwem 3 Frontu Białoruskiego, 3-7.
- Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN we Wrocławiu (ZNO)
Sygn. 16644/II, T1-T3, Z. Brodzikowski, Legitymacja żołnierzy AK, 41.

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

DOI: 10.31648/pw.9031

OLGA BIGUN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3977-3361>

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Християнські архетипи у творчості Тараса Шевченка

Christian archetypes in Taras Shevchenko's writings and paintings

ABSTRACT: The assimilation of Byzantine culture in the Slavic lands was accompanied by the exegesis of the New Testament and the formation of the phenomenal value of symbolic images, which were part of the literary and artistic consciousness of that time. The force field of Christian archetypes has preserved a long tradition in the Ukrainian literature. Christian archetypes of the Resurrection and the Crucifixion in Shevchenko's painting and literary work are studied with modern approaches to comparative literature and theological exegesis, taking into account artistic Christology, philosophical and aesthetic approach to art, and key ideas of archetypal interpretation. It is found out that, in Shevchenko's poetry, the archetypes of the Resurrection and the Crucifixion are manifested in a number of modifications, where resurrection / crucifixion has a symbolic meaning in the sense of the resurrection / crucifixion of Ukraine, the resurrection / crucifixion of the people, the resurrection / crucifixion of a lyrical hero, etc. In painting, Christian archetypes are directly related to the transmission of the New Testament history.

KEYWORDS: Comparative Literature Studies, Old Kievan Literature, reception, plot, aesthetics, archetype, intertextuality, Taras Shevchenko

Вступ

Дослідження культурного впливу Візантії на київські землі вже понад два століття, змінюючи та залучаючи все нові підходи та стратегії, займають важливе місце у працях вітчизняних та зарубіжних учених (Averincev 2006; Vychkov 1999; Domanovs'kyu 2011; Esaulov 2004; Zhivov 2002; Lidov 2020; Likhachev 1987; Lotman 1992; Pilip'yuk 2012; Uspenskiy 1996; Obolensky 1971 та ін.). На думку О. Лідова, праці, пов'язані з візантійською тематикою, стикаються сьогодні з певними труднощами, адже методологія, розроблена західною наукою в рамках позитивістичних тенденцій, нерідко виявляється неефективною у спробах з'ясувати механізми метафорики візантійської свідомості, що спирається на "принцип іконічного, ключового для розуміння мистецького, де художній образ бачився не декларацією чи ілюстрацією, а посередником, що поєднує земне та небесне" (Lidov 2012, 92). Поряд з уже відомими студіями візантійсько-українського діалогу на дослідницьку увагу

заслуговує христологічна естетика, яка через візантійську та давньокиївську літературу унаслідок рецепції/традиції знайшла своє втілення у малярстві та поезії Тараса Шевченка.

1. Візантійська традиція на київських землях: процеси культурної взаємодії

Досліджуючи взаємозв'язки Візантії та Русі | України, науковці означають їх як вплив, трансплантацію, мімесис, діалог тощо. Діапазон цих категорій засвідчує ключові моменти культурної взаємодії, проте це лише робоча термінологія, пропущена крізь фільтр нових концепцій. Наприклад, Ю. Лотман розглядає вплив візантійської культури в межах діалогу, що вкладається у двоетапну схему. У першій фазі спостерігається почергова активність інформуючої та приймаючої сторони. У той час, коли один з учасників діалогу здійснює передачу певних текстів, інший зберігає паузу і знаходиться на прийомі. На наступному етапі розробляється мова спілкування. Спочатку – це односторонній потік текстів, які відкладаються у пам'яті приймаючої сторони, причому пам'ять на цьому етапі фіксує тексти чужою, незрозумілою мовою. Потім спостерігається опанування і вільне користування чужою мовою, засвоєння правил творення чужих текстів і формування за цими правилами аналогічних. Тоді настає критичний момент, коли чужа традиція трансформується на основі виключного семіотичного субстрату “приймаючої” сторони. Чуже стає своїм унаслідок трансформації і навіть докорінної зміни свого первісного вигляду (Lotman 1992, 122). Ця концепція Ю. Лотмана перегукується з теорією “зустрічних течій” О. Веселовського, згідно з якою запозичення передбачає спільність психічних процесів, коли в того, хто запозичує, виникає “схожий напрям думок, аналогічні образи й фантазії” (Veselovskiy 1889, 117). Східноєвропейські спільноти не переймали візантійську модель огульно, вважає Д. Оболенський, у кожному окремому випадку ця модель пристосовувалася своїми новими периферійними ареалами до місцевих потреб і умов за допомогою відбору, у процесі якого різні її елементи або приймалися, або відкидалися, або трансформувалися (Obolensky 1971, 296).

У візантійсько-київських взаєминах можна увиразнити такі явища генетико-контактних зв'язків, як рецепція (адаптація запозиченого матеріалу, його переосмислення у новому національно-культурному середовищі, творче перетворення і засвоєння) та міжлітературна комунікація (діалог національних письменств і загалом культур). Однак, поняття “діалогу” аж ніяк не покриває того складного процесу відбору і трансформації, який відбувається при рецепції елементів візантійської культури та їх освоєнні новою системою. У зіставленні київської та візантійської культур важить

поєднання двох ракурсів – погляду з Візантії і погляду з Києва. Погляд з Візантії визначає, що саме з візантійської культури засвоювалося на Русі; погляд з Києва вирішує проблему того, у яку нову систему перетворилися елементи візантійського походження і якими були принципи функціонування цієї системи (Zhivov 2002, 74).

Візантійська культура має гетерогенну природу, у якій поєднано дві візантійські традиції – світську і духовну, або аскетичну і гуманістичну. Це ніби корені двох культур, у яких поєднуються елементи християнської та античної спадщини, але поєднуються по-різному і в різній пропорції (*ibidem*). Безсумнівно, що в першу чергу в Київську Русь переходила традиція духовна, аскетична, оскільки “поширення християнства серед варварів уявлялося найважливішим завданням” (*ibidem*, 78).

2. Рецепція христологічної естетики та християнських архетипів

Як відомо, основна специфіка візантійської культури полягає в тому, що тут проблема екзегези Святого Письма викристалізувала феноменальну цінність символічних образів, якими наповнювалася тогочасна літературно-мистецька свідомість на теренах і світської, і сакральної творчості. У Новому Завіті не сформульовані основні естетичні категорії, проте тут присутній сам дух нової християнської естетики – увесь естетичний всесвіт сконцентрований довкола постаті Ісуса Христа. Христологічна естетика має дві складові: теоретичну (богословсько-естетичні ідеї щодо особи, діяння, місії Ісуса Христа через призму естетичних уявлень) та прикладну (твори мистецтва, у яких за допомогою засобів виразності автори передають власне бачення Ісуса як Спасителя світу).

Христологічна естетика Шевченка вивчена недостатньо, однак характеризується відсутністю застиглих категорій, догм, обрядів. Натомість показовою є творча сукупність поглядів, зосереджених на пошуках істини між протилежними твердженнями, що спираються на визначення “непорочних вічних істин”, незмінних законів та цінностей, які творять внутрішню структуру шляху (життя), але ні за ким, окрім самого Бога (внутрішнього світобачення), не визнається їхнє знання (Plyushch 1997, 97). Власне, це дає підстави говорити про апофатичний метод у діалектиці Шевченкових богошукань, що проявився в апофетичній методі ідіостилю (див.: Bigun 2020, 247-249). Апофетичний метод світосприйняття Шевченка, вважає В. Пахаренко, тісно пов’язаний з архетипним мисленням у його ідіостилю та за природою своєю відкритий трансцендентному (Pakharenko 2014, 97). Звідси – присутність християнських архетипів у Шевченковій творчості.

На відміну від концепції К.-Г. Юнга, християнські архетипи тлумачаться не як загальні моделі несвідомого, а як трансісторичні колективні уявлення, що формуються і набувають смислів у тому чи тому типі культури (Esaulov 2004, 24). Ці архетипи зазвичай пов'язані з євангельськими інтерпретаціями життя та смерті Ісуса Христа. Такими є: архетипи Різдва, Преображення, Стрітення, Воскресіння (див.: Kozina 2012). Так, архетип Воскресіння є тісно пов'язаний з традиціями східної християнської Церкви та вважається домінуючим у літературах, що розвиваються у силовому полі православної традиції, адже для православного обряду святкування Великодня є головним святом не тільки в конфесійній площині, але й загальнокультурній. Натомість у католицькій традиції акцентується Різдво Месії. У цих архетипах С. Аверінцев вирізняє два наріжних поняття – матричні можливості архетипа, що дають “владу над розумом”, та багаторівнева структура архетипа, яка визначає розвиток від простого до складного (Averincev 1970, 125). Важливими для осмислення християнського архетипа є тези І. Смирнова про те, що архетипи – це не психологічна, а логіко-смилова основа літературної творчості, в якій проглядається інтертекстуальна лінія розвитку (Smirnov 1995, 58).

2.1. Архетип Воскресіння

На прикладах творів киеворуської літератури І. Єсаулов пояснює активне функціонування архетипу Воскресіння, який є домінуючим на той час фактором христоцентичності. До того ж, у цьому архетипі реалізуються ідеї перемоги над смертю як необхідний і логічний наслідок внутрішнього духовного розвитку. Особливо підкреслюється уявлення про “логічність” чуда, дарованого Христом і його специфіка, що передбачає у Воскресінні “завершення” шляху до досконалості, а не як “логічний” кінець воцерковленого життя людини (Esaulov 2004, 36). Важливою складовою цього архетипу є позитивна емоційна спрямованість, що закорінена у

радісне світовідчуття перших століть давньоруської культури, яка під впливом нового духовного досвіду розгортала до безконечності географічні, історичні, соціальні, духовні горизонти, усвідомлюючи себе метою і вінцем творіння, образом самого Творця (Vuchkov 1999, 33).

Ось як ігумен Даниїл пише про духовну радість, яку він відчув на Великдень під час сходження Благодатного Вогню на Гроб Господень:

Така бо радость не можетъ быти челоуѣку, ака же радость бываетъ тогда всякому християнину, видѣвши свѣтъ божий святой. Иже бо не видѣвъ тоа радости въ тѣ день, то не иметъ вѣры сказающим о всемъ том видѣнии; обаче мудрии и вѣрнии челоуѣци велми вѣруютъ и вѣсласть послушаютъ сказанія сего и истины сеа и о мѣстѣх сих святыхъ (Likhachev 1997, 133).

“Пасхальність” притаманна і для творів Т. Шевченка. Згадаймо хоча б: “І світ Божий як Великдень, // І люди як люди” (“На вічну пам’ять Котляревському”) (I, 90). Цей національно-специфічний “оптимістичний онтологізм” свідчить про продовження традицій давньоруської ранньопатристично-гетеродоксійної ідеї загального апокатарсису як остаточного відновлення первісної чистоти/безгріховності всього суцього (Kotovs’ka 2008, 11). Тому забарвлення емоційно-естетичної складової “пасхального архетипу” і в давньоруській літературі, і в Шевченкових творах близьке до духовної радості.

При детальному розгляді Шевченкових рядків поезії “На вічну пам’ять Котляревському” (1838) проступає Великодня християнська містика, закорінена у візантійські традиції як літургійні, так і мистецькі, де “Великдень інтерпретувався як свято освячення усього суцього, весна як природно-космічна притча про оновлення природи людини” (Averincev 2006, 419). Наприклад, чіткі аналогії символу весни-Великодня зустрічаються у проповідях Кирила Туровського (“Слово в новую Недѣлю по Пасцѣ”):

Ныня солнце красуясь к высотѣ всходитъ и радуясь землю огрѣваетъ, въезде бо нам от гроба праведное солнце Христос и вся вѣрующая ему спасаетъ. Ныня луна с вышняго съступивши степени, болшему свѣтилу честь подаваетъ; уже ветхый закон, по писанію, с суботами преста и пророкы Христову закону с недѣлю честь подаетъ. Ныня зима грѣховная покаяніемъ престала есть и лед невѣрія богорозуміемъ растаяся; зима убо языческаго кумирслуженія апостольскимъ ученіемъ и Христовою вѣрою престала есть, лед же Фомина невѣрія показаніемъ Христов ребр растаяся. Днесъ весна красується, оживляючи земное естество; бурній вѣтри, тихо повѣвающе, плоды гобъзуютъ и земля сѣмена питающе зеленую траву ражаетъ. Весна убо красная вѣра есть Христова, яже крещеніемъ поражаетъ чловѣчское покыестество (цит. за: Kalajdovich 1821).

Символіка Воскресіння у Шевченковій поезії має широке поле для втілення авторських інтерпретацій. Найперше, Шевченко використовує сюжет Воскресіння як безпосередню трансляцію історії Нового завіту, а вже потім послуговується низкою модифікацій, де ідея Воскресіння має символічний зміст у сенсі “воскресіння України”, “воскресіння народу” тощо. До того ж, мотив “воскресіння” ліричного героя, що проводиться алюзивно, як правило, має ознаки проектування подій Новозавітної історії: “Воскресну я! // [...] // Воскресну нині! Ради їх, // Людей закованих моїх, // Убогих, нищих... Возвеличу // Малих отих рабов німих! // Я на сторожі коло їх // Поставлю слово” (“Подражаніє 11 псалму”) (II, 281).

Шевченко використовує християнський сюжет Воскресіння в однойменному сепійному ескізі (1853?). Вважають, що то була спроба запрестольного образу для гарнізонної церкви Новопетровського укріплення. Так, у листі Шевченка до А. Лизогуба від 16.07.1852 р. йдеться:

Дожидаем в укрепление нонешнего лета корпусного командира. Думаю просить, чтобы позволил мне в здешнюю церковь безмездно написать запрестольный образ во имя Воскресения Христова. Не знаю, что будет. Великой бы радостью подарил меня, если бы позволил, вот уже шестой год как я кисти и не видал (VI, 63).

Однак, цей задум так і не був втілений в життя, оскільки не отримав схвалення у дивізійного начальства.

Варто зауважити, що для запрестольного образу православного храму, присвяченому “пасхальній тематиці”, яка завжди була центральною у вченні східної Церкви, Шевченко використовує західний канон зображення цієї події. Композиція картини зосереджена на моменті воскресіння Ісуса. Автор зводить кількість статистів до мінімуму – тільки фігури Христа, Ангела та двох воїнів. Імовірно, так Шевченко візуально передає рядки Євангелія від Матея:

И ось великий зчинився землетрус, – ангел бо Господній зійшов із неба, приступив, відкотив камінь і сів на ньому. Вигляд його був неначе блискавиця, а одежа, як сніг біла. Зі страху перед ним сторожа затремтіла й стала, неначе змертвіла (Мт. 28: 2-4).

Однак, згідно із східною екзегезою головний акцент припадає не на сам момент Воскресіння – коли Христос встає із гробу, – але його “Зішестя в ад”, що є Таїнством Великої Суботи. Тому, за візантійським іконографічним канонем Воскресіння Христове зображалось як “Зішестя в ад”, адже саме цей сюжет найдостовірніше відповідав Священному Писанню. Дослідники української іконографії зауважують, що з кінця XVI ст. під впливом західноєвропейського мистецтва поряд з канонем “Зішестя в ад” окремим сюжетом розвивається зображення Христа в момент, коли Він встає з гробу. Такі ікони так само підписували як “Воскресіння Господнє”. З XVII-XVIII ст. тематика “Зішестя Спасителя в ад” була поширеною також у європейському мистецтві, однак тут конкретною подією Воскресіння вважали зображення Христа, який урочисто стоїть над гробом, оскільки латинські трактування події “Зішестя в ад” позбавлені того богословського змісту, що був вкладений у візантійській іконографії (Fedak-Gelitovich 2012).

Чому ж, утілюючи одну з цільних ідей православної Церкви, Шевченко послуговується католицьким канонем? Можливо, подібні ікони він міг бачити у рідних краях, де через західний культурний вплив культивувався подібний сюжет, з іншого боку позначився вплив школи К. Брюллова, орієнтований на західні релігійні моделі. Імовірно, за Шевченковою екзегетичною “еклектикою” проступає християнський поліфонізм. Зрештою, зосередження на якомусь із християнських сюжетів не є єдиним культуротворчим фактором, проте є домінантним на субдомінантному фоні, “саме тому відбувається

акцентування тих чи інших моментів, а не стверджується їх присутність чи відсутність в християнській цивілізації” (Esaulov 2004, 22).

2.2. Архетип Розп'яття

Відомо про інший Шевченків ескіз – “Розп'яття” (1850), який начебто був начерком запрестольного образу для Оренбурзького костелу, про що йдеться у листі до Варвари Репніної від 07.03.1850 р.:

Я предлагаю здешней католической церкви написать запрестольный образ (без всякой цены и уговору), изображающей смерть спасителя нашего, повешенного между двумя разбойниками, но ксёндз не соглашается молится между разбойниками! Что делать! Поневоле находишь сходство между 19 и 12-м веком! (VI, 53).

У Шевченковому “Розп'ятті” упадає у вічі акцент на темі “страждань Христових”, яку часто використовували європейські художники. Однак, при більш докладному підході з'ясовується, що на відміну від інших майстрів, які зверталися до цього євангельського сюжету (К. Брюлов, С. Вуе, Г. Доре, Ель Греко, А. Караччі, Х. Рембрандт, П. Рубенс), робота Шевченка вирізняється зміщенням акцентів з фізичного страждання на ідею збереження Божої подоби у важких життєвих випробуваннях. Причиною цього, найімовірніше, є відмінності екзегетики Розп'яття у західній та східній патристиці, що проєктуються на іконографічний канон: “Згідно з візантійською традицією святих зображають не як природну людину, а, наскільки це можливо земними засобами, – людину преображену, таку, якою вона є в Божій присутності” (Крекховец'куу 2000, 46). У цьому акцентуванні на “преображенні людини” проглядає орієнтація Т. Шевченка на візантійські закони іконографії.

Християнський архетип Розп'яття проєктується і на літературні твори Шевченка. Є. Нахлік вирізняє тут ті ж модифікації, що і в архетипі Воскресіння, а саме: символічне розпінання України (“Це той перший, що розпинав // Нашу Україну” (Сон (Комедія) (I, 275); “Доборолась Україна // До самого краю. // Гірше ляха свої діти // Її розпинають” (I мертвим, і живим..) (I, 350); розпінання рідного народу, його героїв, мучеників, пророків (“Щоб ви розпитали // Мучеників, кого, коли // За що розпинали!” (I мертвим, і живим..) (I, 351); “Нехай пророка побиває, / Нехай усіх нас розпинає, // Уже внучата зачались...” (Неофіти) (II, 255); наближення ліричного героя до міфеми Христа (“Хоч доведеться розп'ястись! // А я таки мережать буду // Тихенько білії листи” (Лічу в неволі дні і ночі..) (II, 210); “І де я в світі заховаюсь? // Щодень пілати розпинають...” (Колись, дурною головою..) (II, 307), яке “поет проводить доволі делікатно, опосередковано, лише у тексті перегукуючись із безпосереднім євангельським топосом розпінання” (Nakhlik 2003, 178).

На засланні архетип Розп'яття стає частиною філософсько-поетичного мислення Шевченка, він “ідентифікує себе з богообраним страдником, покараним із Божої ласки” (Нахлік 2003, 340). У листах того періоду, згодом у “Щоденнику” закарбовано відверті зізнання, у яких Шевченко осмислює шлях “наслідування Христа”. Відомо, що у цей період поет перебував під безпосереднім впливом книги “Наслідування Христа” Томи Кемпійського, у якій викладено католицьку версію сотеріології. Однак Шевченкові була добре відома і східнохристиянська версія “наслідування Христа” – “страстотерпство”, поширене у давньокиївській житійній літературі.

Були відомі поету і твори Петра Могили, принаймні, свідчення про уважне читання Требника авторства митрополита знаходимо у записі “Щоденника”, де Шевченко проводить доволі серйозне зіставлення Требника у редакції 1646 р. та найновішого Требника Російської православної Церкви:

В требнике Петра Могилы есть молитва, освящающая нареченное или крестовое братство. В новейшем требнике эта истинно христианская молитва заменена молитвою о изгнании нечистого духа из одержимого сей мнимой болезнию и о очищении посуды, оскверненной мышью. Это даже и не языческие молитвы. Богомудрые пастыри церкви к девятнадцатому веку стараются привить двенадцатый век. Поздненько спохватились (V, 57).

Важливе місце у богословському доробку Петра Могили займають сотеріологічні концепції, визначальною рисою яких є символіка страждання та спасительної місії Ісуса Христа. Ця символіка поєднувала у собі практично-моральні аспекти християнської догматики, оскільки мотиви “жертвності”, “мучеництва”, “подвигу” ставали практичною реалізацією ідей “наслідування Христа”. Означені мотиви були, очевидно, наслідками типологічної, акомодативної та тропологічної інтерпретації євангельського тексту (Golovashchenko 2003, 74). До того ж, ідеї терпіння як засади спасіння у святоотецькій традиції (Василій Великий, Йоан Златоуст, Симеон Метафраст, Йоан Дамаскін) та у ранньохристиянських мартиріях мали безпосереднє відношення до формування ідеалів “страстотерпства”/мучеництва в києворуському християнстві.

Безперечно, що Петро Могила розвивав ідею “наслідування”, беручи за основу східнохристиянську традицію. Однак, тодішнє культурно-конфесійне співіснування православ'я, католицизму і протестантизму на українських теренах вимагало досконалого знання і східної, і західної богословської думки. Зокрема, дослідники припускають знайомство Петра Могили з працею Фоми Кемпійського у грецькому перекладі, виданому у Франкфурті-на-Майні у 1624 р. (Nichuk 1997, 29). Проте, у своїх розмислах над “наслідуванням Христа”, докладно розвинутих у таких творах, як “Книга души, нарицаемое золото...”

(1623?), проповіді “Крест Христа Спасителя и каждого человека...” (1632) богослов більше спирається на коментарі Євангелій, зокрема від Луки та Марка, використовує посилання на Йоана Златоуста. Петро Могила вибудовує своєрідний тріадний комплекс шляху-наслідування, де перший спосіб – це смирення, другий – відмова від “пожадливостей” світу, третя – відвага “йти за Христом”, не зважаючи на перешкоди (Golovashchenko 2003, 76-77).

Аналізуючи світоглядні переконання Шевченка періоду заслання та після нього, можна з упевненістю твердити про осмислення ним шляху “наслідування Христа”. У якусь хвилину поет відчуває себе “безукоризненным християнином”, сприймаючи з покірною задоволеністю заслання як Божу кару за котрісь гріхи, про що пише у листі до А. Толстої від 9 січня 1857 р.:

Теперь и только теперь я вполне уверовал в слово: “Любя наказую вы”. Теперь только молюся я и благодарю Его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное больное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня, как любить врагов и ненавидящих нас. А этому не научит никакая школа, кроме тяжелой школы испытания и продолжительной беседы с самим собою. Я теперь чувствую себя если не совершенным, то, по крайней мере, безукоризненным христианином. Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни (VI, 119).

Важливо, що акценти у христології Шевченка проступають саме на ідеї любові та милосерді Христа до людини, про що свідчать і вже згадуваний промовистий епіграф до послання “І мертвим, і живим...” (І Ів. 4:20), і сюжетні перипетії “Москалевої криниці”, що відбуваються, на думку Л. Плюща, “в напрямі провідної ідеї Томи Кемпійського й Максима Сповідника про наслідування Христа-людинолюбця” (Plyushch 2001, 248), і особисті кроки до Христових заповідей всепрощення, зроблені поетом у неволі: “Забудем и простим темных мучителей наших, как простил Милосердый Человеколюбец своих жестоких распинателей” (VI, 53). Зосередження на постаті Ісуса Христа засвідчує тяжіння до христологічних доміант у світоглядних засадах Шевченка, домінування антроподицеї та теодицеї, широко прикладених у його літературних та малярських творах.

Висновки

Отже, христологічна естетика Шевченка характеризується використанням не тільки широкого кола біблійних образів та сюжетів, але й християнських архетипів, пов’язаних з євангельськими інтерпретаціями життя та смерті

Ісуса Христа. Відомо, що архетипи Воскресіння та Розп'яття є тісно пов'язані з традиціями східної християнської Церкви та вважаються домінуючими в літературах, що розвиваються в силовому полі православної традиції. У поезії Шевченка архетипи Воскресіння та Розп'яття є не тільки основою євангельського сюжету, але й оприявнюються у низці модифікацій, де воскресіння/розп'яття має символічний зміст у сенсі воскресіння/розп'яття України, воскресіння/розп'яття народу, його окремих представників, воскресіння/розп'яття ліричного героя тощо. У малярстві християнські архетипи Воскресіння та Розп'яття безпосередньо пов'язані з трансляцією історії Нового Завіту.

Бібліографія

- АВЕРИНЦЕВ, С. С. (1970), "Analeticheskaya psikhologiya" К.-Г. Юнга і закономірності творчеської фантазії. In: *Voprosy filosofii*. 3, 113-143. [Аверинцев, С. С. (1970), "Аналитическая психология" К.-Г. Юнга и закономерности творческой фантазии. В: *Вопросы философии*. 3, 113-143.]
- АВЕРИНЦЕВ, С. С. (2006), *Chelovek. Istoriya. Vest'*. Kyiv. [Аверинцев, С. С. (2006), *Человек. История. Весть*. Київ.]
- БИГУН, О. (2020), *Khrystyans'kyu kordotsentryzm Tarasa Shevchenka*. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 11/1, 241-250. [Бігун, О. (2020), *Християнський кордоцентризм Тараса Шевченка*. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 11/1, 241-250.]
- БЫЧКОВ, В. (1999), *2000 let khristanskoj kul'tury: sub specie aethetica*. Т. 2. Moskva | Sankt-Peterburg. [Бычков, В. (1999), *2000 лет христианской культуры: sub specie aethetica*. Т. 2. Москва | Санкт-Петербург.]
- ДОМАНОВСЬКИЙ, А. Н. (2011), *Что my знаем о Vizantii*. In: *Visnyk Kharkivs'kogo natsional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina*. 44, 246-257. [Домановский, А. Н. (2011), *Что знаем мы о Византии*. В: *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 44, 246-257.]
- ЕСАУЛОВ, И. А. (2004), *Paskhal'nost' russkoj slovesnosti*. Moskva. [Есаулов, И. А. (2004), *Пасхальность русской словесности*. Москва.]
- ФЕДАК-ГЕЛИТОВИЧ, М. "Voskresinnya Gospodne" ("Zishestya v ad") v ukrayins'kiy ikonografii. In: http://risu.org.ua/ua/index/spiritual_culture/icon/holyday_iconografy/icon_resurrection/47771 (accessed: 12.07.2021). [Федак-Гелитович, М. (2012), "Воскресіння Господне" ("Зішестя в ад") в українській іконографії.]
- ГОЛОВАШЧЕНКО, С. І. (2003), "Образ Khrysta" v bogoslovs'ko-katekhytychniy, liturgiyinyi ta moralistychniy tvorchosti Petra Mogyly. In: *Gorskiy, B. S. (red.), Obraz Khrysta" v ukrayins'kiy kulturi*. Kyiv, 72-89. [Головащенко, С. І. (2003), "Образ Христа" в богословсько-катехитичній, літургійній та моралістичній творчості Петра Могили. В: *Горський, В. С. (ред.), Образ Христа в українській культурі*. Київ, 72-89.]
- КАЛАЙДОВИЧ, К. Ф. (1821), *Pamyatniki russkoj slovesnosti*. Moskva. In: <http://litopys.org.ua/biletso/bilo03.htm> (accessed: 12.07.2021). [Калайдович, К. Ф. (1821), *Памятники русской словесности XII века*. Москва.]
- КОТОВСЬКА, О. П. (2008), *Dialog yak metod poshuku istyny v ukrayins'kiy filosofs'kiy tradytsii [avtoreferat dysertatsii]*. L'viv. [Котовська, О. П. (2008), *Діалог як метод пошуку істини в українській філософській традиції [автореферат дисертації]*. Львів.]
- КОЗИНА, Т. Н. (2012), *Christianskie arkhetypy v russkoj mental'nosti (na material khudozhestvenno-literaturnoy praktiki rubezha1990–2000-kh godov)* [dissertatsyya]. Saransk. [Козина, Т. Н.

- (2012), Христианские архетипы в русской ментальности (на материале художественно-литературной практики рубежа 1990–2000-х годов) [диссертация]. Саранск.]
- КРЕКНОВЕЦЬКYY, Ya. (2000), Bogoslovya ta dukhovnist ikony. L'viv. [Креховецкий, Я. (2000), Богослов'я та духовність ікони. Львів.]
- LIDOV, A. M. (2012), Ikona i ikonicheskoye v sakral'nom prostranstve. In: Lepakhin, V. V. (red.), Ikona v russkoy slovesnosti i kul'ture. Moskva. [Лидов, А. М. (2012), Икона и иконическое в сакральном пространстве. В: Лепахин, В. В. (ред.), Икона в русской словесности и культуре. Москва, 83-108.]
- LICHACHEV, D. S. (1987), Izbrannye raboty. T. 3. Leningrad. [Лихачев, Д. С. (1987), Избранные работы. Т. 3. Ленинград.]
- LICHACHEV, D. S. (red.) (1987), Biblioteka literury Drevney Rusi. T. 4. Sankt-Peterburg. [Лихачев, Д. С. (ред.) (1987), Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4. Санкт-Петербург.]
- LOTMAN, Yu. M. (1992), Izbrannye stat'i. T. 1. Tallin. [Лотман, Ю. М. (1992), Избранные статьи. Т. 1. Таллин.]
- NAKHLIK, E. K. (2003), Dolia – Los – Sud'ba: Shevchenko i pol's'ki ta rosiys'ki romantyky. L'viv. [Нахлік, Є. К. (2003), Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. Львів.]
- NICHUK, V. M. (1997), Petro Mogyła v dukhovniy istorii Ukrayiny. Kyiv. [Нічук, В. М. (1997), Петро Могила в духовній історії України. Київ.]
- OVOLENSKY, D. (1971), The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500 – 1453. New York.
- PAKHARENKO, V. (2014), Apofatichna metoda v idiostili Tarasa Shevchenka. In: Shevchenkoznavchi studii. 17, 94-102. [Пахаренко, В. (2014), Апофатична метода в ідіостилі Тараса Шевченка. В: Шевченкознавчі студії. 17, 94-102.]
- PLYUSHCH, L. (1997), Khristians'ka filozofiya Shevchenka. In: Suchasnist'. 3, 96-101. [Плющ, Л. (1997), Християнська філософія Шевченка. В: Сучасність. 3, 96-101.]
- PLYUSHCH, L. (2001), Ekzod Tarasa Shevchenka: Navkolo "Moskalevoyi kryunytsi". Kyiv. [Плющ, Л. (2001), Екзод Тараса Шевченка: Навколо "Москалевої криниці". Київ.]
- PYLYPCHUK, O. (2012), Poetologichni paradygmy: Skhid – Zakhid. Kyiv. [Пилипчук, О. (2012), Поетологічні парадигми: Схід – Захід. Київ.]
- SMIRNOV, I. I. (1995), Porozhdenie interteksta. Elementy intertekstual'nogo analiza s primerami iz tvorчества B. L. Pasternaka. Sankt-Peterburg. [Смирнов, И. П. (1995), Порождение интертекста. Элементы интертекстуального анализа с примерами из творчества Б. Л. Пастернака. Санкт-Петербург.]
- SHEVCHENKO, T. G. (2003). Zibrannya tvoriv: v 6-ty tomakh. Kyiv. [Шевченко, Т. Г. (2003). Зібрання творів: у 6-ти томах. Київ.]
- USPENSKIY, F. I. (1996), Istoriya Vizantiyskoy imperii V-IX veka. Moskva. [Успенский, Ф. И. (1996), История Византийской империи V-IX века. Москва.]
- VESELOVSKIY, A. A. (1889), Razyskaniya v oblasti russkikh stikhov. In: Sbornik ORYAS AN. T. 16, 112-132. In: <https://www.prlib.ru/item/363765> (accessed: 14.06.2021). [Веселовский, А. А. (1889), Разыскания в области русских духовных стихов. В: Сборник ОРЯС АН. Т. 16, 112-132.]
- ZHIVOV, V. M. (2002), Razyskaniya i predistoriya russkoy kultury. Moskva. [Живов, В. М. (2002), Разыскания в области истории и предистории русской культуры. Москва.]

DOI: 10.31648/pw.9032

SŁAWOMIR SOBIERAJ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6332-692X>

Siedlce University of Natural Sciences and Humanities

TADEUSZ MICIŃSKI, TEATR POLSKI I POLACY W MOSKWIE W LATACH 1915-1918 (NA MARGINESIE WOJENNEJ PUBLICYSTYKI POETY)

**Tadeusz Miciński, Polish Theatre and Poles in Moscow in 1915-1918
(on the Margin of the Poet's Wartime Journalism)**

ABSTRACT: The article analyzes the cultural life of Poles in exile in Moscow during the First World War, based on the journalism of the Polish writer T. Miciński. The article focuses on issues related to theatre and national rebirth. The research uses historical and biographical methods. The article considers two main sources. Firstly, the article analyzes memoirs of people who lived in that period. Secondly, the article looks at Miciński's wartime journalistic texts. These texts include three of Miciński's articles previously unknown to researchers, which were published in 1916 in the Moscow daily paper "Gazeta Polska". The analysis has shown that Miciński's journalism contains a lot of information about theatrical culture, and his voice in the Russian press and meetings with theatre artists could have a significant impact on the evolution of the performing arts in interwar Poland.

KEYWORDS: Poles in Moscow, World War I, T. Miciński, journalism, theatre, drama

1. Odkrywanie publicystyki czasu wojny

Młoda Polska wydała wielu znakomitych twórców literatury. Jednym z jej najwybitniejszych przedstawicieli, obok Żeromskiego, Reymonta, Wyspiańskiego, Kasprowicza i Przybyszewskiego, był Tadeusz Miciński. To pisarz niezrozumiany przez współczesnych, bo przekraczający powszechnie przyjęte kanony sztuki słowa, podejmujący niezwykle tematy i łączący twórczość z życiem. Nastawiony na odkrywanie nowych dróg w sztuce i otaczającym go świecie, dążył do wprowadzania zmian, budowania pojęć i koncepcji modernizujących zastaną rzeczywistość oraz realizowania nowych idei. Był zatem niewątpliwie artystą nowoczesnym, o którym nie bez powodu Witkacy pisał, że jego dokonania stanowią „tygrysi skok w przyszłość” (Witkiewicz 1925, 3). Jednocześnie Miciński pielęgnował wartości uniwersalne, odwołując się do kultur dawnych i mniej znanych, przy czym dbał

również o utrzymanie tradycji polskich, będąc wielkim patriotą. Miał na uwadze sprawę odrodzenia Polski i bardzo często w swoich wypowiedziach poruszał kwestie narodowe.

Przez długie dziesięciolecia po tragicznej śmierci w 1918 r. autor *Xiędza Fausta* był niedoceniany przez polskich historyków literatury. Jednak w wyniku stopniowego odkrywania jego zapoznanej twórczości – m.in. dzięki zaangażowaniu takich badaczy jak T. Wróblewska i W. Gutowski – zmieniła się na korzyść ocena wkładu pisarza w naszą kulturę narodową. A jest to wkład niebagatelny i nie do przecenienia. Był przecież płodnym poetą, prozaikiem i dramaturgiem. Ponadto pozostawił po sobie ponad sto tekstów publicystycznych, o których istnieniu wcześniej mało kto wiedział. Ogłoszone w ostatnich latach – dzięki staraniom M. Bajki i J. Ławskiego – *Pisma rozproszone* (zawierające pierwsze trzy tomy esejów i publikacji prasowych), stanowią dowód na to, że marginalna, jak mogłoby się wydawać, działalność była równie ważna dla twórcy i odbiorców, czyli polskich czytelników. Ważna dla zrozumienia rozwoju artystycznego pisarza i jego ewolucji światopoglądowej, dająca przy tym pełniejszy obraz jego twórczości (Ławski 2019, 27) oraz otwierająca nowy etap w badaniach na późną spuścizną Micińskiego (Bajko 2019, 66). Ważna jako dokument epoki.

Niniejszy szkic także odwołuje się do publicystyki, wykorzystuje teksty ogłoszone w wymienionej wyżej edycji oraz inne, odnalezione w ostatnim czasie. Obszarem eksploracji literaturoznawczej są wypowiedzi poety ukazujące życie kulturalne kolonii polskiej w Moskwie w latach 1915-1918, ze szczególnym uwypukleniem jego związków z teatrem oraz idei regeneracji duchowej rodaków. Przebywał on w Moskwie od lata 1915 r. do początków 1918¹. Był współpracownikiem pism polskojęzycznych, ukazujących się w tym mieście: „Gazety Polskiej” i „Echa Polskiego”. Warto zaznaczyć, że artykuły prasowe Micińskiego z lat pobytu w Rosji były już wcześniej analizowane, jednak ze względu na trudną dostępność i nieznaną część ich treści wśród badaczy zajmowano się głównie aspektami politycznymi i jego uczestnictwem w organizacji armii polskiej na Wschodzie (Linkner 2015; Sobieraj 2016; Bajko 2017; Sobieraj 2021). Celem obecnych badań jest wykazanie zaangażowania pisarza w życie kulturalne emigracji w Rosji, co wcześniej pozostawało na marginesie zainteresowań historyków literatury.

¹ Tadeusz Miciński przebywał w Moskwie po ucieczce z Warszawy przed zbliżającymi się wojskami niemieckimi najprawdopodobniej od początku sierpnia 1915 do stycznia lub lutego 1918 r. W tym okresie wielokrotnie wyjeżdżał do Petersburga oraz począwszy od połowy 1917 współuczestniczył w tworzeniu polskich formacji wojskowych pod dowództwem gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego, występując wśród żołnierzy w roli oficera propagandowego, co wiązało się z koniecznością pobytu w miejscach stacjonowania oddziałów Korpusu na terenie Białorusi i Ukrainy (np. w Kijowie, Mohylewie i Bychowie).

2. Miciński i teatr polski w Moskwie

Mariaż poety i przewodnika narodu z teatrem jest silny i stały w jego twórczości oraz działalności społeczno-kulturalnej. Debiutował przecież Miciński utworem przeznaczonym do wystawienia na scenie jako współautor sztuki *Marcin Łuba* wraz z Sewerem – Ignacym Maciejowskim. Istotny dla polskiej kultury był wkład pisarza w rozwój dramatu, rozpoczynał od utworów naturalistycznych i ewoluował poprzez próby symboliczne ku formom bardziej nowoczesnym, preespresjonistycznym i „własnym” (Gutowski 2017, 109-110), w których wprowadzał na dużą skalę groteskowe i metateatralne chwytły. Ważne miejsce w kanonie literatury narodowej zajmują jego utwory takie jak: *Kniaź Patiomkin* i *W mrokach Złotego Pałacu, czyli Bazylissa Teofanu*.

Nie ulega też wątpliwości, że Miciński był człowiekiem teatru w pełnym tego słowa znaczeniu, nie tylko dramaturgiem. Dwie pierwsze recenzje teatralne opublikował jako początkujący pisarz już u schyłku XIX w., na progu kolejnego stulecia angażował się w życie teatralne Krakowa, popierał kandydaturę Wyspiańskiego na stanowisko dyrektora Teatru Miejskiego. Miał własne koncepcje, przedstawione najpierw w artykule *Teatr-Świątynia* z 1905 r., a później umieszczane jako autokomentarze do dramatów *Bazylissa Teofanu* i *Termopile polskie*. Już w 1906 r. nawiązał znajomość z Konstantym Stanisławskim w czasie gościnnych występów Moskiewskiego Teatru Artystycznego w Warszawie, a dwa lata później listownie proponował znakomitemu reżyserowi wystawienie swoich sztuk (Schiller 1965, 66, 332). Z czasem jednak nabrał dystansu do jego naturalistycznej teorii teatru, czemu dał wyraz w *Uwagach dla teatrów* umieszczonych na wstępie *Termopil polskich* (Miciński 1980, 8)². Pozostawał również w kontakcie z innym rosyjskim twórcą teatru, Wsiewołodem Meyerholdem³ oraz z wybitnymi postaciami polskiej sceny Arnoldem Szyfmanem i Juliuszem Osterwą⁴. Później w latach 1911-1913 poświęcił kilka pełnych zachwyty artykułów eksperymentom na scenie w Hellerau,

² Tu następujące sformułowanie: „Muzyka mroku i jasności stopniowanych, tęczyowy chromatyzm barw – słowem, koncert światła – zastąpi kosztowny naturalizm Stanisławskiego, a przewyższy w walorach Artyzmu”. Krytyczne spojrzenie na koncepcje Stanisławskiego mogło się ukształtować u schyłku I wojny światowej. Jak suponuje edytor dramatu, tekst *Uwag dla teatrów* jest bowiem późniejszy od jego fragmentów drukowanych w „Warowni” w 1916 r. i stanowi rozwinięcie oraz sprecyzowanie przemyśleń dotyczących poetyki utworu, które zostały wpisane w dialogi sceny piątej (Wróblewska 1980, 268).

³ O wpływie Meyerholda na kształt twórczości dramatycznej Micińskiego (a w zasadzie o wspólnych cechach ich koncepcji teatralnych) wzmiankuje S. Brzozowska, jednak nie przywołuje żadnych faktów poświadczających kontakt tych twórców (Brzozowska 2009, 126-128). Natomiast G. Campo podaje informację o spotkaniach grupy intelektualistów i młodych pisarzy, które odbywały się w salonie literackim Wiaczesława Iwanowa. Brali w nich udział m.in. Miciński i Meyerhold (Campo 2022, 110).

⁴ Osterwa we wspomnieniach z końca lat 30. XX w. wymieniał Micińskiego jako jednego ze „znajomych z Warszawy”, którzy podzielili z nim los polskich wygnańców na brukach Moskwy w 1916 r. (Osterwa 1938, 359).

które odbywały się w funkcjonującym tam Instytucie Emila Jaques'a-Dalcroze'a, m.in. przy udziale wybitnego teoretyka i reformatora teatru, Adolfa Appii (Miciński 2018a, 324). Miciński omawiał przedstawienia dzieł Paula Claudela i Christopha Glucka. Fascynowała go „architektura teatralna, urządzenia świetlne” (Sławińska 1979, 303-304) oraz idea monumentalnego nowoczesnego teatru, „świątyni dla współczesnych Ajschylosów”, wdrażana w życie przez jednego ze współtwórców miasta-ogrodu, Wolfa Dohna (Miciński 2018b, 700-702).

W latach 1913-1915 Miciński brał udział jako dyskutant w spotkaniach Sekcji Teatralnej Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich, w których uczestniczyli także m.in. Osterwa, Michał Tarasiewicz i Mieczysław Limanowski (Osiński 1994, 11, 97)⁵ – wielki pasjonat i znawca teatru, krytyk teatralny oraz dramaturg. Ich drogi zejdą się ponownie na wygnaniu w Rosji.

Również w okresie pierwszej wojny światowej, kiedy w latach 1915-1918 ściśle związał się ze środowiskiem emigrantów skupionych wokół Komitetu Polskiego w Moskwie⁶ i Stowarzyszenia „Dom Polski”, Miciński nie wyzbył się swojego wcześniejszego zamiłowania do sztuki teatralnej. Oprócz tego, że wciąż tworzył nowe dzieła dramatyczne (zachowały się teksty *Królowny Orlicy* i *Mściciela Wenety*), brał żywy udział w spotkaniach pasjonatów i twórców teatru, komentował ich działania, a ślady tej aktywności można odnaleźć w notatkach prasowych i wspomnieniach uczestników zdarzeń. W maju 1916 r., kiedy została utworzona przy „Domu Polskim” Sekcja Literacko-Artystyczna, poetę wybrano na jej prezesa.

Warto nadmienić, że pisarz zainspirował pasją teatralną swojego syna, Jarosława Micińskiego, który najpierw dzięki jego staraniom został przyjęty do II Studia, eksperymentalnego teatru Stanisławskiego (Schiller 1965, 214, 354), a w okresie międzywojennym należał do aktorów warszawskiej „Reduty”. Poświadczenie dość bliskiego kontaktu ze Stanisławskim znajdujemy w korespondencji pisarza (Schiller 1965, 119, 213-215, 321) i wspomnieniach Limanowskiego, który wzmiankował o rzekomych planach wystawienia *Bazylissy Teofanu* (Limanowski 1938, 352; 1994, 250-251). Ponadto Miciński zetknął się też z działalnością uczniów twórcy Moskiewskiego Teatru Artystycznego.

Interesował się nowymi koncepcjami teatralnymi, które znajdowały oddźwięk w całej Europie. Duże wrażenie wywarł na nim teatr znanego rosyjskiego reżysera i aktora Aleksandra Tairowa. Ma to swoje odzwierciedlenie w entuzjastycznej

⁵ Początki znajomości Limanowskiego z Micińskim badacz datuje na 1899 r. (Osiński 1994, 21).

⁶ Siedziba Komitetu Polskiego (wł. Komitetu Polskiego Pomocy Ofiarom Wojny, działającego od 1915 r. jako samodzielna organizacja, wcześniej przy Towarzystwie Dobroczynności w Moskwie), którego prezesem był A. Lednicki, znajdowała się pod adresem: Zaułek Kriwokolenny 10. Organy funkcjonujące w jej strukturach prowadziły szeroko zakrojoną działalność społeczną i kulturalną na rzecz licznej rzeszy uchodźców polskich w Moskwie, których liczba – wedle szacunków ogłoszonych w 1916 r. na łamach „Gazety Polskiej” – przekraczała 140 tys. („Gazeta Polska” 1916, nr 22).

recenzji autora *Nietoty* z wystawienia *Woalu Pieretty* (właściwie *Woalu Beatrycze*) austriackiego dramaturga Artura Schnitzlera w Teatrze Kameralnym w październiku 1916 r. *Notabene*, pisarz komplementując sceniczne pomysły, odwołuje się również do innego granego wówczas spektaklu, a mianowicie *Kumoszek windsorskich* według Szekspira. W każdym razie zachwyty prowadzą do stwierdzenia, że odrzucenie starych konwencji w sztuce sprawia, iż teatr Tairowa znajduje się „na ścieżynie ku nowym odkryciom”. Określenie „teatr futurystyczny”, w odniesieniu do praktyk inscenizacyjnych obserwowanych w Teatrze Kameralnym, uzasadnia Miciński odnajdywaniem ich powinowactw ze sztuką awangardową, przywołuje nazwiska Marinettiego i Picassa, którego uznaje za inspiratora futuryzmu. Dostrzega kubistyczną geometryzację dekoracji, szokowanie „rozhuśtaną” fantazją i pantomimiczną liryczność gry aktorów. (Miciński T. 2019a, 703-707). Warto zauważyć, w gmachu Teatru Kameralnego (Twerski Bulwar 23) odbywały się również wystawienia sztuk Teatru Polskiego. Ślady fascynacji eksperymentami wybitnego rosyjskiego twórcy odnajdziemy w recenzji książki jego autorstwa *Zapiski reżysera*, ogłoszonej w połowie lat 20. przez syna pisarza (Miciński J. 1925, 176-177).

Także dawni wybitni twórcy dramatu światowego pozostawali w kręgu zainteresowań autora *Nietoty*. Tak jak kilkanaście lat wcześniej wypowiadał się w jednym z esejów o Calderonie, tak w czasie pobytu w Moskwie na okoliczność trzechsetnej rocznicy śmierci najwybitniejszego angielskiego dramaturga i organizowanej przez „Teatr Polski” uroczystej akademii przygotował prelekcję *Hamlet polski*⁷ oraz udostępnił fragment tłumaczenia *Hamleta* – tj. scenę IV, aktu IV⁸, który został wówczas odegrany w drugiej części uroczystości. Szyfman w komentarzu do pierwszej publikacji *Sceny z Hamleta*, wspominał jeszcze o odczytaniu wówczas utworu poetyckiego Micińskiego poświęconego Szekspirowi (Szyfman 1939, 2). Wiersz *U studni życia* wygłaszał Osterwa (Miciński 1916c, 2).

Nieco wcześniej, na wieczorze poświęconym pamięci Stanisława Witkiewicza (31 stycznia 1916) autor *Nietoty* wziął udział w dyskusji o teatrze współczesnym, uczestniczyli w niej ponadto Limanowski oraz pisarze rosyjscy: Walery Briusow, Fiodor Sołogub i Konstanty Balmont (Osiński 1994, 58). Jak widać, poeta – mimo rozmaitych zatrudnień (bieżąca publicystyka, twórczość literacka, zaangażowanie w życie kulturalne kolonii polskiej w Moskwie, tj. odczyty i inne wystąpienia publiczne) – wciąż znajdował czas na sprawy związane z teatrem.

Miciński jako członek Komitetu Polskiego w Moskwie, a jednocześnie działającej w jego ramach komisji kulturalno-oświatowej należał – obok Limanowskiego i innych – do inicjatorów powołania do życia w sierpniu 1915 r.

⁷ J. Bandrowski (1916, 3) w relacji z tego wydarzenia kulturalnego zamieścił krytyczne uwagi na temat niezborności i małej komunikatywności odczytu Micińskiego oraz informację o publikacji wiersza poety w poprzednim numerze dziennika.

⁸ Uściślenia omyłkowo podanego przez Szyfmana numeru aktu dokonała T. Wróblewska (1984, 193).

pierwszej polskiej placówki teatralnej w tym mieście, na której czele stanął Bronisław Skąpski. Po krótkotrwałym (dwumiesięcznym) bycie i niepowodzeniu wspomnianego przedsięwzięcia powstała nowa inicjatywa Bolesława Szczurkiewicza⁹, której efektem stało się utworzenie Teatru Narodowego w Moskwie. Mimo że w jego działalność zaangażowani byli znani aktorzy: Stanisław Bryliński, Stefan Jaracz i Jan Szymański, teatr ten zmuszony był zakończyć swoją działalność już w lutym 1916 z powodu przekroczenia planu finansowego. Wtedy komisja teatralna Komitetu Polskiego postanowiła utrzymać przedstawienia do końca sezonu, ale już w nowej formie organizacyjnej. W związku z tym zwrócono się wówczas z propozycją objęcia kierownictwa teatru do Szyfmana, który ją przyjął i przedstawił pod koniec tego samego miesiąca program Teatru Polskiego. Ambicją nowego dyrektora było wprowadzenie do repertuaru najwybitniejszych utworów dramaturgii polskiej. W dyskusji na temat programu wzięli udział m.in. Limanowski i Miciński, którzy dopominali się o „przekształcenie sceny polskiej w narodową mównicę, kształtującą obywatela polskiego”, o utwory wieszczów narodowych i współczesnych autorów, a także o stworzenie „teatru literackiego” (Kraśński 1983, 132-134).

Rozpoczęto od wystawienia *Zemsty*, później przyszła kolej na *Wesele* i *Fantazego*. Na początku marca Miciński udzielał się w dyskusji poprzedzającej wystawienie dramatu Słowackiego w reżyserii Osterwy (Jaracz 1925, 342)¹⁰. W celu pozyskania szerszej widowni Szyfman postanowił wystawić dwie sztuki o charakterze popularnym i rozrywkowym, tj. *Klub Kawalerów* Michała Bałuckiego i *Lekkomyślną siostrę* Włodzimierza Perzyńskiego. Po komediowym antrakcie powrócono do kanonicznego repertuaru narodowego. Świętem polskiej sceny emigracyjnej w Moskwie stało się przedstawienie *Lilli Wenedy Słowackiego* w reżyserii Szyfmana, z dekoracjami Kazimierza Stabrowskiego i muzyką Adama Dołżyckiego. Premiera odbyła się 6 maja, musiał być jej widzem Miciński, skoro już kilka dni później (10.05.1916 r.) na łamach miejscowej „Gazety Polskiej” ogłosił recenzję *Słowacki – i pusty teatr!!!* (Miciński T. 1916b, 2), która posłużyła mu też jako pretekst do oceny aktualnej kondycji narodu polskiego, a przede wszystkim emigracji w Rosji.

Tytuł o konstrukcji oksymoronicznej, którą stosował Miciński często w swojej twórczości, zapowiada wypowiedź skomplikowaną i wyrazistą w poglądach, wręcz dynamiczną. Kontrastowanie wielkości dzieła Słowackiego z małościowością pospolitych i niepospolitych zjadaczy chleba, zabiegających wyłącznie o wartości materialne, ujawni swój sens dopiero w zakończeniu artykułu. Na początku autor relacjonuje swoje wrażenia – a są one w tym wypadku w większości pozytywne

⁹ Miciński współpracował ze Szczurkiewiczem w Zarządzie Sekcji Literacko-Artystycznej „Domu Polskiego”, której był prezesem od maja 1916 r.

¹⁰ Jaracz we wspomnieniach odnotowuje udział w gorącej dyskusji przed próbami wystawienia *Fantazego* ludzi teatru – Szyfmana, Tarasiewicza, Starskiej i Drabika oraz literatów: Limanowskiego, Grubińskiego i Micińskiego.

– zgodnie z zasadami krytyki teatralnej, skupiając uwagę na rozmaitych aspektach przedstawienia. Wchodzi również częściowo w rolę reportażysty, który odnotowuje swoje zaskoczenie wysoką jakością spektaklu po dającym mu mniej zadowolenia wcześniejszym wystawieniu *Fantazego*. Już w tym miejscu dostrzegamy, z jaką atencją traktował dzieła swojego wielkiego poprzednika. Poetę wręcz olśniewa symboliczny przekaz utworu, a także świetna gra aktorska. Niektóre kreacje opisuje językiem niezwykle obrazowym – rodem ze swoich poezji:

Lech ma w sobie coś ze Sobieskiego, gdy wróciwszy spod Wiednia, ulegał Marysieńce i faktorom. A potem w pasji zmienia się w jakiegoś Jaremę Wiśniowieckiego, uciapanego we krwi. Były to jednak raczej inteligentne rzuty, nie był to witeź o jasnym głosie i niezmaconej duszy (Miciński 1916b, 2).

Wyróżnia szczególnie rolę króla harfiarza odgrywaną przez Tarasiewiczza, ma też pewne uwagi krytyczne w odniesieniu do kreacji Lilli Wenedy i Lelum Polelum, ale nie zmieniają one ogólnie dobrej oceny w tym zakresie.

W dalszym toku sprawozdania zachwyca się muzyką Dołżyckiego, ubolewając nad tym, że jest jej mało (zapewne z powodu kosztów finansowych). Z podziwem wyraża się o dekoracjach Stabrowskiego i ocenia je jako arcydziełne. Przy okazji przedstawia własne uwagi o charakterze reżyserskim. Jest zdania, że można poprawiać dzieło oryginalne. Na jego poparcie wypowiada maksymę: „szanuje twórcę, kto z nim tworzy”. Proponuje m.in. zmienić lokalizację celi Gwalberta: „zamiast jezior wolelibyśmy widzieć Bałtyk, gdyż Weneta była nad morzem, a zamiast Lechów – najeźdźców germańskiej rasy. Ten historyczny błąd Słowackiego psuje dramat, a tak łatwo jest go uniknąć! Trzeba by na to tylko pewnej inwencji poetyckiej...” (Miciński T. 1916b, 2). Znajdujemy w tym komentarzu przywiązanie Micińskiego do stworzonych przez siebie mitów literacko-narodowych: nienawiści go Germanów i uwielbienia dla Bałtyku, kojarzonego ze słowiańskością. Pojawiają się we wspomnianych koncepcjach i inne słowa-klucze z jego literacko utrwalanej mitologii narodowej: Góra Objawień i Duch – „zwycięzający”.

W podsumowaniu omówienia pisarz podkreśla zasługi twórców widowiska, odnoszące się i do dyrektora Teatru Polskiego – Szyfmana, i do Komitetu Polskiego, emigracyjnej instytucji, która wspierała kulturę polską na obczyźnie: „Uczyniono tu dla Słowackiego więcej niż w Warszawie, więcej nawet niż Kraków!...” (Miciński 1916b, 2).

3. Polacy w Rosji i walka o Ducha narodowego

Zakończenie analizowanego wyżej artykułu, na które składają się ostatnie jego trzy akapity, wykracza już poza konwencję recenzji teatralnej. Nabiera cech mowy piętnującej brak patriotyzmu, nawołującej do zmiany zachowania Polaków, którzy zapominają o swojej kulturze, szczególnie w sytuacji kryzysowej związanej z zagrożeniem tożsamości narodowej. Kończy więc Miciński przestrogą dla rodaków przed „poniżeniem duszy na emigracji” oraz zapowiedzią przystąpienia do „boju z klingą w ręce”.

Wypowiedź przybiera charakter apelu skierowanego do polskiej społeczności, wszak jej podtytuł (podany w nawiasie: *List otwarty*) na to właśnie wskazuje. Jest jednym z kilku tego typu wystąpień publicystycznych autora z okresu pobytu w Rosji, w którym występował w roli nauczyciela i wychowawcy narodu. Wystąpień, który wymykają się jednoznacznej klasyfikacji gatunkowej. Recenzja staje się apelem, a zarazem głosem poety oraz interpretatora literatury i dziejów ojczystych, którego przenikliwość przypomina Mickiewicza z prelekcji paryskich.

Tym razem Miciński nie przebiera w słowach, można przyjąć założenie, że jego dosadna charakterystyka antypatriotów, mówiąca o „dojcach narodu”, była zamierzona. Dlatego też wyjaśnienia redakcji odnośnie błędu literowego wydają się nieuzasadnione¹¹:

Dopisała też publiczność na galerii, w środkowych oraz ostatnich rzędach krzeseł. Ale miejsca kurulne świeciły pustką. Nie dziwmy się zbytnio: wszak jednocześnie mnóstwo sędziwych dojców narodu i herbowych młodzieńczyków koi swe rozdarłe serca przy zielonych stolikach, w kabarecie Myszy, albo w tancbudach... (Miciński 1916b, 2).

Wróćmy do głosu poety i finalnego fragmentu artykułu:

Ślasy nieśli trumnę polskiego honoru i przydźwigali aż do Moskwy. Gigantyczne serce Słowackiego odtworzyło mękę narodu w Antygonie słowiańskiej. Jeśli harfa Derwida nie zwyciężyła – winien jest temu niemrawy Śląz. Ale niestety, stał się on groźnym symbolem. Nie chodzi nam tylko o teatr i Wenedę. To jest pretekst. Chodzi o całe skandaliczne poniżenie duszy na emigracji. Lecz o to wystąpimy jeszcze do boju z klingą w ręce (Miciński 1916b, 2).

Przenikają się w tej materii słownej trzy rzeczywistości: rzeczywistość dzieła literackiego, widowiska teatralnego i sytuacji politycznej narodu w chwili przełomowej. Literatura miesza się z polityką i historiozofią. Weneda symbolizuje Polskę, której przeznaczeniem jest odrodzenie. Zapowiada je Słowacki w dramacie

¹¹ Zobacz notę od redakcji – „Gazeta Polska” 1916, nr 116, s. 2.

zrównanym w opinii Micińskiego z wielkim dziełem Sofoklesa. Teatr przynosi się do świata realnego, bo zdaniem poety – to naczynia połączone.

Z podobnym nastawieniem – łączenia sztuki z aktualnymi sprawami – odnosił się autor *Kniazia Patiomkina* do utworu dramatycznego swojego współpracownika z Sekcji Literacko-Artystycznej „Domu Polskiego” w recenzji pisanej w przedostatnim roku wojny. Jako pisarz otwarty w swoich dziełach na perspektywę metafizyczną domagał się wręcz związku treści literackich z ideą Ducha narodowego, zarzucał Limanowskiemu odżegnywanie się od polityki (Miciński T. 2019b, 738), a jego utworowi brak głębszego przesłania, twierdząc, że misterium *Bóg się rodzi* „nie stało się mostem do Życia Nowego” (Miciński T. 2019b, 741).

Jednak zanim wypowiedział swój pełny sąd o utworze, bronił autora przed bezceremonialnym atakiem ze strony Wacława Grubińskiego, który w felietonie opublikowanym w „Echu Polskim” w sposób prześmiewczy naruszał dobre imię debiutującego dramaturga oraz zasady recenzenckiego *savoir-vivre*’u.

Przechodząc do głębszej analizy utworu, docenia szlachetność intencji i myśli kolegi po piórze, lecz krytykuje jego kreację Turów Rogu, symbolu prastarej ciemnej siły ukrytej w narodzie, która powinna zostać poddana oczyszczeniu przed Wigilią. To nie zadowala Micińskiego, który przeciwstawia „łagodnej” wizji przemian własną koncepcję czynu zintensyfikowanego i zdynamizowanego:

Turów Róg symbolizuje polską potęgę, polskie przebudzenie. Chorzy na niewolę, na anemię myśli, na kłótniwość więźniów, wyleczyć się możemy tylko przez potęgę życia wolnego, przez swobodny twórczy prometeizm – mówiąc po prostu, trzeba nam tegiej roboty na swej własnej ziemi (Miciński 2019b, 739).

Przy okazji owej krytyki formułuje bardziej ogólny, także niepocholebny sąd o niskim poziomie twórczości literackiej uchodźców w Rosji, nazywając ją „pierniczkowatym emigracyjnym piśmiennictwem”, któremu brakuje powagi, krytycyzmu, namiętności i dynamizmu. W podsumowaniu opinii o dramacie raz jeszcze odnosi się do kwestii postawy polskiej społeczności w czasie wojny i jej ówczesnej kondycji:

Turów Róg zesechł do rozmiaru fujarki, a dzieci zabawiają się to mieczem, to orgiastycznymi obrazami... Misterium staje się czasem jakby satyrą na dom polski, gdzie malcy robią zwykle , co im się żywnie podoba (Miciński 2019b, 743).

Dostrzegał natomiast Miciński wysokie walory pisarstwa Henryka Sienkiewicza w nieznannej wypowiedzi wygłoszonej podczas akademii ku czci pisarza w 1916 r., a opublikowanej na łamach „Gazety Polskiej” w relacji Antoniego Woronieckiego (Miciński T. 1916d, 2). Stwierdzał wówczas, że autor *Potopu* „wstrząsa podświadomością narodu” i potrafi zaszcześcić w czytelnikach „potęgę i radość życia”, która pozwala na odrzucenie małostkowości. Zwracał uwagę na krzepiący duchowo charakter jego utworów oraz propagowanie rycerskości jako cechy narodowej Polaków.

Wyrazy uznania kierował także pod adresem malarskiej maestrii Kazimierza Stabrowskiego. Oprócz znanego artykułu z „Echa Polskiego” (przedrukowanego w t. IV *Pism rozproszonych*) istnieje jeszcze nota prasowa Micińskiego *W sprawie wystawy K. Stabrowskiego*, w której ponownie negatywnie ocenia on kolonię polską w Moskwie, przywołuje motyw braku publiczności podczas ważnego wydarzenia artystycznego i wspomina o pustych salach wystawy.

Kilka tysięcy rozchodów, jeśli zostaną pokryte, to wyłącznie przez Rosjan, zakupujących obrazy. Z Polaków nie zakupił nikt, odwiedziła zaś wystawę zdumiewająco mała garść w stosunku do olbrzymiej kolonii. Taki brak poczucia artyzmu u naszych ziomków, a nawet prymitywnej solidarności narodowej – źle świadczy o zamierzonym naszym tryumfalnym powrocie do kraju (Miciński T. 1916a, 2).

Jednak w zakończeniu tekstu pisarz wprowadza optymistyczne akcenty. Odcina się od grupy rodaków, których nazywa nieswoimi. Przeciwwstawia im innych Polaków: patriotów – przepojonych ideą solidaryzmu i innej Polski: „bratniej i słonecznej!”. Jest to wyraz tendencji uobecniającej w wielu jego tekstach publicystycznych, które ogłaszał w latach pierwszej wojny światowej. Miciński był pełen wiary w rychłe odrodzenie narodu i państwa polskiego, czemu dawał wyraz w licznych projekcjach mitów odrodzeniowych. Jak trafnie określił tę postawę jeden z badaczy: „był metafizycznym poetą-filozofem optymizmu”.

Konkluzja

Związki Tadeusza Micińskiego z teatrem w czasie pierwszej wojny światowej są nadzwyczaj ściśle, wydaje się, że nawet silniejsze niż w latach poprzednich. Bierze on udział w licznych dyskusjach na temat przedstawień Teatru Polskiego, wypowiada swoje opinie w formie recenzji¹², które są wykładami o sztuce i polskości. Wchodzi w rolę wychowawcy i nauczyciela narodu. Jako w pełni dojrzały twórca ma do tego prawo. Przyznaje je sobie z przekonaniem o własnej racji. Wypowiada się językiem mitów i symboli kultury polskiej i ogólnoswiatowej. Jego publicystyka z czasów wojny – także teatralna – to żywa mowa poetycka przenikliwego obserwatora i modernizatora świata.

Pisarz w owym czasie był niezwykle aktywny publicznie. Lata 1916 i 1917 do momentu Zjazdu Wojskowych Polaków w maju to czas wyjątkowej aktywności

¹² Dzisiaj mamy wiedzę jedynie o trzech recenzjach teatralnych pisarza z czasów wojny, o których mowa w tym artykule. Po raz pierwszy przywoływany i cytowany jest tekst *Słowacki – i pusty teatr!!!* (zob. Aneks), wcześniej bliżej nieznanym badaczom poza tytułem (lekkim zniekształconym w zapisie), który przytoczyła G. Bobilewicz, nie podając adresu bibliograficznego (Bobilewicz 2008, 249). Syn pisarza we wspomnieniach pisanych w latach 60. XX w. wspomina o większej liczbie tego typu wypowiedzi (Miciński J. 1964, 9), ale jak dotąd nie zostały one odnalezione.

w świecie kultury, a przede wszystkim teatru. Spotyka się on z wybitnymi artystami emigracyjnej Melpomeny oraz reformatorami rosyjskiej sceny, z aktorami i reżyserami. Jest zaprzyjaźniony z Osterwą i innymi aktorami (Miciński J. 1964, 9). Dyskutuje o nowych formach i metodach stosowanych w sztuce teatralnej. Uczestniczy w próbach i spektaklach polskich twórców, także Rosjan. Bywa obserwatorem pracy w II Studiu Stanisławskiego (Miciński T. 1961, 229), ogląda widowiska przygotowywane w grupie teatralnej Tairowa, oprócz spektakli wspomnianych w artykule *Teatr futurystyczny* także inne, jest obecny wraz z synem na przedstawieniu *Siakuntali* Kalidassy (Miciński J. 1962, 133). Monumentalizm i wielokondygnacyjność, te dwie idee nowego teatru – wprowadza do własnego dramatu: *Termopile polskie*.

Warto zauważyć, że w środowisku moskiewskim aktorów i reżyserów kształtowały się pomysły, które znalazły swój wyraz w unowocześnianiu sztuki teatralnej w Polsce, co realizowali twórcy wywodzący się z tego właśnie środowiska, znaczący dla międzywojennych scen polskich: Limanowski, Szyfman, Osterwa, Schiller i Jaracz. Pozostawali oni w latach 1915-1917 w bardzo bliskim, niekiedy codziennym kontakcie z autorem *W mroku gwiazd*. Miciński znał także innych wybitnych aktorów rosyjskich i polskich, m.in. Halinę Starską i Wojciecha Brydzińskiego (Miciński J. 1964, 9). Brał udział w rozmowach o reformie sceny narodowej, które się wówczas toczyły w środowisku wymienionych artystów. Jak można się domyślać, przedstawiał w nich własne koncepcje teatru-misterium (realizację tej idei odnajdujemy w dramacie Limanowskiego) oraz „teatru liturgii i przemiany”, w których łączył pomysły rozbudowanej wielopłaszczyznowej sceny i „polirytmii widowiska” (Sobiecka 2017, 528). Biorąc pod uwagę jego niezwykłą kreatywność i charyzmę, dzięki której potrafił zjednywać sobie interlokutorów, można uznać, że poeta miał niemały udział w nowatorskich przemianach teatru polskiego pierwszej połowy XX w.

Bibliografia

- BAJKO, M. (2017), Publicystyka Tadeusza Micińskiego w latach Wielkiej Wojny. W: Bajko, M. | Gutowski, W. | Ławski, J. (red.), Proza Tadeusza Micińskiego. Studia. Białystok, 129-162.
- BAJKO, M. (2019), Pisarz-żołnierz. Tadeusz Miciński w teatrze Wielkiej Wojny. W: Miciński T., Pisma rozproszone. T. III: Eseje i publicystyka 1914-1918. Białystok, 61-143.
- BANDROWSKI, J. (1916), Obchód Szekspirowski w Teatrze Polskim. W: Gazeta Polska. 124, 3.
- BOBILEWICZ, G. (2008), Tadeusz Miciński i Rosja. Szkic do tematu. W: Slavia Orientalis. 2, 247-260.
- BRZOZOWSKA, S. (2009), Człowiek i historia w dramatach Tadeusza Micińskiego. Opole.
- CAMPO, G. (2022), Acting the Essence. The Performer's Work on the Self. Milton.
- GUTOWSKI, W. (2017), Ku odzyskaniu źródeł... W stronę „życia nowego”... W: Miciński T., Pisma rozproszone. T. I: Eseje i publicystyka 1896-1908. Białystok, 79-135.
- JARACZ, S. (1925), Odpowiedź na ankietę „Organizacja i program Teatru Narodowego”. W: Przegląd Warszawski. 42, 335-360.

- KRASIŃSKI, E. (1983), Stefan Jaracz. Warszawa.
- LIMANOWSKI, M. (1938), Stanisławski. W: Scena Polska. 2/3, 340-353.
- LIMANOWSKI, M. (1994), Był kiedyś teatr Dionizosa. Warszawa.
- LINKNER, T. (2015), Wojenne reportaże Tadeusza Micińskiego z roku 1917. W: Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Literackie. LV, 153-167.
- ŁAWSKI, J. (2019), Słowo czyniące. Metamorfozy publicystyki Tadeusza Micińskiego, W: Miciński T., Pisma rozproszone. T. III: Eseje i publicystyka 1914-1918. Białystok, 19-57.
- ŁAWSKI, J. (2020), Poezja uczucia kosmicznego wstrząsu: Tadeusz Miciński. W: Miciński T., Pisma rozproszone. T. IV: Poezje rozproszone 1896-1918. Białystok, 23-97.
- MICIŃSKI, J. (1925), Alekandr Taipov. 3apicki rezhicepa. Izdaniye kmernago teatra. W: Życie Teatru. 21, 176-177.
- MICIŃSKI, J. (1962), Wspomnienia z Moskiewskiego Teatru Kameralnego. W: Dialog. 5, 133-137.
- MICIŃSKI, J. (1964), Na szancku i na krańcu życia. Ze wspomnień o ojcu. W: Współczesność. 170, 8-9.
- MICIŃSKI, T. (1916a), W sprawie wystawy K. Stabrowskiego. W: Gazeta Polska. 65, 2.
- MICIŃSKI, T. (1916b), Słowacki – i pusty teatr!!! (list otwarty). W: Gazeta Polska. 115, 2.
- MICIŃSKI, T. (1916c), U studni życia. W: Gazeta Polska. 123, 2.
- MICIŃSKI, T. (1916d), O heroizmie w dziełach Sienkiewicza. W: Woroniecki A., Ku czci H. Sienkiewicza. W: Gazeta Polska. 322, 2.
- MICIŃSKI, T. (1961), List do K. Stanisławskiego z 9 II 1917 r. W: Schiller I., Nieznane listy pisarzy i aktorów polskich do Konstantego Stanisławskiego. W: Pamiętnik Literacki. 2, 226-229.
- MICIŃSKI, T. (1980), Utwory dramatyczne. T. 3: Termopile polskie. Misterium na tle życia i śmierci ks. Józefa Poniatowskiego. Kraków.
- MICIŃSKI, T. (2018a), Instytut Daleroza w Hellerau. W: Miciński T., Pisma rozproszone. T. II: Eseje i publicystyka 1909-1914. Białystok, 318-324.
- MICIŃSKI, T. (2018b), Wolf Dohrn. W: Miciński, T., Pisma rozproszone. T. II: Eseje i publicystyka 1909-1914. Białystok, 700-702.
- MICIŃSKI, T. (2019a), Teatr futurystyczny. W: Miciński T., Pisma rozproszone. T. III: Eseje i publicystyka 1914-1918. Białystok, 701-708.
- MICIŃSKI, T. (2019b), Turów Róg i ciemne Moce. W: Miciński, T., Pisma rozproszone. T. III: Eseje i publicystyka 1914-1918. Białystok, 731-744.
- OSIŃSKI, Z. (1994), Mieczysław Limanowski – dzisiaj. W: Limanowski M., Był kiedyś teatr Dionizosa. Warszawa, 5-44.
- OSTERWA, J. (1938), Notatki do wspomnień. W: Scena Polska. 2/3, 354-369.
- SCHILLER, I. (1965), Stanisławski a teatr polski. Warszawa.
- SLAWIŃSKA, I. (1979), Miciński i Hellerau. W: Podraza-Kwiatkowska, M. (red.), Studia o Tadeuszu Micińskim. Kraków, 303-323.
- SOBIECKA, A. (2017), Tadeusza Micińskiego myślenie teatrem. W: Bajko, M. | Gutowski, W. | Ławski, J. (red.), Proza Tadeusza Micińskiego. Studia. Białystok, 515-528.
- SOBIERAJ, S. (2016), Publicystyka Tadeusza Micińskiego w dobie Wielkiej Wojny. W: Czyż, A. | Pliszka, M. | Sobieraj, S. (red.), Czytać Tadeusza Micińskiego. Studia. Siedlce, 163-185.
- SOBIERAJ, S. (2021), Drugi Konrad Wallenrod i budowniczy świątyni narodowej. Józef Piłsudski w oczach Tadeusza Micińskiego. W: Kozak, E. | Krupowies, W. | Pogoda-Kołodziejak, A. (red.), Oblicza męskości w literaturze. Siedlce, 7-32.
- SZYFMAN, A. (1939), [Komentarz]. W: Szekspir W., Scena z „Hamleta”, przełożył T. Miciński. W: Wiadomości Literackie. 22, 2.
- WITKIEWICZ, S. I. (1925), Formalne wartości dzieł Micińskiego. W: Wiadomości Literackie. 12, 3.
- WRÓBLEWSKA, T. (1980), Nota wydawcy. W: Miciński T., Utwory dramatyczne. T. 3: Termopile polskie. Misterium na tle życia i śmierci ks. Józefa Poniatowskiego. Kraków, 259-387.
- WRÓBLEWSKA, T. (1984), Komentarz. W: Miciński T., Utwory dramatyczne. T. 4: Mściciel Wenety, Królowa Orlica, Scena z „Hamleta”. Kraków | Wrocław, 77-193.

Aneks

Tadeusz Miciński

Słowacki – i pusty teatr!!! (list otwarty)¹³

Szedłem na przedstawienie z uczuciem lęku. Wszakże *Fantazy*¹⁴ nie miał pełnego tonu, a po *Lekkomyślnej siostrze* i *Klubie kawalerów* jak będzie mógł zabrzmieć akord Króla Ducha? Lecz stało się – co tylko w Polsce możliwe – meskolancja¹⁵ wszystkich tonów... aż do najwyższego!...

W pierwszym obrazie jawi się już wizja płomienna, una terribilitá¹⁶ narodu na kratach rozżarzonych umęczonego...

Nie chcę wyjawiać swych wrażeń. Zaznaczę jeno zewnętrzne: grają aktorzy świetnie! Derwid, Śláz, Lech, Gwinona, Roza... Można by studia napisać o tych dwóch furiach, które wybiegły jakby z symfonii Walkirii na pół wieku przed Wagnerem.

Śláz jest rewelacją diabła, zakłętego w głupotę.

Lech ma w sobie coś z Sobieskiego, gdy wróciwszy spod Wiednia, ulegał Marysieńce i faktorom. A potem w pasji zmienia się w jakiegoś Jareme Wiśniowieckiego, uciapanego we krwi. Były to jednak raczej inteligentne rzuty, nie był to witeź o jasnym głosie i niezmaconej duszy.

Wyborny tworzą chór harfiarze, śpiżem zmieszany ze srebrem grzmi Szymański. Nie dość jednak rycerscy Lelum Polelum, odziani nadto, jak ubogie parobczaki, w jakieś rajtuzy i katany. Nie ma też dość tajemniczości i poezji Lilla. Powinna zmienić twarz, jak to uczyniła Roza – i tak nastroić się na ton, jakby wyszła od komunii.

P. Tarasiewicz¹⁷ tworzy dostojną kreację króla harfiarza – pełny melancholii i wdzięku obraz Dante Rosettiego¹⁸.

Muzyka p. Dołżyckiego drga majestatem i bólem, mamy wszak do czynienia z niepospolitym kompozytorem! Niestety, muzyki tej mało... bo zwiększyłyby się koszt... Dekoracje są na wielkiej wyżynie – pełne poezji wichry i płomienie barw! Jeziora spotęgowane w morza, niebo w Apokalipsę, drzewa w cedry libańskie. Kostiumy Rozy, Gwinony, Lilli, i nade wszystko Derwida – winny stać się klasycznymi, pozostać w Teatrze Narodowym. Tak samo pierwszy obraz w grocie Rozy, nocne i przedświtowe chóry, brama zamku i scena z Gwalbertem, przedziwny nastrój, gdy krwawiąca para królewska przeciwstawia się konwaliowej Lilli i srebrzysto zaświatowemu Derwidowi; na koniec scena burzy na tle mroku w zamczysku – są to arcydzieła.

Sprawiedliwość każe wyznaczyć, że zupełnie nieudaną jest cęla Gwalberta; zamiast jezior wolelibyśmy widzieć Bałtyk, gdyż Weneta¹⁹ była nad morzem, a zamiast Lechów – najeźdźców germańskiej rasy. Ten błąd historyczny Słowackiego psuje dramat, a tak łatwo jest go uniknąć! Trzeba by na to tylko pewnej inwencji poetyckiej, której – nie wiadomo dlaczego – nie chcą zwykle nasze dyrekcje. Nazywa się to czcią dla dzieła. Ale szanuje twórcę, kto z nim współtworzy.

¹³ Pierwodruk: „Gazeta Polska” 1916, nr 115 (182), s. 2 z 27 kwietnia (10 maja). W przedruku uwspółcześniono pisownię, poprawiono interpunkcję, wprowadzono zapis tytułów utworów literackich kursywą.

¹⁴ *Fantazego* J. Słowackiego wystawiono w Teatrze Polskim 3 kwietnia 1916 r. w reżyserii Szyfmana.

¹⁵ Meskolancja (inaczej miszkulancja) – mieszanina różnych rzeczy.

¹⁶ Okropność, okropieństwo – w znaczeniu okropnych cierpień i krzywd narodu polskiego.

¹⁷ Michał Tarasiewicz (1871-1923) – aktor i reżyser teatralny, występował w teatrze Szyfmana w Moskwie i Kijowie, dyrektor teatru we Lwowie.

¹⁸ Wł. Dante Gabriel Rosetti (1828-1882) – poeta i tłumacz angielski, także malarz, reprezentujący styl prerafaelicki w sztuce.

¹⁹ Weneta (albo Wineta) – legendarne miasto nad Morzem Bałtyckim, ośrodek handlowy, lokalizowany przez historyków na wyspie Wolin (rzadziej Uznam).

Zakończenie Wenedy, posępne w oryginale, staje się na scenie istną morgą²⁰!

Wizja domniemanej M. Boskiej nikogo nie cieszy, nic też nie objaśnia. Trzeba dotworzyć Apoteozę z kreacji Słowackiego – Genezis lub Heliona. Nad stołem ofiarnym płonących rycerzy winna jawić się góra Objawień – harfiarze, wnieboidący²¹ Derwid i Lilla. Muzyka z harfy Derwidowej niechaj zagrzmi hejnałem radosnym, gdyż stamtąd, z wyżyn – oni widzą wschodzące świty – ziemię wypełnień i zwyciężającego Ducha.

Trzeba zatem jeszcze iść nieco wyżej i gdzieś pogłębić. Ale to już jest droga każdej twórczości. Uczyniono tu dla Słowackiego więcej niż w Warszawie, więcej niż nawet Kraków!...

Dzielni kochani artyści, płonący zniczowym ogniem – cześć wam! Po obywatelsku znalazł się Komitet²², niepospolitą sprawność wykazał dyrektor teatru²³. Obrazy wspaniałe następują z błyskawiczną szybkością i przedstawienie kończy się o pół do dwunastej.

Dopisała też publiczność na galerii, w środkowych oraz ostatnich rzędach krzeseł. Ale miejsca kurulne²⁴ świeciły pustką. Nie dziwimy się zbytnio: wszak jednocześnie mnóstwo sędziwych dojców²⁵ narodu i herbowych młodzieńczyków koi swe rozdarte serca przy zielonych stolikach, w kabarecie Myszy, albo w tancbudach...

Ślasy nieśli trumnę polskiego honoru i przydzwigali aż do Moskwy. Gigantyczne serce Słowackiego odtworzyło mękę narodu w Antygonie słowiańskiej. Jeśli harfa Derwida nie zwyciężyła – winien jest temu niemrawy Śląz. Ale niestety, stał się on groźnym symbolem. Nie chodzi nam tylko o teatr i Wenedę. To jest pretekst. Chodzi o całe skandaliczne poniżenie duszy na emigracji. Lecz o to wystąpimy jeszcze do boju z klingą w ręce.

²⁰ Morga – kostnica.

²¹ Neologizm Micińskiego zachowany zgodnie z oryginalnym tekstem artykułu.

²² Chodzi o Komitet Polski w Moskwie, sprawujący opiekę nad uchodźcami.

²³ Arnold Szyfman (1882-1967) – dyrektor Teatru Polskiego w Moskwie (1916) oraz w Warszawie (1913-1915; 1918-1939).

²⁴ Przysługujące wysoko postawionym osobom.

²⁵ Redakcja dziennika, w którym drukowana była recenzja, przepraszała w kolejnym jego wydaniu czytelników za użycie dosadnego słowa, wyjaśniając, że doszło do pomyłki drukarskiej i zamiany wyrazu „ojców” na „dojców”.

DOI: 10.31648/pw.9033

ANNA ZALEWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3949-5237>

Nicolaus Copernicus University in Toruń

ЗАПРЕТ И ПОСЛЕДСТВИЯ ЕГО НАРУШЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ЦЕННОСТНОЙ СИСТЕМЫ ВОЛШЕБНОЙ СКАЗКИ

Interdiction and the Consequences of its Violation in the Context of the Value System of a Magic Fairy Tale

ABSTRACT: This paper aims to reflect on the diversity of the interdictions which are valid in the world of a magic fairy tale, and the consequences caused by violating them. As it turns out, except for taboos expressed in an explicit way, the character of the studied narratives does not follow the rules of folk ethics of the word, and unconsciously contributes to his own or someone else's physical metamorphosis, or disregards generally accepted moral norms. As a result, he destroys the cosmic order. However, a violation of an interdiction is a necessary condition for the attainment of sociocultural maturity by the protagonist, which is formed through the process of positive initiation. The interpretative context of these considerations takes into account the value system specific to magic stories, reflecting the worldview of a traditional society. The source material used is representative of fairy tale narratives taken from several collections of Russian folk prose.

KEYWORDS: interdiction; magic fairy tale; Vladimir Propp; marvelousness; value system; sociocultural initiation

Введение

Народная волшебная сказка является повествованием с точно определенной жанровой структурой, имманентной составляющей которой является выделенная В. Проппом семиперсонажная система образов¹. Как известно, каждому из них назначена конкретная роль и задание, т. е. функция действующего лица. Под этим понимается поступок героя, рассматриваемый с точки зрения его значимости для хода событий (Propp 1928, 30-31). Благодаря этому сюжет развивается в соответствии с заранее установленным порядком действий, ведущим «от вредительства или недостачи через промежуточные

---

¹ В свою очередь, Е. Новик отметила, что классификация героев составляется по их главным качествам, реализующим принцип контраста (Novik 2001, 131-133).

функции к свадьбе или другим функциям, использованным в качестве развязки» (*ibidem*, 101). Указывая на последовательность ролей, выполняемых сказочными персонажами, исследователь обратил внимание на отлучку одного из членов семьи, являющуюся результатом нарушения какого-либо запрета: не ходить со двора, молчать во время встречи с Бабой Ягой, не заглядывать в чулан и т. п. (*ibidem*, 36).

Как правило, именно на пренебрежении определенным предписанием основывается кульминационный пункт завязки сюжета, непосредственно влияющий на дальнейшую жизнь героя, начиная с предвещения потери благополучия и скорой беды, первый признак которой – упомянутая необходимость покинуть протагонистом родной дом (*ibidem*, 37). Нарушение запрета является неотъемлемой частью композиционной структуры сказки, поскольку оно необходимо для осуществления ключевых с точки зрения сюжета действий остальных персонажей. Как писал Пропп, табу может быть выражено вербализованным образом или действовать в рамках общепринятых норм и обычаев. Следовательно, «формы нарушения соответствуют формам запрета», функцию которого выполняет еще просьба, совет, приказание либо предложение, т. е. последствия их неисполнения тождественны с проигнорированием предписания. Существование в сказке определенных табуированных действий или явлений связано с желанием уберечь человека от бедствий, обрушающихся на него в результате враждебных поступков персонажа, названного Проппом «вредителем» (*ibidem*, 36-37). Его роль состоит в том, чтобы «нарушить покой счастливого семейства, вызвать какую-либо беду, нанести вред, ущерб» (*ibidem*, 37-38).

Сказочный запрет можно однако рассматривать в более широком смысле, чем предложил Пропп, учитывающий, в частности, его словесные формы. Следовательно, целью настоящей статьи является указание разнообразия предписаний, появляющихся в волшебных нарративах. Они могут быть вербализованы или выражены косвенным образом (имплицитно), что в некоторой степени определяет мотивировку поведения нарушителя запрета. В интересующих нас повествованиях кроме словесных запретов нашли отражение такие правила крестьянского мировоззрения и шире: мифологического типа мышления, как народная этика слова или общепризнанные религиозно-нравственные нормы. Особенного внимания заслуживает также вопрос толкования последствий нарушения героем сказочного табу. Они будут рассматриваться в контексте присущей упомянутым нарративам ценностной системы как части народного мировоззрения, а также в контексте действующих в них жанровых законов.

1. Пренебрежение словесным запретом

Вербализированное табу следует считать в волшебной сказке наиболее распространенным типом запрета. Показательным примером, наглядно демонстрирующим губительные для героя последствия его нарушения, являются нарративы с мотивом закрытой комнаты или ящика. Как правило, запрет относится к персонажу, выполняющему функцию героя/героини. Игнорируя всякие предостережения, он/она входит в закрытое помещение либо пытается узнать содержимое таинственной шкатулки, после чего насылает беду на себя, а неоднократно также на свое ближайшее окружение.

В одном из вариантов интересующих нас повествований крестьянин Иван, связанный брачными узами с царевной, не принимает к сердцу предписание тестя, рекомендующего не открывать дверь амбара и не давать померить жене находящееся там драгоценное платье. В результате нарушения запрета девушка неожиданным образом исчезает, а неосторожный супруг вынужден отправиться на поиски (СУС 400₁ «Муж ищет исчезнувшую или похищенную жену (жена ищет мужа)») (Kretov 2004, 94). Бывает также, что герой входит в таинственное закрытое помещение, несмотря на предостережение: «вот тебе ключи и вот серебряный ключ. И которая комната заперта этим ключем, в ту не ходи!» (Khudiakov 1860, 85). Выясняется, что в комнате находится змей, который, воспользовавшись случаем, выбирается наружу.

На основании приведенных примеров можно сказать, что нарушение героем запрета не всегда автоматически вызывает бедствие, материализованную опасность. Иногда персонаж сначала лишь провоцирует судьбу и подвергает себя искушению, например, рассматривая необыкновенное платье (Kretov 2004, 94). Он наказывается в тот момент, когда дает померить его своей жене. В другом случае, напротив, главный герой сразу выпускает змея, в конечном счете лишаящего его жизни через расчленение тела (Khudiakov 1960, 85-86). Небезынтересно отметить, что в мифологии славян дракон наделен демонической и, одновременно, хтонической символикой, поскольку, как отметил А. Шиевски, он «происходит от чудовища хаоса, воплощения разрушительных сил, уничтожающих космический порядок» (Szyjewski 2003, 57).

Иногда нарушение запрета входить в закрытую комнату является своего рода необходимостью, как в случае встречи младшей из трех сестер с хозяином леса (СУС 311, «Медведь (леший, чародей, разбойник) и три сестры»). Как правило, все героини отправляются в лесную гущу и, не обращая внимания на предупреждения отца и птицы-помощника, бегут к медведю.

Тот схватывает их и тащит – старшие сестры попадают в запертое помещение, в то время как младшая становится женой хозяина лесной избушки²:

Уж так не спускали, все равно побежала. Вот бежит, птичка кричит:

– Девица, девица, вправо, вправо! Девица, девица, вправо, вправо!

А медведь кричит:

– Девица, девица, влево, влево!

Она птичку не послушалась, побежала к медведю. Медведь и ту уташил.

Так и никакой девки не стало. Вот последнюю-то уташил, в жоны взял, а те-то она и не знает где (Balashov 2017, 16).

В связи с этим косолапый запрещает последней девушке заходить в комнату, являющейся ловушкой для остальных героинь (ibidem). Несмотря на это, сестер спасает младшая из них, обманывая медведя и заставляя его трижды занести подарки для своих родителей – в каждом ящике прячется одна из девушек. Небезынтересно отметить, что в приведенных нарративах, по всей вероятности, нашли отражение первобытные верования о тотемном супруге-«хозяине», т. е., согласно терминологии Проппа, о животном-предке, наделяющем человека силой и благополучием (Propp 1986, 200; Meletinskii 2005, 11-12).

Героиня, спасающая своих сестер из ловушки медведя, берет на себя ответственность за их жизнь, проявляя большую, чем они зрелость и предусмотрительность. Таким образом, упомянутая сказка иллюстрирует два типа запрета: один из них должен защитить героя от разного вида несчастий, в то время как второй, напротив, направлен на то, чтобы причинить вред персонажу, скрывая от него злые намерения его противника. Запертая комната и в этом случае является необыкновенным и таинственным местом. Младшая героиня оживляет своих сестер, после чего они возвращаются домой, т. е. в свой безопасный микрокосм, навсегда покидая враждебную, но необходимую для перемены экзистенциального статуса, лесную сферу сакрум³.

Кроме запертой комнаты, в волшебных народных сказках вариантивно появляется изоморфный к ней мотив, связанный с закрытым ящиком. Главный герой получает волшебный предмет⁴ как награду за спасение птицы и уход

2 А. Лызлова отметила, что истоков мотива похищения женщины в народной прозе следует искать в мифологической действительности. По словам исследовательницы, «в сказках сохраняются отголоски представлений о возможном браке человека с когда-то почитаемыми животными [...]» (Lyzlova 2011, 103).

3 Похоже этот вопрос толкует В. Врублевска, отметив, что нарушение запрета ведет к пересечению границы между знакомым, т. е. собственным микрокосмом, и чужим, неизвестным пространством (Wróblewska 1995, 140).

4 Д. Сокаева расширила понятие «волшебного предмета» и предложила его называть «чудесным объектом», понимаемым как материальная вещь или существо (Sokaeva 2009, 143).

за ней (СУС 313В «Чудесное бегство»). Согласно совету животного, юноша обращается с просьбой к увиденной им золотой девице подарить ему ящичек, а затем, игнорируя запрет, открывает его. Выясняется, что он содержит «всякое добро», которое в результате непослушания «рассыпалось» по дороге. Герой просит Кощея Бессмертного помочь ему собрать потерянное сокровище. Тот соглашается, однако при условии: «Кого дома не знаешь, так посули, я тебе в ящик все и складу» (Karnaukhova 2008, 251). Как выясняется потом, нарушение запрета навлекает беду не только на непослушного героя, но и на его ближайшее окружение, поскольку Кощей требует, чтобы за оказанную помощь мужчина отдал ему своего новорожденного сына.

Главный герой, потеряв находящееся в ящике сокровище и собственного ребенка, проходит внутреннюю перемену, потому что преодолеваемые им препятствия превращаются в его жизненный опыт. Как во всех народных волшебных сказках, использующих мотив нарушения запрета, так и в этом случае последствия упомянутого поступка важны в процессе созревания персонажа – он лишается своей прежней неответственности и беззаботности, благодаря чему, столкнувшись с опасностью, а затем, преодолев ее, он становится уже другим человеком, достигшим новой стадии жизненного цикла.

Приведенные выше примеры указывают на непосредственную связь между запретом и инициацией, являющейся его неотъемлемой функцией. Как верно отметил Пропп, обряд посвящения, сущность которого состоит в символической смерти, непременно предполагающей возрождение, следует считать «древнейшей основой сказки» (Propp 1986, 352-353). В контексте волшебных сюжетов мотив входа в закрытое помещение или заглядывания в секретный ящик является первым и необходимым шагом к перемене экзистенциального статуса, готовности к выполнению новых социальных ролей, в том числе к вступлению в брак и созданию семьи (*ibidem*, 56).

2. Несоблюдение народной этики слова

Следующий тип запрета в волшебной сказке обусловлен одним из главных элементов народного менталитета, а именно – верой в исполнительную силу слова, что касается особенно правил наименования вещей (Engelking 2010, 83). Чаще всего герой, не задумываясь, загадывает желание, вызывает злые силы, упоминая о них вслух или лишь мысленно, а также накладывает проклятие на других с помощью магических формул. Надо однако добавить, что для осуществления проклятия этого недостаточно – важны еще обстоятельства, в которых оно произносится, а также родственные связи между проклинающим и проклятым. К тому же ключевую роль играет семейный статус обоих участников этого процесса (Engelking 1990, 27-28, 35). В народных сказках

вышеупомянутым образом, пожалуй, чаще всего родители наказывают непослушных детей, нарушивших какой-либо нравственный запрет, а тем самым установленный общественный порядок. Приведенные ниже примеры иллюстрируют мифологический тип мышления, проявляющийся в правиле «сказано – сделано». А. Энгелькинг верно отметила, что в традиционной культуре любой элемент окружающего мира должен иметь определенное название. Поэтому неудивительно, что негативные желания, а также оскорбительные или неосторожно произнесенные слова, направленные в адрес другого человека, подчиняются процессу реификации и влекут за собой последствия в виде изуродования или даже превращения в чудовище (Engelking 2010, 78, 82; см. также Dąbrowska 1995, 3).

В народных сказках неоднократно именно заклинание приводит к метаморфозу персонажей (Sitniewska 2019, 366). Показательным примером такого явления может считаться случай слуги царевича, превращенного в камень после того, как, несмотря на предупреждения птицы-помощника⁵, передает своему хозяину, Ивану Царевичу, весть об угрожающей ему и его жене опасности (СУС 516 «Верный слуга») (Onchukov 1908, 586). Эти изменения удается однако удалить с помощью крови детей царского сына.

Окаменение тела имеет также скрытый смысл, состоящий в том, что это вариант символической смерти героя, связанный с мотивом жертвы и перехода в загробный мир (Wróblewska 2019, 113). Особого внимания заслуживает способ оживления персонажа. Во-первых, от наложенного на него проклятия избавляет кровь ребенка – невинного, еще несогрешившего существа, т. е. нужна некая чистая жертва. Во-вторых, из многочисленных значений этой жидкости в данном случае актуализируются ее оживляющие, возраждающие свойства. В приведенном примере сказанное относится главным образом к жертве и очищению (Kopaliński 1990, 165).

Как отмечалось выше, в связи с метаморфозом героев в волшебных сказках появляется мотив их превращения в различных животных. Это может быть вызвано, например, родительским проклятием (СУС 451 «Братья-вороны (лебеди, волки)»). Дети не в состоянии собственными усилиями вернуться к человеческой ипостаси. Это оказывается возможным лишь благодаря самопожертвованию и любви к заклятому существу, в данном случае сестры героев, которая на несколько лет становится немой и тем спасает своих братьев. Следовательно, в рассматриваемом случае жертвами проклятия являются не только юноши, но и сама девушка.

⁵ «Кто эти вести Аркию Арковичу перенесет, тот и камень будет» (Onchukov 1908, 585). Цитаты, почерпнутые из источников, изданных до орфографической реформы в 1918 г., даются в современном написании.

3. Заколдование как результат нарушения невербализованного запрета

Бывает, что нечеловеческий облик персонажа никак в сказке не объясняется и нет в этом необходимости, поскольку загадочность и таинственность – свойство сказки как жанра. Репрезентацией категории чудесного считаются определенные явления и предметы (волшебное кольцо, волшебный шарик, жар-птица и т. п.), а также различные метаморфозы сказочных героев⁶, способных принять ипостась животного или зооантропоморфного существа, растения или какого-либо предмета, элемента неживой материи. Несмотря на то, что анализируемое явление чаще всего имеет обратимый характер, оно не всегда обусловлено конкретной причиной, т. е. неосторожно произнесенными словами, враждебностью другого героя или собственной провинностью, о чем писала Й. Луговска:

В народных нарративах, чаще всего, не говорится о причинах заколдования. Они незначительны, поскольку само заклятие как явление можно вписать в хорошо известную дихотомию сакрум–профанум, лежащую в основе народного представления о реальности. В любом случае, заколдование является результатом воздействия темных, непонятных человеку сил, и как таковое внушает страх и особого типа интерес (Ługowska 1981, 141).

В этом типе нарративов неоднократно встречаются случаи, когда персонажи предстают в изуродованном виде или как монстры. Один из самых ярких примеров такого типа метаморфоза – посмертная ипостась героини, пожирающей бодрствующих у ее гроба смельчаков (СУС 307 «Девушка, встающая из гроба»). Лишь одному из них удастся снять с нее проклятие, после чего они становятся супругами. Иногда склонность к каннибализму появляется у царевны одержимой дьяволом, т. е. толкуется в более религиозном плане: «В эти времена у царя дочь взбесилась. Каждый день человека съедает. Дьявол в нее зашел» (Leont'ev 1939, 129). Героиню спасает гибрид человека и животного – сын попа и медведицы. Сверхъестественный помощник выигрывает с чертом в карты и убивает его. Важно добавить, что в сказке не упоминаются какие-либо запретные поступки царевны, которые могли бы повлечь за собой ее проклятие, тем не менее ее одержимость дьяволом следует признать реализацией принципов религиозного мировоззрения.

⁶ Попытка классифицировать сказочные виды оборотничества была сделана, в числе прочих, Т. Краюшкиной. Названные исследовательницей основные формы физического метаморфоза опираются на тотемические верования (принятие животными человеческого облика через вступление в брак с людьми), добровольную смену героем своего облика или его превращение в животное либо неодушевленный предмет вследствие враждебных действий антагониста, а также воплощение в животное «низшего разряда» (Krayushkina 2008, 73-74).

Иногда беда обрушивается на героя из-за его нетерпения, так как, например, в сказках о царевне-лягушке (СУС 402 «Царевна-лягушка»). Царевич, не зная о том, что до отмены животного облика его жены осталось буквально три дня, сжигает ее лягушечью кожу. В результате героиня превращается в белую лебедицу и улетает через окно, а ее супруг вынужден отправиться в поиски за своей исчезнувшей любимой.

В приведенном примере сказки наказание героя можно рассматривать в контексте вопроса о тотемном предке, который, согласно верованиям, является прародителем рода, заслуживающим особого уважения. Функцию такого типа персонажа в волшебной сказке подчеркнул Е. Мелетинский, отмечая, что «тотемная ипостась мифологического героя в частности, манифестирует его в качестве медиатора, что поддерживает его символическую роль в разрешении фундаментальных антиномий самой логикой повествования»⁷ (Meletinskii 2000, 179). Важно также добавить, что женская животная ипостась считается древнейшей, чем мужская (ibidem, 201).

4. Мотив нарушения общепризнанных нравственных норм

В волшебных сказках проявлением пренебрежения запретом, выраженным имплицитно, является также нарушение народного морального кодекса. В связи с этим в рассматриваемых нарративах, как правило, чаще всего осуждаются жадность, скупость и зависть, приводящие к таким проступкам, как: воровство, обман, изгнание из дома неудобного члена семьи или даже убийство. Перед такими нравственными выборами, в числе прочих, поставлены мачеха, ее родная дочь и падчерица. Согласно принципу контраста, общепризнанными нормами пренебрегает не главная героиня, а ее сказочные противники: «плохая» девушка и ее мать (СУС 480*В «Мачеха и падчерица»). Мачеха изгоняет из дома нелюбимую падчерицу, а когда она возвращается домой с богатыми дарами, отправляет в то же самое место родную дочь. В противоположность сводной сестре, выполняющей все поручения чудесного дарителя, она отказывается что-либо делать из страха или лени. В результате дочь мачехи погибает:

Она сварила суп и крикнула отца. А к ней катится тоже такая же голова. Она испугалась и залезла в печку. Голова и говорит: «девка, девка! пересади меня через порог!» – Не велик пан, сам пересядешь. – Он пересел. «Девка, девка! накрой

⁷ Об отношениях между героями и тотемным предком писала в приведенном контексте также В. Федорова: «тотемные животные и люди предстают в крепкой кровной связке. Тотемы помогают своим потомкам, но при условии, если те почитают, уважают свои истоки. Отрыв от первопредка всегда наказуем» (Fedorova 1997, 104).

на стол!» Не велик пан, сам накроешь! – Он сам накрыл; сам и пообедал. Когда она легла спать, он ее и съел (Khudiakov 1860, 49).

Стоит отметить, что в анализированных нарративах функция запрета совсем другая, чем в повествованиях о запертой комнате/закрытом ящике или о несоблюдении народной этики слова: во-первых, она заключается в сохранении нравственного порядка, принятого деревенской общиной, а во-вторых – в изгнании нежелательного члена семьи из дома, поскольку эти нормы нарушает антагонист. В рассматриваемых вариантах сказки провинность родной дочери является особенно тяжелой, поскольку она без уважения относится к человеческому (иногда – к лошадиному) черепу. Согласно Проппу, отделенная от тела голова – это, в сущности, непохороненный предок, непосредственная родственная связь с которым уже в сказке утратилась, но тем не менее он заслуживает особенного уважения (Propp 1986, 152). Сказанное относится также к дарителям-животным. Новик отметила, что «мертвое персонифицируется в антропоморфных существах» и как пример привела череп или мертвую голову (Novik 2001, 133). Следует подчеркнуть, что в славянской культуре конь находился среди наиболее почитаемых животных. Невозможно притом не заметить связи такого типа чудесного героя с тотемом, считающимся предком и хранителем группы людей, о чем свидетельствует культ лошади (см. Tomskaya 2018, 255), о которым следующим образом писал Мелетинский:

Нет сомнений, что кобылячья голова – это чрезвычайно архаичный магический фетиш, скорее всего тотемистического происхождения. Культ коня и конского черепа, в котором якобы воплощен могущественный дух, играл существенную роль в первобытных обрядах различных народов. Сказка о кобылячьей голове первоначально, несомненно, изображала «посвящение», приобретение духа-помощника (Meletinskii 2005, 167).

В обсуждаемом примере сказки способность животного дарителя говорить, естественно, указывает на его высшую, потустороннюю сущность. Поэтому неудивительно, что родная дочь за свое негостеприимство получает самое тяжелое наказание – ее съедает кобыля голова.

В основе другого варианта рассматриваемого сюжета лежит мотив встречи героинь с существом, олицетворяющим стихию мороза. Девушки подвергаются испытанию, состоящем в правильном ответе на вопросы хозяина леса. Родные дочери старухи сильно жалуются на жгучий мороз и оскорбляют своего собеседника:

Он [Морозко – А. З.] девицам говорит: «Тепло ли вам, девицы? Тепло ли вам, красные? Тепло ли, мои голубушки?» – «Ой, Морозко, больно студено!

Мы замерзли, ждем суженого, а он, окаянный, сгинул». Морозко стал ниже спускаться, пуще потрескивать и чаще пощелкивать. «Тепло ли вам, девицы? Тепло ли вам, красные?» – «Поди ты к черту! Разве слеп, вишь, у нас руки и ноги отмерзли». Морозко еще ниже спустился, сильно приударил и сказал: «Тепло ли вам, девицы?» – «Убирайся ко всем чертям в омут, сгинь, окаянный!» (Afanas'ev 1984, 115).

Нарушение запрета девицами заключается в их грубом обращении с Морозком, к которому они проявляют нетерпеливость и восстают против временных неудобств. Вследствие этого они наказываются за недостаток смирения и почитания явлений космического порядка, подвергнув сомнению благоустройство мира.

Как обычно в волшебной сказке, так и в данном случае, глубинный смысл вариантов сюжетного типа «Мачеха и падчерица» состоит в смене экзистенциального статуса героини (Propp 1986, 53-56; см. Rzepnikowska 2005, 226). Для этого нужно отправиться в лес – место, находящееся во власти сверхъестественных сил, что, согласно народным верованиям, превращает его в медиумическую территорию, которую нельзя было посещать в непредусмотренное традицией время, например, после захода солнца, чтобы не попасть под влияние враждебных человеку существ. Лесное пространство, понимаемое как *orbis exterior* – «чужая», неизвестная человеку сфера – ассоциировалось с опасностью и ловушкой.

Падчерица, а потом родная дочь подвергаются основному испытанию именно в лесу, притом встреченный ими даритель выполняет функцию своего рода проводника в процессе достижения нового жизненного статуса (Robotycki | Szpilka 1983, 92). Как человеческая и кобылья голова, так и Морозко просят их выполнить определенное задание, благодаря чему проверяются внутренние черты героинь (см. Rzepnikowska 2005, 57). Скажем, поездка на карете и золотые деньги были предназначены для того, кто сможет преодолеть страх и угостит необыкновенного пришельца. Персонажи, проходящие упомянутое испытание, проявляют притом бескорыстность, не рассчитывая на какую-нибудь награду.

Заклучение

Подытоживая наши рассуждения, следует отметить, что истинная причина какой-либо беды или гибели сказочного героя заключается в нарушении табу, вербализированного кем-нибудь из действующих лиц (словесные предписания) или подразумеваемого лишь имплицитно (народная этика слова, правила космического равновесия, касающиеся как макрокосма, так и межчеловеческих

отношений, а также почитания предков (см. Meletinskii 2000, 245)). С другой стороны, проигнорирование запрета обычно влечет за собой временные печальные последствия, поскольку волшебные повествования отличаются обратимым характером наказания. Сказанное относится к нарушению словесного предписания, а также к внешнему метаморфозу героя. В первой группе нарративов довольно часто наблюдается следующая закономерность: герою, желающему обладать запретным чудесным предметом или выбраться из ловушки антагониста, достаточно выполнить определенное задание, чтобы нейтрализовать последствия своих поступков. В случае, когда персонаж входит в закрытую комнату и никому не угрожает серьезная опасность, ему надо отправиться на поиски своего супруга (СУС 400₁ «Муж ищет исчезнувшую или похищенную жену (жена ищет мужа)»). Но легкомысленное отношение к запрету, приводящее к трагическому положению протагониста, напротив, требует больших усилий с целью преодолеть все препятствия и вернуться в свое человеческое пространство, обогатившись ценным опытом (СУС 400₁ «Муж ищет исчезнувшую или похищенную жену (жена ищет мужа)»; СУС 311 «Медведь (леший, чародей, разбойник) и три сестры»; СУС 313В «Чудесное бегство»).

В свою очередь, чтобы снять проклятие, в котором герой довольно часто не виноват, он нуждается в помощи – особенно желательным оказывается тогда родственник по крови. Иногда такому лицу надо добровольно предложить себя в качестве жертвы (СУС 451 «Братья-вороны (лебеди, волки)»). Бывает однако, что для спасения заколдованного персонажа человеческие подвиги оказываются недостаточными. Тогда необходимо содействие сверхъестественного существа, отменяющего проклятие посредством борьбы с темными силами (СУС 307 «Девушка, встающая из гроба»).

В волшебных повествованиях довольно частой провинностью героя является сопротивление общепринятому нравственному порядку, в том числе нарушение границы, отделяющей потусторонний мир от земного. Это, своего рода, правило космического равновесия касается, например, предназначения различных благ. Человеку нельзя самостоятельно распоряжаться некоторыми найденными сокровищами, принадлежащими, как правило, к сверхъестественным силам, на что указывают их магические свойства. Легкомыслие и своеволие неоднократно приводит протагониста к потере драгоценностей и, вследствие этого, также к другим бедствиям (СУС 313В «Чудесное бегство»).

Очень строго осуждается также отсутствие уважения, проявляемое героем в отношении с чудесным дарителем. Упомянутый вопрос часто соотносится со сложными семейными отношениями (СУС 480*В «Мачеха и падчерица»). Мачеха и ее дочери – это персонажи, всегда ассоциирующиеся с завистью и несправедливостью, потому что именно такие качества им приписываются.

Однако стоит отметить, что в волшебных сказках женщины показаны двояко, согласно принципу контраста: хороший-плохой (например, падчерица и мачеха). На такой шаблонный способ представления героев в народной прозе сильно влияет дихотомическое мировоззрение, проявляющееся в восприятии пола как культурной модели, закрепленной в патриархальном обществе (Smyk 2019, 156).

Можно заключить, что герои рассматриваемых нами нарративов страдают чаще всего по поводу своего непослушания. С точки зрения их жанровых законов, проигнорирование различных предписаний необходимо для выполнения эстетической и социокультурной функций этих повествований (Wójcicka 2019, 266-267). Каждый персонаж играет назначенную ему сюжетную роль, поэтому жертвы правил сказочно-волшебной действительности являются частью художественной условности, основанной, в частности, на тенденции к типизации героев. Притом, в анализированных нарративах пренебрежение запретом непосредственно предшествует процессу эмоционального созревания героя, суть которого – подвергнуть его испытанию и подготовить к исполнению новых семейных и социальных ролей. Одновременно стоит подчеркнуть, что персонажи волшебных повествований могут пройти как положительную, так и негативную инициацию, наглядным примером которой является судьба родных или сводных сестер (СУС 311 «Медведь (леший, чародей, разбойник) и три сестры»; СУС 480*В «Мачеха и падчерица»). Поскольку героини не выдерживают необходимых испытаний, нарушение ими сказочного табу не приводит к их внутренней перемене, тем самым препятствуя достижению нового жизненного статуса.

Библиография

- AFANAS'YEV, A. N. (1984), *Narodnyye russkiye skazki* A. N. Afanas'yeva: v 3 tomakh. Vol. 1. Moskva. [Афанасьев, А. Н. (1984), Народные русские сказки А. Н. Афанасьева: в 3 томах. Т. 1. Москва.]
- BALASHOV, D. M. (2017), *Skazki Terskogo berega Belogo Morya. Velikiy Novgorod*. [Балашов, Д. М. (2017), Сказки Терского берега Белого моря. Великий Новгород.]
- DAWBROWSKA, A. (1995), *Język magii – magia języka (zarys problematyki)*. W: *Literatura Ludowa*. 1, 3-13.
- ENGELKING, A. (1990), *Kłątwa rodzicielska w kulturze ludowej*. W: *Etnolingwistyka*. 3, 21-35.
- ENGELKING, A. (2010), *Kłątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*. Warszawa.
- FEDOROVA, V. P. (1997), *Ot mifa k skazke (K probleme estetiki syuzheta o Tsarevne-Lyagushke)*. In: *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. 1, 104-113. [Федорова, В. П. (1997), От мифа к сказке (К проблеме эстетики сюжета о Царевне-Лягушке). В: Вестник Челябинского государственного университета. 1, 104-113.]
- KARNAUKHOVA, I. V. (2008), *Skazki i predaniya Severnogo kraja v zapisyakh* I. V. Karnaukhovoy. Moskva. [Карнаухова, И. В. (2008), Сказки и предания Северного края в записях И. В. Карнауховой. Москва.]

- KHUDIYAKOV, I. A. (1860), I. A. Khudyakova velikoruskiia skazki. Moskva. [Худяков, И. А. (1860), И. А. Худякова великорусские сказки. Москва.]
- KOPALIŃSKI, W. (red.) (1990), Słownik symboli. Warszawa.
- KRAYUSHKINA, T. V. (2008), Grupa motivov izmeneniia vneshnego oblika cheloveka v russkoi narodnoi volshebnoi skazke: tipy i funktsii. In: Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 12, 73-78. [Краюшкина, Т. В. (2008), Группа мотивов изменения внешнего облика человека в русской народной волшебной сказке: типы и функции. В: Вестник Челябинского государственного университета. 12, 73-78.]
- KRETOV, A. I. (2004), Voronezhskie narodnye skazki i predaniya. Voronezh. [Кретов, А. И. (2004), Воронежские народные сказки и предания. Воронеж.]
- LEONT'YEV, N. P. (1939), Pecherskii fol'klor. Arkhangel'sk. [Леонтьев, Н. П. (1939), Печерский фольклор. Архангельск.]
- LYZLOVA, A. S. (2011), Pokhishchenie zhenshchiny v russkikh volshebnykh skazkakh: mifologicheskaya osnova. In: Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 17, 100-104. [Лызлова, А. С. (2011), Похищение женщины в русских волшебных сказках: мифологическая основа. В: Вестник Челябинского государственного университета. 17, 100-104.]
- ŁUGOWSKA, J. (1981), Ludowa bajka magiczna jako tworzywo literatury. Wrocław.
- MELETINSKIĬ, Ye. M. (2000), Poetika mifa. Moskva. [Мелетинский, Е. М. (2000), Поэтика мифа. Москва.]
- MELETINSKIĬ, Ye. M. (2005), Geroi volshebnoi skazki. Proiskhozhdenie obraza. Moskva. [Мелетинский, Е. М. (2005), Герой волшебной сказки. Происхождение образа. Москва.]
- NOVIK, Ye. S. (2001), Sistema personazhei russkoi volshebnoi skazki. In: Neklyudov, S. Yu. (ed.), Struktura volshebnoi skazki. Traditsiia – tekst – fol'klor (tipologiya i semiotika). Moskva, 122-162. [Новик, Е. С. (2001), Система персонажей русской волшебной сказки. В: Неклюдов, С. Ю. (ред.), Структура волшебной сказки. Традиция – текст – фольклор (типология и семиотика). Москва, 122-162.]
- ONCHUKOV, N. Ye. (1908), Severnyia skazki (Arkhangel'skaia i Olonetskaia gg.). Sankt-Peterburg. [Ончуков, Н. Е. (1908), Северные сказки (Архангельская и Олонецкая гг.). Санкт-Петербург.]
- PROPP, V. Ya. (1928), Morfologiya skazki. Leningrad. [Пропп, В. Я. (1928), Морфология сказки. Ленинград.]
- PROPP, V. Ya. (1986), Istoricheskie korni volshebnoi skazki. Leningrad. [Пропп, В. Я. (1986), Исторические корни волшебной сказки. Ленинград.]
- ROBOTYCKI, Cz. | SZPILKA, W. (1983), W każdej bajce jest ułamek prawdy (o „funkcji” daru w bajce). W: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne. 18, 81-99.
- RZERNIKOWSKA, I. (2005), Rosyjska i polska bajka magiczna (AT 480) w kontekście kultury ludowej. Toruń.
- SITNIEWSKA, R. (2019), Metamorfoza. W: Wróblewska, V. (red.), Słownik polskiej bajki ludowej. T. 2. Toruń, 366-373.
- СМУК, К. (2019), Kobieta. W: Wróblewska, V. (red.), Słownik polskiej bajki ludowej. T. 2. Toruń, 156-165.
- СОКАЕВА, Д. В. (2009), Mesto i rol' chudesnykh ob'yektov v volshebnoi skazke (na materiale syuzhetov 530, 530 AT, SUS). In: Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo humanitarnogo universiteta. 4, 142-148. [Сокаева, Д. В. (2009), Место и роль чудесных объектов в волшебной сказке (на материале сюжетов 530, 530 AT, СУС). В: Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 4, 142-148.]
- SZYJEWSKI, A. (2003), Religia Słowian. Kraków.
- ТОМСКАЯ, М. (2018), Verbalizatsiia kul'tury nomadov v tekstakh yakutskoy volshebnoi skazki. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. 9, 253-262. [Томская, М. (2018), Вербализация культуры номадов в текстах якутской волшебной сказки. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. 9, 253-262.]

- WÓJCICKA, M. (2019), Bajka magiczna. W: Wróblewska, V. (red.), Słownik polskiej bajki ludowej. T. 1. Toruń, 266-273.
- WRÓBLEWSKA, V. (1995), Czas i przestrzeń w ludowych baśniach magicznych o zakazanym pokoju (T 311). W: Acta Universitatis Nicolai Copernici. 45, 133-143.
- WRÓBLEWSKA, V. (2019), Kamień. W: Wróblewska, V. (red.), Słownik polskiej bajki ludowej. T. 2. Toruń, 112-118.

DOI: 10.31648/pw.9034

SAULE ABISHEVA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4497-0805>

Abai Kazakh National Pedagogical University

MADINA MOLDAGALI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8494-1497>

Abai Kazakh National Pedagogical University

SAMAL SERIKOVA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-0121>

Abai Kazakh National Pedagogical University

THE COLORFUL WORLD OF DAVID SAMOYLOV'S POETRY

ABSTRACT: The article deals with the structure and semantics of color elements in the poetic texts by David Samoylov. Colorism manifests itself in three ways: as a color image recreated from the context, as substituted metonymy, and as words denoting color semantics. In this paper, using a continuous sample, the mechanism of manifestations of the basic monochromes “black – white” and the contaminated metatricholor “blue – green – red” is investigated on the basis of a complete collection of Samoylov’s poems. As a result of the article, a frequency dictionary of color elements was created, a semantic and structural analysis of five color images was carried out, and an ideological and thematic complex of the poet’s poetry was determined.

KEYWORDS: David Samoylov, color images, monochromes, structure, semantics, antithesis

Introduction

Color is the most important structural component not only of the natural world but also of the art world. We can talk about the main hypostases of the existence of color: 1) as an objective property of nature; 2) as a result of the perception and reaction of a person to color; 3) as a projection of color into the cultural world of human. We will try to consider how color works in a literary text by using an example of a separate poetic work. We will look at the criticism of color elements directly connected with “specialized knowledge of both traditional color lore through a study in folklore, anthropology, heraldry, and aesthetics and information coming from recent researchers in psychology and physiology” (Doak 1974, 208). We will turn to the poetry by David Samoylov¹, to his bright colorful world, and to his words that can

---

¹ David Samoylov (1920-1990) – a Russian Soviet poet, an author of 10 books of poetry, a continuer of Pushkin’s tradition, a Laureate of the USSR State Prize (1988) and a translator. Participated

make us believe in its existence: *Вероятно, есть идея цвета* (Samoylov 2006, 155²) ('Maybe there is an idea of color'³). In his poetic texts, color is manifested in three ways: 1) as a colorful picture, recreated due to the context; 2) metonymically substituted; 3) named by words with designation of color semantics.

Samoylov's lyrical hero is usually oriented in a city or nature, which is specified by the time of year. At the subconscious level, such a lyrical situation actualizes visual pictures with a color component. For example, while reading the poem titled *Картина с парусами* ('The painting with sails'), the reader can visualize white sails and blue water. This is a contextually recreated colorful picture of the world. In the poetry by Samoylov, it is precisely such an indirect form of expressing color that prevails.

The second way of displaying color images is through a chromatic affinity. These can be numerous color designations resulting from such poetic tropes and figures as: metaphor (*Пузырчатый янтарь бокала* 'Bubbly amber glass' – yellow and orange), comparative (*Снег, как с яблонь, // Лепестками. // Словно крыльев // Лебединых // Осторожное дыхание* 'Snow like from apple trees, // With petals. // Like wings // Of swans // Careful breathing' – white; *отливающая крылом вороньим* 'raven-winged' – black, *Небо – цвета кумача* 'Sky – the calico color' – red), metonymy (*хмелья цветение* 'hop bloom' – had a meaning of green, *чуб ржаной* 'forelock rye' – brown). Here is a special color group that is related to concepts from the chemical-everyday series: gold (*Девушки в золотистых косах* 'Girls in golden braids') and silver (*Серебряные чайки // Промчались* 'Silver Gulls // Rushed').

There are also individual Samoylov's designations in conditionally metonymic color images category that arise according to the color-semantic analogy principle: *А разгневанное солнце било в медные тазы* 'But the angry sun beat in copper basins' (scarlet); *Слово – солнечный кристалл* 'Word – solar crystal' (orange and yellow), *Есть еще петух на Москве! // Развеселый, лихой, горластый, // Рябоперый и огневой* 'There is also a rooster in Moscow! // Cheerful, dashing, loudmouthed, // Ragged and fiery' (white-black with red shades), *Бью в это темное, рябое* 'Hit this dark, pockmarked' (black and white), *Рябиновые ожерелья* 'rowan necklaces' (red).

The poet sometimes uses the qualifying word *color*: *Долго будут в памяти слова // Цвета орудейного ствола* 'Words will be remembered for a long time // The colors of gun barrel' (grey), *В час, когда примет волна цвет апельсина* 'At the hour when the wave takes on the color of an orange' (orange).

Let us dwell on cases when a colorful picture of the world is fixed by lexemes containing color semantics. If at the beginning of the poem *Картина с парусами*

in the World War II. The main themes of poetry: war, nature, love, history, poet and poetry, etc.

² The study analyzed the 2006 edition of Samoylov's poems.

³ The interlinear translation has been done by the authors (S. A. | M. M. | S. S.).

'The picture of sails', mentioned above, the white and blue colors are assumed hypothetically, then, at the end of the text, the expected color scheme is already verbally manifested: *Горделиво и степенно, // Белые на голубом, // Исчезают постепенно // За водой, как за бугром* 'Proudly and sedately, // White on blue, // Disappear gradually // For water, as if over a hillock'.

In the article, we will try to find the aesthetic nature of specific color images in Samoylov's poetry and its structural-semantic strategy. It is important to notice that the poet himself was not indifferent to the chromaticism problem that is evidenced by his poetic formula: *Из гула рождаются краски, // Из звука является цвет* 'Colors are born from the hum, / Color comes from the sound'.

A continuous selection of words has been made with the exact color names from the complete edition of his poems (in the series *Новая библиотека поэта* 'The New Poet's Library'). As a result, it turned out that in 416 poems out of the 900 collected, there are 20 pure color names, while the total number of their uses is 358⁴ (Kononova 2013, 35). During the formation of statistical calculations, quantitative methods were partially used.

Color images in Samoylov's poems

Color	Frequency
White	102
Black	51
Blue	46
Green	32
Red	30
Yellow	26
Grey	22
Sky blue	18
Pink	15
Violet-colored	8
Mulberry (blood-red)	6
Blue-grey (bluish)	4
Ginger	3
Crimson	3
Orange	2
Cherry red	2
Reddish-brown	2
Brown	1
Raspberry-red	1
Azure	1

⁴ In the article by N. Kononova (2013), only 303 texts from 5 Samoylov's poetic books are considered. Our statistics are based on the coverage of the entire corpus of Samoylov's texts.

According to the last decade's studies on artistic color images (Maslova 2003), we can talk about two types of dominant tricolors based on the belonging principle: the mythological tricolor (red, white, black) and the coloristic tricolor of painting (red, blue, yellow).

Our statistical data show that two pairs of individual tricolors appear in Samoylov's poetry: white, black, blue, green, red and yellow, which is 62.7% of the total number of colors in the list above.

Mythological tricolor	Samoylov's tricolor
red	white
white	black
black	blue
Coloristic tricolor	Samoylov's tricolor
red	green
blue	red
yellow	yellow

A comparison of the 2 types of the traditional tricolor and the 2 types of those by Samoylov shows that the white and black colors are constant in both cases. Then, Samoylov has the blue, green, red and yellow colors (Bazyma 2001). Blue passes from the coloristic tricolor to the mythological one. Red is losing ground and remains only in pictorial coloring. Green appears for the first time. Yellow, like white and black, retains its traditional position. On the condition of cutting off these 3 colors that do not change their positions, a new chromatic trinity arises, a sequence in it is determined by the quantitative indicators: blue (46) – green (32) – red (30). Conventionally, we call it “Samoylov's metatrilcolor”.

Samoylov's metatrilcolor
blue
green
red

Let us turn to a description of the manifestation mechanisms in Samoylov's poetic texts of basic monochromes “black – white” and the contaminated metatrilcolor “blue – green – red”.

1. Basic monochromes in Samoylov's poetic texts

Poetic coloring has a wide range of symbolic meanings and is a kind of technique for recreating the artistic picture of the world (Bazyma 2001; Kharchenko 2009). Let us turn to the basic colors: black and white in Samoylov's lyrics. The representativeness

study of these two monochromes makes it possible to determine the main themes range of Samoylov's poetry and to reveal their figurative and stylistic features. Color painting, by being a reflection of the poetic worldview, makes it possible to concretize ethical and aesthetic views of Samoylov (Kononova 2013, 35).

51 cases of using words with the root stem *черн-* 'black' and 102 uses with *бел-* 'white' are found in the form of nouns (*чернолесье* 'black forest', *белизна* 'whiteness') and verbs (*чернел* 'to black', *белеет* 'to whiten'). They are used as full (*черный, белый*) and short adjectives (*черна, бел*), and in the comparative form (*белее, белей* 'whiter'). The representation by different content words contributes to the creation of a dynamic and visually expressive picture of the world.

The definition of *black*, retaining its negative symbolism, is involved in a description of a person's appearance burdened by the fate hardships: *И, черная от всех скорбей, // Старуха кормит голубей* 'And, black from all sorrows, // The old woman feeds the pigeons', *Солдат, усталый и черный* 'The soldier, tired and black'. It can also carry a positive connotation by symbolizing brightness, youth and female beauty: *так закручивают черные косы* 'like this twisted black braids' and *Под Ковелем – брови черные, // Под Луковым – очи чарные* 'Under Kovel – black eyebrows, // Under Lukov – enchanting eyes'.

It can indicate the color of clothing: *И шла старуха в шали черной* 'And there was an old woman in a black shawl', *Черный фрак* 'A black tailcoat'. It takes part in a description of a musical instrument: *Гобой [...] // Черный, лоснящийся и холеный* 'Oboe [...] // Black, shiny and sleek', *И черное дерево инструмента* 'And a black tree of an instrument'. In the poem *Фейерверк* 'Fireworks', two types of fireworks appear. The first one is a multi-colored salute shot up against a dark (black) sky. The second one is a frightened flock of birds.

A flock of taking off black birds is compared to fireworks. The activity of the black color is emphasized by enjambment (*черным // Фейерверком* 'with black // Firework') and the rhyme pair *черным – разгоряченным* 'black – hot'. The poem *Павлу Когану* 'To Pavel Kogan' includes a modified quotation from the folk song titled *Ты не вейся, черный ворон // Над моею головой* 'Don't hang around, black raven // Above my head'.

Samoylov's thoughts (*черная дума томит* 'black thought languishes') and state (*после муки черной*) are also painted black. In the second example, the word '*черный* – black' becomes structurally emphasized due to inversion and the rhyme '*просвещенный* – enlightened'.

Black mainly symbolizes darkness, death and hopelessness (the rhyme pair *черный – покорный* 'black – obedient'). In the poem *Паек уменьшен был на треть...* 'The ration was reduced to a third', black snow of war absorbed the smell of death: *И снег чернел, тончал, // Сырел, как сыпь. И трупом пах* 'And snow turned black, thinned, // As damp as a rash. And smelled with a corpse'.

The mystical meaning of black is presented in the image of *Черноперых всадников* ‘Blackfeather Riders’. Black is involved in a creation of a comparative series: *Пока кот, черномазый колдун* ‘Until the cat, black-faced sorcerer’, *И воют черносотенные волки* ‘And the Black Hundred wolves howl’.

In the poem *Меня ты не отпустишь. Осторожно...* ‘You won’t let me go. Carefully...’, the motif of black water refers to folklore, to “The Tale of Igor’s campaign”, and to Pushkin. In Samoylov’s stanza, the black water image is a contamination of different images. This is *черная тень* ‘the black shadow’ that Igor notices. *Мертвая вода* ‘dead water’ is presented in Yaroslavna’s crying, while the phrase itself is an ellipsis of the phrase *живая и мертвая вода* ‘alive and dead water’. The absence of the implied word emphasizes further the hopelessness in the ‘black water’ of Samoylov. It also contains a reference to the Black River where Pushkin was mortally wounded. All these facts reinforce the ‘black water’ image as a symbol of death. For Samoylov, the year 1986, i.e., when the poem was written, was full of bitterness and loss, since in that year his mother and friend, the poet Boris Slutsky, passed away. In *Memoirs*, the author describes his condition as *ком тоски в горле* ‘a lump in my throat’ Samoylov’s *черная вода* ‘black water’ as ‘dead water’ and the Black River takes people into irreversibility.

The concept of *черный лед* ‘black ice’ that appears in Samoylov’s works is also associated with a negative meaning and personifies rejection of art, as well as moral and physical death in the poem *Дуэт для скрипки и альты* ‘A duo for violin and viola’: *Ох, и будет Амадею // Дома влет. // И на целую неделю – // Черный лед* ‘Oh, and there will be Amadeus // Flying home. // And for a whole week – // Black ice’. Next to the brilliant Mozart, who is waiting for the *черный лед* ‘black ice’ of misunderstanding, there appears the genius personality of Pushkin, who was killed in a duel on the Black River. A number of names continue the name of Mandelstam and his poem *Ласточка* ‘Swallow’ (1920). It should be noted that the size of Samoylov’s poem, that is a multi-footed trochee 4-2, calls to mind another poem by Mandelstam *Я скажу тебе с последней...* ‘I will tell you with the last...’

In 1947, Samoylov addresses the era and personality of Ivan the Terrible. In the poem *В тумане* ‘In the fog’, an image of a black raven can be found. The darkness and silence of the night cannot be disturbed by the directed movement of the king-raven: *Ты черным вороном лети // Со сворой своей вокруг!* ‘You fly like a black crow // With your pack around!’. Nemzer (2006, 400) writes that “the initial – color – semantics of the epithet “black”, that has become permanent, strengthens the general theme of the night”. A path of Ivan the Raven is the path of a loner and an external observer.

However, the poet’s black color often changes its traditional negative symbolism. For instance, the image of black water (*вода черным-черна* ‘black-black water’, *черные ручьи* ‘black river’) is involved in conveying a picture of the beginning of winter and spring. In the poetry by Samoylov, black is often associated with

a description of nature: *черный тополь* 'black poplar', *Пруд лоснится, как черное масло* 'The pond shines like black oil'. The density of the deciduous forest is represented as black: *Не сыскать их в чернолесье* 'Don't find them in a dark forest', *Черно-зеленый лес* 'Black-green forest'. In the poem *Черный тополь* 'Black poplar', everything wakes up from hibernation and all the nature is in anticipation of the long-awaited spring. It is a poplar trunk, which becomes black from moisture and its wet branches are similar to black streams. An important moment is when the black raven is acting as a mediator between the summer and the winter. All of them represent the arrival of spring.

Like many poets and writers, Samoylov also describes a black night. It is not always presented as a phenomenon with no sunlight, but it is also symbolically associated with a mysterious darkness. Basically, a black, dark night symbolizes chaos, death, and a return to the internal state of the world. However, in Samoylov's poetry, the night appears as a source of light birth and the beginning of a new day. For example, in the lines: *Вкруг дерева ночи чернейшей // Легла золотая стезя* 'Around the tree of the blackest night // The golden path lay down', the natural elements of a thunderstorm and downpour evoke the feelings of joy and delight because the sun always shines after a thunderstorm.

The antithesis of black is white, which in the European culture is mainly associated with positive symbols, but in the Eastern mentality it can also be perceived as a color of mourning. White traditionally symbolizes the Universe. At the same time, it unites all the colors and, since ancient times, it has been associated with images of purity, chastity and as a symbol of light considered as divine. All these symbols also appear in literary texts (Kopacheva 2003, 19). In Samoylov, we can see classic examples of purity images, mostly are associated with nature, presented in the rhyme pair: *белизна – весна* 'white – spring'.

In describing such natural realities as sea foam, clouds, snow, gardens, the moon, and the sky, the poet uses white: *Мальчик въехал в облако, // В белое, густое* 'The boy drove into a cloud, // Into white, thick', *Белое цветенье сада* 'White garden blossom'. The original landscapes of the birch grove appear in the lines: the fall – *Роща белая раздета / До последнего листка* 'The white grove is stripped / Until the last leaf', the spring – *И рощи, белые, как колокольни* 'And groves as white as belfries'. He often depicts especially a winter snow picture: *В окнах – снега белизна* 'In windows – the whiteness of snow', *Белым уже замело* 'Covered with white snow'.

In contrast to the "black night", Samoylov uses the lexical combination "white night". It is a natural phenomenon when the whole night consists of twilight, which is most often associated with St. Petersburg. In Samoylov's poem *У меня перед тобою вина...* 'I have guilt on you...', white night appears as a symbol of time, more precisely, as a period that lasts no more than 15-16 days: *Времена, что белей и короче, / Чем короткие белые ночи* 'Times that are whiter and shorter

/ Than short white nights'. Due to the comparison, an unexpected image of white time emerges. Contextually, it participates in the transmission of an idea of the transience of being.

White in Samoylov's works is a fabric, a bed, a wall, a house, a church, a dome, a sail, and a liner: *Там дивная церковь, // Оранжевая с белым* 'There is a marvelous church, // Orange with white', *здесь жили хозяева, // За этими стенами белыми* 'the owners lived here, // Behind these white walls'.

The liner, in Samoylov's poetry, acts as a vehicle (*На белом, белом, белом // Теплоходе* 'On white, white, white // Liner') that moves dead souls to a different world. The poem *Павел Коган* 'Pavel Kogan' is dedicated to a poet, friend and colleague who died during the war. The image of a white sail found in the poem echoes with M. Lermontov's sail: *Ты – упрямый белый парус // В нашем море голубом* 'You – a stubborn white sail // In our blue sea'. Here the white sail correlates with the romance of youth and simultaneously personifies something that does not belong to the living world. The white color, which occurs twice, is in the death space. It is opposed by a twice-repeated black associated with the life zone: *Черный вечер, весь в сирени, // Весь сверкающий от глаз* 'Black evening, all in lilac, // All sparkling from the eyes'.

Often, Samoylov uses the phrase *белый свет* 'white light' in its archetypal primordial nature: the Earth with all its animal and plant life (*по белу свету* 'around the world'; *это я на белом свете* 'it's me in the white world'). In Russian and other Slavic peoples' fairy-tale folklore, the white light, the living, is opposed to that (other) light, the dark kingdom of the dead. The image of the world and the earth has the word *люлька* 'cradle' in the lines: *Лежать нам в белой люльке* 'We are lying in a white cradle', which arises by analogy to the phraseological unit *колыбель земли* 'the cradle of the earth'.

White can also relate to illness, with the proximity of death, like in the lines: *Лежал он бледный, беленький* 'He lay pale, white'. Samoylov's white color is involved in a description of a person's physical state. In the lines: *Блокады будущей морозы // Его покрыли сединой* 'Blockades of future frost // Was covered with gray hair', *Вслед белокурому внуку* 'Following a blond grandson', the white (silver) hair color can symbolize the old age, war or recreate a childish Pushkinian image.

Samoylov also uses the image of a bird-female: *Девушки, как стаи белых утиц* 'Girls are like flocks of white ducks'. Women's hands that are compared with a bird are white: *Она на сердце берегла, // Как белых ласточек, ладони* 'She took care in her heart, // Like white swallows, palms'. In the poem *Катерина* 'Katerina', white female hands are a symbol of purity, innocence and love: *О руки белые твои* 'Oh your white hands'. They carry salvation in the war. Samoylov put the color of the hands in the war in the poem – *Слово о Богородице и русских солдатах* 'A Word about the Holy Mother and Russian soldiers': *Взяла их Богородица за белые*

– // нет! – // за черные руки ‘The Holy Mother took their white – // no! – // their black hands’. The hands of soldiers are painted black by a war. It is these hands that smell gunpowder and blood that are able to defend the Motherland.

The high frequency of the white color is observed in the poem *Про охотника* ‘About a Hunter’. Here, the word “white” occurs 10 times in combination with a noun: *белый камень* ‘white stone’ (2), *белый город* ‘white city’ (3), *белый облак* ‘white cloud’ (3) and *белый лебедь* ‘white swan’ (2). A hunter killing a white swan is depicted outside of time and space.

The poem was written by a tactician and is a literary imitation of folk verse. Folklore symbols, clichéd phrases, a system of repetitions and a “chain composition” of a folk lyrical song based on keywords are used to stylize the text. In each of them, a “theme of the subsequent compositional link is created” (Osovetsky 1978, 138). At the same time, there is a stepwise movement from the bottom up in zone with plus sign. When it reached the peak: *Прицелился каленой стрелой* ‘Guided by a hardened arrow’, was mirrored, but in the minus zone. This transition is fixed due to a plot-compositional antithesis.

The stone is a symbol of the earth’s axis, center, a sacred focus, where all the plains of being converge: heaven, earth and the lower world, it is also a basis of being and memory. The stone is a basis of being and memory. The white city built of this stone, associated with history of cities’ construction in Rus’, is traditional building material, reliable and durable. The white cloud symbolizes natural flow, movement and variability. The white swan is beauty and perfection; wisdom and knowledge; purity, dignity, nobility. Hunting creates a persecution image, and the hunter is endowed with a special status, whose pursuit and killing of a wild animal becomes a mythological model for the conquest of territory and the founding of the state. The struggle for power and land is unchanged, as well as the stone, which symbolizes eternal and unshakable life.

Poetry for Samoylov is a life-defining and life-affirming vocation, to which he gives his inspiration to the last word. Taking into account the symbolism of white, one can also find the poetic definitions marked with this color in his Russian poet’s works of the second part of the 20th century: *И, словно гусей белоснежных станицы, // Летели исписанные страницы* ‘And, like snow-white geese of a village, // Scribbled pages flew’, *белые стихи* ‘white verses’, *белая свободная страница* ‘white free page’, *на белой бумаге* ‘on a white page’, *А вот белей, чем мел, // Свободная страница* ‘But whiter than chalk, // Free page’. In general, the ‘white sheet’ symbolism is associated with literature and freedom of creativity.

In the poem *Белые стихи (Рембо в Париже)* ‘White verses (Rimbaud in Paris)’, the title not only refers to a special type of non-rhyming verse, but also symbolizes the eternal strength of poetry and the miracle of life itself. The verse organization indicated in title of the poem has certain freedom. It should be noted that the image of a white horse, used in the text as symbol of purity, can often

be found in other Samoylov's poems: *Он белее, чем белый конь* 'He is whiter than a white horse', *Я въезжаю в столицу на белом коне* 'I enter a capital on a white horse'. A white horse is a symbol of light, life and spiritual enlightenment. It is believed that a white horse is an attribute of Christ associated with victory, ascent, courage and generosity.

A world without miracles, full of monotony and dull colors stands in contrast to the white verses and the snow-white horse in *Белые стихи* 'White verses' (*Мы с тобой в чудеса не верим, // Оттого их у нас не бывает...* 'We don't believe in miracles, // So we don't have them...').

In the poem *Прозревание* 'Enlightenment', the author uses "white" 9 times to depict a person who has regained their sight from blindness and sees the whole world only in the white, pure color: *Увидел белый, белый день* 'Saw a white, white day', *Под белым, белым, белым небом, // Стояли белые дома* 'Under the white, white, white sky // Were white houses', *Деревья были белым снегом, // В них мгла белела, как зима* 'The trees were under white snow, // The haze turned white, like the winter on them'. The high frequency of "white", which focuses on itself, draws an important conclusion for the poet that the world consists not only of white. Samoylov, in the final stanza, comes to thoughts about an organic connection between white and black: *Чтоб черный цвет смешался с белым, // Что есть основа всех основ* 'To mix black with white, // Which is the basis of all foundations'.

The poet always puts these two contrasting monochrome colors side by side: *Где в белых берегах вода черным-черна* 'Where in the white shores the water is black-black', *В том парке, что черным на белом* 'In that park that's black on white'. In his poetry, as a result of mixing black and white, a new color – gray – appears, which removes their opposition.

"Samoylov with all his essence as a poet sharply perceives the beauty of life, nature, and human" (Baevsky 1986, 141), which seems to be passed through black and white. However, there is no direct antithesis between them for two reasons: the first one is associated with a standard and universality of the world order; and the second one is a desire to remove the confrontation between white and black, which is one of the clearest proofs of harmony in Samoylov's poetic world.

2. The metatricholor in Samoylov's poetry

Using color elements in poetry, according to D. Lasky, is "not an abstract state, but an association that has weight, that is tangible; a translation of reality" (Lasky 2014, 364). Let us turn to the metatricholor "blue – green – red". Samoylov uses the blue color in the leading position. In the tradition of Russian poetry, in particular by A.Blok and S.Yesenin, this color is associated with the image of the Motherland

and Russian nature, as a symbol of higher spirituality and unsolved mystery⁵. Samoylov also observes this tradition: *Уже дозрела осень // До синего налива* ‘The fall has already ripened // To blue filling’; *Узкий ножик весны, // Ее синюю сталь* ‘The narrow knife of the spring // Her blue steel’. Blue, correlating mainly with a nature image, appears in a wide variety of structural functions.

Blue has different grammatical variations. It acts as a nominative word (*Просветом синевы счастливой* ‘With happy blueness light’), an adjective (*Кличет осень из синих далей* ‘The fall calls from blue distances’), a comparative adjective (*Где морозы звончей и синей* ‘Where frosts are more sonorous and bluer’), and a verb (*И вот рассвет синее* ‘And now the dawn is turning blue’). One of the favorite techniques of Samoylov’s poetry is syntactic repetition. The poet seems to string together images and concepts that complement each other and expand the spatial and existential boundaries: *И синева, и даль, и высота!* ‘And blue, and distance, and height!; *Осень пространства и сини* ‘The fall of space and blue’; *И вот рассвет синее, пухнет* ‘And now the dawn turns blue, swells’. Often, Samoylov likes to use a whole cascade of color images within one poetic phrase: *Мне звучал в багрянце и сини* ‘It sounded to me in crimson and blue’, *И синий звук. И желтый отзвук* ‘And a blue sound. And a yellow echo’, thus creating a motley palette of nature colors (*Рядом осень смешивает краски* ‘The close fall mixes colors’) and moods (*произошло смешенье красок* ‘there was a mixture of colors’).

The rhyme pairs with blue are: *слова – синева* ‘words – blueness’, *линий – синий* ‘lines – blue’, etc. Spruce, sky, distance, air, the fall, hour, frost, space, morning, sea, water, night, coolness, abyss, sound, dawn, ocean, planet, and alloy can be blue each.

In the poem *Хочется мирного неба...* ‘I want a peaceful sky...’, under a single “guardianship” of the blue sky, a color video sequence of natural phenomena appears.

In the anthropomorphic world, blue is found only in isolated cases. In the poem *Странно стариться...* ‘It’s strange to be getting old...’ a light female palm in the hand of the lyrical hero becomes an unbearable burden. She presses like a bell tower. *Вот эта, // В синих детских жилках у запястья* ‘This one, // In the baby’s blue veins at the wrist’, the palm is *маленькая, словно птичье тельце* ‘small, like a bird’s body’; it allows him to acutely feel all the bitterness of the coming old age and feel the proximity of the breath of death. Blue is also related to black (*иссиня-черные пластинки* ‘blue-black plates’). In this regard, it can carry negative symbolism associated with the color of death and evil. Samoylov’s blue is involved in creating a state of lifelessness in the war: *И когда посинеет и падает замертво // День...* ‘And when it turns blue and falls dead // Day...’;

⁵ The symbolism of blue is played up by Wassily Kandinsky in the painting *The Blue Mountain* (1909). Blue, being a symbol of mystery, contains the riddle of the twentieth century. A reproduction of the painting is placed on the cover of the textbook: Abisheva | Asylbekova | Polyak et al. 2020.

and it is a very rigid definition that a really great poetry can be doomed to death: *И тихо мы лежим, синяя, // На филиале Кладбища* ‘And quietly we lie, turning blue, // At the cemetery branch’.

If blue in Samoylov’s poetic texts is polyfunctional, then green develops its own artistic situation.

Green is associated more with a motive-thematic diversity. In the poem *Маша* ‘Masha’, in the portrait of an artist: *Женищина с зелеными глазами // В синем платье* ‘A woman with green eyes // In a blue dress’ symbolizes eternal femininity in search of love. In another picture (the poem *Рисунок* ‘Picture’), the world of good children’s fantasies appears where *пес неистов и оранжев, // В зубах зеленое: “Гав-Гав!* ‘the dog is furious and orange, / In teeth is green: “Woof-Woof!’ If here the green of the painted animal is associated with a weirdo, then the corresponding sculptures of green horses and green roofs on the ruins of the Reichstag, which appear twice in 2 poems written in 1945, are related to the theme of war: *В 6 часов вечера после войны...* ‘at 6 in the evening after the war...’, *Берлин в просветах стен без стекол...* ‘Berlin in the wall gaps without glass...’ The sculptures and the roofs are made of copper, and after time, they oxidize and become covered with a patina, and so they become greenish. The corrosive power of war is symbolized by green copper in another poem: *Медный век, медный век зеленеет вокруг, // Ядовитую ржавчиной лезет* ‘The copper age, the copper age turns green around, // It climbs with poisonous rust’. *Зеленые погоны* ‘Green shoulder straps’ also refer to wartime by being a metonymic replacement for front-line cadets.

In the poem *Белые стихи* ‘White verses’, an alive horse accompanies a cheerful man in a *желто-зеленой ковбойке* ‘yellow-green cowboy shirt’. And it seems that an old man, on which *Немодный плащ темно-зеленый* ‘an unfashionable raincoat is dark green’, from the poem *Глобус* ‘The Globe’ is walking towards them. The strength of the young and the helplessness of the old age are transmitted through complex words denoting the color of clothing. Several considered examples with green suggest an internal symmetry in Samoylov’s poetry and the existence of a certain law of pairing: *медный труп – медный век* ‘copper corpse – copper age’; *нарисованный пес – скульптура коня* ‘painted dog – sculpture of a horse’; *конь – лошадь* ‘horse – horse’; *зеленые глаза женщины – зеленые погоны курсантов* ‘green eyes of a woman – green shoulder straps of cadets’; *парень – старик* ‘young guy – old man’. The accidentally manifested coincidences once again confirm the harmonious perception of the poet’s world.

The poet works in different lyrical genres. In his poetry, he often refers to a lyrical-epic genre – to the ballad. This is a narrative song with a dramatic development of the plot, the basis of which is an unusual case. In Samoylov’s ballad *Песня ясеневого листа* ‘The ash leaf song’, an unusual story is depicted: Lotta, the wife of Waldman, a forester, falls in love with a forest shooter Hansel. The forester, in despair, goes into the dense forest. The hero, experiencing an inner

drama, seeks help in the green world of trees and says to *зеленым кустам* 'green bushes' // – *В зеленые руки возьмите* 'Take me to the green hands'. The forester turns to a hazel, which is a symbol of protection and wisdom, with a request to kill him, thereby averting the problem of killing the rival from himself.

Trees make up a special world of Samoylov's poetry: *Деревья пели, кипели, // Переливались, текли* 'Trees sang, boiled, // Overflowed, flowed'. They can be different in color and graphically expressive: *Черно-зеленый лес с прожилками берез* 'Black and green forest with birch veins'. Yet, the green, emerald color suits them very much. In this way, the poet demonstrates a wide range of expressive means. These can be figures of comparison (*Деревья, как зеленые кувшины* 'Trees like green pitchers') or personifications (*Веселый март понадевал // Зеленоватые чалмы* 'Merry March put on // Greenish turbans'). There is a synecdoche: *Сквозь зелень сибирского кедра* 'Through the greenery of the Siberian cedar', and a metaphor: *Отдельные деревья сжали листья // В зеленый шар, стоящий на стволе* 'Separate trees squeezed their leaves // Into a green ball standing on the trunk'.

In Samoylov's poetry, there are also green waves, a sea, hops, a thunder, a cedar, a hill, a moon and a glass (in the meaning of "sea water"). A metonymic designation of wheat is given: *На полях, полных зеленого хлеба* 'In fields full of green bread'. All of them are evidence that there is a *Зеленая и синяя планета* 'Green and blue planet' in the universe. Green opens the way for the poet to express his position as an inhabitant of the Earth. In one of the poems, a common metaphor appears that the Earth is a greenhouse: *Захотелось мудрым землянам // Распрощаться с домом зеленым* 'Wise earthlings wanted to // Say goodbye to the greenhouse'. Build on the eternal dream of man, starting from Daedalus, to escape into the sky, the poet speaks of man's desire to conquer the universe. An important historical event in the summer of 1961 – Yuri Gagarin's flight into the space – becomes an opportunity for Samoylov to reflect on the eternal desire of man to conquer the universe.

Although already in 1987 other feelings and thoughts appeared, the poet shares with reader his thoughts filled with bitterness and regret about the ruthless attitude of a person to his greenhouse. At that time, ecological problems on the Earth begin to be acutely felt in his works, marked with the words *съедаем* 'eat up', *вонючий* 'stinking', *пожираем* 'devour'.

These two poems are clear evidence that Samoylov was a poet like his entire generation of front-line poets with an open position as a humanist and a special dignity: *Я нас возвысить не хочу* 'I don't want to raise us'. Moreover, he conveyed his convictions in an unobtrusive, and determining form oriented towards A. Pushkin: *Они // Из поздней пушкинской плеяды* 'They // From the late Pushkin galaxy'.

Observations on the figurative manifestations of green have showed that it is closely connected with Samoylov's poetic worldview and his life credo.

As the table shows, the red color in the poet's works loses ground compared to its popularity in the system of cultural and historical tradition. Probably, the explanation for this lies in the fact that for many years, associated with an ideological background, he carried the memory of the recent aggressive past⁶ (*Краснорожие солдаты обнимались с девками* 'Red-faced soldiers hugged girls', *Красногвардейские костры // Горели* 'Red Guard bonfires // Burned', *Где делят всех на белых и на красных* 'Where everyone is divided into whites and reds'). In a number of poems by Samoylov, red is dispersed among its tint variations (pink, crimson, mulberry, scarlet). In these cases, this color complex indicates the buffoons clothes (*Для красных петрушек* 'For a red puppet') or historical characters: *И даже вельможа в брусничном кафтане* 'And even a nobleman in a lingonberry caftan', *К нам в кафтане малиновом // Царь Димитрий выходит* 'To us in a crimson caftan // Tsar Dimitri comes out'.

Red is associated with the space of city: *На кирпично-красных площадках // Бьют пожарные струи фонтанов* 'On the brick-red grounds // Fire jets of fountains beat'; *И ужель в домишках чинных // Есть под красной черепицей* 'And really in houses of decorous // Under the red tiles'. However, red is most often found in the natural (plant) world: *Рокоцут в красной чаще краснотала* 'Rumble in the red thicket reddened', *По листве красногорских дубров* 'Due to foliage of Krasnogorsk oak forests'⁷. It can act as a comparison: *Зори – красными петухами* 'Dawns – red roosters', *Он берет ломоть арбуза – красноватый хрусткий снег* 'He takes a slice of a watermelon – reddish crisp snow'; may indicate an action: *У рябины окаянной // Покраснели кисти рук* 'At the accursed mountain ash // Hands turned red', *Вот, видишь, покраснел томат* 'Here, see, tomato turned red'; and a quality: *Скоро листья полетят, // Красны, как кровь* 'Soon the leaves will fly, / As red as blood'.

In the inverted sonnet *Красная осень* 'The red fall' (3 + 3 + 4 + 4), the word "red" occurs 5 times. Rendered in title as a generalizing one, red itself is specified in the text. Transitions from one red color concept to another fix the movement expanding in space, from the bottom to the top: *красный лист* 'a red leaf', *красный куст* 'a red bush', *красным стал окрестный лес* 'the surrounding forest became red', *красный отсвет* 'red reflection'.

In Samoylov's poem *Рисунок* 'A picture' (1962), a little man that was drawn by a child is riding a horse, *в руки маленьких циркачек // Положит красные цветы*

⁶ The ideological symbolism of red was realized by the Russian Soviet avant-garde artist of the 20th century K. Malevich in his works: *Red Cavalry Galloping* (1928-1932) and *Red House* (1932), conveying the atmosphere of the tragic era through this color. A reproduction of the painting *Red Cavalry Galloping* is placed on the cover of the textbook: Abisheva | Asylbekova | Polyak et al. (2020) Russian literature. Textbook for grade 11.

⁷ Samoylov lived in the village of Opalikha (Krasnogorsk district, Moscow region) since 1967. Landscape signs of the Krasnogorsk area are present in the form of a forest and a grove.

'into the hands of little circus performers / Put red flowers'. In 1963, B. Okudzhava wrote a poem *Красная осень* 'The red fall', in which Samoylov's theme seems to be developed. Both poems are written in an iambic tetrameter and are preceded by dedications that directly or indirectly refer to the names of famous writers-contemporaries: Samoylov's poem is dedicated to Maria Cross⁸, Okudzhava's poem to Yuri Dombrovsky. In both cases, one can notice a parallel development of figurative systems.

Samoylov	Okudzhava
пес, конь, сорока	пчела, бык
человечек-огуречек с красными	У командира в кулаке – цветок
цветами в руке	на красном стебельке
маленькие циркачки	две женщины
dog, horse, magpie	bee, bull
a little man with red flowers in his hand	The commander has in his fist a flower on a red stem
little circus women	two women

Both poems have the atmosphere of enlightenment, soft intelligence and high spirituality. It was generated by the thaw and culture of the 1960s poets' generation. All this is especially shown in the finales of both poems.

By looking Samoylov's color painting, we note that, within one poetic text, one can find the most bizarre combination of chromatic images, as the color palette of *Рисунок* 'the picture' convinces us: there are the orange, green, pink, red colors. He also has such cases when the colors from the metatricolor are in adjacent positions: *Та почва тяжелая, красная // И хмеля зеленый дымок* 'That soil is heavy, red // And the green smoke of hop'; *В синем небе острый лет орла. // Яблоки красны на круглом древе* 'In the blue sky, a sharp flying eagle. // Apples are red on the round tree'. Only in the poem *Захотелось мудрым землянам...* 'Wise earthlings wanted...' a complete set of Samoylov's metatricolor can be found: *с домом зеленым* 'with a green house', *из синих далей* 'from a blue distance'. Additionally, towards the end, there is a coloristic apotheosis with a leading red color: *Бурой, желтой, красной метелью // Закружились жухлые листья* 'Brown, yellow, red blizzard / Withered leaves swirled'.

⁸ Cross Maria (born in 1959) is a daughter of the Estonian writers Jaan Kross (1920-2007) and Ellen Niit (1928-2016), with whom Samoylov was friends, and whose poems he translated.

Conclusion

The description of the blue, green and red colors has showed that, in a poetic text, these three colors have a special expressiveness of structural and semantic connections. They carry information about stylistic features, genre specifics and favorite topics. Samoylov's metatricolor gives an idea of the system of images in his poetry and the poet's moral position.

Therefore, the study of the structure and semantics of the five color images as: black, white, blue, green and red in David Samoylov's poetry allows us to draw conclusions about their structural and semantic features. In terms of expression and content, his poems have a high degree of precedence. Folklore imitations in the form of clichéd formulas, syntactic repetitions, fixed images and poetic reminiscences are an important component of Samoylov's texts. The world of nature, human personality, in all its external and internal manifestations, as well as the philosophical understanding of life and death form the ideological and thematic complex of his poetry.

References

- ABISHEVA, S. | MOLDAGALI, M. (2021), Strukturai semantika tsvetovykh obrazov v poezii D. Samoylova. "Мне выпало счастье быть русским поэтом". Samoylovskie chteniya. VI. Moskva, 84-95. [Абишева, С. | Молдағали М. (2021), Структура и семантика цветовых образов в поэзии Д. Самойлова. "Мне выпало счастье быть русским поэтом". Самойловские чтения. VI. Москва, 84-95.]
- ABISHEVA, S. D. | ASYLBEKOVA, M. S. | POLYAK, Z. N. et al. (2020), Russkaya literatura: Uchebnik dlya 11 klassa. Almaty. [Абишева, С. Д. | Асылбекова, М. С. | Поляк, З. Н. | (2020), Русская литература: Учебник для 11 класса. Алматы.]
- BAJEVSKIY, D. S. (1986), David Samoylov. Poet i yego pokoleniye. Moskva. [Баевский, Д. С. (1986), Давид Самойлов. Поэт и его поколение. Москва.]
- BAZYMA, B. (2001), Tsvet i psikhika: Monografiya. Khar'kov. In: <https://psyfactor.org/lib/colorpsy7.htm> (accessed: 21.11.2021.) [Базыма Б. (2001), Цвет и психика. Харьков.]
- DOAK, R. | DOAK, R. W. (1974), Color and light imagery: an annotated bibliography. In: *Style*. 8 (1), 208-259.
- KONONOVA, N. (2013), Funktsiya tsвета v liricheskikh tekstakh Davida Samoylova. In: *International Journal of Russian Studies*. 2 (1), 35-45. [Кононова, Н. (2013), Функция цвета в лирических текстах Давида Самойлова. In: *International Journal of Russian Studies*. 2 (1), 35-45.]
- KOPACHEVA, A. R. (2003), Kontsept «belyu tsvet» v khudozhestvennoy kartine mira (na materiale poeticheskikh tekstov frantsuzskikh i russkikh simvolistov) Chelyabinsk. [Копачева, А. Р. (2003), Концепт «белый цвет» в художественной картине мира (на материале поэтических текстов французских и русских символистов) Челябинск.]
- KNARCHENKO, V. K. (2009), Slovar' tsveta: real'noye, potentsial'noye, avtorskoye: svyshe 4000 slov v 8000 kontekstakh. Moskva. [Харченко, В. К. (2009), Словарь цвета: реальное, потенциальное, авторское: свыше 4000 слов в 8000 контекстах. Москва.]

- LASKY, D. (2014), What Is Color in Poetry, or Is It the Wild Wind in the Space of the Word. In: *Poetry*. 204 (4), 357-377.
- MASLOVA, O. Y. (2003), *Khromatizm i tsvetoobraznost' v khudozhestvennom tekste*. Almaty. [Маслова, О. Ю. (2003), Хроматизм и цветообразность в художественном тексте. Алматы.]
- NEMZER, A. (2006), *Istoriya i sovremennost' v "Stikhakh o tsare Ivane" Davida Samoylova*. *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia X: "Vek nyneshniy i vek minuvshiy": kul'turnaya refleksiya proshedshey epokhi*. 2. Tartu, 392-433. [Немзер, А. С. (2006), История и современность в «Стихах о царе Иване» Давида Самойлова. *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia X: «Век нынешний и век минувший»: культурная рефлексия прошедшей эпохи*- 2, Тарту, 392-433.]
- OKUDZHAVA, B. (2001), *Stikhotvoreniya*. Sankt-Peterburg. [Окуджав, Б. (2001), Стихотворения. Санкт-Петербург.]
- OSOVETSKIY, I. A. (1978), *Yazyk sovremennoy russkoy poezii i traditsionnyy fol'klor*. In: *Yazykovyye protsessy sovremennoy khudozhestvennoy literatury*. *Poeziya*. Moskva, 128-185. [Осовецкий, И. А. (1978), Язык современной русской поэзии и традиционный фольклор. В: Языковые процессы современной художественной литературы. Поэзия. Москва, 128-185.]
- SAMOYLOV, D. (2006), *Stikhotvoreniya*. Sankt-Peterburg. [Самойлов, Д. (2006), Стихотворения. Санкт-Петербург.]
- SAMOYLOV, D. S. (2010), *Schast'ye remesla: Izbrannyye stikhotvoreniya*. Moskva. [Самойлов, Д. С. (2010), Счастье ремесла: Избранные стихотворения. Москва.]
- SAMOYLOV, D. S. (2020), *Ramyatnyye zapiski*. Moskva. [Самойлов, Д. С. (2020), Памятные записки. Москва.]

DOI: 10.31648/pw.9035

SVETLANA TARATUTA | СВЕТЛАНА ТАРАТУТА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9236-1123>

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubinsky State Pedagogical University

ТАТ'УАНА МЕЛ'НИК | ТАТЬЯНА МЕЛЬНИК

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2258-7389>

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubinsky State Pedagogical University

ГЕРОЙ ЭПОХИ НОВОЙ ИСКРЕННОСТИ: ПОПЫТКА КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО, ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО И ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОГО АНАЛИЗА МОНОДРАМ ЕВГЕНИЯ ГРИШКОВЦА

**The hero of the new sincerity era:
an attempt of cultural, psychological and literary analysis
of Evgeny Grishkovets's monodramas**

ABSTRACT: The paper presents a study of the nature of the experiencing expression in monodramas by E. Grishkovets. This analysis is based on the idea of the human consciousness layering and the hierarchical principle of the organization of “mental spaces” in it, which was considered by F. E. Vasilyuk in relation to experiencing and its expression. The ideas about the work of experiencing as a movement between different life worlds, which are reflected in the monodramas by Grishkovets, are studied in the paper as a feature of the writer's idiosyncrasy. The narrator of the one-man theatrical shows is considered as a literary hero of the “New Sincerity” era, which replaced the period of postmodern literature. The article traces the features of the experiencing expression in the monodramas by Grishkovets, the associative nature of the author's consciousness slipping into other life worlds, and the ways of creating (virtualizing) these life worlds.

KEYWORDS: new sincerity, experiencing, monodrama, theory of the hierarchical structure of consciousness, life world, slipping, empathy, virtualization of life worlds

Введение

Время неумолимо движется – эпохи сменяют одна другую, отражаясь в литературных произведениях, которые так или иначе интерпретируют культурологический аспект времени. Одной из главных черт постмодернизма, под знаменем которого прошёл конец XX столетия, являлась всепоглощающая

ирония, ироническое переосмысление фактов. В эпоху постмодерна ирония стала способом мышления и индикатором интеллектуальности, просвещённости и даже критичности ума. Со временем ирония начинает превращаться в шаблон.

Постмодернизм, ставший реакцией на глобальное разочарование в этических и эстетических принципах предыдущей эпохи, приводит к тому, что человек начинает искать опору в себе – через рефлексивную переработку разных жизненных ситуаций (см. Kiklewicz 2013).

У людей, перекормленных иронией, подчас граничащей с цинизмом, появляется необходимость в простых человеческих чувствах и переживаниях, в их проявлении и выражении в реальной жизни и в художественной литературе.

Наступает эпоха так называемой новой искренности, которая требует нового самовыражения, помогающего преодолевать кризисы, с которыми сталкивается человечество. К этому подталкивают активно развивающиеся цифровые технологии, с одной стороны, ограничивающие реальное общение людей, с другой – дающие возможность виртуального общения со всем миром одновременно: «Искушает легкость сетевой публикации. Набрал, щелкнул “мышкой” – и планетарный читатель гарантирован» (Serdyuchenko 1999, 8). Меняются и стереотипы самовыражения. То, что раньше было не принято выносить на суд общественности (личные чувства, эмоции, переживания, взгляды, перипетии и сложности собственных любовных отношений или семейной жизни и т.п.), становится модно высказывать во всеулышание, делать достоянием широкого круга читателей, зачастую совершенно незнакомых.

Однако причины «новой искренности» лежат не столько в плоскости развития науки и техники, сколько в характере нового поколения, позиционирующегося как одинокое, запутавшееся, подавленное бессмысленностью и неопределённостью своего существования, перманентно стремящееся постичь суть собственного бытия. Таким образом, самовыражение для них становится способом преодоления одиночества и поиска смысла жизни.

Описанный культурологический аспект требует новых способов отражения в литературе, более того – новой жанровой реализации. Именно таким жанром становятся увидевшие свет в последние годы XX и начале XXI столетия монодрамы Евгения Гришковца, целью которых является выражение переживаний.

Известно, что Гришковец сам исполняет свои монодрамы на сцене. И если при визуализации текста, которая происходит в процессе сценического воплощения, может идти речь о харизме автора-исполнителя, его манере говорить, артистизме, предметах, используемых для реализации той или иной идеи спектакля, то читатель, который имеет дело исключительно с текстом,

лишён всей этой дополнительной информации, тем не менее воздействие на него не менее сильное.

Именно этот факт порождает вопрос, как удаётся драматургу воздействовать на своего читателя. Психологизм повествования свидетельствует о мастерстве автора передавать переживания и побуждает к поиску психологических механизмов воздействия на читателя. Описание этих механизмов находим в теории переживания и иерархического строения сознания, автором которой является один из виднейших российских психологов данного направления Ф. Е. Василюк (Vasilyuk 1984; 2005; 2007). Его теория так точно и подробно описывает психологическое воздействие пьес драматурга на зрителя и читателя, что монодрамы Гришковца фактически можно рассматривать как иллюстрацию вышеозначенной теории.

Идея слоистости человеческого сознания в психологии не нова. Многоуровневые модели сознания были представлены в трудах многих ученых, начиная с З. Фрейда и заканчивая современными исследователями (см. Vasilyuk 2008, 10). Была, например, выдвинута гипотеза об иерархическом принципе организации «ментальных пространств» (см. Fauconnier 2010) – особых семантически самостоятельных областей, каждая из которых обладает своими пространственно-временными, смысловыми, эмоциональными и т.д. характеристиками.

Специфика изысканий Василюка в этой области в том, что он рассматривает слоистость сознания в контексте переживания и его выражения. Под переживанием учёный понимает не непосредственное чувство, а особую деятельность человека по преодолению разнообразных критических ситуаций.

Согласно теории иерархической организации регистров сознания Василюка, каждый регистр, по сути, представляет собой отдельный жизненный мир, а «для того, чтобы совершилась работа переживания, сознание человека должно перемещаться между различными жизненными мирами, попутно создавая и изменяя как сами эти миры, так и отношения и связи между ними» (Vasilyuk 2007, 157). Именно процесс соскальзывания, как определяет учёный, в другой жизненный мир и наблюдается в пьесах драматурга. И именно работу переживания производят ведомые автором зрители/читатели, следуя за ним по пути его ассоциативных связей и переживая те же ощущения, что и его герой-рассказчик (Taratuta 2020). Для того, чтобы эта работа совершилась, жизненные миры, по которым проводит рассказчик своих зрителей/читателей, должны быть построены так, чтобы быть узнаваемыми, понятными и привлекательными для них, затягивать в себя читателя, чтобы ему хотелось переживать то, о чём рассказывает автор. Рассмотрим, как создаёт такие жизненные миры Гришковец.

1. «Миропорождение» в монопьесах Гришковца

Герой-рассказчик монопьесы *Как я съел собаку* существует в трех реальностях, которые по теории Василюка являются тремя основными ярусами сознания: 1) настоящее, из которого он вещает; 2) армия (флот), в которой он служил на острове Русский, при этом мир, в который рассказчик попадает во время службы, представлен им как мир абсурда, который полностью изменил его личность; 3) детство – идеальный правильный мир, в котором всё было хорошо и который ассоциируется у героя с ощущением счастья.

Читатель наблюдает разделение своего «я» у рассказчика, своеобразное расщепление личности, его попытку отмежеваться от своих ипостасей и проанализировать их от 3 лица: я – ребёнок, я – моряк, я – в послефлотской жизни. Каждая из ипостасей – этап в жизни, к которому невозможно вернуться. И поедание собаки, приготовленной сослуживцем-корейцем, становится для рассказчика пиком абсурдности, сломом нравственных ориентиров, связанных с его менталитетом, непреодолимым барьером, разделившим личность на три составляющих.

Как уже было отмечено, процесс выражения переживаний в монодрамах Гришковца реализуется за счёт перехода в другой жизненный мир. Так, в пьесе *Как я съел собаку* наблюдаем целый ряд таких переходов.

Интересно, что порядок соподчинённости регистров соотносим с характерной для современного русского языка структурой сложноподчинённых предложений с несколькими придаточными, а именно предложений с последовательным и параллельным соподчинением. Подобную структуру соподчинённости переходов мы наблюдаем в монодрамах Гришковца.

Такие переходы, безусловно, преследуют определённые цели. Как правило, они связаны с желанием автора разобраться в себе, наиболее полно выразить свои переживания и добиться сопереживания и понимания читателя или зрителя.

Именно с этой целью автор из сегодняшнего «взрослого» мира переносит читателя или зрителя в другой жизненный мир и переходит к переживаниям, связанным с его службой в армии, ставшей поворотной в его взрослении и личностной трансформации.

Автор акцентирует внимание на ситуации из прошлого, вызывавшей у него, юного, сильные переживания: на острове Русский, где проходила флотская служба рассказчика, водились бабочки, занесённые в Красную книгу, которых ни в коем случае нельзя было раздавить, о чём постоянно новобранцам напоминали офицеры. Герой же случайно раздавил несколько, за что ему было невероятно стыдно. Именно это чувство стыда становится поводом для следующего соскальзывания:

- (1) Бывают такие моменты, когда, например, чистишь зубы перед зеркалом, не торопишься или моешься в ванне или под душем, тоже не торопишься – все хорошо. И вдруг вспомнится такое..., отчего станет так стыдно..., так ужасно стыдно..., хоть это и случилось с тобой еще в школе. Вспомнится какая-нибудь ложь... глупая..., или как ты изворачивался глупо... Все уже понятно, а ты изворачиваешься (Grishkovets 2021).

Анализ приведённой цитаты показывает двойной переход в данном фрагменте: во-первых, в ситуацию любого неопределённого времени, когда ты (условно) чистишь зубы в ванной; во-вторых, в ситуацию, опять-таки не конкретную, когда ты совершил что-то постыдное.

Далее следует переход в уже обозначенный нами ранее идеальный для рассказчика мир детства, насыщенный переживаниями восторженного ожидания удовольствия (в данном конкретном случае от просмотра мультипликационных фильмов по телевизору). Означенные жизненные миры резко контрастируют друг с другом. Переходы в приведённой цепочке соотносимы со сложноподчинённым предложением с последовательным соподчинением придаточных.

В этой же пьесе наблюдаем параллельное соподчинение жизненных миров, в которые автор переходит ассоциативно для объяснения своих переживаний. Так, страх перед службой в армии, тревогу перед неизвестностью рассказчик проясняет за счёт поочерёдного соскальзывания в разные моменты прошлого, в которых он испытывал подобные переживания: ожидание похода в кино на фильм ужасов, который многие уже посмотрели, а также детское ощущение страха перед не любившим его учителем.

Параллельное соподчинение жизненных миров в большом количестве наблюдаем в пьесе *Дредноуты*. Идея тотального непонимания женщинами мужчин становится ведущей в произведении. Автор педалирует мысль о трагической способности мужчин к самопожертвованию, гибели, подвигу как крайнем проявлении мужской сути. В пьесе превалируют сцены военно-морских сражений, являющихся почвой для проявления мужской силы, мощи и героизма. Именно для того, чтобы прояснить глубину мужской непонятости, автор осуществляет соскальзывания в иные жизненные миры, не связанные между собой и проявляющие разные грани мужской души. Так, тонкость и ранимость её проявляется, когда автор неожиданно и на первый взгляд немотивированно, начав рассказывать о кораблях, возвращается в свои воспоминания о том, как он однажды, находясь на палубе, наблюдал, как идет снег в море:

- (2) У меня было странное ощущение по поводу этого. Я не сразу разобрался, что же меня беспокоит, а потом сообразил... Мне было жалко снег. Снег

падал большими хлопьями и сразу исчезал. Он даже не таял, не превращался в жижу на асфальте. Нет. Он просто падал в море и исчезал. Сразу. А еще, этого никто не видел. Никто не видел этого снегопада. Этого бесконечного разнообразия миллионов снежинок и причудливых траекторий их падения. Снег исчезал ни для кого. И только некоторые снежинки могли немного полежать на палубе нашего корабля. Немного полежать и растаять на палубе... и еще на плечах и волосах тех, кто стоял на палубе. То есть, на наших плечах и волосах (Grishkovec 2021).

Данное переживание, как и все другие соскальзывания в этой пьесе, явно диссонирует с рассказами об огромных военных судах британского королевского флота и морскими сражениями с большим количеством жертв, составляющими основу произведения. Соскальзывания-отступления разрывают сюжет, просяняя переживания автора, восхищающегося безоглядным героизмом военных моряков английского и немецкого флотов и не ощущающего в себе способности к подобным действиям, испытывая при этом сожаление от такой своей ущербности:

- (3) Просто я знаю наверное, что вряд ли сам сделал бы так. Потому что у меня уже есть мое сраное высшее образование. Я уже знаю историю, понимаю разные смыслы, умею их находить, или в нужной ситуации не находить. Вот окажись я у той пушки, вряд ли я нашел смысл ее наводить куда-то... Я же знаю, чем закончилась Ютландская битва и та война, и следующая тоже... (Grishkovec 2021).

Интересно, что подобная мысль звучит в киносценарии Г. Полонского «Доживём до понедельника», написанном в конце 60-х годов XX ст. – тоже в своего рода эпоху «новой искренности», возникшей после разрушения идеологием предшествующей исторической эпохи. Рассказывая о яркой личности П. Шмидта, учитель истории Мельников задаёт ученикам 9-го класса вопрос, смогли ли они поступить как Шмидт и возглавить мятеж на корабле. На что один из ребят заявляет: «Без всяких шансов на успех?!» – и явно негативно относится к неоправданным, с его точки зрения героизму и самопожертвованию. Однако в контексте произведения поступок Шмидта рассматривается как героизм, который является уделом только на самом деле ярких, волевых, способных на поступок мужчин. Собственно, та же идея просматривается и в монопьесе Гришковца.

Трагическая участь мужчин прослеживается ещё в одном ассоциативном соскальзывании, когда рассказчик представляет себе хор мальчиков с замечательными, практически ангельскими голосами. Восторг от детского пения опять-таки контрастирует в пьесе с дальнейшими тяжёлыми мужскими судьбами, которые неминуемо выпадут на долю этих мальчиков. И рефреном

в пьесе проходит мысль, что всё это недоступно и непонятно женщинам, которым не дано вообще постичь мужскую душу:

- (4) Я бы хотел, чтобы про него прочитали некоторые мои знакомые... женщины. Им бы это было так полезно... (Grishkovets 2021).

Данная мысль также виртуализирует новый жизненный мир, причём обобщённый – мир женщин, со всеми его атрибутами.

Анализ монопьес Гришковца показал, что для представления жизненных миров автор использует три основных способа: дорисовывание, расширение и опредмечивание. В основе дорисовывания лежит идея, которая разворачивается в картине, созданной фантазией автора. Как правило, это домысленная автором-рассказчиком история жизни выдуманного (или) представленного абстрактного человека, переживания которого передаёт автор. Сцена из жизни такого персонажа обрастает деталями, событиями, мыслями, чувствами, переживаниями, складываясь в картину, которая воспринимается как вполне реалистичная. Таким образом, Гришковец создаёт «чувственную ткань» придуманного им нового жизненного мира, в который и погружает своего читателя или зрителя с целью ярче передать и прояснить собственные переживания.

Так, в пьесе *Как я съел собаку* событие, давшее название произведению, – поедание собаки – воспринимается рассказчиком как точка невозврата, определённый сдвиг в сознании: человек сделал невозможное для себя, после чего никогда не будет прежним, он очень переживает этот факт, осознавая произошедшее как нравственное падение (ибо то, что привычно для сослуживца-корейца, абсолютно неприемлемо для него, человека иного менталитета, иных культурных и гастрономических традиций).

Именно это переживание провоцирует соскальзывание в другой жизненный мир, виртуализация которого происходит при помощи дорисовывания картины. Рассказчику представляются возможные хозяева съеденной собаки, страдающие от потери питомца и сбившиеся с ног в процессе его поисков. Картина дорисовывается дважды (налицо параллельное соподчинение переходов в новые жизненные миры). Если сначала рассказчик моделирует ситуацию поиска любимого щенка маленькой девочкой:

- (5) Вот я ем собаку. Может быть, сейчас какая-нибудь девочка, устав от рыданий, всхлипывая, только-только задремала, а до этого они с папой, с фонариком, обшарили все дворы, сараи, опросили и обзвонили всех знакомых – где любимая собачка. Завтра поиски продолжатся, будут написаны детской рукой объявления, а над кроватью долго еще будет висеть фотография щеночка с ленточкой на шее... (Grishkovets 2021),

то вторая дорисованная картина виртуализирует жизненный мир потерявшей единственную отраду пожилой женщины:

- (6) Или какая-нибудь бабушка выглядывает на улицу, смотрит в темноту и на каждый шорох спешит к двери, открывает ее..., и в тишину подъезда, без всякой на то надежды... – Боник, Боник, Боник.... А потом садится у покрытого клеенкой кухонного стола, смотрит на миску и плошку с водой в углу кухни и плачет (Grishkovec 2021).

Нагнетание эмоций и действий героинь каждой из историй приводит к тому, что эти истории приобретают сюжетность и определённую «чувственную ткань», и обе истории призваны показать степень осуждения героем собственных действий и силу его переживаний, ибо ментально герой всё же ближе к условным хозяевам собаки, нежели к повару, её приготовившему.

Подобное дорисовывание наблюдаем в пьесе *Одновременно*. Курсирование ведомых машинистами поездов, между узловыми станциями, расположенными недалеко друг от друга, навевает рассказчику аналогию с повторяющимися событиями человеческой жизни и становится поводом к соскальзыванию в другой жизненный мир. Автор дорисовывает картину, представляя себя железнодорожником, готовящимся к дальней поездке:

- (7) Я никогда не мечтал быть машинистом, не представлял себе, что буду прощаться с женой перед долгим рейсом и говорить: “Дорогая, не волнуйся! Через неделю вернусь, не переживай, что со мной может случиться!” А она бы мне отвечала: “Осторожней, дорогой, я слышала в новостях, что на Урале такой снег, такие заносы, поосторожнее, не гони...” (Grishkovec 2021).

Новый жизненный мир виртуализируется рассказчиком – мир красивых семейных отношений, заботы, ценности жизни и здоровья близкого человека, мир настоящей жизни, с долгими рейсами, а не «днём сурка» с его однообразными передвижениями между ближайшими узловыми станциями.

Дорисовывание как способ создания жизненного мира – это не просто новая реальность, сотворённая фантазией автора-рассказчика, это глубокое вживание в образ выдуманного героя, выстраивание его судьбы, «вчувствование» в мир его эмоций и переживаний. Так, одной из ключевых проблем, поднимаемых в пьесе *Дредноуты*, как уже отмечалось, становится непонимание между женщинами и мужчинами, что очень тяжело переживается рассказчиком. Выражая свои переживания, он рассуждает о героизме, в его сознании напрямую связанном с мужским началом, с участием мужчин в войнах и некой обречённостью на гибель. Реализация этой мысли приводит автора к соскальзыванию в новый жизненный мир, каковым является судьба

немецкого моряка, коротающего вечер в аргентинском кабаке и осознающего неминуемость своей гибели в завтрашнем бою:

- (8) А в кабачке было душно, накурено. А в голове моряка вертелась какая-то путаница. От духоты, табачного дыма и вина все плыло перед глазами. А еще он на себя накручивал... По-пьяному злился, играл желваками, сжимал до хруста кулак. Бормотал: «Ничего, ничего, мы еще...». И делал сам себе какой-то жест. А рядом, наверняка, сидела местная, совсем недорогая красотка, и что-то без умолку болтала на непонятном языке. [...] Но еще пела певица на том же непонятном языке. Пела одну тягучую песню за другой. [...] Он сидел, и от этих песен ему не становилось веселее, потому что песни были прекрасные, и от них становилось еще тоскливее (Grishkovec 2021).

Автор наполняет картину событиями из жизни выдуманного им героя, благодаря которым мы погружаемся в переживания моряка, оттеняющие авторские. Перед нами проходят город и дом, в которых герой, привыкший к морю, быстро уставал, приезжая в отпуск, фотография его жены или девушки, верность которой ему необходима, потому что именно это становится основой его спокойного и осознанного героизма. Наутро моряк героически погибнет в бою. Характерно, что в данном фрагменте мы наблюдаем многочисленные соскальзывания, обусловленные воспоминаниями героя и связанными с ними переживаниями.

Ещё одним способом виртуализации новых жизненных миров в пьесах Гришковца является расширение. Причём характер расширения может быть разным и, как правило, подчинён идее, акцентируемой автором. Один из видов расширения встречаем в пьесе *Как я съел собаку*, которая начинается с описания переживания страха, тревоги новобранца перед предстоящей армейской службой. Данные переживания автор-рассказчик проясняет и одновременно усиливает за счёт использования приёма сравнения, работающего в данной ситуации как классический троп, имеющий трёхчастную структуру: предмет сравнения (то, что сравнивается), образ сравнения (то, с чем сравнивается), признак, на основании которого происходит сопоставление. В данном случае этот признак выражен лексемой *боясь*. Страх, неопределённость, неизвестность, мучающие будущего моряка, объясняются за счёт сопоставления с подобными, но ещё более яркими переживаниями героя, проявляющимися в ситуациях прошлого, соскальзывания в которые предпринимает рассказчик.

Первый раз это сопоставление означенных переживаний с ожиданием фильма ужасов *Легенда о динозавре*. Одним из частных случаев сравнения является художественный параллелизм, который также наблюдается в двух виртуализированных автором жизненных мирах: моряки, прошедшие армейскую службу и побывавшие в разных странах:

- (9) Эти морячки побывали, Бог мой, – в Австралии, Новой Зеландии... И мне предстоит то же самое, вот наденут на меня такую же форму... И вот-вот, уже скоро, поезд довезет нас до Владивостока, а там еще чуть-чуть – и какое-то море, какие-то страны... Неохота!!!! Потому что, хоть я и не знал ничего конкретно, но подозревал, что, ну конечно же, все там как-то не просто так, Австралия, Новая Зеландия, а там еще что-то такое, основное, чего мне знать не хочется, чего я боюсь, чего я очень боюсь и что очень скоро начнется... обязательно... (Grishkovec 2021)

сопоставляются с людьми, посмотревшими *Легенду о динозавре*:

- (10) А потом выходили люди, и я всматривался в их лица. Они уже видели...! Они уже испытали это! Они выходили и как-то отличались от остальных, они двигались как бы замедленно, как в видеоклипах, неся неизвестное мне знание, которое я тоже приобрету, которого боюсь, но которое надо..., обязательно. А они уже что-то такое пережили, уже знают... Я хотел увидеть это в их глазах... Я уважал их и понимал, что даже не могу заговорить с ними... (Grishkovec 2021).

Основой художественного параллелизма становится преодоление страха обеими категориями людей, обладание новыми знаниями, неведомыми и вызывающими тревогу, – именно эти переживания переполняют героя-рассказчика.

Второй переход осуществляется в жизненный мир, связанный с детством. Вопреки тому, что детство для рассказчика – это некий идеальный мир, счастливое существование, уровень, от которого идёт отсчёт нравственного падения героя, в данной ситуации основой сопоставления переживаний опять-таки становится страх: страх, испытываемый новобранцем, сравнивается со страхом ребёнка, по дороге в школу предвосхищающего негатив, который он испытает на двух ближайших уроках:

- (11) Ты идешь, [...] а сквозь ветки и снег на втором этаже светятся три окна. Светятся таким ядовитым, особым светом. Это кабинет русского языка. И сейчас будет сразу два урока русского подряд... И ты идешь, но это хуже всего, это горе, это нестерпимая... И ведь ты все выучил, и уроки сделаны, и, в общем, бояться нечего. Но... Эти три окна... И в голове проскакивают разные варианты того, как этого можно избежать, и мысли о том, как было бы здорово, если бы... [...] Но ты идешь... Ужас... Просто ты еще не знаешь, что учительница тебя ненавидит. Нет, не потому, что ты такой или сякой. А просто она тебя сильно не любит. Ты еще не догадываешься, что тебя могут не любить, ну потому, что ты еще... Ооох... (Grishkovec 2021).

Однако в данном сравнении актуализируется иной признак, вытекающий из контекста произведения. Автор акцентирует внимание на неоправданном

страхе ни в чём не виноватого человека (в одном случае новобранца, в другом – школьника), страха, который является результатом чьей-то агрессии, жестокости, немотивированно несправедливого отношения (в одном случае офицеров, в другом – учительницы), что в результате становится предметом переживания как в одном, так и в другом случае.

Здесь следует отметить, что одним из приёмов, используемых в драматургии Гришковца, является приём недосказанности, который графически часто оформляется в тексте при помощи многоточия. Именно недосказанность, отсутствие законченного анализа той или иной мысли даёт волю читателю/зрителю домыслить, достроить те или иные выводы, следующие из предложенной автором ситуации. В данном случае при помощи недосказанности рассказчик имплицитно закладывает чувственную ткань ещё одного нового жизненного мира – мира жестокости, где господствует ничем не мотивированная ненависть (в данном случае офицеров, учителей).

Говоря об этом виде расширения, следует отметить, что главный читатель/зритель Гришковца – человек, живущий на постсоветском пространстве. Именно на его воспоминания и связанные с ними переживания ориентируется драматург. Осуществляя соскальзывание в разные жизненные миры, автор достигает постепенного расширения круга людей, переживавших подобные события и способных понять переживания героя наиболее тонко: переживание новобранца (вовлечены мужчины, проходившие службу в армии) → переживания человека, который мечтает посмотреть фильм *Легенда о динозавре* (вовлечены жители бывшего СССР, которые либо посмотрели этот фильм, либо хотели это сделать, но по какой-то причине не смогли) → переживания ребёнка, который идёт утром в школу с мыслями об ужасе, его там ожидающем, в силу страха перед учителем, который его не любит (максимальное расширение, так как подобные переживания той или иной степени тяжести испытывал каждый человек).

Таким образом, первый вид расширения, отмеченный нами в пьесах Гришковца, – расширение ареала вовлечённости людей, способных испытать описанное автором переживание.

Совершенно иной вид расширения встречаем в пьесе *Одновременно*. Вниманию зрителя представляется занимающийся самоанализом рассказчик, пытающийся осознать себя через атрибуты, определяющие его. Одним из главных атрибутов для героя пьесы является голос, отличающий его от других людей. И далее рассказчик в процессе повествования выстраивает целую ассоциативную цепочку, движимую переживаниями и самоощущениями. Собственный голос порождает мысли о голосах поющих людей, которые, в свою очередь, ассоциативно вызывают мысль о поющих грузинах, считающихся одним из самых вокально одарённых народов. Воспоминания о грузинах приводят к мыслям об их гостеприимстве, а гостеприимство

– к простому человеческому желанию побывать у них в гостях («хочу в гости»). Ассоциативную цепочку продолжают следующие звенья: хочется к грузинам → хочется к тем, кто любит тебя не за достоинства, а просто за то, что ты человек → хочется, чтобы тебя уважали и любили. Цель данного ассоциативного ряда – донести до зрителя/читателя нравственные позиции, нормы, идеалы рассказчика, которые можно свести к следующему: человек нуждается во внимании, любви и уважении и достоин их.

В данной ситуации мы сталкиваемся с иным видом расширения: наблюдается изменение субъекта переживания (Vasilyuk | Karyagina 2017), субъекта жизненного мира от биологического существа к личности в пороговой ситуации перед лицом экзистенциальных вызовов. Так, каждое из звеньев приведённой ранее ассоциативной цепочки, которую автор продолжает выстраивать на протяжении всего произведения, демонстрирует своеобразное расширение: человек как биологическая сущность → человек, осознающий себя индивидуальностью с определённой внешностью, одеждой, голосом → человек, осознающий себя частью социума (человек и люди, проблемы коммуникации) → человек и общественные события и катаклизмы (человек и война) → человек и экзистенциальные вызовы (человек и смерть).

И, наконец, последний выявленный нами способ виртуализации новых жизненных миров – опредмечивание переживаний. Смысл этого явления состоит в том, что некий «предмет» заключает в себе свёрнутый ряд переживаний, то есть тяготеет к определённой символизации. Примеры опредмечивания встречаются практически в каждой пьесе драматурга. Так, катышки на варежках, тёплые шершавые руки бабушки, мультфильмы становятся атрибутами идеального мира детства. Уже упоминавшиеся *Дредноуты* выступают в одноимённой пьесе как воплощение мужской сути, глобальности, мощности, силы, героизма и своего рода обречённости и одновременно с этим – как способ объяснить то, что нельзя объяснить словами, символ доказательства своей правоты.

Из пьесы в пьесу Гришковца переходит обращение к фотографии как опредмеченному переживанию. И, как правило, это отражение моментальных ощущений, настроения, переживания, символ чего-то нереализованного, утраченных надежд, разочарования, невозможности повторить то, что когда-то произошло.

Связанные между собой понятия – самурай, харакири, иероглиф – «опредмечивают» в пьесе *Дредноуты* ключевое переживание: автор сопоставляет непостижимость атрибутов чужой культуры с непостижимостью мужской психологии для женщин:

- (12) А когда понятно, что ничего не объяснить, когда ты чувствуешь, что бы ты ни говорил, что бы ни делал... Ты всё равно выглядишь как какой-то иероглиф. Непонятный знак (Grishkovec 2021).

Символами конкретных переживаний в пьесе *Одновременно* становятся сразу несколько понятий – железнодорожники, солдаты, самолёты, шнурки. Например, шнурки, увиденные рассказчиком на ботинках найденного при раскопках трупа немецкого солдата, становятся для него символом переживаний, связанных с войной как бесчеловечным действием:

- (13) Шнурки были завязаны на бантик... На бантик. С длинными петлями. Я увидел узел, который пятьдесят с лишним лет назад завязал живой человек. Завязал, а потом умер. Завязал точно так же, как я завязываю шнурки... В точности так же. Он их завязывал..., делал движение, которое я отчетливо себе представляю. Завязывал, не думал, что его убьют... Просто, когда я увидел эти ботинки, я впервые в жизни встретился с живым немецким солдатом, в смысле солдатом Той войны. И отношение к войне у меня стало еще сложнее (Grishkovec 2021).

Воплощённые в конкретных понятиях переживания, соединяясь, определяют систему ценностей автора-рассказчика, без которых невозможно его существование как человека:

- (14) Когда из меня не торчат железнодорожники, солдаты, самолёты и те шнурки, ... я иногда отчётливо слышу их голоса, они поют у меня в голове... для Меня (Grishkovec 2021).

Выводы

Так называемая эпоха новой искренности, возникшая как реакция на постмодернизм и требующая нового самовыражения, которое помогает преодолевать кризисы смысла, обусловила появление нового героя. Этот герой принадлежит к поколению, ощущающему себя как одинокое, подавленное, потерянное, находящееся в поисках смысла жизни и жаждущее преодолеть своё одиночество за счёт выплёскивания своих переживаний, дабы быть понятым. Подобное самовыражение нуждается в новом жанровом оформлении, одно из проявлений которого – монопьесы Евгения Гришковца, в них выражение переживания становится сверхзадачей автора.

Воздействие монопьес Гришковца на аудиторию может быть объяснено при помощи теории иерархической организации регистров сознания Василюка, согласно которой работа переживания определяется перемещением сознания

между различными жизненными мирами. Данные перемещения, как правило, преследуют цель автора разобраться в самом себе и выразить переживания в полной мере.

Исследование показало, что для создания (виртуализации) жизненных миров в драматургии Гришковца используются три основных способа: дорисовывание, расширение и опредмечивание. Результатом дорисовывания становится созданная фантазией автора картина, история жизни выдуманного человека, переживания которого оттеняют авторские. При этом создаётся новый жизненный мир, обладающий определённой чувственной тканью. Анализ расширения как способа виртуализации новых жизненных миров позволил выявить две его разновидности: расширение ареала вовлечённости людей, способных испытать описанное автором переживание, и изменение субъекта переживания субъекта жизненного мира от биологического существа к личности в пороговой ситуации перед лицом экзистенциальных вызовов. Смысл опредмечивания как способа создания новых жизненных миров состоит в том, что некий предмет заключает в себе свёрнутый ряд переживаний, то есть тяготеет к определённой символизации.

Таким образом, главным художественным приёмом в монопьесах Гришковца является выражение переживаний, за счёт чего автор стремится преодолеть своё одиночество, быть услышанным и понятым окружающими в мире абсурдности и цинизма. Конфигурация комплексов переживаний и способов их выражения демонстрирует, что каждый человек может находиться одновременно в нескольких жизненных мирах, которые пропитаны переживаниями человека. Переход из одного мира в другой с целью более яркого выражения этих переживаний становится характерной особенностью идиостиля драматурга.

Библиография

- FAUCONNIER, G. (2010), Mental Spaces. In: Geeraerts, D. | Cuyckens, H. (eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199738632.013.0014>.
- GRISHKOVES, E. (2021), Drednouty. In: <http://book-online.com.ua/read.php?book=4736&> (accessed: 14.08.2021). [Гришковец, Е. (2021), Дредноуты.]
- GRISHKOVES, E. (2021), Как я s'el sobaku. In: <http://book-online.com.ua/read.php?book=4736&> (accessed: 14.08.2021). [Гришковец, Е. (2021), Как я съел собаку.]
- GRISHKOVES, E. (2021), Odnovremenno. In: <http://book-online.com.ua/read.php?book=4736&> (accessed: 14.08.2021). [Гришковец, Е. (2021), Одновременно.]
- KIKLEWICZ, A. (2013), Lingvo-filosofskiye paradigmy kak problema teoreticheskogo yazykoznanija. In: Demiankov, V. Z. et al. (red.), *Yazykovyye parametry sovremennoy tsivilizatsii*. Moskva, 303-313. [Киклевич, А. (2013), Лингво-философские парадигмы как проблема теоретического языкознания. В: Демьянков, В. З. и др. (ред.), *Языковые параметры современной цивилизации*. Москва, 303-313.]

- SERDYUCHENKO, V. (1999), Novejšij proekt rossijskoj slovesnosti. Literatura v In-ternete. In: Voprosy literatury. 5, 3-14. [Сердюченко, В. (1999), Новейший проект российской словесности. Литература в Интернете. В: Вопросы литературы. 5, 3-14.]
- TARATUTA, S. L. (2020), Vyrazhenie perezhivaniya kak sverkhzadacha avtora v monop'esakh E. Grishkovca. In: Mova i kul'tura. (Naukovij zhurnal). 22 (201), 114-121. [Таратута, С. Л. (2020), Выражение переживания как сверхзадача автора в монопесах Е. Гришковца. В: Мова і культура. (Науковий журнал). 22 (201), 114-121.]
- VASILYUK, F. E. (1984), Psikhologiya perezhivaniya. Analiz preodoleniya kriticheskikh situacij. Moskva. [Василюк, Ф. Е. (1984), Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. Москва.]
- VASILYUK, F. E. (2005), Perezhivanie i molitva: opyt obshchepsikhologicheskogo issledovaniya. Moskva. [Василюк, Ф. Е. (2005), Переживание и молитва: опыт общепсихологического исследования. Москва.]
- VASILYUK, F. E. (2007), Ponimayushchaya psikhoterapiya kak psikhotehnicheskaya sistema. Moskva. [Василюк, Ф. Е. (2007), Понимающая психотерапия как психотехническая система. Москва.]
- VASILYUK, F. E. (2008), Model' stratigraficheskogo analiza soznaniya. In: Moskovskij terapevticheskij zhurnal. 4, 9-36. [Василюк, Ф. Е. (2008), Модель стратиграфического анализа сознания. В: Московский терапевтический журнал. 4, 9-36.]
- VASILYUK, F. E. | KARYAGINA, T. D. (2017), Lichnost' i perezhivanie v kontekste ehkspirien-tal'noj psikhoterapii. In: Konsul'tativnaya psikhologiya i psikhoterapiya. 3, 11-32. [Василюк, Ф. Е. | Карягина, Т.Д. (2017), Личность и переживание в контексте экспериментальной психотерапии. В: Консультативная психология и психотерапия. 3, 11-32.]

DOI: 10.31648/pw.9036

ORAL ARUKENOVA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1402-8501>

Al-Farabi Kazakh National University

THE SOVIET COLONIALISM: CONSCIOUS AND UNCONSCIOUS CODING OF MEANINGS IN THE *THE WELL* NOVEL BY ABISH KEKILBAYEV

ABSTRACT: Abish Kekilbayev's story *The Well* was first published in 1978 in the Kazakh language book *Belaya Aruana*. The story is one of the most striking works of Kazakh literature of the Soviet period and it has been translated into many languages of the world. It has been the subject of research by literary and cultural critics in Kazakhstan, Russia, Germany, the United States, Bulgaria and other countries, and it is still of interest for analysis and interpretation. In 2018, a feature film based on the novel was produced in Kazakhstan. This article examines the work as an example of coding during the ideological censorship of the Soviets and, from a psychoanalytical perspective, as a derivative of birth trauma. During the Soviet colonial period, ethnic myths acquired particular significance for Central Asian writers; they became a natural extension of the traditional folk epic and a way out of the situation: by engaging the mythical consciousness, they could encode meanings, presenting them in the form of socialist realism.

KEYWORDS: Soviet colonialism, sublimation, birth trauma, Tengrism, nomadism, mythology

Introduction

Soviet colonialism was reflected in art in the form of an ideological dogma called socialist realism. The Soviets adopted this method in order to better control creative people and effectively promote their policies. In the 1930s, prominent modernist writers and members of the Central Asian elite, who posed a threat to the implementation of Soviet ideology, fell under the wave of political repression. For example, the famous Kazakh modernist writer M. Zhumabaev (1893-1938) and an Uzbek writer A. Kydiri (1894-1938) were arrested and shot as "enemies of the people". The principles of socialist realism: a popular character, an ideology and concreteness implied the praise of workers and peasants and their achievements in labor in the name of communism. This paradigm created a new "elite" of writers with idealized and often victimized characters and illogical plots. Creative works were subjected to severe censorship. Indeed, many works were written about ordinary people, their everyday and working life. One such work is a novel *The Well* by Abish Kekilbayev.

Colonial discourse in the prose of Central Asian writers has found an outlet in historical novels, philosophical parables from ancient Turkic myths, Tengrism symbolism, images of totem animals, etc. For instance, a Kyrgyz writer Aitmatov (1928-2008) in his novel *The White Ship* expressed his attitude towards the Soviet state through the image of a fallow deer – the foremother of the Kyrgyz clan (Aitmatov 2010). In the story, a representative of the Soviet authorities forces an old Kyrgyz man to kill the totem animal. In the story *White Aruana*, a Kazakh writer S. Sanbaev (1939-2013) described the repression and persecution of the Kazakh elite through the story of an animal sacred to the Kazakhs – the noble camel Aruana (Sanbaev 1969). According to the story, fellow villagers cut the veins out of Aruana's eyes and forcibly mated her with a black-browed camel. The scene of Aruana's forcible blinding signifies here a metaphor for the blinding of the Soviet people by propaganda. Thus, sublimation into creativity helped writers to express themselves in the face of total control and pressure.

Sublimation, according to the theory of S. Freud, is an unconscious psychological defense that reduces anxiety and discomfort caused by unacceptable drives and incentives. According to Freud, everything that we call “civilization” arose, possibly, due to the mechanism of sublimation. The founder of psychoanalysis cites the biography of Leonardo Da Vinci as an example, and concludes that the great painter and inventor became outstanding due to sublimation of libidinal energy into creativity. This process encourages people to engage in “positive” activities, including self-expression in creativity.

According to Freud, a mature personality is able to sublimate deep trauma in “positive” activities, heal without special psychotherapeutic procedures (Freud 2020, 32). “Our therapy works because it transforms the unconscious into conscious, as it is able to carry out this transformation” – notes the first psychoanalyst (ibidem, 433).

Freud himself admitted that he justifies his high performance by the result of conscious sublimation, since he shared the Jewish morality that sex is “decent” only for the purpose of childbearing (Romanin 2006, 174).

Kekilbayev wrote his most famous works in the adulthood: *Steppe Ballads*, *End of the Legend*, *Abylai Khan*, including his novel *The Well*. According to the plot of the story, the protagonist, Ensep, managed to establish a family, has become a professional, and survived a period of testing fame and wealth, and, only being alone, he felt an inexplicable desire for the bosom of the earth, for underground waters, realized in the profession of a well digger. The author takes the reader to this idea gradually, using the technique of retardation – deliberate condensation and slowing down of time. The whole story is, in essence, a description of one day. The events of the novel begin in the late afternoon, when the heat subsided. Kekilbayev does not write anything about the sunset, but readers feel the approach of the night/death in the atmosphere of the text: “an immense blue space, shrouded in a smoky haze” (Kekilbayev 2001, 123).

1. The nomadic picture of the world and self-acceptance

The novel presents a special existential picture of the world, where human life is a given reality, a short period for a human being to accept herself | himself. Self-acceptance goes through the story not as a conscious search for the meaning of life, but as a destiny. A. Freud, (2018, 11) who continued the study of the phenomenon of sublimation, noted that sublimation, i.e. replacing an instinctive goal in accordance with higher social values means accepting or at least knowing the values. Knowledge of values for Kekilbayev's protagonist, Ensep, means reconciliation with himself, with the desire to penetrate deeply into the earth – to dig wells. Reconciliation with his internal need makes the work so attractive and deeply human as Ensep refused to live a full-on life in society in order to realize his unconscious call.

Although the novel was written at the height of the socialist ideology, it does not contain any pathos of collectivism and feat for the sake of the ideals of communism. This is an ode to a lonely man, a nomad who survives in the illimitable steppe in the endless cycle of life. The literary and everyday mythology of the story reflects a nomadic picture of the world, which is very close to the Kazakhs, as the nomadic lifestyle existed in Kazakhstan until the beginning of the 20th century. The philosophy of the nomad can be expressed in the words of E. Fromm that the disharmony of human existence gives rise to needs that go far beyond the needs associated with the animal origin of man. "They lead to a persistent desire to restore unity and balance between man and the rest of nature" (Fromm 2020, 11).

In the worldview of the steppe nomad, the Tengrian cosmogonic model consists of three worlds: upper, middle and lower. The ancient Turkic belief in a Tengri-Blue sky harmoniously fits into the life of Ensep. Tengri reigns in the sky, on the earth where the people live, Ensep is in a constant interaction with ZherSu (earth | water), the patroness of water and earth and one of the goddesses of the middle world. However, the boundaries of water and earth come into contact with the underworld, where everything is subordinated to Erklig – the god of the underground world. The peculiarity of the underworld in Tengrism is its mirror inversion. Therefore, no wonder that the view of the sky from a deep well, at the very beginning of the novel, rhymes with the sea: "The sky, as huge as the sea, has now turned into a small round bowl overturned over his head" (Kekilbaev 2002, 123). Everything inside the earth, underground, in the water under the earth belongs to Erklig, where Ensep strove for repeatedly, and each time this craving became more and more irresistible. The attraction of the protagonist is ambivalent: Ensep becomes seized by the fear of death, since he consciously enters into the possession of Erklig, but he cannot stop led by his unconsciousness. The reader, of course, associates striving into the bosom of the earth as a harbinger of death, a sign that appeared already at the beginning of the novel: the imminent onset of the night.

2. The genesis of the birth trauma

O. Rank in his work *The birth trauma and its significance for psychoanalysis* notes that in successful cases, in the final phase, the process of healing the unconscious is quite naturally embodied in the typical symbolism of birth. This is the well-known fantasy of rebirth, in which the patient's will to recover leads his cure (Rank 2009, 3). The protagonist of the story, Ensep, makes many attempts at rebirth by finding water in the vast steppe, painful digging and building wells, by constant penetrating deeply into the earth and getting freed from there.

Ensep's striving for the wells, deeply into the earth in Kekilbayev's story is similar to the irresistible craving of the protagonist of V. Makanin's novel *Manhole*, Klyucharev, to various kinds of manholes and caves. Klyucharov thus produces an infinite number of acts of rebirth, expressed in a penetration into various entrances-openings, and releasing from them afterward, the most desirable of which is the underground hole: the embodiment of the womb of mother earth (Makanin 2009, 172-341). All his efforts are directed at the process of rebirth, painful crawling out, which will give him initiation. However, due to frequent repetitions and constant reflection, the hero displaces his desire even more deeply and gets stuck in the process itself (Arukenova 2018, 185). The concentration on the process is also characteristic of the Kekilbayev's protagonist.

The repetition of Ensep's actions is cyclical and similar to the change of seasons, to the cycle of nature, to which the nomads were adapted well. In their work devoted to schizoanalysis, J. Deleuze and F. Guattari (2007, 2) believe that the unconscious functions by analogy with production, where production possesses investments – desire machines, and for the desire machine, the process is more important. Likewise, Ensep's unconsciousness endlessly reproduces the process of birth, while it loses its meaning. Deleuze generally considers nomadism as a process in itself, as an endless act of becoming a person like a desire machine and a body without organs (Deleuze 2007, 7).

As written by Rank, returning in fantasies to the mother's womb, "a person is in a relaxed position in a semi-dark space, in a half-oblivion, in a state of fantasy (hallucination) almost free from the requirements of reality" (Rank 2009, 3). Indeed, after a painful penetration into the depths of the earth, Ensep finds temporary peace down there: "Legs unmistakably found steps: still, try to climb back and forth from day to day for a whole year ... What a bitter cold! Feeling like it snapped in the temples. [...] Well, finally the bottom!" (Kekilbayev 2002, 124). Each time, stepping on the bottom of the well, he seems to be preparing to return to the safe womb of his mother: "Ensep tightly closed his eyes, stood motionless, let his heart and nerves calm down". However, miracle does not happen, he opens his eyes and sees that he is left "all alone – behind seven layers, in an eerie, icy dungeon" (Kekilbayev 2002, 124).

The birth trauma is the deepest trauma held in the unconscious of every person born naturally (as opposed to a cesarean section). The sublimation of birth trauma possesses a universal message and causes reaction in every human being. As noted by Rank: “The guiding line in this case should be the Freudian proposition that any affect of fear is basically reduced to the physiological fear of birth (suffocation)” (Rank 2009, 25). Rank also argues in this regard: “all kinds of fear are based on fear of birth, and all kinds of pleasure ultimately tend to restore primary intrauterine pleasure” (ibidem). Despite the fear and danger, Ensep continues to hammer the ground, as if to reach “primary intrauterine pleasure” he is ready to step over any obstacle.

- (1) Ensep stood paralyzed with fear, afraid to move a finger. Still he made up his mind, bent down, felt the cold, damp walls and the stone as flat as a board. No, there was no one in this grave except him. “Boom-boom-boom” alarm was ringing in his ears (Kekilbayev 2002, 157).

The socially acceptable motivation that Ensep will remain in people’s memory as the person who built the deepest well falls apart at the end of the story, because in fact the well will be called: “The one where Ensep died” (ibidem, 162). This final point of the story corresponds to Ensep’s real aspiration to return to the mother’s womb after numerous acts of rebirth, in an attempt to overcome the birth trauma. Here is also an allusion to the anthropogenic myth about the Turkic clan Ashina, whose progenitor is considered a she-wolf. The she-wolf fed and raised the only survived descendant of the tribe in the cave and gave him offspring. According to the scientist-philosopher, researcher of Kazakh mythology S. Kondybai, the cave is “the primordial space, protocosmos, the place where life is born, and the bosom of the Great Mother” (Kondybai 2002, 157). The meaning of the cave as a depth in the earth, on the border of the middle and lower worlds, is essentially the same as that of the well, with the only difference that the function of the well is extraction of water. Elements of paranoia can be traced in the actions of the protagonist: Ensep’s unconsciousness makes him constantly search for water and penetrate deep into the earth for this purpose.

3. The archetype of water and Kazakh mythology

The archetype of water is presented in a variety of myths as one of the cosmic primary elements, as the original substance from which all living things have emerged. Ensep’s ambivalent striving for the force of earth-water is similar to the desire to return to the primary element. The archetypal meanings of water are reflected in the image of a well – a source of water. For centuries, the healing power was attributed to water from underground sources. In fairy tales and myths, the waters of springs and wells at all times have been attributed to the properties

of cleansing, curing diseases, and satisfying thirst and hunger. The mystery of the well combines mystery of earth and water. The expression “water spring” is translated literally from the Kazakh language as “an eye of water”, which denotes a connection with the past, with the world of the dead and therefore has magical properties, in addition, as life, as a way of communication between the three elements: air, water and earth. Ensep’s goal in the novel is to get to the source of water at the bottom of the well.

The symbolic content of the image of a well is the realization of the original meanings of the archetype of water and associative components, including salvation, life, knowledge, the truth, purity, including death through the depth – from the depth of memory to the depth of the grave in the earth. For instance, in Islam, the well of Barkhut is the grave of the prophet Huda, where *Huda* means *God* in Persian (Benvenista 1995). Hence, the well of Barkhut is the Tomb of God. In the Kazakh folk epic about the lovers Kozy-Korpesh and Bayan Sulu, the well becomes the place of Kodar’s death, whom Bayan Sulu does not want to marry. The girl promises to marry Kodar if he digs for her a well with spring water. Kodar, in turn, sets a condition that, going more deeply into the well, he will hold on to the girl’s braids. At some point, Bayan Sulu cuts the braids and the well becomes Kodar’s grave. Then the girl stabs herself with a dagger. According to K. Jung’s theory, water is a symbol of the unconscious; it is not for nothing that Ensep’s thoughts are controversial and ambivalent until he has reached the water source at the bottom of the well.

Along with eschatological associations, water is also a prototype of time and the passage of time. Water is at the same time a symbol of rebirth as life-giving water in folklore (Averintsev 1982, 27). Ensep tries to dig the deeper and deeper wells, as if trying to get to the center of the earth. “The master hammers and hollows the ground in dampness and darkness. This monotonous, tedious work plagues and wears out even the strongest, enduring and fearless, like the devil” (Kekilbaev 2002, 147). Each time approaching the source on the bottom of the well, fearing to die under the onslaught of the water gushing from the ground, Ensep vows not to return to the well: “And he gives a vow in his soul: Lord, if only I get lucky this time, if I get out of here safely, if I do not perish, I will never, never, never again dig the wells” (ibidem). Nevertheless, after a few months “he would build his leaky shack in another place and would take up a shovel and a crowbar” (ibidem, 148).

4. Mythology and fiction of Central Asia in the former Soviet Union

Folklore and literary-everyday mythology forms not only the basis of the plot in Kekilbayev’s novel, but also contributes to the dynamics of its construction. The story reveals a picture of the world of a nomad, in which a person spends most

of his life in motion, while being alone. However, a human being, as Fromm wrote, is simultaneously lonely and connected with others: “He is alone in the sense that he is a unique being, not identical to anyone else, and is aware of himself as a separate person. He must be alone when he must make judgments or make decisions only by the power of his mind” (Fromm 2020, 61).

In the story, almost no attention is paid to Ensep’s family, his wife and his children. The description of the bride seeking and the protagonist’s marriage constitute only one short sentence in the novel: “Soon Ensep married the daughter of the shoemaker Ikhlas” (Kekilbayev 2002, 162). In the Kazakh folk epic and the epic of Central Asia, the focus is given to the act of initiation: a young man performs feats for the sake of his people and overcomes obstacles to marry his beloved in order to continue the family line. The culmination and finale of such epic works is the wedding. Kekilbayev continues the tradition of the folk epic and focuses on the second part of life completion of his earthly stay and on the philosophical question of the meaning of life. This is another indication of the importance of the act of sublimation, the main therapeutic, healing goal of the author, who seems to merge into the narrative with the image of the protagonist.

In the nomadic view, the world is described not only as figurative levels and as tiers, but it is also experienced emotionally in action, movement, change, in constant dynamics. The continuity of life, its constant renewal is the main function of the Tengrian world, and a human is part of it. Ensep, who has fulfilled his social mission as a successor of the family and a digger of wells for people, completely surrenders to his latent desire: he rushes into the element of Erklig, where an underground river flows, a representation of the mother’s placenta, connecting him with the sea-cosmos. According to a Tengrian/nomadic belief, there is no death, but there is a consistent cycle of life, similar to the change of weather and seasons; therefore, physical death means for Ensep the natural continuation of life.

Driven by an ethnic worldview, a work of fiction is likened to a myth with a non-linear narrative. In the narrative, like in the myth, the line between personality and space, between matter and spirit, and, what is interesting, between reality and artistic text are erased. The main character of Kekilbayev is on the border of two worlds: a middle one and an upper one, earthy and other worlds. This borderline is similar to the process of going from the conscious to the unconscious, which, according to V. Rudnev (1999, 156), is the goal of psychoanalysis.

The mythological consciousness inherent in the foundation of creativity is characteristic of many writers of Central Asia during the Soviet period. Aitmatov mediated folklore myths in almost all of his works. For example, in his novel *The White Ship*, he uses the myth of God’s suicide. Sanbaev also uses this myth in his novel *White Aruana*. At first glance, this is a tradition of the modernist writer’s direction of the early twentieth century: the Homer’s myth determined the structure of J. Joyce’s *Ulysses*, F. Kafka’s *Castle* is based on the myth of Sisyphus,

and T. Mann's *Magic Mountain* is based on an intertext myth of Tannhauser, etc. For the writers of Kazakhstan and Central Asia, myths played also a role of a so-called buffer in the era of ideological censorship. For Kekilbayev, this challenge turned out to be solvable, since for the Soviet censorship myths were a relic, and the writer's creative sublimation used to be read as a story about the hard life of a poor man digging wells and his tragic fate in the conditions of a backward nomadic life. Elements of mythology and ethnic motives a priori belonged to primitive beliefs. The censorship of the metropolis consisted of people with a Eurocentric education, in which nomadic culture has never been mentioned.

In any case, the national cultural element was allowed only in accordance with the formula "national in form and socialist in content", and the ultimate goal was to erase all ethno cultural differences and create a homogeneous Soviet identity, where Russian culture and language, however, have dominated by default. (Tlostanova 2020, 112).

Fiction created in Soviet times by writers representing the Turkic culture on the border of nomadic and sedentary lifestyles still needs to be properly interpreted in terms of colonial discourse and the strategy of coding meanings in the era of ideological censorship. The domination of Russian culture and, accordingly, the Orthodox faith made it possible to interpret literary texts in their own way, which turned out to be convenient for many writers who revealed the tragedy of repressed ethnic groups. Representatives of the galaxy of unique bilingual writers transmitted the ethnic code of the Kazakhs also in Russian, preserving the flavor and originality of the steppe mentality. However, not all works with ethnic motives found a positive response from the censorship. For example, the works of a Korean writer A. Kim were severely criticized by the Soviet censorship: "For the Soviet reader with a European mentality, the artistic world of Kim, relying on Buddhism and shamanism, was strange and often caused misunderstanding and even rejection" (Safronova 2020, 280). The nomadic type of economic activity (nomadism) was considered by the Soviet government as a relic and a backward way of life in comparison with the settled way of life; moreover, the ideologists of the metropolis were not familiar with Tengrism, an ancient religion of the Turkic nomads. The Eurocentric, superficial look at the work of the former nomads did not allow for a complete understanding of the meanings encoded in the writers' texts. For example, a literary critic from the former GDR (German Democratic Republic) V. Choppe, interpreted the works of Kazakh writers as follows:

The imperial power also suppressed other peoples and nationalities. However, at the same time, Kazakhstan experienced obvious historical progress and development. Nomads largely settled down and took up agriculture. The abolition of patriarchal slavery was also of great importance (cited for: Satpaeva 1978, 189).

Writing about historical progress, the author of the article is completely ignorant of nomadism, and he is not aware of the consequences of the forcible destruction of the nomadic lifestyle of the Kazakh people by expropriating livestock and the famine, which took away almost half of the population of Kazakh nation. The words about patriarchal slavery also confirm the fact that the author is completely unfamiliar with nomadic culture.

Conclusions

As I. Kukulin noted in his article titled *Russian literature in the head of the "younger brothers"*, the term *Soviet colonialism* has long been established, although a contradictory picture emerges since the national policy in the USSR had the character of *positive discrimination*, that is, it supported national minorities. Nevertheless, the elements of cultural policy resembled classical colonialism, especially since the second half of the 1930s, when the most "authentic" representatives of the majority of the *peoples of the USSR* in the public space were folklore artists – singer-storytellers, dancers, etc. An archaization of the public image of the national minorities' cultures took place, which intensified the contrast between "the modern culture of the older brother" versus "the folklore of the younger brothers" (Kukulin 2020).

Consciously and/or unconsciously, Kazakh writers coded dramatic themes, ethnic symbols, and mythological plots in their fiction, understandable only to native speakers of the language and culture. The tragic events of the first half of the twentieth century: the repressions and destruction of the elite of the Kazakh people, the destruction of the nomadic culture and, as a result, the Asharshylyk (Famine) that led to the death of almost half of the population of Kazakhstan is still not reflected at the national level. Nevertheless, they have become a topic of many works of Kazakh writers both in the Soviet period and nowadays.

Tengrism as a religion and belief in the eternal sky has preserved its place in the collective unconscious of the Kazakhs in the form of images and archetypes, which is particularly evident in the works of writers, artists, and musicians as a result of creative sublimation (Jung 1991, 77). Through conscious and unconscious coding of meanings, Abish Kekilbayev managed to transmit the code of the nomadic culture and the ancient faith of his ancestors in his work.

The title of the novel itself is the key to the psychological problem solving by the author. From the point of view of psychoanalytic literary criticism, Kekilbayev's story "The Well" is an example of a work that reproduces the phenomenon of the birth trauma.

References

- АЙТМАТОВ, Ch. (2010), *Belyy parokhod*. Moskva. [Айтматов, Ч. (2010), *Белый пароход*. Москва.]
- ARUKENOVA, O. A. (2018), *Genesis travmy rozhdeniya v povesti Vladimira Makanina "Laz"*. In: *Nauchnyu al'manakh KazNPU im. Abaya LingvLit. 2*, 182-189. [Арукенова, О. А. (2018), *Генезис травмы рождения в повести Владимира Маканина «Лаз»*. В: *Научный альманах КазНПУ им. Абая LingvLit. 2*, 182-189.]
- АВЕРИНТСЕВ, S. S. (1981), *Voda. Mify narodov mira*. Moskva. [Аверинцев, С. С. (1981), *Вода. Мифы народов мира*. Москва.]
- ВЕНВЕНИСТ, Е. (1995), *Slovar' indoevropeyskikh sotsial'nykh terminov*. Moskva. [Бенвенист, Э. (1995), *Словарь индоевропейских социальных терминов*. Москва.]
- ДЕЛЕЗ, Г. | ГУАТТАРИ, F. (2007), *Anti-Edip: Kapitalizm i shizofreniya*. Yekaterinburg. [Делез, Г. | Гваттари, Ф. (2007), *Капитализм и шизофрения*. Екатеринбург.]
- ФРЕЙД, А. (2018), *Psikhologiya YA i zashchitnyye mekhanizmy*. Sankt-Peterburg. [Фрейд, А. (2018), *Психология Я и защитные механизмы*. Санкт-Петербург.]
- ФРЕЙД, S. (2020), *Vvedeniye v psikhoanaliz*. Moskva. [Фрейд, З. (2020), *Введение в психоанализ*. Москва.]
- ФРОММ, Е. (2020), *Chelovek dlya sebya*. Sankt-Peterburg. [Фромм, Э. (2020), *Человек для себя*. Санкт-Петербург.]
- ЮНГ, K. (1991), *Arkhetipy i simvolyy*. Moskva. [Юнг, К. (1991), *Архетипы и символы*. Москва.]
- КЕКИЛЬБАЕВ, А. (2001), *Romany, povesti, rasskazy, drama, stat'i v 6 tomakh*. Almaty. [Кекильбаев, А. (2001), *Романы, повести, рассказы, драма, статьи в 6 томах*. Алматы.]
- КОНДЫБАЙ, S. (2003), *Giperboreya: Rodosloviye epokhi snovideniy*. Almaty. [Кондыбай, С. (2003), *Гиперборея: Родословие эпохи сновидений*. Алматы.]
- КУКУЛИН, I. (2020), *Russkaya literatura vo glave "mladshikh brat'yeV"*. In: *NLO. 6*. [Кукулин, И. (2020), *Русская литература во главе «младших братьев»*. В: *НЛО. 6*.] <https://magazines.gorky.media/nlo/2020/6/russkaya-literatura-vo-glave-mladshih-bratev.html>.
- МАКАНИН, V. S. (2009), *Otdushina*. Moskva. [Маканин, В. С. (2009), *Отдушина*. Москва.]
- РАНК, О. (2009), *Travma rozhdeniya i yeye znacheniye dlya psikhoanaliza*. Moskva. [Ранк, О. (2009), *Травма рождения и ее значение для психоанализа*. Москва.]
- РОМАНИН, А. N. (2006), *Osnovy psikhoterapii*. Moskva. [Романин, А. Н. (2006), *Основы психотерапии*. Москва.]
- РУДНЕВ, V. P. (1999), *Smysl kak travma: psikhoanaliz i filosofiya teksta*. In: *Logos. 5*, 155-169. [Руднев, В. П. (1999), *Смысл как травма: психоанализ и философия текста*. В: *Логос. 5*, 155-169.]
- САФРОНОВА, L. V. | ВЕКМУРАТОВА, А. (2020), *Ethnocultural images in postcolonial publications in the russian-language prose of the Korean diaspora*. In: *Przeglad Wschodnioeuropejski. XI (2)*, 275-285.
- САНБАЕВ, S. (2010), *Belaya Aruana*. Alma-ata. [Санбаев, С. (1969), *Белая Аруана*. Алма-ата.]
- САТПАЕВА, S. K. | МУСИНОВ А. О. (1971), *Kazakhskaya literatura v otsenke zarubezhnoy kritiki*. Alma-Ata. [Сатпаева, Ш. К. | Мусинов, А. О. (1971), *Казахская литература в оценке зарубежной критики*. Алма-Ата.] <http://bibliotekar.kz/kazahskaja-literatura-v-ocenke-zarubezhn/roman-o-rouete-o-strele-mahambeta-a-alim.html>.
- ГЛОСТАНОВА, M. (2020), *Dekolonial'nost' bytiya, znaniya i oshchushcheniya*. Almaty. [Глостанова, М. (2020), *ДекOLONиальность бытия, знания и ощущения*. Алматы.]

DOI: 10.31648/pw.9037

LYUDMILA SAFRONOVA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0337-9418>

Abay Kazakh National Pedagogical University

BOTAGOZ BAIZHIGIT

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5384-466X>

Dulaty Taraz Regional University

SHMAKOVA ELENA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5682-3581>

Dulaty Taraz Regional University

THE FUNCTIONALITY OF DREAM REALITY IN AN EMIGRANT TEXT¹

ABSTRACT: (E)migration as a kind of initiation stage in the fate of an emigrant, when one's life seems to start from scratch, typologically defines an emigrant text as a structure of incorporation into the social layers of a new society. This process happens mostly unconsciously and is characterized by certain typological markers, such as reference to mythological and folkloric sources, pretexts from home and world culture, stylizations, carnival, parodies, etc. In this sense, a collection by Ilya Lipkovich, Stan Lipovetsky and Igor Mandel titled "Morpheus and Orpheus. Both Dreams and Spirits: Eyewitness Dreams and Poet's Commentary" is a model of emigrant writing, broadcasting archetypal conventional imagery systems and allowing a reader to survive the traumatic situation of the still incomplete transition.

KEYWORDS: emigrant text, intertext, dream, unconscious, initiation

Introduction

The 1990s gave rise to a new, fourth wave of "Russian" emigration to the West, which has yet to be reflected in terms of culture. This next historical "gap", zigzag, scarring break in Russian culture generated a specific text that has the features of both basic and unique emigrant etiology of the late twentieth and early twenty-first centuries.

Modern emigrantology includes more and more new texts, as a rule, confirming the archetypal paradigm of the universal emigrant text. O. Demidova (2015, 75) sees typological features common to all exiles: "the formation of types of emigrants over the course of ancient and modern history form a fairly broad paradigm" in the

---

¹ This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14972650).

anthropological type *homo emigranticus*. So, for example, L. Bugaeva (2010, 15) ascertains “creative themes in the post-traumatic period” as an archetypal text in an émigré text. O. Matic (1996, 160) treats exile as “a state of unstable balance, in which inevitable losses are compensated by the discovery of new perspectives”. M. Tlostanova (2004, 232) sees mixed, “impure” forms of sociocultural interactions [...]” as the basis of the emigrant text. But “due to emigration, the process of diffusion of world cultures takes place [...]” (Mineeva 2013, 40).

In Germany, a whole collection devoted to the study of the emigrant text “Ent-Grenzen / Beyond: Intellectual Emigration in Russian Culture of the 20th Century” was published, where, in line with post-colonial concepts, “internal emigration” and external emigration are considered as competitive cultural fields; expatriation, alienation and estrangement, marginality, exile and “fitting” into a new culture (Ent-Grenzen 2006). The modalities of writing and reading extraterritorial narratives are studied by I. Kaspje (2005).

Based on the poems of a New York poet V. Zubareva, S. A. Fokina conducted a specific study of the phenomenon of the modern Russian émigré poet and provided an explication of the borderline factor through indicators of carnivalization:

In the poetic solution of V. Zubareva, the Broadway plot explicates the trickster principle, the spirit of transformations and metamorphoses. [...] Such carnivalization, which takes on the character of a spectacle that turns into a mystery, implies an inevitable displacement of boundaries, even collapse (Fokina 2022, 121).

An emigrant is defined in this study by analogy with a folklore trickster. According to C. G. Jung, who works with the collective unconscious, “the trickster is the harbinger of the savior. He is both superhuman and subhuman, animal and divine being [...]” (1996, 347).

1. “Evacuation to sleep” as “evacuation to the text” (mechanism of traumatic content displacement)

(E)migration as a kind of initiation stage in the fate of an immigrant, when life seems to start from scratch, typologically defines an emigrant text as a structure of incorporation into the social layers of the new society for them, happening primarily on the unconscious level: “он спал, оставивши сознание и погрузившись в подсознание” / “he slept, leaving consciousness, and submerged in the subconscious” ((Lipkovich | Lipovetsky | Mandel 2018, 195).

The inevitable matrix archaicism in the initiation story of emigrant writing (in particular, the actualization of myths and folkloric sources²) is usually provoked

² Folk tales, according to Marie-Louise von Franz, are stories of dreams (Franz 2016, 27).

by various complexes (unrealized desires) and phobias (fears), as the myth promotes the transformation of the psychotic into a person (Safronova 2018, 139). The set of emigrant neuroses (from the anankastic syndrome, replacing various kinds of fears of failure, to paranoid persecution mania) is characteristically associated with a breach in the security system of an individual who finds themselves away from their kin, reflecting deep relic forms of reactivity and intrapersonal self-regulation in a stressful situation of heightened and problematic competitiveness.

V. P. Rudnev writes, “[...] In the case of obsessive-compulsive neurosis there is a symbolic repetition of the past, a blocking of the course of life” (2007, 177). This non-linear, labyrinthine, mythological model of Ilya Lipkovich, Stan Lipovetsky and Igor Mandel’s “Morpheus and Orpheus. Both Dream and Spirit: Eyewitness Dreams and Poet’s Commentary” is similar in its genre (Savelieva 2013) to repetitions in folklore texts designed to relieve permanent emigrant unease.

The anankastic, archaic ritualistic (anti-event) consciousness of the characters who record, analyze and discuss their dreams, conditioned by the fear of the unknown future actualizing in the new environment, fills the collection with intertextual formulae of references to Russian and world classics, whose list is extremely wide: Borges, Kafka, Nabokov, Freud, Pelevin, Apostle Paul, and, of course, Pushkin and Dostoevsky etc. etc.

The classics slow down, “conserve” time: they have the scent of stability and firmness, which temporarily lulls the emigrant’s existential anxiety, since “sleep and reality are a continuum”. As I. B. Vasilevna writes, “the cognitive activity carried out by man is unified both in real life and in the artistic creation that models it” (2014, 106).

“Evacuation to sleep” is akin to “evacuation to text” (a mechanism for the displacement of traumatic content), as reality always threatens death.

[...] From a more or less prosperous but devastated existence in emigration, the ‘hero’ passes into [...] a heightened narrative, semiotically far more definite than reality, living against life [...] This life pleases him in its transgressive quasi-identity. He ceases to be human; he is not afraid of death (Malcolm | Rudnev 2014, 127).

A human being in the process of sleep is as if re-immersed in the hallucinatory state of myth, i.e. in a state of salutary neutrality

(neither conscious nor unconscious; neither living nor dead; [...] neither animate nor inanimate) [...]. The negative impact, meanwhile, is related to the preceding delirium of persecution, while the positive impact is related to the subsequent terminal delirium of grandeur (Rudnev 2014, 96).

2. Initiatory delusions of persecution

The delusion of persecution, the surrender of the self to the power of the Terrible, the surrender to a world with which one cannot cope grow from compulsive dreams. The paranoia of dream semiosis, a heightened signifying perception of the world in which the signifier takes precedence over the signified, searches everywhere for ulterior motives, secret purposes, and special significance, penetrating the characters' intimate fears, illustrating, for example, the fear of "being naked at work".

At the same time, the paranoid discourse of fearful dreams prevalent in the collection (losing a purse, being late for a train, embarrassing yourself in front of your bosses, etc.) is postmodern parody and dystopian, being a caricature sharpening and distortion of sociophilosophical systems of an abandoned homeland and the emigrant's host country, "in the heart of the enemy's headquarters" alike.

These fears multiply exponentially, combining traditional and newer variants: not receiving enough likes on Facebook, being at the mercy of computers, not being recognized by classmates, etc. There can also be guilt about deceased parents, Jewish authors' fear of fascism, and their own conformity to those in power (Putin and Trump). Initial delirium of persecution, the so-called healthy paranoia, according to Jacques Lacan (1997), expresses an underlying extra-jective identification of émigré heroes with the superego, their personal Oedipal struggle, inevitable in terms of the effectiveness of initiation.

As an American psychoanalyst and literary scholar D. Rancour-Laferrriere observed,

as for the more general idea of the parallelism of political and individual repression, I would say that in Russian-language literature, even published in democratic countries, the distortion of the truth or the concealment of the truth under the influence of internal self-censorship shows how thoroughly the Soviet (or ex-Soviet) author assimilates the original experience of external political repression (Rancour-Laferrriere 2004, 99).

The unconscious connection of the emigrant hero with the superego (power) is primarily a protective one. The main mechanism of protection against persecution delusion is the projection of the mirror-rejected parts of the author-hero's personality into the text: *Путин терпеливо смотрел в меня тоскливым бледно-голубым своим взглядом с кровавой жилкой* 'Putin looked at me patiently with his wistful pale blue gaze with a bloody vein' (Lipkovich | Lipovetsky | Mandel 2018, 78). Projection in the language of psychoanalysis means 'that it is not my fault, it is their fault'. The release of guilt for an incomplete or failed initiation is also an important function of the emigrant neurotic style. V. Rudnev (1990) points out the ability of sleep to bring a person back to the past in order to remove guilt.

When it is not possible to act as one should, to fulfill the dictates of the superego, one falls into a psychological trap, regression. Regression (psychosis)

can be counteracted if, along with the function of prohibition, the function of the imaginary – that is, the notion of variation in fate – is formed in the personality structure. Fiction exists precisely in order to implement this variation of life's programs, an epistemological permissiveness neutralizing the neuroticization that results from the trauma of emigration in fate.

Dreams have the same functions. Therefore, *Dream* is a kind of escalation of various kinds of power discourses and their mirror-like, unconsciously opposed projections (the Chinese and Sobchak appear in the text) as a compensatory factor in a situation of painful incomplete initiation.

3. Sleep like carnivalization

The (e)migrant hero perceives actual cultural norms in a carnivalesque inversion, up to their complete negation, which signifies, on the contrary, the process of their acceptance that has begun. The universal function of the carnival is the psychological adaptation of the individual to socially extreme conditions, as the inversion of roles leads to a psychological discharge. Carnivalisation – Odic motifs of Deravin combined with Venichka Erofeev's famous drink and snack recipes, total irony: *продавищица с признаками скоропортящейся красоты* 'a saleswoman with signs of perishable beauty' (Lipkovich | Lipovetsky | Mandel 2018, 27) and self-irony – *чтобы вы зря не выпускали поэтический пар, подставлю-ка я свое корытце* 'lest you let off poetic steam in vain, I'll set up my trough' (Lipkovich | Lipovetsky | Mandel 2018, 71), Stan's sneering, Igor Mandel's commentary poems in the spirit of Dmitry Prigov and *Ремонта Приборова* Bakhyt Kenzheyev and Ilya Lipkovich's philosophical disputes under Plato and Brodsky – in all this the mechanism of the emigrant's adaptation to the coming state of the leveled unit of new society, to its tacit and unwritten social standard.

Sleep, immobility, becomes a metaphor for the temporary death of the initiate. Attachment to the pretext of world culture corresponds to the stadiality of initiation, when the initiate goes as if to the "chthonic dead zone", where he "meets" the souls of his ancestors; where time stops and preparation for the status leap (socialization in the country of emigration) actually takes place.

4. Desemiotisation of sleep

As a consequence of difficult interpersonal communication (loneliness, closed communication environment, language barrier, etc.) in parallel with temporary desocialisation, (e)migrants undergo a process of desemiotisation – the predominance of the plan of expression over the plan of content. Hence, the presence of linguistic ambiguity in the poetic commentaries in the collection, for example. However, this

actually means that the process of disintegration of the “old” language/thought and the construction of the “new”, which is expressed in the creation of new speech formations, often with a meaning which is difficult to understand: *морфеология, набоколюбы и кафкофилы, наявуино* and others. This is initiation renaming, “the vague recollection of language of its long-forgotten original state” (Mikhailin 2003), going back to the situation of the world’s primordial creation in the initiation process. The process of playing the game of meaning-making is an unconscious projection of the process of socio-education, a priority for the marginal emigrant.

The de-tabulation of corporeality, the actualization of physiology, is also evidence of the semiotic degradation of the sphere of communication during the period of the emigrant hero’s initiation: the leitmotif images of the dream collection of these three authors are “money and breads”. Money is scarce, and “it doesn’t work” with women, because a woman in a situation of emigration is a transcendent phenomenon and acts as the main prize for those who have already undergone initiation. The libido is carnally linked to culture (as desire and its limitation) and sex is linked to money (“не допускает ли сам кошелек эротической интерпретации?” / “does the purse itself not allow for an erotic interpretation?”) (Lipkovich | Lipovetsky | Mandel 2018, 71), as money in the language of psychoanalysis denotes a lack of love. The coded sexual imagery of the dream, expresses, above all, the claim to increased competitiveness of the (e)migrant marginalist.

The source of all human development lies in the instinct of competition which is the original engine of communication. Psychoanalysis has established a direct correlation between the dialectic of persecution and homosexual discourse, the subject’s fear of self-control, fundamental in human existence, and exacerbated during the initiation period. This fear is embodied in the image of the scandalously famous Edichka Limonov.

Initial (as if adolescent again) hypersexuality is also the realization of the universal mythologem of the trickster, whose main characteristic is a constant change of masks and increased adaptability to the environment. For the (e)migrant social protoplasm, a specific chronotope is blurred and, to a certain degree, non-existent. “Liminal beings are neither here nor there, neither this nor that; they are in between provisions, prescriptions” (Turner 1983, 169).

Conclusion

Thus, we can conclude that Lipkovich, Lipovetsky and Igor Mandel’s “Morpheus and Orpheus. Both Dream and Spirit: Eyewitness Dreams and Poet’s Commentary”, with its narrator still dormant, is a kind of building autoterror, a philological building sacrificed for the integrity of an (e)migrant’s personality, which allows him to survive

the traumatic situation of an unfinished status transition, an attempt to comprehend and interpret this process in order to bring it to a logical conclusion. It is not by chance that the authors who “thought up this collection for three” chose the most popular genre of expressing unconscious desires and fears – a series of dreams, a series genre based on the ritual of transition, broadcasting archetypal conventional imagery systems (Lozinskaya 2007; Safronova 2004).

This postmodern text is easy for a literary scholar to work with, as the authors’ self-analysis has already been done, the *сквозные темы, которые волновали на протяжении всей писательской жизни* ‘cross-cutting themes that have worried throughout the writer’s life’ (Lipkovich | Lipovetsky | Mandel 2018, 95) have been identified (Kostriakov 2003). These are *происхождение и гибель творческого сознания, подавление свободы, тема ущербного автора, тема потустороннего* ‘the origin and demise of creative consciousness’, ‘the suppression of freedom’, ‘the theme of the flawed author’, and ‘the theme of the otherworldly’. Most importantly, as in the dream/unconscious, the motivation for writing the book is laid bare:

Тут важно все, и каждый штришок
 Есть мой к бессмертию шагок.
 ‘Everything is important here, and every stroke
 Is my step towards immortality’
 (Lipkovich | Lipovetsky | Mandel 2018, 49).

References

- BUGAEVA, L. (2010), *Literatura i rite de passage*. Sankt-Peterburg. [Бугаева, Л. (2010). Литература и *rite de passage*. Санкт-Петербург.]
- BUGAYEVA, L. | KHAUSBAKHER, Y. (eds.) (2006), *Ent-Grenzen / Za Predelami: Intellektual'naya emigratsiya v russkoy kul'ture XX veka*. Frankfurt am Main. [Бугаева, Л. | Хаусбахер, Е. (ред.) (2006), *Ent-Grenzen / За Пределами: Интеллектуальная эмиграция в русской культуре XX века*. Frankfurt am Main.]
- ДЕМИДОВА, О. (2015), *Jemigracija kak problema filosofii kul'tury*. In: *Vestnik LGU im. A. S. Pushkina*. 3 (2), 74-81. [Демидова, О. (2015), Эмиграция как проблема философии культуры. В: *Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина*. 3 (2), 74-81.]
- Fokina, S. (2022), *Broadway Carnivalization by Vera Zubareva*. To the Question about the Phenomenon of Borderiness in the Reception of the Modern Emigrant Poet. In: *Cuadernos de Rusística Española*. 18, 115-127. [Фокина, С. (2022), Карнавализация Бродвея Верой Зубаревой. К вопросу о феномене пограничности в рецепции современного поэта-эмигранта. В: *Cuadernos de Rusística Española*. 18, 115-127.]
- FRANZ, M.-L. VON (2016), *Put' snovideniya*. Moskva. [Франц Фон, М.-Л. (2016), *Путь сновидения*. Москва.]
- JUNG, K. G. (1996), *Dusha i mif: shest' arhetipov*. Kiev. [Юнг, К. Г. (1996), *Душа и миф: шесть архетипов*. Киев.]
- КАСПЕ, И. (2005), *Iskusstvo otsutstvovat'*: *Nezamechennoe pokolenie russkoj literatury*. Moskva. [Каспэ, И. (2005). *Искусство отсутствовать: Незамеченное поколение русской литературы*. Москва.]

- KOSTRYAKOV, N. V. (2003), Snovideniya v postmodernist'skoj proze. In: Russkaya slovesnost'. 8, 14-23. [Костряков, Н. В. (2003), Сновидения в постмодернистской прозе. В: Русская словесность. 8, 14-23.]
- LACAN, J. (1997), Instantsiya bukvy v bessoznatel'nom ili sud'ba razuma posle Freyda. Moskva. [Лакан, Ж. (1997), Инстанция буквы в бессознательном или судьба разума после Фрейда. Москва.]
- LIPKOVICH, I. | LIPOVETSKIY, S. | MANDEL', I. (2018), Morfey i Orfey. I snom i dukhom: snovideniya ochevidtsev i kommentarii stikhotvortsev. New York. [Липкович, И. | Липовецкий, С. | Мандель, И. (2018), Морфей и Орфей. И сном и духом: сновидения очевидцев и комментарии стихотворцев. New York.]
- LOZINSKAYA, Y. V. (2007), Literatura kak myshleniye: Kognitivnoye literaturovedeniye na rubezhe XX-XXI vekov: Analiticheskiy obzor. Moskva. [Лозинская, Е. В. (2007), Литература как мышление: Когнитивное литературоведение на рубеже XX-XXI веков: Аналитический обзор. Москва.]
- MALCOLM, N. | RUDNEV, V. P. (2014), Sostoyaniye sna. Novaya model' snovideniya. Moskva. [Малькольм, Н. | Руднев, В. П. (2014), Состояние сна. Новая модель сновидения. Москва.]
- MATICH, O. (1996), Diaspora kak ostranenie (russkaja literatura v jemigracii). In: Russian Studies: Ezhekvartal'nik russkoj filologii i kul'tury. 2 (2), 158-179. [Матич, О. (1996). Диаспора как остранение (русская литература в эмиграции). В: Russian Studies: Ежеквартальник русской филологии и культуры. 2 (2), 158-179.]
- Mikhaylin, V. Y. (2003), Vlast', sud'ba, interpretatsiya kul'turnykh kodov. Saratov. [Михайлин, В. Ю. (2003), Власть, судьба, интерпретация культурных кодов. Саратов.]
- MINEEVA, I. (2013), Fenomen jemigracii v russkoj kul'ture XX-XXI vv.: genezis, semantika, interpretacii. In: Russkoe zarubezh'e i slavjanskij mir. Belgrad, 40-49. [Минеева, И. (2013). Феномен эмиграции в русской культуре XX-XXI вв.: генезис, семантика, интерпретации. В: Русское зарубежье и славянский мир. Белград, 40-49.]
- RANCOUR-LAFERRIÈRE, D. (2004), Russkaya literatura i psikhoanaliz. Moskva. [Ранкур-Лаферрьер, Д. (2004), Русская литература и психоанализ. Москва.]
- RUDNEV, V. P. (1990), Kul'tura i son. In: Daugava. 3, 121-124. [Руднев, В. П. (1990), Культура и сон. В: Даугава. 3, 121-124.]
- RUDNEV, V. P. (2007), Filosofiya yazyka i semiotika bezumiya. Izbrannyye raboty. Moskva. [Руднев, В. П. (2007), Философия языка и семиотика безумия. Избранные работы. Москва.]
- RUDNEV, V. P. (2014), Strannyye ob'yekty: Fenomenologiya psichoticheskogo myshleniya. Moskva. [Руднев, В. П. (2014), Странные объекты: Феноменология психотического мышления. Москва.]
- SAFRONOVA, L. | ZHANYBEKOVA, E. (2018), Mythological Realism of Anatoly Kim as a Construct of the Schism. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. IX (2), 139-152.
- SAVEL'YEVA, V. V. (2013), Khudozhestvennaya gipnologiya i oneyropoetika russkikh pisateley. Almaty. [Савельева, В. В. (2013), Художественная гипнология и онейропoeтика русских писателей. Алматы.]
- TLOSTANOVA, M. (2004), Zhit' nikogda, pisat' niotkuda. Postsovetskaja literatura i jestetika transkul'turacii. Moskva. [Тлостанова, М. (2004), Жить никогда, писать ниоткуда. Постсоветская литература и эстетика транскультурации. Москва.]
- TERNER, V. W. (1983), Simvol i ritual. Moskva. [Тернер, В. (1983), Символ и ритуал. Москва.]
- VASIL'YEVA, I. B. (2014), Literaturnyye snovideniya s kognitivnoy točki zreniya. In: Vestnik Baltiiskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta. 8, 100-106. [Васильева, И. Б. (2014), Литературные сновидения с когнитивной точки зрения. В: Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 8, 100-106.]

JĘZYK

DOI: 10.31648/pw.9038

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Siedlce University of Natural Sciences and Humanities

DOROTA SZUMSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2976-3426>

Jagiellonian University

MOSKIEWSKA SZKOŁA SEMANTYCZNA A POLSKA SZKOŁA SKŁADNI SEMANTYCZNEJ: REKONESANS METALINGWISTYCZNY

The Moscow Semantic School and the Polish School of Semantic Syntax: the metalinguistic reconnaissance

ABSTRACT: The article, as reflected in the title, is an attempt to name the main similarities and differences between the theoretical ideas and the results of empirical research of the two most influential theoretical schools of semantics, i.e. the Moscow Semantic School (MSS) and the Polish School of Semantic Syntax (PSSS). The aim of the comparison is to make it clear that, in spite of a common epistemological ground, which lies in functionalism and an integrated approach to semantics and syntax, MSS and PSSS prioritize the problem of a complex description of the semantics of lexical units in a different way. MSS puts stress on the troubled relationship between semantics and lexicography, focusing on the lexicographical application of semantic analysis, while PSSS examines the sentence-forming formalization of the propositional structure within the scope of the explication of its components. The final conclusion is that, although it would be naive to assume that MSS and PSSS can work hand in hand, it would be reasonable to expect that they can learn from mutual experiences and inspire each other to improve the explanatory adequacy of research results, contributing to the theory of lexical semantics.

KEYWORDS: the Moscow Semantic School, the Polish School of Semantic Syntax, metalinguistics, functional linguistics, semantics, syntax, integrated description of language, predicate-argument structure

Moim zdaniem we współczesnym dyskursie lingwistycznym twierdzenie, że jedna koncepcja lingwistyczna jest lepsza od drugiej, nic nie znaczy, choć spekulacji na ten temat nie brakuje.

Jurij D. Apresjan¹

1. Wprowadzenie

Przedmiotem prezentowanego artykułu są założenia konceptualno-metodologiczne i praktyki badawcze dwóch formacji współczesnego językoznawstwa sławistycznego: Moskiewskiej szkoły semantycznej (dalej – MSS) i Polskiej szkoły składni semantycznej (dalej – PSSS)², które w ciągu dziesięcioleci ugruntowały swoją pozycję badawczą, osiągając status wpływowych kierunków badań semantyczno-syntaktycznych tak w kręgu językoznawstwa sławistycznego, jak i daleko poza nim³. Cel artykułu nie ogranicza się do aspektu porównawczego, ale zgodnie z regułami dociekań metalingwistycznych⁴ przedstawiony tok rozważań jest podporządkowany, z jednej strony, próbie wypracowania systematyki pojęć, wspólnych dla konfrontowanych szkół⁵, z drugiej zaś – określeniu (poprzez dokonanie swoistego

¹ Tekst oryginalny, „По-моему, в современном лингвистическом дискурсе утверждение, что одна лингвистическая концепция лучше другой, ничего не значит, хотя в спекуляциях на этот счет недостатка нет”. Z rozmowy z J. D. Apresjanem (<https://aaemelin.wordpress.com/2017/03/23/ling/>; dostęp: 15.03.2022).

² Obok nazwy *Polska szkoła składni semantycznej* | *Polish school of semantic syntax* (zob. m.in. Szumska 2006; Nikolovska 2011; Przepiórkowski 2015) spotyka się też określenie *warszawsko-toruńska szkoła semantyki* (Laskowski 2011, 93), a także *the Polish school of semantic grammar* oraz *Polish semantic grammar circle* (Banasiak 2019). Użyte przez J. D. Apresjana określenie *польская школа семантики* w artykule, traktującym o problemach metajęzyka opisu znaczenia semantycznego jednostek leksykalnych (1994), nie odnosi się do PSSS, lecz obejmuje dokonania A. Wierzbickiej w zakresie opisu tzw. pojęć uniwersalnych. Warto dodać, iż A. Bogusławski, do którego prac również odwołuje się Apresjan, nie uznaje zasadności takiej referencji nazwy *polska szkoła semantyczna*: „I think Apresjan’s coinage *Polish school of semantics* was less than adequate. Were there anything to be found to cover the phenomenon Apresjan really had in mind, one could think of the label *Wierzbicka’s school of thought*” (Bogusławski 2011, 79-80).

³ Warto w tym miejscu przywołać artykuł L. Guo (2018), przynoszący obszernie omówienie zastosowania narzędzi metodologicznych MSS do opisu języków chińskich.

⁴ W ślad za P. Żmigrodzkiem przyjmuje się rozumienie metalingwistyki jako „krytyki tekstu językoznawczego, który ma status manifestacji określonych idei i sytuuje się – niezależnie od świadomości autora – z jednej strony w ramach określonego paradygmatu badawczego, a z drugiej, na tle historycznie zmiennych prądów teoretyczno-metodologicznych” (Żmigrodzki 2006, 59).

⁵ „Metalingwistyka jawi się jako sfera działalności intelektualnej predestynowanej do wypracowania koncepcji systematyki pojęć wspólnych dla różnych modeli opisu języka” (Szumska | Ozga 2020, 413).

„rachunku sumienia”⁶) możliwości wykorzystania potencjału epistemologicznego obu koncepcji do zbudowania modelu badań syntaktyczno-semantycznych, łączącego ich najbardziej trafne i efektywne tezy teoretyczne i rozwiązania empiryczne.

Początki MSS sięgają lat 60. ubiegłego wieku i wiążą się z intensywnymi badaniami nad algorytmizacją opisu semantycznego jednostek leksykalnych i poszukiwaniami możliwości tłumaczenia maszynowego tekstów. Badania te prowadzono w założonym w 1964 Laboratorium Tłumaczenia Maszynowego⁷ w Państwowym Moskiewskim Instytucie Pedagogicznym Języków Obcych im. Maurice’a Thoreza⁸. W kolejnych latach MMS, z inspiracji najwybitniejszych współtwórców: I. A. Mel’čuka i J. D. Apresjana, skupiała swoją aktywność naukową na badaniach semantyczno-leksykograficznych, prowadzonych zgodnie z koncepcją integralnego opisu języka, sformalizowaną w postaci modelu „sens ↔ tekst” (Apresjan 1994; Mel’čuk 1995)⁹. Do czołowych przedstawicieli MMS należą również A. K. Žolkovskij, L. N. Jordanskaja, M. J. Glovinskaja, V. Z. Sannikov, I. M. Boguslavskij, L. L. Jomdin, E. V. Uryson, I. B. Levontina i in.

PSSS uformowała się dwadzieścia lat później, jeśli przyjąć jako datę rozpoczęcia jej działalności rok 1984. Wtedy to pod redakcją Z. Topolińskiej została opublikowana przełomowa *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, w której S. Karolak (1984, 11-211) obszernie zaprezentował podstawowe założenia swojej koncepcji składni predykatowo-argumentowej¹⁰. Można w niej odnaleźć zarówno ślady silnego wpływu lwowsko-warszawskiej szkoły pozytywizmu logicznego, zwłaszcza teorii semantyki logicznej A. Tarskiego, jak i twórcze nawiązania do prac J. Kuryłowicza, Z. Klemensiewicza, C. Piernikarskiego (zob. Szumska 2017, 266; Banasiak 2019, 131). Przez kolejne lata badań Karolak nie tylko pracował nad poszerzeniem pierwotnej, zaproponowanej w 1984 r., wersji modelu składni semantycznej – rezultaty prac zostały zawarte w jego monografii (Karolak 2002b)¹¹, lecz także zdołał zgromadzić wokół siebie współpracowników i uczniów, którzy po jego śmierci w 2009 r. rozwijali w swoich badaniach założenia PSSS. Część z nich, M. Korytkowska, V. Małdjieva, M. Papierz, A. Kiklewicz, D. Szumska, wywodzi się z zespołu, który w latach 2001-2004 pod przewodnictwem Karolaka realizował

⁶ „Przez zainteresowanie się samą sobą lingwistyka dokonuje podsumowania swego dorobku, ale też i swoistego rachunku sumienia i rachunku niewykorzystanych możliwości, poszukując pola i dziedziny swojej przyszłej ekspansji” (Żmigrodzki 2003, 17).

⁷ Dwa lata później J. D. Apresjan i K. M. Babickij (1966) opublikowali obszernie sprawozdanie z badawczej działalności Laboratorium. W tym samym roku ukazała się relacja z przebiegu tych prac autorstwa A. Wierzbickiej (1966, 140-154).

⁸ W 1990 r. Instytut został przekształcony w Państwowy Moskiewski Uniwersytet Lingwistyczny.

⁹ W artykule (Boľšakov | Gel’buch 2000) podsumowano 30-letnią tradycję badań, opartych na modelu „sens ↔ tekst”, oraz skonfrontowano go z modelem N. Chomsky’ego.

¹⁰ Szerzej na temat dyskusji, jaką wywołała ta publikacja w ówczesnym środowisku polskich językoznawców, zob. Szumska 2006, 16-17. Obszerne omówienie zarówno samej publikacji, jak i zaprezentowanej koncepcji w kontekście badań nad językiem macedońskim zob. Nikolovska 2011; 2017.

¹¹ Więcej na temat ewoluowania modelu składni semantycznej zob. Szumska 2017, 264-266.

szeroko zakrojony projekt badawczy *Składnia porównawcza języków słowiańskich II połowy XX wieku*. Do dorobku PSSS należy też zaliczyć prace J. Banasiaka, K. Doboszyńskiej-Markiewicz, K. Kokot-Góry (K. Góry), J. Mazurkiewicz-Sułkowskiej, A. Zatorskiej, T. Nowaka i in.

Mimo że głównym celem badań MSS jest opracowanie ogólnej teorii semantyki, opartej na szerokim fundamencie źródłowym (Apresjan 2005, 4), istotne miejsce w dorobku moskiewskich badaczy zajmuje także składnia. Aspekt syntaktyczny jest brany pod uwagę jako kryterium funkcjonalne przy definiowaniu i delimitacji znaczeń. Ponieważ informacja leksykalno-semantyczna w modelu „sens ↔ tekst” jest zintegrowana z informacją syntaktyczną, badacze MSS obszernie opracowali też kwestie analizy syntaktycznej. Jest ona oparta na modelu rządu, choć wychodzi też poza jego granice. Tak więc jeden z kierunków badawczych MSS – tzw. „mała składnia” – nawiązuje do gramatyki konstrukcji (ang. *construction grammar*) (zob. Apresjan | Jomdin 1989; Jomdin 2006b; 2008; Rachilina | Plungjan 2011).

Na zasadach teorii „sens ↔ tekst” jest oparty procesor ETAP-3 (o podstawach teoretycznych tego projektu zob. Apresjan | Boguslavskij 1989), zastosowany do anotacji materiału w podkorpusie syntaktycznym Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego (<https://ruscorpora.ru/new/search-syntax.html>).

W publikacjach PSSS, mimo że są one zorientowane w kierunku syntaktycznym, ważne miejsce zajmuje też element leksykograficzny – słownikowy opis właściwości walencyjnych czasowników (Kiklewicz | Korytkowska 2010; Papierz 2013; Kiklewicz | Korytkowska | Mazurkiewicz-Sułkowska et al. 2019b; 2019c). Istnieją więc podobieństwa obu szkół (w tym podobieństwa teoretyczno-metodologiczne, o których będzie mowa w kolejnym rozdziale), dające podstawę, aby zaprezentować je w ujęciu porównawczym, jak również naszkicować możliwości zintegrowanej konfiguracji poszczególnych zasad i metod badawczych.

2. *Tertium comparationis*: funkcjonalne i integralne ujęcie języka

U podstaw obu kierunków leży założenie o funkcjonalnej istocie języka, którego opis nie może ograniczyć się do zespołu form językowych i paradygmatycznych relacji między nimi, lecz powinien być skierowany na funkcje jednostek języka w procesach przetwarzania i przekazywania informacji. Problematyka ta nawiązuje do funkcjonalizmu strukturalistycznego (o tym pojęciu zob. Rauche 1974, 147), którego przedmiotem jest plan wyrażenia jednostek kompozycyjnych (tzn. strukturalnie pochodnych) pod względem jego zgodności z planem treści. D. Szumska (2012, 38) w związku z tym pisze, że opis formalny języka powinien dotyczyć „powierzchniowych reguł kombinatorycznych z obszaru morfologiczno-składniowego w kontekście znalezienia ich motywacji na płaszczyźnie treści w kombinatoryce pojęć”.

Aspekty kulturowe, psychologiczne i pragmatyczne działalności językowej są przy tym brane pod uwagę w niewielkim zakresie. Apresjan (1994, 15) pisze o konieczności uwzględnienia w opisie leksykograficznym informacji o ograniczeniach użycia jednostek leksykalnych, uwarunkowanych sytuacją mową¹². Karolak natomiast uwzględnił kontekst jako czynnik diagnostyczny w celu ustalenia liczby konotowanych uzupełnień predykatu. Pisał, że część zdań derywowanych (nie-elementarnych) powstaje pod wpływem kontekstu językowego bądź sytuacyjnego (1984, 13). Stosując w tym celu kryterium usuwalności, które brzmi: „uzupełnienia (czyli aktanty syntaktyczne. – A. K. | D. S.), których usunięcie czyni pozostałą część zdania niegramatyczną, uznaje się za nieusuwalne, czyli obligatoryjne, pozostałe natomiast za usuwalne, czyli fakultatywne” (2002b, 159), Karolak pisze, że poddawane testowi zdanie powinno być niezależne od kontekstu, czyli informacyjnie samodzielne:

Uzupełnienie uznaje się za usuwalne tylko wówczas, gdy zdanie, z którego je usunięto (a więc zdanie niezupełne), jest treściowo również niezależne od kontekstu, jak odpowiednie zdanie zupełne. [...] Naruszenie zasady niezależności od kontekstu uniemożliwia stosowanie kryterium usuwalności, ponieważ w różnych uwikłaniach kontekstowych, w jakich zdanie może się pojawić, można usuwać różne uzupełnienia (tamże).

Jedną z podstawowych kategorii w modelu „sens ↔ tekst” jest pojęcie reprezentacji. Jak czytamy we wstępie do *Słownika opisowo-kombinatorycznego* (Mel’čuk | Zholkovsky 1984, 39)¹³, posługiwanie się językiem polega – z jednej strony (w działalności nadawcy) – na przyporządkowaniu pojęciom jako kategoriom mentalnego przetwarzania doświadczeń określonych reprezentacji formalno-językowych, z drugiej zaś (w działalności odbiorcy) – na przyporządkowaniu reprezentacjom językowym (wyrazom, grupom wyrazowym, zdaniom i tekstom) określonych sensów. Jak widzimy, relacja „sens ↔ tekst” ma w założeniu charakter dwukierunkowy, choć opis lingwistyczny w modelu MSS jest ukierunkowany od sensu do tekstu. Na tym polega idea słownika aktywnego, zawierającego – poza opisem znaczenia leksykalnego wyrazu – informacje, pomocne w procesie konstruowania zdań, tzn. dotyczące wszystkich możliwych (bardziej lub mniej dostosowanych do kontekstu) sposobów wyrażenia pojęć oraz poświadczonych w uzusie językowym sposobów połączenia wybranych środków w konstrukcje (Mel’čuk 1995, 5; Apresjan 2014a, 6). Właśnie na takim („aktywnym”) ujęciu, jak pisze Mielczuk, polega „patos” teorii „sens ↔ tekst”, jej fundamentalna zasada.

¹² R. Kempson, W. Meyer-Viol i D. Gabbay (2001, 260) zaznaczają, że języki naturalne nie są formalne w sensie R. Montague, gdyż interpretacja struktur zdaniowych uwzględnia kontekst, choć dodają, że uwzględnienie kontekstu jest bardziej charakterystyczne dla badań semantycznych niż syntaktycznych.

¹³ Wydanie *Słownika* było znaczącym wydarzeniem w nauce i wywołało szeroki odzew w środowisku językoznawców-semantyków – zob. recenzję autorstwa Wierzbickiej (1986).

Podobne ujęcie „od znaczenia do formy” (czyli ujęcie onomazjologiczne) jest charakterystyczne dla wielu koncepcji gramatyki czy też składni funkcjonalnej (Bondarko 1984; Holmes | Stowe | Cupples 1989; Dik 1997; Mustajoki 2006; Valin 2001; Bresnan | Asudeh | Toivonen 2016), w tym także dla PSSS. We *Wstępie* do pierwszego tomu *Gramatyki współczesnego języka polskiego* Topolińska pisze:

Zdecydowaliśmy się na opis bezpośrednio podporządkowany podstawowej funkcji społecznej języka, jaką jest utrwalenie i przenoszenie informacji, tj. na opis, dla którego punktem wyjścia jest struktura semantyczna tekstu językowego. [...] Taka hierarchia pozwala [...] w sposób możliwie adekwatny opisać mechanizmy funkcjonowania języka. Postępując tak, odchodzimy świadomie od tradycyjnego modelu gramatyki dydaktycznej, w przekonaniu, że nowe ujęcie jest doskonalsze: umożliwia poprawniejszy opis języka jako narzędzia przekazywania informacji (1984, 6).

Jak już było wcześniej wspomniane, naturalną, bo wynikającą z funkcjonalnego ujęcia języka w obu podejściach konsekwencją jest ich integracjonizm, czyli połączenie w analizie lingwistycznej kryterium semantycznego z kryterium syntaktycznym. Z jednej strony, charakterystyki syntaktyczne jednostek (zgodnie z zasadą opisu onomazjologicznego) są traktowane jako reprezentacje bazowych kategorii pojęciowych i są interpretowane ze względu na ich izosemiczność¹⁴, czyli zgodność z prymarną strukturą pojęciową. Na przykład spośród form zdaniowych:

(1) Jan uważa, że Piotr jest jego przyjacielem.

N V Con-S

(2) Jan uważa Piotra za przyjaciela.

N V N Prep-N

pierwszą należy uznać za najbardziej pełną, dyskretną realizację propozycji bazowej $P(x, q)$, ufundowanej na zawartym w czasowniku *uważać* pojęciu relacyjnym, drugą zaś – za skondensowaną. W perspektywie składniowej oznacza to, że analiza struktury zdaniowej wymaga wstępnej definicji znaczenia leksykalnego czasownika matrycowego. Tak więc w konstrukcjach z czasownikami *dziękować* i *zawdzięczać* występuje ten sam aktant syntaktyczny w celowniku:

(3) Dziękuję rodzicom za wszystko.

N_{dat}

(4) Wszystko zawdzięczam rodzicom.

N_{dat}

Istotna różnica jednak polega na tym, że drugi czasownik dopuszcza alternatywną formę reprezentacji w tej pozycji syntaktycznej¹⁵, por.

¹⁴ Pojęcie izosemiczności zostało zapożyczzone ze składni G. A. Zołotowej (Zolotova 1988, 430).

¹⁵ Zdanie (4) ma inną historię derywacyjną – w terminologii gramatyki transformacyjnej.

- (5) Nie ma pan pojęcia, jak wiele zawdzięczam temu, że do Ameryki przyjechałem z komunistycznej Polski.

Oznacza to, że reprezentowany przez rzeczownik w celowniku argument w zdaniach z czasownikiem *zawdzięczać* ma charakter propozycyjalny – w tej pozycji może występować zdanie zależne:

- (6) Wszystko zawdzięczam temu, że rodzice włożyli mnóstwo pracy i zaangażowania w moje wychowanie.

Z drugiej strony, opisowi jednostki leksykalnej stawia się wyższe, niż proponowane w klasycznych ujęciach semantyki strukturalnej, wymagania, sprowadzające się do konieczności wskazania zaprogramowanej w strukturze pojęciowej jednostki informacji paradygmatycznej i syntagmatycznej. Innymi słowy, zdefiniowanie znaczenia zarówno w MSS, jak i PSSS powinno prowadzić do wskazania dla danej jednostki leksykalnej matrycowej struktury głębokiej (semantyczno-syntaktycznej, inaczej propozycyjalnej w terminologii PSSS¹⁶), determinowanej immanentnymi własnościami pojęcia, którego ta jednostka jest wykładnikiem, a poza tym powinno prowadzić do przypisania tej strukturze możliwych w danym języku realizacji powierzchniowo-syntaktycznych.

Informacja o regularnych relacjach semantycznych i syntaktycznych (kombinatorycznych) właściwości jednostek leksykalnych, zgodnie z koncepcją MSS, zostaje zintegrowana w słowniku nowego typu – opisowo-kombinatorycznym (Mel'čuk | Zholkovsky 1984, 39). Takie ujęcie języka, polegające na uwzględnieniu relacji między semantyką a składnią, jest kwalifikowane jako integralne (zob. wyżej):

Podobnie jak stany wewnętrzne (umysłowe) przejawiają się fizjologicznie, «stany wewnętrzne» (znaczenia) elementów tekstowych przejawiają się w ich obserwowalnym zachowaniu syntaktycznym. [...] Związek między cechami semantycznymi a syntaktycznymi wydaje się szczególnie oczywisty wówczas, gdy użycie określonej konstrukcji wiąże się z wyraźnymi ograniczeniami leksykalnymi, tzn. dotyczącymi wyrazów, które mogą w nich występować (Apresjan 1967, 24-26; zob. także: Apresjan 2010, 14)¹⁷.

¹⁶ Propozycje są traktowane jako utrwalone w świadomości sieci semantyczne, tzn. kategorie mentalnego przetwarzania informacji, zob. Anderson 2000; Bierwisch 1980; Kintsch 1974; Kintsch | van Dijk 1978; Christmann 1989; Sucharowski 1996; Miczka 2002.

¹⁷ Tekst oryginału, „Подобно тому, как внутренние (психические) состояния проявляются физиологически, «внутренние состояния» (значения) элементов текста проявляются в их синтаксическом поведении, доступном наблюдению. [...] Связь между семантическими и синтаксическими признаками кажется особенно ясной тогда, когда использование той или иной конструкции связано с четкими лексическими ограничениями на словарный материал, который может ее заполнять”.

Zgodnie z zasadą integralności opis jednostek leksykalnych musi zawierać (poza informacją semantyczną) informację o regułach kombinatorycznych oraz konstrukcjach, stanowiących wyjątki z reguł, podczas gdy opis gramatyczny powinien odwoływać się do jednostek leksykalnych jako form realizacji reguł gramatycznych w sytuacjach, gdy mają one ograniczony zakres zastosowania (Apresjan 1994, 4). W badaniach MSS dominuje perspektywa leksykograficzna, zaś właściwości kombinatoryczne leksemów są uwzględniane przy definiowaniu znaczeń, a w szczególności przy wyodrębnieniu odmianek znaczeniowych wyrazów wieloznacznych. W kolejnych tomach *Słownika aktywnego języka rosyjskiego* (Apresjan 2014a; 2014b; 2017) informacja syntaktyczna jest inkorporowana w strukturę hasła w postaci dwóch bloków: RZĄD i KONSTRUKCJE. *Słownik* jest kwalifikowany jako aktywny ze względu na to, że zamieszczono w nim takie informacje o leksemach, które są niezbędne i wystarczające do zbudowania poprawnych gramatycznie, semantycznie i stylistycznie wypowiedzi, wyrażających myśl nadawcy w sposób adekwatny (Projekt 2009-2011).

Idea integracjonizmu występuje także w teorii Karolaka, który zasadniczo zrelatywizował pojęcie semantyki. Zgodnie z ujęciem klasycznego strukturalizmu znaczenie leksykalne stanowi zespół cech dystynktywnych, niezbędnych i wystarczających do zidentyfikowania danego wyrazu pod względem semantycznym (zob. Bendix 1971, 394). Karolak pisze o dwudzielności semantyki, której opis powinien uwzględniać relacje jednostki w wymiarze tak paradygmatycznym, jak i syntagmatycznym:

[...] Semantyka, tak jak ją rozumiemy współcześnie, nie ogranicza się do opisu treści przyporządkowanej formalnym symbolom (wyrażeniom) języka. Opis ich treści jest nieodłączny od opisu ich zdolności do wstępowania we wzajemne związki składniowe stanowiące refleks potencji pojęć do współtworzenia złożonych struktur pojęciowych. Ta dwudzielność semantyki wynika z obiektywnych własności znacznej liczby symboli języków naturalnych, które są symbolami synkategorematycznymi, tzn. semantycznie niezpełnymi. Ich treść pojęciowa składa się z dwóch komponentów, szczegółowego i ogólnego, reprezentowanych w formach logicznych (funkcjach zdaniowych) przez stałe predykatowe. Komponent ogólny dla swego uszczegółowienia wymaga współobecności pewnej liczby pojęć tworzących jego naturalne otoczenie, którego składniki pojęciowe są reprezentowane w tychże formach logicznych przez zmienne argumentowe (2002b, 9).

Fakt, że w treści semantycznej jednostki leksykalnej są zawarte informacje o jej regularnych relacjach syntagmatycznych, daje podstawę Karolakowi, aby opisać podstawowe struktury składniowe języka polskiego zgodnie z typami konotacji, które są zakodowane w znaczeniach leksykalnych jednostek matrycowych, czyli czasowników. Definiując zdanie elementarne, Karolak pisze: „Tym, [...] co determinuje zdaniowy charakter poszczególnych ciągów wyrażań, jest [...] ich sens, a nie właściwości ich struktury formalnej” (1984, 20). Zgodnie z tym

założeniem typy zdaniowe współczesnego języka polskiego zostały podzielone na dwie klasy: ufundowane na predykatkach pierwszego i drugiego rzędu, a w ich obrębie występują podklasy w zależności od konfiguracji argumentów przedmiotowych i propozycjonalnych jako elementów struktur pojęciowych, uwarunkowanych znaczeniem leksykalnym predykatu (czego przykładem jest powyższe zestawienie czasowników *dziękować* oraz *zawdzięczać*).

Mimo wspólnej bazy teoretyczno-metodologicznej (założeń lingwistyki funkcjonalnej oraz lingwistyki integralnej) nie można uznać pełnej przystawalności koncepcji obu szkół, celów, a przede wszystkim stosowanych metod i procedur opisowych. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w odmiennym rozkładzie punktu ciężkości pomiędzy własnościami powierzchniowo-syntaktycznymi jednostek leksykalnych a wymaganiami implikacyjnymi odpowiadających im pojęć. Wynika to z różnic w obranych perspektywach badawczych. W wypadku MSS jest to budowanie tekstotwórczej definicji leksykograficznej, w której informacja syntaktyczna jest zogniskowana na własnościach powierzchniowo-kombinatorycznych definiowanych jednostek i ma na celu różnicowanie znaczeń polisemantemów. Z kolei w wypadku PSSS jest to wyznaczenie dla określonej jednostki leksykalnej repertuaru możliwych konstrukcji składniowych z uwzględnieniem zróżnicowania odpowiedniości pomiędzy ufundowaną na danym pojęciu relacyjnym (predykatce) strukturą propozycjonalną a jej realizacją powierzchniową (formalno-gramatyczną).

3. Instrumentarium: model rządu (MSS) vs. schemat eksplikacyjny (PSSS)

Zarówno MSS, jak i PSSS dysponują szczegółowo opracowanym aparatem pojęciowym, służącym do zapisu struktur zdaniowych jako reprezentacji syntaktycznych bazowych sensów propozycjonalnych. W publikacjach badaczy moskiewskich zapis taki oparty jest na modelu rządu: każdej jednostce leksykalnej przyporządkowuje się charakterystykę syntaktyczną, składającą się z informacji 1) o aktantach syntaktycznych, realizujących konotowane przez wyraz hasłowy aktanty semantyczne; 2) o morfologicznych formach aktantów syntaktycznych oraz 3) o warunkach ich kompatybilności lub niekompatybilności (Mel'čuk | Zholkovskiy 1984, 77). Zgodnie z definicją E. V. Padučeviej

Model rządu wskazuje dla wyrazu zespół jego aktantów semantycznych (tj. uczestników sytuacji, wynikającej ze znaczenia wyrazu), odpowiadający im zbiór aktantów syntaktycznych oraz sposoby ich wyrażenia za pomocą wyrazów niesamodzielnych i morfemów gramatycznych (1975, 557)¹⁸.

¹⁸ Tekst oryginału, „Модель управления указывает для слова набор его семантических актантов (т. е. участников ситуации, вытекающих из толкования слова), набор соответствующих

Koncepcja PSSS także przewiduje kilka poziomów specyfikacji informacji syntaktycznej, a podstawowy charakter mają schematy eksplicytacji, „symbolizujące relacyjne właściwości wyrażen predykatywnych i immanentną strukturę fraz, które konstytuują” (Karolak 2002b, 153). Schematy eksplicytacji ukazują stopień ujawnienia argumentów w strukturze formalno-gramatycznej, tzn. zgodność „między liczbą pozycji argumentowych, otwartych przez predykaty, a liczbą miejsc walencyjnych, otwartych dla uzupełnień przez ich wykładniki” (tamże, 153-154). Głównym elementem reprezentacji syntaktycznej w modelu Karolaka są zapisywane w terminach klas funkcjonalno-gramatycznych (S , V , N , NS , NV , Adj , Ger i in.) schematy eksplicytacji (dlatego w publikacjach używa się określenia *składnia eksplikacyjna*), podczas gdy zapisywane w terminach znaczeń gramatycznych schematy zdaniowe (typu $V - N_{Nom} - N_{Acc}$) mają mniej istotny charakter¹⁹. Schematy eksplicytacji, przyporządkowane określonej jednostce leksykalnej, tworzą klasę walencyjną (Kiklewicz | Korytkowska | Mazurkiewicz-Sułkowska et al. 2019a, 32).

Za przykład opisu modelu rządu w *Słowniku opisowo-kombinatorycznym* może posłużyć hasło rosyjskiego czasownika *гневаться* (Mel’čuk | Zholkovsky 1984, 252-254).

X гневается на Y-а за Z = ‘X находится в активно-отрицательном эмоциональном состоянии, которое каузировано тем, что X уверен в осуществлении человеком Y действий (связанных с) Z, которые нежелательны для X-а и о которых X считает, что они противоречат основным этическим принципам; и X-у хочется выразить то, что и эти действия для него нежелательны, и осуществить враждебные по отношению к Y-у действия; это состояние таково, какое обычно бывает в этой ситуации’

1 = X (кто находится в данном состоянии)	2 = Y (кто совершает действия)	3 = Z (какие действия)
1. S_{Nom}	1. на S_{Acc}	1. на S_{Acc} 2. за S_{Acc} 3. из-за S_{Gen} 4. на то, что/ C_{Conj} ПРЕДЛ. 5. за то, что ПРЕДЛ. 6. из-за того, что/ C_{Conj} ПРЕДЛ.

им глубинно-синтаксических актантов и способы их оформления с помощью служебных слов и грамматических морфем”.

¹⁹ Częściowo tłumaczy się to koniecznością opisu porównawczego składni języków słowiańskich, w tym bułgarskiego jako języka niefleksyjnego.

Невозможно: а) $D_2 + D_{3,1}$; б) $D_{3,2}, D_{3,5}$ без D_2

- (7) Истинный художник не гневается на знатока.
- (8) Истинный художник не гневается на критику знатока. [на то, что его критикуют]
- (9) Отец гневается на сына за опоздание. [за то, что он опоздал]
- (10) Он гневается на учителей из-за сына. [из-за того, что они не могут выучить его сына]

Невозможно:

- (11) *Истинный художник не гневается на знатока на критику.
- (12) *Отец гневается за опоздание.

Z jednej strony, w koncepcji MSS dużą wagę przywiązuje się do opisu alternacji syntaktycznych, czyli alternatywnych form wypełnienia tej samej pozycji składniowej (zob. Sannikov 2010, 58). W publikacjach MSS ponadto rozróżnia się podstawowe (tzn. typowe, najbardziej regularnie) i dodatkowe formy syntaktyczne (tamże, 44), np. w pozycji podmiotu gramatycznego:

- (13) Будет дождь.
 N_{nom}
- (14) Дождя не будет.
 N_{gen}

Według Mielczuka (Meřčuk 1999, 148) charakter podstawowy mają struktury składniowe, spełniające wymóg minimalnej idiomatyczności, maksymalnej jednoznaczności i maksymalnej predyspozycji do przekształceń (ros. *максимальное удобство преобразования*).

Z drugiej strony, w praktyce słownikowej kwestia hierarchii poszczególnych alternantów syntaktycznych, jak wydaje się, odchodzi na drugi plan. Tak więc w przytoczonym powyżej wykazie form reprezentacji trzeciego aktanta (w konstrukcjach z czasownikiem *гневаться*) pierwszej pozycji zajmują grupy imienne, dopiero później wymieniono typy aktantów sentencjonalnych. Stoi to w sprzeczności z faktem, że czasownik ten konotuje w trzeciej pozycji argument propozycjonalny: przyczyną gniewu czy poirytowania nie jest substancja (w szczególności osoba), lecz jakiś stan rzeczy, wydarzenie (to, czego ktoś dokonał, do czego się przyczynił). Spośród przytoczonych w haśle słownikowym ilustracji brakuje fraz, w których argument propozycjonalny jest wyrażony w formie zdania podrzędnego, jak również takich, w których nie jest on w ogóle zrealizowany²⁰:

²⁰ Przykłady są zapożyczone z Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego.

- (15) Он гневается на Ивана за то, что тот не выполнил обещание.
 (16) Человек гневается, потому что невежды портят экологию.
 (17) Человек не может объяснить так, чтобы его поняли, и поэтому гневается.
 (18) Он постоянно раздражается, гневается.

Podobne zastrzeżenia można skierować pod adresem hasła czasownika *бороться* ‘dokładać starań, aby wyeliminować pewną niepożądaną sytuację’. Model rządu tego czasownika wygląda następująco (Mel’čuk | Zholkovsky 1984, 140).

1 = X (кто прилагает усилия)	2 = Y (что каузируется)
1. S _{Nom}	1. c S _{Instr} 2. <i>против</i> S _{Gen} обязательно

Właściwości kombinatoryczne czasownika *бороться* zilustrowano w *Słowniku frazami*:

- (19) бороться с сорняками
 (20) бороться с пьянством
 (21) бороться против опозданий
 (22) бороться против нарушения графика

Ponieważ drugi argument ma charakter propozycjonalny (dokładamy starań, aby uniknąć pewnej niepożądanej sytuacji, zdarzenia lub stanu rzeczy), jest oczywiste, że za prototypową formę jego realizacji należałoby uznać aktant sentencjonalny (klauzalny), czyli frazę w formie zdania zależnego. Autorzy *Słownika* nie przytaczają takich form syntaktycznych, choć są one licznie poświadczane w tekstach:

- (23) Как бороться с тем, что я очень впечатлительный?
 (24) Но все это время я боролся с тем, что я гей.
 (25) Он боролся против того, что в районе активно начали вырубать леса.
 (26) Сотрудники «Квадры» несколько лет боролись с тем, что сооружение проседает вниз.

Mimo twierdzenia Apresjana (2005, 2), że „u podstaw teorii semantyki nie leżą przykłady reprezentatywne, lecz masowy materiał języka naturalnego”²¹, w *Słowniku opisowo-kombinatorycznym* oraz w *Słowniku aktywnym* można odnotować braki reprezentacji syntaktycznych, które ze względu na zgodność z typem wyrażanego

²¹ Tekst oryginału, „В основе [теории семантики. – А. К. | D. S.] лежат не репрезентативные примеры, а массовый материал естественного языка”.

pojęcia są najbardziej typowe, czyli izosemiczne. Za przykład może posłużyć czasownik *восстать* ‘okazać sprzeciw, opór’ w znaczeniu, które w *Słowniku aktywnym* (Apresjan 2014b, 277) zostało opisane w następujący sposób:

A1 восстал против A2. ‘Человек A1 отказался подчиниться лицу A2 или стал действовать против лица A2, имеющего более высокий статус, или отказался следовать установленным правилам, желая изменить ситуацию A2’

Z tej definicji jednoznacznie wynika, że jako drugi jest konotowany argument propozycjonalny: ktoś sprzeciwia się, aby zaszło wydarzenie, uważane za niepożądane. W *Słowniku* jednak znajdujemy tylko jedną formę manifestacji tej pozycji argumentowej – grupę nominalną w dopełniaczu (przytoczono przykład: *восстать против обычая кровавой мессы*). W rzeczywistości w praktyce językowej często występują konstrukcje w predykatem czasownikowym *восстать*, w których pozycja drugiego argumentu jest – zgodnie z normą współczesnego języka rosyjskiego – realizowana w formie zdania zależnego (przykłady pochodzą z internetu):

- (27) 8 ноября белые работающие американцы восстали против того, что их работы уплывали за океан.
- (28) Те восстали против того, что женщина правит в государстве.
- (29) Несколько сотрудников уголовного розыска восстали против того, что преступников выпускают «за недостатком улик».
- (30) Люди восстали против того, что им запрещали говорить на русском.
- (31) Младшие восстали против того, что они всегда младшие.

W modelu PSSS przyjęto nieco odmienne ustalenia eksplikacyjne. Dotyczą one przede wszystkim statusu poszczególnych (alternatywnych względem siebie) form reprezentacji syntaktycznej, co przekłada się na ich kolejność w wykazie alternantów. Status reprezentacji syntaktycznej zależy od stopnia jej zgodności z typem znaczenia. W odniesieniu do argumentów przedmiotowych (tzn. informacji o substancjach) za izosemiczne uznaje się aktanty w formie grup nominalnych ($x \rightarrow N$), podczas gdy w odniesieniu do argumentów propozycjonalnych (tzn. informacji o sytuacjach, zdarzeniach, procesach, stanach i właściwościach) izosemiczny charakter mają aktanty w formie zdaniowej ($p \rightarrow S$)²². W ten sposób całe kontinuum peryfrastycznych form syntaktycznych zostaje uporządkowane na zasadzie izosemicznej. W wypadku argumentów propozycjonalnych kryterium izosemiczności opiera się na stopniu zgodności między strukturą formalno-

²² I. I. Rievzin (1977, 177) pisał o peryfrastycznym sensie zdania, który polega na semantycznej tożsamości grupy peryfraz. Niektóre zdania są interpretowane przez odbiorcę dzięki transformacjom, a decydującą rolę w tym procesie ogrywają peryfrazy izosemiczne. Na przykład zdanie *Widzę problem* jest rozumiane dzięki możliwej peryfracie *Widzę, że istnieje problem*.

-gramatyczną wykładnika (reprezentacji syntaktycznej) a relacyjną treścią propozycji. Tym samym klasa walencyjna ma charakter kontynuacyjny, tzn. obejmuje formy o maksymalnym, minimalnym i przeciętnym stopniu izosemii (informację tę można znaleźć we wcześniejszych publikacjach w zakresie składni funkcjonalnej: Foley | van Valin 1984; Lehmann 1988).

Prototypowy status w tym zakresie przysługuje aktantom sentencjonalnym (S), które informację o zdarzeniu czy stanie rzeczy realizują w formach predykatywnych. Kolejne formy syntaktyczne wykazują coraz mniejszy stopień korelacji między typem pojęcia a formalnym typem wykładnika (Kiklewicz 2021, 222). Poniższa tabela przedstawia wykaz reprezentacji syntaktycznych argumentu propozycjonalnego w konstrukcjach z predykatem *chcieć*.

Tabela 1. Reprezentacje syntaktycznych argumentu propozycjonalnego w konstrukcjach z predykatem *chcieć*

Poziom izosemiczności	Typ wykładnika	Przykład
I	zdanie zależne (S)	Chcę, <i>żeby znowu tak było.</i>
II	infinityw (VI)	Tusk chce <i>cofnąć podwyżki rat kredytów.</i>
III	rzeczownik dwerbatywny (NV)	Kto chce <i>powrotu ZSRR?</i>
IV	rzeczownik propozycjonalny (NP) ²³	Chcę <i>deszczu.</i>
V	rzeczownik przedmiotowy	11 państw chce <i>pieniędzy z UE na leczenie uchodźców.</i>
VI	forma zerowa ²⁴	Jeśli człowiek <i>chce</i> , szuka sposobu.

Należy dodać, że powyższa hierarchia peryfrastycznych form syntaktycznych jest oparta na ich charakterystykach statusowych (czy też systemowych) i nie dotyczy ich charakterystyk stylistycznych czy frekwencyjnych, choć oczywiście istnieje też stylistyczne nacechowanie poszczególnych peryfraz (zob. Korytkowska | Małdziejewa 2002, 160 i n.; Kiklewicz 2014).

Koncepcja PSSS, w odróżnieniu od modelu moskiewskiego, nie przewiduje opisu kompatybilności poszczególnych typów aktantów – główna uwaga jest skierowana na typy konstrukcyjne, sformalizowane w postaci schematów eksplicytacji (zob. wyżej). Tak więc w wypadku czasownika *chcieć* schematy eksplicytacji tworzą charakterystyczną dla tego wyrazu klasę walencyjną²⁵:

²³ Do tej kategorii należą rzeczownikowe nazwy sytuacji, zdarzeń, stanów rzeczy typu *wesele, koncert, wiec, egzamin, deszcz, radość, stagnacja, kryzys* i in. (zob. Parkes 2002, 286; Padučeva 2009, 319 i n.; Awdiejew | Habrajska 2004, 47).

²⁴ „A predicate can entail all sorts of relations and in general these are unrealised (...). An implicit argument is entailed but unrealized role” (Williams 2015, 94-95; zob. także: Ruda 2017).

²⁵ Opis symboli znajduje się w publikacji, Kiklewicz | Korytkowska | Mazurkiewicz-Sułkowska et al. 2019, 13.

Tabela 2. Klasa walencyjna czasownika *chcieć*

Struktura propozycjonalna	Schemat eksplicytacji	Ilustracja
P (x, q)	$V - N_x - S_q$	Chcemy, żeby w Polsce powstawała światowej klasy edukacja.
	$V - N_x - VI_q$	Chciała powiedzieć coś w tym stylu.
	$V - N_x - NV_q$	PiS chce dodania preambuły do ustawy ws. ratyfikacji traktatu UE.
	$V - N_x - NV_q - N_{aq}$	Chce od męża zwrotu pieniędzy.
	$V - N_x - NP_q$	Chcę emocji i szału!
	$V - N_x - NP_q - N_{aq}$	Bóg chce od ciebie miłości.
	$V - N_x - NP_q - NP_{aq}$	Chcę od życia czegoś więcej.
	$V - N_x - N_{aq} - \emptyset_q$	Putin chce rowu między Polską a Ukrainą.
	$V - N_x - N_{aq} - N_{aq} - \emptyset_q$	Rosja chce rubli za gaz i ropę.
$V - N_x - \emptyset_q$	Jarek kiedy chce, pamięta.	

Dość duże zróżnicowanie form wewnątrz klasy walencyjnej wskazuje na to, że PSSS w większym stopniu niż MSS zakłada asymetryczny charakter podstawowych schematów propozycjonalnych i ich form zdaniowych²⁶. W modelu składni eksplicytacyjnej gramatyczny kształt konstrukcji językowej nie decyduje o walencyjnej charakterystyce wyrazu bez uwzględnienia jego pojęcia leksykalnego i zgodnych z nim konotacji semantycznych. Konstrukcje gramatyczne tylko częściowo reprezentują charakterystykę konotacyjną czasownika, w większym lub mniejszym stopniu stanowiąc efekt procesów modyfikacyjnych: z jednej strony – kondensacji, z drugiej – rekompozycji. W pierwszym wypadku zachodzi redukcja liczby wykładników prymarnej informacji semantycznej (zwłaszcza dotyczy to realizacji argumentu propozycjonalnego), w drugim zaś, odwrotnie, w strukturze powierzchniowej powstają dodatkowe pozycje, zarezerwowane dla aktantów, reprezentujących elementy tego samego argumentu (najczęściej propozycjonalnego). To drugie zjawisko jest znane jako rozszczepienie (Apresjan 1967, 159; 2010, 351; Korytkowska 1992, 92; Karolak 2002b, 104). Konstrukcje z wcześniej przeanalizowanym czasownikiem *гневаются* stanowią jeden z takich przypadków. Wyraz ten należy do klasy czasowników emotywnych, które w większości realizują strukturę propozycjonalno-semantyczną $P(x, q)$: podmiot x przeżywa stan emocjonalny P na skutek oddziaływania bodźca q czy też emocjonalnie reaguje na bodziec q . Dlatego typowa, izosemiczna forma syntaktyczna (w modelu PSSS) ma postać $V - N_x - S$, czyli mamy tu do czynienia z predykatem dwumiejscowym, a nie trzymiejscowym (jak w *Słowniku opisowo-kombinatorycznym*), por.

²⁶ „Wyrażenia o identycznym statusie semantycznym mogą się różnić własnościami kombinatorycznymi utrwalonymi morfologicznie” (Karakol 2001, 34).

- (32) Терещенко гневается из-за того, что товарищ подвел его.
 N_x V $Con-S$
- (33) Чиновник гневался на то, что газета поддерживает модернистов.
 N_x V $Con-S$

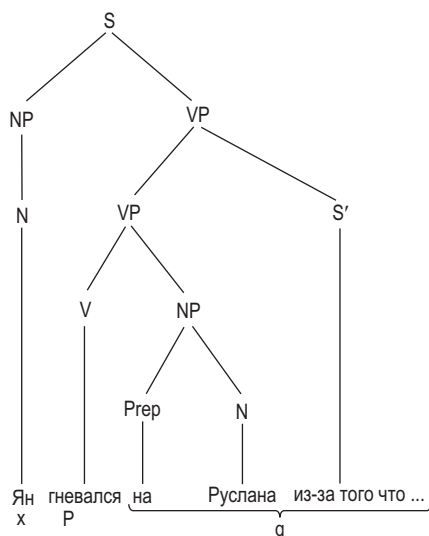
Poza tym możliwe są alternatywne formy syntaktyczne, będące rezultatem implicytacji argumentu propozycjonalnego lub jego rozszczepienia, por.

- (34) Ян гневался на Руслана, из-за того что тот не защитил его дочь.
 $V - N_x - N_{aq} - V_q$
- (35) Он гневался на критику невежд.
 $V - N_x - NV_q$
- (36) Иногда он гневался на судьбу.
 $V - N_x - NP_q$
- (37) Султан сильно гневался на свои войска за все предшествовавшие капитуляции.
 $V - N_x - N_{aq} - NV_q$
- (38) Аввакум сильно гневался на своих коллег за чревоугодие.
 $V - N_x - N_{aq} - NP_q$
- (39) Он гневался на ближнего.
 $V - N_x - N_{aq} - \emptyset_q$
- (40) Император гневался тяжело.
 $V - N_x - \emptyset_q$

O walencji czasownika w modelu PSSS nie decyduje liczba jego uzupełnień materialnych ani liczba związków akomodacyjnych – decydującym kryterium jest konotacja semantyczna czasownika. Tym się tłumaczy postać struktury syntaktycznej zdań typu (34), w których należy upatrywać rozszczepienie argumentu propozycjonalnego (zob. rys. 1).

Zarówno w MSS, jak i PSSS fundamentalną i daleką od oczywistości kwestią pozostaje ustalenie liczby implikowanych przez dane pojęcie relacyjne (predykat) argumentów (aktantów semantycznych w metajęzyku MSS) i, co się z tym wiąże, przyporządkowanie im konotowanych na powierzchni przez leksykalny wykładnik pojęcia relacyjnego aktantów syntaktycznych (więcej o tym zob. Karolak 2002b, 99). Problem ten tylko częściowo rozwiązują stosowane metody diagnostyczne, w tym proponowany przez Karolaka obok zawodnego ze względu na neutralizujące działanie czynnika kontekstowego testu usuwalności²⁷, test oparty na kryterium zupełności semantycznej:

²⁷ Karolak w związku z tym pisze, „Uzupełnienie uznaje się za usuwalne tylko wówczas, gdy zdanie, z którego je usunięto (a więc zdanie niezupełne), jest treściowo równie niezależne od kontekstu, jak odpowiednie zdanie zupełne. [...] Naruszenie zasady niezależności od kontekstu uniemożliwia stosowanie kryterium usuwalności, ponieważ w różnych uwikłaniach kontekstowych, w jakich zdanie może się pojawić, można usuwać różne uzupełnienia” (Karolak 2002b, 159).

Rys. 1. Rozszczepienie argumentu propozycjonalnego (q)

[...] Przy określaniu relacyjnych właściwości predykatów [...] nie sposób stosować jako kryterium rozstrzygającego usuwalność wykładników argumentów (uzupełnień). Należy się kierować jedynie kryterium zupełności semantycznej, tzn. badać, czy kontekst²⁸ danego wyrażenia predykatywnego reprezentuje w sposób pełny składniki treści niezrealizowane w nim samym, lecz przez nie zapowiedziane (Karolak 2002b, 117).

Jednakże test zupełności semantycznej, uzależniając ustalenie liczby argumentów od „optymalnie głębokiej dekompozycji pojęcia konstytutywnego” (Karolak 2002b, 99), jak zauważa Szumska (2017, 267), „pozostawia duży margines na indywidualne, a więc intuicyjne rozstrzygnięcia badacza” i tym samym tłumaczy możliwość występowania rozbieżności charakterystyk walencyjnych wyrazów w modelu MSS i modelu PSSS. Za przykład mogą posłużyć predykaty percepcji, którym w ujęciu MSS przypisuje się trzy przedmiotowe aktanty semantyczne z dopuszczeniem możliwości statusu propozycjonalnego drugiego uzupełnienia, podczas gdy w PSSS są one kwalifikowane jako dwumiejscowe predykaty drugiego rzędu, czyli implikujące (jako drugi) argument propozycjonalny (spostrzegane są sytuacje, wydarzenia, stany rzeczy). Można to zilustrować rosyjskim czasownikiem *видеть* 1.1 (‘Существо A1 воспринимает глазами A3 объект или ситуацию A2’), któremu w *Słowniku aktywnym* (Apresjan 2014b, 118) przypisuje się trzy aktanty semantyczne: ktoś (A1), obiekt lub sytuacja (A2), czym (A3).

²⁸ Kontekst należy rozumieć jako kompletne informacyjnie zdanie „bezkontekstowe”, będące formalizacją propozycji fundowanej na badanym pod względem liczby otwieranych pozycji argumentowych predykacie (Karolak 2002b, 99).

Delimitacja aktantów syntaktycznych w *Słowniku aktywnym* jest oparta na powierzchniowej, morfosyntaktycznej strukturze zdaniowej, por. zdania typu:

- (41) Боковым зрением Антон увидел его лицо²⁹.
           A3   A1   A2

W rzeczywistości nie wszystkim tym syntaktemom przysługuje status konotowanych uzupełnień predykatu. Po pierwsze, obiektem percepcji nie są poszczególne przedmioty, lecz sytuacje, zdarzenia, procesy i stany. Jak wiadomo, percepcja wzorkowa wiąże się ze zmianą stanu wiedzy, która dotyczy fenomenów propozycjonalnych, a nie substancjonalnych (Wierzbicka 1969, 69; Dobaczewski 2002, 55). Tak więc w zdaniu

- (42) Ты не видел мою книгу?

w pozycji dopełnienia formalnie występuje grupa nominalna, lecz reprezentuje ona – podobnie jak w zdaniach z czasownikami mentalnymi – informację o stanie rzeczy:

- (43) Ты не видел, где лежит | находится моя книга?
 || Ты не знаешь, где лежит | находится моя книга?

W modelu PSSS grupa nominalna w pozycji argumentu propozycjonalnego jest traktowana jako efekt zerowania wykładnika predykatu propozycji zależnej, z tym że uznaje się też możliwość jego częściowej (leksykalnej) reprezentacji w strukturze grupy nominalnej, jak w zdaniu (45):

- (44) Я видел однажды, как молния бежала по телеграфному проводу.
 (45) Я видел однажды бегущую по телеграфному столбу молнию.
 (46) Я видел молнию.

Podczas gdy w *Słowniku aktywnym* dość szeroko stosuje się dyzjunkcję w strukturze definicji słownikowej (zob. przytoczoną wyżej definicję czasownika *видеть*), w modelu PSSS ten sam czasownik nie może być jednocześnie predykatem pierwszego i drugiego rzędu – jego desygnat nie może odnosić się „do obiektu lub sytuacji”. Fakt otwierania tego samego miejsca dla argumentów o różnym statusie (przedmiotowym lub propozycjonalnym) jest w modelu PSSS kryterium różnicującym predykaty o takich samych wykładnikach morfosyntaktycznych

²⁹ W definicji *видеть* w znaczeniu 1.2 (‘Существо А1 может видеть различные объекты и ситуации’) występuje tylko jeden aktant, mimo że uzupełnienie „czym” jest równie możliwe, jak w wypadku znaczenia 1.1, por. *Иван плохо видит левым глазом*.

Problem polega na tym, że między pierwszym a drugim nie istnieją jednoznaczne korelacje. Niektóre właściwości dystrybucyjne leksemów są uwarunkowane ich przynależnością do określonych klas semantycznych – np. większość czasowników mentalnych realizuje w konstrukcjach schemat propozycjonalny $P(x, q)$, zgodnie z którym przy predykcji występują dwa aktanty:

(50) Ta skromna dziewczyna z Białegostoku pomyślała, że nie chce być problemem.

x	P	q
N_x	V_p	S_q

Jednak wiele konstrukcji ma charakter nieregularny, a nawet wręcz jednostkowy. E. W. Rachilina i W. A. Plungian zwracają uwagę na to, że koncepcja MSS w dużym stopniu jest ukierunkowana na opis zjawisk właśnie takiego rodzaju. Mając na uwadze monografię Apresjana z 1967 r., wspomniani autorzy piszą:

W procesie poszukiwania ogólnych zasad, do których zmierzała książka, znalazło się zbyt wiele wyjątków. [...] Za każdym razem – wbrew ogólnej strategii książki – zwraca się uwagę na pojedynczy, wyjątkowy charakter tego rodzaju różnic, na coraz to nowe fakty, które przeczą bezpośredniemu, dosłownemu, systemowemu powiązaniu między składnią a semantyką (2011, 552)³¹.

Apresjan sam przyznaje: „Opis znaczeń składniowych nie rozwiązuje wszystkich problemów semantyki”³² (1967, 32; zob. też: 1994, 6 i n.). Z tego twierdzenia wynika ważny wniosek teoretyczny: między semantyką a składnią tylko częściowo zachodzi związek determinacji. Tak więc w *Słowniku aktywnym* we wspomnianym już haśle *бежать* przywołano konstrukcję

(51) бежать с трудом

Mimo że czasowniki *мчатся* i *неслись* wyrażają podobne znaczenia, okolicznik *с трудом* w konstrukcjach z tymi czasownikami nie jest możliwy:

(52) *мчатся с трудом

(53) *неслись с трудом

Koncepcja Karolaka bazuje na relacyjnym rozumieniu semantyki. Choć w tym wypadku punktem wyjściowym także jest znaczenie leksykalne czasownika, jednak

³¹ Tekst oryginału, „В процессе поиска общих правил, на которые была нацелена книга, обнаружилось слишком много исключений. [...] Каждый раз – вопреки общей стратегии книги – обращается внимание на «штучность» такого рода различий, на новые и новые факты, противоречащие непосредственной, буквальской, системной связи синтаксиса и семантики”.

³² Tekst oryginału, „Описание значений синтаксиса не решает всех проблем семантики”.

za główny przedmiot analizy uznaje się typizowaną strukturę sytuacji referencyjnej, w której relacja wiążąca (czyli predykat) odpowiada znaczeniu czasownika:

Polski czasownik *dotknąć* i bułgarski czasownik *zacezna* (w znaczeniu ‘urazić, skrzywdzić’) mają strukturę semantyczną: ‘za przyczyną kogoś (x-a) zdarzyło się | stało się coś, co spowodowało, że ktoś (y) czuje urazę, przykrość, ból, niesprawiedliwość lub tp.’ Treść ‘spowodowało, że czuje urazę itd.’ zawarta jest w czasowniku, natomiast pozostałe jej składniki znajdują się (i powinny zostać umieszczone w opisie) w jego otoczeniu uzupełniającym. A zatem pojęcie przyporządkowane czasownikowi polsk. *dotknąć*, bułg. *zacezna* wymaga jednego argumentu nieprzedmiotowego (propozycjonalnego) *p* (ktoś zrobił coś komuś), implikowanego przez inkorporowane w tymże czasowniku pojęcie spowodowania, i jednego argumentu przedmiotowego *y*, implikowanego z kolei przez inkorporowane w nim pojęcie odczucia urazy, przykrości itd. (Karolak 2002a).

Jak widać, Karolak przywiązuje dużą wagę do tego, aby struktura propozycjonalno-semantyczna była zgodna z definicją znaczenia leksykalnego. Należy przyznać, że założenie takie – z jednej strony – nie daje możliwości ujęcia konstrukcji językowych z udziałem elementów niekonotowanych (są one traktowane jako przyłączone, adiunktywne i znajdujące się poza zakresem eksplikacji modelowych), jednak – z drugiej strony – daje to możliwość systemowego zaprezentowania relacji między semantyką a składnią na poziomie informacji, bezpośrednio implikowanej przez znaczenie leksykalne jednostek relacyjnych. Informacja ta determinuje ramową strukturę gramatyczną fraz (jako swego rodzaju matrycę syntaktyczną). Model PSSS pod tym względem jest podobny do innych wersji składni funkcjonalnej, S. Dika czy R. D. van Valina. W książce van Valina możemy przeczytać: „Czasownik (czy inny wyraz w pozycji niezależnej) może występować tylko w takim środowisku syntaktycznym, które jest zgodne z jego ramą subkategoryzacyjną” (2001, 158)³³.

Tak więc znaczenie leksykalne czasownika *obudzić* można przedstawić następująco:

[coś ODDZIAŁUJE na kogoś W TAKI SPOSÓB, ŻE KTOŚ PRZESTAJE SPAĆ]

Wielkimi literami wyodrębniono definiens, tzn. tę część znaczenia leksykalnego, która wskazuje na właściwe pojęcie leksykalne (tzn. na informację „zawartą” według Karolaka), natomiast elementy nieokreślone [coś] i [na kogoś] wskazują na sytuacyjne uzupełnienia relacji. Znajduje to wyraz w schemacie propozycjonalnym $P(p, y)$, gdzie P – symbol predykatu, p – symbol argumentu propozycjonalnego (coś, jakieś zdarzenie), y – symbol argumentu przedmiotowego (na kogoś), por.

³³ Tekst oryginału, „A verb (or other lexical head) can only occur in a syntactic environment which matches its subcategorization frame”.

(54) Obudziło mnie to, że komar na mnie siedział³⁴.

P	y	p
V _p	N _y	S _p

Schemat propozycjonalny, jak widać, otrzymuje w zdaniu (54) stosowną reprezentację na poziomie formalno-gramatycznym. Odpowiedniość ta może być jednak większa lub mniejsza: znaczenie czasownika określa status konotowanych komplementów, lecz nie determinuje poszczególnych postaci gramatycznych. Model PSSS (zgodnie z zasadą onomazjologiczną) pozwala na systemowe przyporządkowanie poszczególnych aktantów odpowiednim pozycjom w strukturze predykatowo-argumentowej i scharakteryzowanie stopnia ich odpowiedniości (czyli izosemiczności), por.

(55) Obudziło mnie ugryzienie komara.

P	y	p
V _p	N _y	NV

(56) Obudził mnie komar.

P	y	p
V _p	N _y	N _{ap} Ø _p

(57) Obudził mnie tata swoim barytonem.

P	y	p		
V _p	N _y	N _{ap}	NP	Ø _p

Niezgodność struktury morfosyntaktycznej ze schematem propozycji w koncepcji PSSS tłumaczy się tym, że w mowie zachodzą procesy modyfikacyjne, np. implikacja argumentu propozycjonalnego w zdaniach typu (56) czy rozszczepienie tego argumentu w zdaniach typu (57). Jak widzimy, w modelu PSSS składnia jednocześnie zależy i nie zależy od semantyki: z jednej strony, matryca zdaniowa (schemat eksplicytacji) jest ufundowana na schemacie propozycji (jest uwarunkowana ramą subkategoryzacyjną, według van Valina); z drugiej zaś, zarówno znaczenie leksykalne czasownika, jak i odpowiednia struktura propozycjonalno-semantyczna dopuszczają swego rodzaju dyspersję w zakresie formalnej reprezentacji uzupełnień, które tworzą klasę walencyjną.

Koncepcja MSS rozwiązuje ten problem inaczej. Pokażemy to na przykładzie czasownika *bydumь* w *Słowniku aktywnym* (Apresjan 2014a, 371). Wyodrębniono m.in. dwa znaczenia tego wyrazu:

³⁴ Zdanie z forum internetowego, <https://joemonster.org/search.php?q=Macho&pageID=40> (dostęp: 10.10.2021).

будить 1.1

ЗНАЧЕНИЕ: A1 будит A2 путем A3 'Имея цель сделать так, чтобы человек A2 проснулся, человек A1 делает A3, и A3 является причиной того, что человек A2 просыпается'

будить 1.2.

ЗНАЧЕНИЕ: A1 будит A2 'Фактор A1 является причиной того, что существо A2 просыпается'

Obydwa znaczenia są ilustrowane następującymi zdaniami:

(58) Меня разбудил щенок.

(59) Вой ветра разбудил нас среди ночи.

Po pierwsze, jest wręcz kuriozalne, że w ilustracji (58) jako A1 występuje *щенок*, choć w definicji ta funkcja przysługuje człowiekowi ('человек A1 делает ...'). Po drugie, nie można zaakceptować twierdzenia, że każde budzenie (w wypadku *будить 1.1*) ma charakter celowy, jak w konstrukcji *будить кашлем*, którą znajdujemy w haśle słownikowym:

(60) Он всегда будил меня своим кашлем.

To samo zresztą dotyczy zdania (58): efekt budzenia się mógł nastąpić niezależnie od intencji szczeniaka, lecz na skutek szczekania jako przyczyny. Po trzecie, definicja znaczenia w *Słowniku* ('Существо A1 делает A3, из-за чего существо A2 просыпается') wyraźnie wskazuje na to, że przyczyną budzenia się jest sytuacja – aktanty A1 i A3 wskazują na elementy tej (kauzatywnej) sytuacji, więc A3 nie może być uznany za aktant, bezpośrednio zależny od czasownika *будить*. W zdaniu (58) przyczyną budzenia się jest to, że czekał szczeniak, a w zdaniu (60) to, że ktoś obecny kaszłał. Z tego widać, że czasownik *будить* funkcjonuje w tych zdaniach jako predykat dwuargumentowy (nie trzyargumentowy), a jego znaczenie odpowiada definicji *budzić* w *Wielkim słowniku języka polskiego*: 'przerywać sen, powodować, że ktoś się budzi'. Czasownikowi temu przysługuje schemat propozycjonalny $P(p, y)$, a pierwszy argument może zostać wyrażony w izosemicznej formie zdania zależnego, choć *Słownik aktywny* nie przytacza takich ilustracji, zob. (przykłady z internetu):

(61) Его разбудило то, что под одеялом стало слишком жарко.

(62) Помню, что пару раз меня будило то, что ты бормотал во сне.

(63) Меня ночами будило то, что большая напольная ваза в спальне двигалась.

(64) Утром меня разбудило то, что кто-то лизал мою шею.

Modelowanie struktury syntaktycznej w modelu MSS w dużym stopniu jest oparte na materialnej postaci konstrukcji językowej i występujących w niej wykładnikach leksykalno-gramatycznych. Tym można tłumaczyć, że obecność syntaktemu w narzędniku w modelu rządu czasownika *видеть* (*видеть левым глазом, боковым зрением*) czy w modelu rządu czasownika *будить* (*будить кашлем*) – ale przykłady takie można mnożyć – stanowi podstawę do wyodrębnienia odpowiednich elementów nie tylko w strukturze powierzchniowej konstrukcji, lecz także w strukturze definicji semantycznej. Gdyby opierać się na strukturze pojęcia leksykalnego, nasuwa się interpretacja alternatywna, w której jeden z argumentów ma status propozycjonalny: w wypadku *widzieć* chodzi o sytuację, gdy podmiot spostrzega wzrokiem jakieś wydarzenie, proces lub stan rzeczy, a w wypadku *budzić* – o sytuację, gdy jakieś zajście przerywa czyjś sen. Obecność w strukturze powierzchniowej grup nominalnych w narzędniku tłumaczy się tym, że zachodzi rozszczepienie predykatu lub rozszczepienie argumentu propozycjonalnego.

Zastosowanie do dekompozycji znaczenia jednostek leksykalnych przyjętych w MSS i PSSS aparatów konceptualno-metodologicznych daje odmienne rezultaty nie tylko w kwestii własności kombinatorycznych tych jednostek, lecz także w wytyczaniu ich zakresów znaczeniowych i, co się z tym wiąże, podejmowaniu decyzji o poli- lub monosemantyczności opisywanych leksemów (o tym zob. punkt 5). Na wynik tej decyzji zasadniczy wpływ ma interpretacja różnic morfosyntaktycznych. Publikacje MSS wykazują tendencję do odchodzenia od wyjściowego, onomazjologicznego kierunku analizy na rzecz perspektywy semazjologicznej (od formy do treści)³⁵, co, przy dokonywaniu bezpośredniej symetrycznej projekcji faktów natury powierzchniowej na strukturę pojęcia leksykalnego, prowadzi albo do heterogeniczności fundujących tę strukturę pojęć relacyjnych (chodzi o wątpliwą dyzjunkcję w definicji znaczeń), albo do mnożenia bytów semantycznych w postaci licznych wariantów znaczeniowych hasłowej jednostki leksykalnej.

³⁵ Ujęcie semazjologiczne (i w pewnym sensie uzualistyczne) można upatrywać także w tym, że za podstawowe formy syntaktyczne w modelu rządu są uznawane takie, które mają najbardziej frekwencyjny charakter, np. *гневаться на S_{Acc}* (a nie *гневаться на то, что* ПРЕДЛ.). W modelu rządu w pierwszej kolejności uwzględnia się kultywowanie konstrukcji w uzusie, czyli aspekt fenomenologiczny reprezentacji językowej, a nie jej status ze względu na zgodność z typem wyrażanego pojęcia. Mimo deklaracji, że „opis znaczeń syntaktycznych nie rozwiązuje wszystkich problemów semantyki” (Apresjan 1967, 32), praktyka wykazuje, że to kryterium syntaktyczne (szerzej – kombinatoryczne) w modelu MSS w dużym stopniu decyduje o wyodrębnieniu znaczeń polisemantów.

5. (In)warianty semantyczne: wersje i kontr(o)wersje

Kolejny problem dotyczy kwestii polisemii. Badacze MSS zakładają, że różnice znaczeniowe jednostek znajdują wyraz w zakresie ich kombinatoryki – dotyczy to także różnych znaczeń jednostki polisemicznej. O zróżnicowaniu semantycznym decydują tzw. konteksty diagnostyczne, czyli charakterystyczne dla danej jednostki konstrukcje i kolokacje. Tak więc Apresjan (2005, 19) pisze o dwóch znaczeniach rosyjskiego czasownika *хотеть*: ‘mieć chęć, ochotę’ oraz ‘mieć zamiar’³⁶. Na dowód tej różnicy badacz przytacza odmienne konteksty diagnostyczne. W pierwszym znaczeniu czasownik występuje w konstrukcjach z modyfikatorami stopnia i miary (*очень, безумно, как хотел*), w kontekście czasowników stanowych (*хотят верить*), a także pod warunkiem różnicy subiektów chęci i czynności (*Хочешь, валенки сниму*). Drugie znaczenie realizuje się w kontekście czasowników dokonanych ze znaczeniem czynności (*хотела убить*), w kontekście niektórych partykuł (*Он хотел было выключить радио*), a także w kontekście modyfikatorów czasowych (*Я только что хотел сообщить вам, что...*).

Odwołanie się do kontekstów diagnostycznych, jak się wydaje, tylko częściowo rozwiązuje problem delimitacji znaczeń. Jest tak dlatego, że dwuznaczność wyrazu występuje w tym samym kontekstach. Na przykład wyrażenie

(65) хотел поехать

można zinterpretować na dwa sposoby:

(66) имел желание, мечтал поехать (понимая, что это невозможно)

(67) намеревался, собирался, планировал поехать (в определенное время)³⁷.

Aby uniknąć dowolności w kwestii interpretacji polisemantów, Apresjan zaproponował test dystrybucyjny, polegający na wykorzystaniu konstrukcji współrzędnej. Polega on na tym, że na tożsamość semantyczną różnych użycí jednostki leksykalnej wskazuje ich kompatybilność (ros. *совместимость*) z jednostką trzecią w obrębie tej samej konstrukcji (1995, 186; zob. też: Uryson 2003, 173).

(68) Иван сорвал яблоко и грушу.

(69) *Иван сорвал розу и партийное собрание.

Test dystrybucyjny, mimo że rozgraniczenie konstrukcji akceptowalnych i nieakceptowalnych nie zawsze jest łatwe do przeprowadzenia, stanowi bardzo pomocne

³⁶ W polskiej praktyce leksykograficznej (por. np. *Uniwersalny słownik języka polskiego*) traktuje się w obrębie jednego znaczenia czasownika *chcieć*.

³⁷ Przy tym forma diatezy pochodnej *хотелось поехать* wskazuje tylko na pierwsze znaczenie.

narzędzie w analizach lingwistycznych, także w zakresie semantyki gramatycznej. Jednakże i on ma swoje ograniczenia. Na przykład dotyczy to interpretacji zdań z czasownikiem *хотеть*, w których jednocześnie występują dwa kolokaty: czasownik stanowy i czasownik czynnościowy, por. (przykłady z NKJR):

- (70) Я хочу *иметь* свою семью и *родить* своих детей.
- (71) Вы в большинстве, хотите *сидеть* на печи и *кушать* калачи.
- (72) Я хочу *быть*, как все, и *заплатить* полную стоимость.
- (73) Она хочет *жить* в родном доме и *сделать* его больше, выше, просторней.
- (74) Каждый хотел *видеть* в последний раз и *проститься* с отъезжавшим гостем.

Podobne konstrukcje występują w języku polskim:

- (75) [...] Które wszystko chce *wiedzieć, poznać i zrobić*. (Paweł Zelwan)
- (76) Pep Guardiola chciał *mieć* go w Bayernie i *zrobić* z niego najlepszego piłkarza na świecie.
- (77) Każdy chciał *czuć się* przydatny i *robić* coś ważnego. (Tomasz Konatkowski)
- (78) Nie chciał *żyć* w takim świecie i *wychowywać* w nim córki. (Jacek Żakowski)

Powstaje dylemat: czy uznać, że np. w zdaniu (70) kobieta jednocześnie ma chęć posiadania rodziny i ma zamiar urodzenia dzieci, a więc uznać też możliwość występowania jednostki leksykalnej jednocześnie w dwóch różnych znaczeniach, czy zgodzić się na szerszą interpretację semantyczną czasownika, która by łączyła w sobie wszystkie konteksty diagnostyczne.

Koncepcja PSSS stroni od zbyt dużej dyferencjacji znaczeń leksykalnych. Obowiązuje zasada, zgodnie z którą konstrukcje syntaktyczne są traktowane jako reprezentacje tej samej jednostki relacyjnej (predykatywnej), o ile występujące w nich alternatywne formy syntaktyczne są możliwe do zinterpretowania jako następstwo modyfikacji powierzchniowych i nie wiążą się ze zmianą eksplikacji znaczenia czasownika matrycowego. Na przykład czasownik *widzieć* występuje w podstawowym znaczeniu perceptywnym i wtórnym znaczeniu mentalnym (‘uświadamiać’) – w obu wypadkach realizuje się propozycja z predykatem dwumiejscowym $P(x, q)$, por.

- (79) Aurelia widziała, że babcia patrzy sobie w okno.
- (80) Aurelia widziała, że ludzie traktują pandemię na serio.

Różnica obu użyczeń czasownika polega m.in. na tym, że tylko w pierwszym znaczeniu możliwe jest wypełnienie pozycji argumentu propozycjonalnego rzeczownikiem lub grupą nominalną:

- (81) Aurelia widziała babcię (która patrzyła sobie w okno).

Możliwa jest także alternatywna forma drugiego zdania:

(82) Aurelia widziała ludzi (którzy traktowali pandemię na serio).

ale pod warunkiem, że czasownik będzie interpretowany w znaczeniu perceptywnym: ‘Alicja postrzegała wzrokiem ludzi ...’.

Polisemia czasowników w modelu PSSS jest uznawana w zasadniczo mniejszym zakresie (zob. Kiklewicz 2015, 44 i n.). Jeśli za *Wielkim słownikiem języka polskiego* przyjąć, że czasownikowi *chcieć* odpowiada definicja ‘czuć potrzebę, aby coś mieć, robić lub aby coś się stało’, interpretacja taka będzie obejmowała obydwie wymienione przez Apresjana znaczenia (‘mieć chęć’ i ‘mieć zamiar’), a jeśli w poszczególnych konstrukcjach zachodzi konkretyzacja semantyczna, tłumaczy się ją wpływem kontekstu, a poza tym przyjmuje się, że wyspecyfikowana interpretacja semantyczna przysługuje całej konstrukcji (powstaje na skutek konfiguracji sensów) i nie dotyczy znaczenia czasownika matrycowego. Za przykład mogą posłużyć polskie zdania:

(83) Chcę (kiedys) skoczyć ze spadochronem.

(84) Choć raz chcę skoczyć ze spadochronem.

(85) Biegam, wspinam się, chcę skoczyć ze spadochronem.

(86) – Chcę skoczyć ze spadochronem – powiedziała pewnego dnia.

Przy braku szerszego kontekstu nie można rozstrzygnąć, czy wyraża się w nich nieobowiązującą chęć, marzenie, aspirację, czy zdeterminowany zamiar wykonania akcji. Wobec tego można wnioskować: skoro istnieją konteksty, w których poszczególne odmianki znaczeniowe nie są formalnie zamarkowane, należy je uznać za kontekstowo uwarunkowane charakterystyki całej konstrukcji – nie stanowią one właściwości dystynktywnych różnych znaczeń czasownika, gdyż nie wynikają z opozycji użyć semantycznych czasownika, lecz z opozycji konstrukcji, przy uwzględnieniu całego zespołu możliwych modyfikatorów.

Odmienność dwóch koncepcji można pokazać też na przykładzie czasownika ros. *понимать*, polsk. *rozumieć*. I. I. Jomdin (2003; 2006a) rozróżnia dziewięć znaczeń tego wyrazu. Tak więc w zdaniach:

(87) Понимаю, что ты прав.

(88) Она плохо понимает по-немецки.

realizują się znaczenia: 1.1 ‘uświadamiać sobie fakt’ – w pierwszym i 1.3 ‘władca językiem’ – w drugim. Jomdin wyjaśnia, że w obu wypadkach nie tylko różni się informacja semantyczna, lecz także różnią się syntagmatyczne warunki użycia wyrazu, a więc różnica znaczeń przekłada się na różnicę ich charakterystyk kombinatorycznych. Przytaczane przez Jomdina argumenty są następujące:

1) czasownik w tych znaczeniach ma różne modele rządu; 2) każdemu znaczeniu czasownika są przyporządkowane różne charakterystyki aspektowe: w drugim znaczeniu czasownik jest używany tylko w formie niedokonanej; 3) różni łączliwość leksykalna; 4) różnią się synonimy; 5) odmienne są właściwości derywacyjne: tylko od pierwszego czasownika jest tworzony rzeczownik abstrakcyjny *понимание*. Mimo tak licznych argumentów istnieje też możliwość alternatywnej interpretacji. Po pierwsze, nic nie stoi na przeszkodzie, aby w zdaniach typu (88) upatrywać pierwsze znaczenie czasownika:

‘Человек А с помощью X-а (X – источник информации, способ или орган) начал знать или представлять Р, и это дает ему возможность знать или представлять возможное развитие событий, связанных с Р’.

Na taką możliwość wskazuje następująca transformacja:

(89) Он плохо понимает то | смысл того, что ему говорят, когда говорят по-немецки.

Innymi słowy, nic nie stoi na przeszkodzie, aby traktować przysłówek *по-немецки* jako element innej propozycji niż ta, w której (jako członek konstytutywny) występuje predykat *понимать*.

Po drugie, można mieć wątpliwość, o jaki rodzaj władania językiem niemieckim chodzi w zdaniu (88) – na pewno nie chodzi o umiejętność mówienia. Zdania:

(90) Прошло уже довольно времени, и я не только понимал по-турецки, но и сам мог слегка говорить с местными жителями (Михаил Кузмин).

(91) Елена многое понимает по-русски, но сказать может далеко не все³⁸.

wyraźnie wykazują, że konstrukcja z czasownikiem *понимать* dotyczy określonego rodzaju władania językiem – rozumienia tekstów w języku obcym.

Po trzecie, w zdaniach (91), (92) i (93) czasownik *понимать* 1.3 występuje w związku rządu:

(92) Он понимал по-немецки почти всё и даже кое-что говорил (И. Акимов).
понимал → всё

(93) Следовательно ни слова не понимал по-венгерски (А Солженицын).
не понимал → ни слова

³⁸ Przykład z pracy: Jomdin 2006a, 547.

Jeśli czasownik rzeczywiście wyraża znaczenie ‘władać językiem’, obecność takiego uzupełnienia nie jest wytłumaczalna: ani czasownik *władać*, ani wyrażenie zwarte *władać językiem* nie przewiduje takiej tego rodzaju uzupełnienia.

Po czwarte, wbrew twierdzeniu Jomdina, czasownik w wyrażeniach typu *понимать по-немецки* może występować także w formie dokonanej:

- (94) Тогда он предложил мне рапорт, написанный на французском языке. Я понял и по-французски.

W (94) czasownik w formie dokonanej *понял* nie oznacza władania językiem, lecz zrozumienie treści, wyrażonej w języku francuskim. W modelu PSSS (zob. Kiklewicz 2015, 44 i n.) wszystkie przytoczone powyżej zdania realizują to samo znaczenie czasownika, podczas gdy różnice poszczególnych konstrukcji mają charakter syntaktyczny, kompozycyjny i zasadniczo „powierzchniowy”.

Należy też zaznaczyć, że konstrukcje typu *понимает по-немецки* są dwuznaczne, por.

- (95) Продолжайте говорить – я понимаю по-русски.

- (96) Персонал приветливый и даже понимает по-русски.

W pierwszym zdaniu czasownik występuje w znaczeniu podstawowym ‘zdawać sobie sprawę z czegoś, uświadamiać sobie coś, przypisywać czemuś określone znaczenie’, podczas gdy składnik przysłówkowy stanowi efekt implicytacji argumentu propozycjonalnego (‘sens tego, co się mówi | wypowiada w języku francuskim’). W takich zdaniach akcent frazowy pada na czasownik. Jeśli zaś akcent pada na przysłówkę, jak jest to w zdaniu (94), wówczas konstrukcja ma inne znaczenie: ‘biernie władać językiem (rosyjskim)’, ale znaczenie to przysługuje całej konstrukcji. W takim użyciu wyrażenia typu *понимать по-немецки* mają pod względem semantycznym charakter zwarty i należy je traktować jako powiązane ze schematem frazowym [*понимать по- ... ски | цки*]³⁹.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden ważny szczegół. W definicji *понимать* 1.1 występują trzy uzupełnienia predykatu (*A, X, P*):

Понимать 1.1 ‘осознавать факт’. А из X-а <по X-у, X-ом> понял P [Из его слов <по его глазам, сердцем> я понял, что он ее любит] = ‘Человек А с помощью X-а (X – источник информации, способ или орган) начал знать или представлять P, и это дает ему возможность знать или представлять возможное развитие событий, связанных с P’. Ср. *Из разговоров моего старика со старухой я понял, что Сандро собирается покупать дом* (Ф. Искандер, Сандро из Чегема) (Jomdin 2015, 4).

³⁹ W terminologii niemieckiej *Phraseoschema* (zob. Eismann 1999, 344), w terminologii rosyjskiej *фразеосхема* (Šmelev 1977, 237; Melikjan 2014, 161).

Status elementu X jest tu niezupełnie jasny. Rozumienie, wyobrażanie sobie, uświadomienie sobie realizuje się w umyśle, więc umysł nie stanowi źródła informacji ani narzędzia czynności mentalnej – jest to element organiczny pojęcia leksykalnego, a nie jego uzupełnienie sytuacyjne. Proces rozumienia nie zakłada w ogóle żadnego zewnętrznego źródła ani sposobu, choć oczywiście może zostać uwarunkowany pewnym zdarzeniem czy stanem rzeczy. Wobec tego element X w definicji jest zbyt czysty, a co do jego wykładnika w strukturze zdaniowej (*из разговоров старика со старухой*), można go potraktować na dwa sposoby: po pierwsze, można uważać, że ta grupa nominalna wskazuje na część informacji, zawartej w argumencie propozycjonalnym – chodzi o przedmiot refleksji mentalnej. Przy takiej interpretacji argument propozycjonalny zostaje zrealizowany w postaci rozszczipionej:

(97) Из разговоров я понял, что Сандро собирается покупать дом.

$$\begin{array}{ccc} NV_q & N_x & V_p \\ \text{‘Я понял, что разговор старика со старухой был о том, что Сандро собирает} & & S_q \\ \text{ся покупать дом} \parallel \text{Я понял, что то, о чем говорили старик со старухой, касалось того, что Сандро собирается покупать дом’} \end{array}$$

Po drugie (ta interpretacja wydaje się nam bardziej stosowna), grupę nominalną *из разговоров старика со старухой* można potraktować jako uzupełnienie adiunktywne, niekonotowane przez czasownik matrycowy. Przy takim rozumieniu treść zdania można przedstawić za pomocą transformacji:

(98) Я понял, что Сандро собирается покупать дом. Это стало возможным благодаря тому | в связи с тем, что я слышал разговоры старика со старухой | что я слышал, как старик разговаривает со старухой.

Różnica interpretacji czasowników *rozumieć*, *понимать*, a także wielu innych czasowników wieloznacznych polega na tym, że w modelu MSS przywiązuje się większą wagę do kryterium powierzchniowo-kombinatorycznego, dlatego charakterystyki dystrybucyjne jednostek w większym stopniu przekładają się na delimitację i zawartość znaczeń – można w tym upatrywać elementy ujęcia semazjologicznego (od formy do treści). Model PSSS bardziej konsekwentnie trzyma się zasady onomazjologicznej (od treści do formy), dlatego kryterium pojęciowe (inwariantne znaczenie leksykalne, inwariantny schemat propozycjonalny) służy za punkt odniesienia przy interpretacji alternatywnych form syntaktycznych. Zakłada się też większą wariantywność w obrębie klasy walencyjnej, przyporządkowanej tej samej jednostce leksykalnej.

6. Konkluzje

Nie jest możliwe w granicach, narzuconych rozmiarami artykułu, w sposób wyczerpujący dokonać prezentacji, która by w pełni ukazywała poziom merytoryczny dorobku obydwu szkół: zarówno MSS, jak i PSSS. Naszym zamiarem było zestawienie dwóch modeli lingwistycznych, które mimo wspólnej bazy teoretycznej proponują odmienne instrumentaria i odmienne sposoby opisu faktów językowych, dotyczących korelacji charakterystyk semantycznych i kombinatorycznych jednostek leksykalnych. Dyskusja nad tym zagadnieniem jest niezbędna, aby doskonalić podłoże teoretyczno-metodologiczne, jak również aparat lingwistyczny dalszych, idących w tym kierunku eksploracji. Trudno w tej sytuacji przewidywać możliwości integracji obu modeli. Dla lingwistyki w dobie ponowoczesności jest charakterystyczny wielogłos konceptualny, który ma tendencję do przeradzania się w chaos interpretacyjny, a tzw. ujęcia holistyczne badanych fenomenów bywają niepożądanym w nauce pójściem na skróty ścieżkami eklektycznych rozwiązań. Dlatego integracja „za wszelką cenę” nie wchodzi tu w rachubę, wystarczy jednak, że reprezentujący różne formacje badacze zauważą i na swój sposób skonfigurują korzyści, które daje każda koncepcja, tak by zweryfikować, ulepszyć stosowane procedury eksplikacyjne, a w szerszej perspektywie dążyć do udoskonalenia modelu lingwistycznego z uwzględnieniem nowoczesnych narzędzi badawczych.

Bibliografia

- ANDERSON, J. R. (2000), *Kognitive Psychologie*. Heidelberg Berlin.
- APRESJAN, J. D. (1967), *Eksperimental'noje issledowanije semantiki russkogo glagola*. Moskva.
- APRESJAN, J. D. (1994), O jazyke tolkowanij i semantičeskich primitivach. In: *Izvestija RAN. Serija Literatura i jazyk*. 53 (4), 27-40.
- APRESJAN, J. D. (2005), O Moskovskoj semantičeskoj škole. In: *Voprosy jazykoznanija*. 1, 1-28.
- APRESJAN, J. D. (2010) (red.), *Teoretičeskie problemy russkogo sintaksisa. Vzaimodejstvie grammatiki i slovarja*. Moskva.
- APRESJAN, J. D. (red.) (2014a), *Aktivnyj slovar' russkogo jazyka. A-B*. Moskva.
- APRESJAN, J. D. (red.) (2014b), *Aktivnyj slovar' russkogo jazyka. V-G*. Moskva.
- APRESJAN, J. D. (red.) 2017. *Aktivnyj slovar' russkogo jazyka. D-Z*. Moskva.
- APRESJAN, J. D. | BABICKIJ, K. M. (1966), *Raboty LMP MGPIIJ po semantike*. In: *Computational Linguistics*. 5, 1-18.
- APRESJAN, J. D. | BOGUSLAVSKIJ, I. M. (1989), *Lingvističeskoe obespečenie sistemy ETAP-2*. Moskva.
- APRESJAN, J. D. | JOMDIN, L. L. (1989), *Konstrukcii tipa negde spat': sitaksis, semantika, leksikografija*. In: *Semiotika i informatika*. 29, 34-92
- AWDIEJEW, A. | HABRAJSKA, G. (2004), *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*. T. 1. Łask.
- BANASIAK, J. (2010), *Wbudowane pozycje argumentowe a intensjonalna zupełność propozycji*. W: *Slavia Meridionalis*. 10, 13-22.
- BANASIAK, J. (2019), *The Polish School of Semantic Grammar (Polish Semantic Grammar Circle)*. In: *Terminologichnyi visnik*. 5, 130-139.

- BENDIX, E. H. (1971), The Data of Semantic Description. In: Steinberg, D. D. | Jakobovits, L. A. (eds.), *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge, 393-409.
- BIERWISCH, M. (Hrsg.) (1980), *Psychologische Effekte sprachlicher Strukturkomponenten*. München.
- BOGUSŁAWSKI, A. (2011), Reflections on Wierzbicka's explications & related essays. Warszawa.
- BOJAR, B. (1975), Polskie czasowniki z wbudowanym argumentem. W: *Polonica*. I, 167-185.
- BOL'ŠAKOV, I. A. | GEL'BUKH, A. F. (2000), Model' smysl – tekst: tridcat' let spustja. In: *International Forum on Information and Documentation 1*. <https://www.gelbukh.com/CV/Publications/2000/Forum-MTM-rus.htm>.
- BONDARKO, A. V. (1984), *Funkcional'naja grammatika*. Leningrad.
- BRESNAN, J. | ASUDEH, A. | TOIVONEN, I. et al. (2016), *Lexical-functional Syntax*. Hoboken.
- CHRISTMANN, U. (1989), *Modelle der Textverarbeitung. Textverarbeitung als Textverstehen*. Münster.
- DIK, S. C. (1997), *The Theory of Functional Grammar*. Berlin | New York.
- DOBACZEWSKI, A. (2002), *Zjawiska percepcji wzrokowej. Studium semantyczne*. Wrocław.
- EISMANN, W. (1999), *Phraseologie*. In: Jachnow, H. (Hrsg.), *Handbuch der sprachwissenschaftlichen Russistik und ihrer Grenzdisziplinen*. Wiesbaden, 321-366.
- FOLEY, W. A. | VALIN, R. D. van (1984), *Functional syntax and universal grammar*. Cambridge etc.
- GUO, L. (2018), Scientific Ideas of Moscow Semantic School in China: Borrowing, Adoption and Transformation. In: *Nauchnyi dialog*. 12, 47-63.
- HOLMES, V. | STOWE, L. | CUPPLES, L. (1989), Lexical Expectations in Parsing Complement-Verb Sentences. In: *Journal of Memory and Language*. 28, 668-689.
- JOMDIN, L. L. (2003), *Semantika ponimaniya: leksikografičeskij portret glagola ponimat'* In: *Trudy meždunarodnoj konferencii "Dialog" 2003*. <http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Iomdin.pdf>.
- JOMDIN L. L. (2006a), *Jazykovaja model' ponimaniya*. In: Apresjan, J. D. (red.), *Jazykovaja kartina mira i sistemnaja leksikografija*. Moskva, 517-560.
- JOMDIN, L. L. (2006b), *Mnogoznačne syntaksičeskije frazemy: meždju leksikoj i sintaksisom*. In: *Komp'juternaja lingvistika i intelektual'nye tehnologii*. *Trudy meždunarodnoj konferencii "Dialog" 2006*. Moskva, 202-206.
- JOMDIN, L. L. (2008), *V glubinach mikrosintaksisa: odin leksičeskij klass sintaksičeskich frazem*. In: *Trudy meždunarodnoj konferencii "Dialog" 2008*. Moskva. <https://www.dialog-21.ru/media/1748/27.pdf>.
- KAROLAK, S. (1984), *Składnia wyrażen' predykatywnych*. W: Topolińska, Z. (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Warszawa, 11-212.
- KAROLAK, S. (2001), *Od semantyki do gramatyki*. Warszawa | Kraków.
- KAROLAK, S. (2002a), *Instrukcja dla zespołow narodowych realizujacych projekt „Składnia porównawcza języków słowiańskich II połowy XX wieku” [maszynopis]*.
- KAROLAK, S. (2002b), *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*. Warszawa.
- KEMPSON, R. | MEYER-VIOL, W. | GABBAY, D. M. (2001), *Dynamic Syntax. The Flow of Language Understanding*. Oxford | Malden.
- KIKLEWICZ, A. (2014), *Nowe gatunki – nowa składnia? Realizacja podstawowych struktur zdaniowych w tekstach forów internetowych (na przykładzie zdań z verba cogitandi)* In: Scheller-Boltz, D. (Hrsg.), *Die polnische Sprache – 25 Jahre nach der Wende*. Hildesheim | Zürich | New York, 285-310.
- KIKLEWICZ, A. (2015), *Syntaksičeskaja informacija v leksikografičeskom opisanii slova (na materiale mental'nych glagolov)*. In: Kamalova, A. A. (red.), *Russkaja leksikografija včera, segodnja, zavtra*. Olsztyn, 33-57.
- KIKLEWICZ, A. (2021), *Bessojuznyj sentencjal'nyj aktant v svete eksplikativnogo sintaksisa*. In: *Slavia*. 90 (2), 220-239.
- KIKLEWICZ, A. | KORYTKOWSKA, M. (red.) (2010), *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski, polski*. Olsztyn.

- KIKLEWICZ, A. | KORYTKOWSKA, M. | MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, J. et al. (2019a), Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi i verba sentiendi). Część I. (Seria Prace Slawistyczne. Slavica, t. 145). Warszawa. <https://ispan.waw.pl/ireteslaw/handle/20.500.12528/1087/>.
- KIKLEWICZ, A. | KORYTKOWSKA, M. | MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, J. et al. (2019b), Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi i verba sentiendi). Część II.1. Verba Cogitandi. (Seria Prace Slawistyczne. Slavica, t. 145). Warszawa. <https://ispan.waw.pl/ireteslaw/handle/20.500.12528/1087/>
- KIKLEWICZ, A. | KORYTKOWSKA, M. | MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, J. et al. (2019c), Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi i verba sentiendi). Część II.2. Verba Sentiendi. (Seria Prace Slawistyczne. Slavica, t. 145). Warszawa. <https://ispan.waw.pl/ireteslaw/handle/20.500.12528/1087/>.
- KINTSCH, W. (1974) The representation of meaning in memory. Hillsdale.
- KINTSCH, W. VAN DIJK, T. A. (1978), Toward a model of text comprehension and production. In: Psychological Review. 85, 363-394.
- KORYTKOWSKA, M. (1992), Typy pozycji predykatowo-argumentowych. Warszawa.
- KORYTKOWSKA, M. | MAŁDŹIJEWA, W. (2002), Od zdania złożonego do zdania pojedynczego (nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim). Toruń.
- LASKOWSKI, R. (2011), Kilka uwag o poststrukturalizmie (głos w dyskusji). W: Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. LXVII, 91-95.
- LEHMANN, C. (1988), Typology of clause linkage. In: Haiman, J. | Thomson, S. A. (eds.), Clause Combining in Grammar and Discourse. Amsterdam | Philadelphia, 181-225.
- MEL'ČUK, I. A. (1995), Russkij jazyk v modeli „smysl – tekst”. Moskva | Vena.
- MEL'ČUK, I. A. (1999), Opyt teorii lingvističeskich modelej „smysl – tekst”. Moskva.
- MEL'ČUK, I. A. | ŽOLKOVSKIJ, A. K. (1984), *Tolkovo-kombinatornyj slovar' sovremennogo russkogo jazyka*. Vien.
- MELIKIJAN, V. J. (2014), *Sovremennyj russkij jazyk. Sintaksičeskaja frazeologija*. Moskva.
- MERZLJAKOVA, A. C. (2003), Typy semantičeskogo varirovanija prilagatel'nykh polja “vospirijatie”. Na materiale anglijskogo, russkogo i francuzskogo jazykov. Moskva.
- MICZKA, E. (2002), Kognitywne struktury sytuacyjne i informacyjne w interpretacji dyskursu. Katowice.
- MUSTAJOJKI, A. (2006), Teorija funkcional'nogo sintaksisa. Ot semantičeskich struktur k jazykovym sredstvam. Moskva.
- NIKOLOVSKA, V. (2011), Polska semantička sintaksa. In: Prilozi na Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite. XXXVI (1-2), 235-254.
- NIKOLOVSKA, V. (2017), Semantikata na glagolot zaboravi i nejinite sintaksički projekcii. In: Knowledge. 16 (2), 809-816.
- PADUČEVA, E. V. (1975), Nekotorye problemy modelirovanija sootvetstvija meždu tekstem i smyslom v jazyke. In: Izvestija Akademii Nauk SSSR. Serija Literatury i Jazyka. 34 (6), 548-559.
- PADUČEVA, E. V. (2009), Stat'i raznych let. Moskva.
- PAPIERZ, M. (2013), Podstawowe struktury składniowe współczesnego języka słowackiego. Kraków.
- PARKES, A. P. (2002), Introduction to Language, Machines and Logic. Computable Languages, Abstract Machines and Formal Logic. London.
- Projekt (2009-2010), Aktivnyj slovar' russkogo jazyka kak osnovnoj tekst o njom. <https://www.academia.edu/8176058/>.
- PRZEPIÓRKOWSKI, A. (2015), Towards a linguistically-oriented textual entailment test-suite for Polish based on the semantic syntax approach. In: Cognitive Studies. 15, 177-191.
- RACHILINA, E. V. | PLUNGJAN, V. A. (2011), J. D. Apresjan kak teoretik grammatiki konstrukcij. In: Boguslavskij, I. | Iomdin, L. | Krysin, L. (red.), Slovo i jazyk. Sbornik statej k vos'midesjatiletiju akademika J. D. Apresjana. Moskva, 548-555.

- RAUCHE, G. A. (1974), *The Abdication of Philosophy = The Abdication of Man: A Critical Study of the Interdependence of Philosophy as Critical Theory and Man as a Free Individual*. The Hague.
- REVZIN, I. I. (1977), *Soveremennaja strukturalnaja lingvistika. Problemy i metody*. Moskva.
- RUDA, M. (2017), *On the syntax of missing objects. A study with special references to English, Polish and Hungarian*. Amsterdam.
- SUCHAROWSKI, W. (1996), *Sprache und Kognition. Neuere Perspektiven in der Sprachwissenschaft*. Opladen.
- SZUMSKA, D. (2006), *Przymiotnik jako przyłączone wyrażenie predykatywne. Analiza formalizacji struktur propozycjonalnych w warunkach predykcji niezdaniotwórczej*. Kraków.
- SZUMSKA, D. (2012), *Struktura (nie)obecna. Głos w dyskusji o metodzie poszukiwania znaczeń niewyrażonych*. W: *LingVaria*. VII (1), 37-45.
- SZUMSKA, D. (2017), *Struktura predykatowo-argumentowa jako narzędzie analizy tekstu: pro et contra*. W: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. 52, 264-277.
- SZUMSKA, D. | OZGA, K. (2020), *Eksplicytacja: zjawisko → koncept → termin w perspektywie metodologii modelu składni propozycjonalnej*. *Lingwistyczny głos w dyskusji o uniwersaliach translatoologicznych*. W: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. LXXVI, 409-423.
- ŠMELEV, D. N. (1977), *Sovremennyj russkij jazyk. Leksika*. Moskva.
- TOPOLIŃSKA, Z. (red.) (1984), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Część I. Składnia*. Warszawa.
- URYSON, E. V. (2003), *Problemy issledovanija jazykovej kartiny mira*. Moskva.
- VALIN, R. D. van. (2001), *An Introduction to Syntax*. Cambridge.
- WIERZBICKA, A. (1966), *Spór o metodę we współczesnym językoznawstwie*. W: *Kultura i Społeczeństwo*. 10, 135-160.
- WIERZBICKA, A. (1969), *Dociekania semantyczne*. Wrocław.
- WIERZBICKA, A. (1986), *Tolkovo-kombinatornyj slovar' sovremennogo russkogo jazyka by Igor' Mel'čuk, Aleksandr Žolkovskij (reviewed work)*. In: *Language*. 62 (3), 684-687.
- WILLIAMS, A. (2015), *Arguments in syntax and semantics*. Cambridge.
- ZOLOTOVA, G. A. (1988), *Sintaksičeskij slovar'*. *Repertuar elementarnych edinic russkogo jazyka*. Moskva.
- ŻMIGRODZKI, P. (2003.), *Metalingwistyka jako krytyka idei i tekstów językoznawczych*. W: *Polonica*. XXII-XXIII, 5-17.
- ŻMIGRODZKI, P. (2006), *Metalingwistyka*. W: *Stalmaszczyk, P. (red.), Metodologie językoznawstwa. Podstawy teoretyczne*. Łódź, 57-73.

DOI: 10.31648/pw.9039

ANNA PAVLOVA | АННА ПАВЛОВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4843-5778>

University of Mainz

СТРУКТУРНО-ПОЛЕВОЙ ПОДХОД К СИНТАКСИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ РУССКОГО ЯЗЫКА. ЧАСТЬ 2

Structural-field approach to syntactic phraseology of Russian. Part 2

ABSTRACT: The paper deals with the problems of the structural field approach to the study of linguistic phenomena. The foundations for building a field theory in the grammatical structure of language were laid by V. G. Admoni in his works on the theoretical grammar of German. Effectively, the same approach can be applied to any language phenomena as it has a number of advantages over classifications involving the distribution of objects in the systems of level hierarchy. This paper demonstrates the advantages of the structural field approach and possibilities. The author's aim is to study the field of syntactic phraseological phenomena (phraseme constructions), identifying its core, centre, periphery, and adjacent fields, as well as describing the advantages of this method of studying linguistic phenomena. Phraseme constructions belong to the linguistic system and occupy an important place in the grammar of constructions. They are constantly reproduced and filled in speech with concrete vocabulary, stable syntactic models retrieved from memory not elementally, but entirely, and having idiomatic character (the meaning of the filled model cannot be deduced if one does not know the structure of the model and its meaning even before any filling). The properties, namely: polyelementality, reproducibility, stable syntactic structure, idiomaticity and fillability in speech, are indispensable characteristics of the phenomenon described herein: deprived of at least one of them, a phraseological construction ceases to be one. However, phraseme constructions have a larger, typical set of characteristics. In this paper, they are considered from the perspective of an increase and decrease in these characteristics, which allows us to study phraseological constructions as a field whose structure is determined by multiple axes. The structural field approach frees scholars from the need to make clear distinctions between linguistic phenomena with similar functionality on different levels if they have several, divergent typical, basic features of its concrete application through the example of the field of syntactic phraseology.

KEY WORDS: syntactic idiomatics, syntactic pattern, illocution, prosody, structural-field approach

3.4. Семантика

Большинство ФК обладают иллокутивной семантикой. Ее бывает иногда сложно описывать, тем более что лингвистическая наука до сих пор не располагает достаточно подробным и детальным списком иллокутивных смыслов. Здесь уместно вспомнить слова Р. Якобсона:

Один актер Московского Художественного театра рассказывал мне, как на прослушивании Станиславский предложил ему сделать из слов “сегодня вечером”, меняя их экспрессивную окраску, сорок разных сообщений. Этот артист перечислил около сорока эмоциональных ситуаций, а затем произнес указанные слова в соответствии с каждой из этих ситуаций, причем аудитория должна была узнать, о какой ситуации идет речь, только по звуковому облику этих двух слов. Для нашей работы по описанию и анализу современного русского литературного языка мы попросили актера повторить опыт Станиславского. Он составил список приблизительно пятидесяти ситуаций, соотносящихся с указанным эллиптическим предложением, и прочитал для записи на магнитофонную пленку пятьдесят соответствующих сообщений. Большинство из них было правильно и достаточно полно понято носителями московского говора. Таким образом, ясно, что все эмотивные признаки, безусловно, подлежат лингвистическому анализу (Jakobson 1975, 199-200).

Каждому лингвисту, который берется за описание семантики ФК, приходится описывать иллокуции «из головы», старательно подбирая способы выражения, которые могли бы позволить максимально точно сформулировать передаваемый синтаксической моделью потенциальный смысл. Последний бывает при этом столь комплексным, в нем так часто переплетаются различные прагматические «посылы», что описания иллокуций легко могут оказаться неполными.

Живой, реальный смысл наполненная конкретной лексикой модель обретает, конечно, только в речи, в конкретной коммуникативной ситуации. Семантику незаполненной модели можно назвать «потенциальной иллокуцией». Обычно она сочетается с высокой степенью экспрессивности и предполагает обязательный акцентно-мелодический контур определенного типа. Например, говорящий пытается усюветить контрагента (*Уж я ли тебя не поддерживала?*), угрожает (*Я не посмотрю, что ты сынок начальника! Я тебе покажу чужих кур воровать!*), хвалит (*Куда там мастерам английского бокса!*), возмущается чьим-либо поведением (*Я ему что – мальчик на побегушках?*); выражает скептическое сомнение (*Научит она тебя манерам поведения!*), разочарование (*Встретили Новый год!*) и т. д. Все эти иллокуции и сопутствующая им экспрессивность потенциально заложены в ещё незаполненных, «пустых» моделях, как заложена в них и характерная просодия.

Некоторые ФК выражают оценку, но оценка обычно сопровождается иллокутивным содержанием. Например, ФК *Он/она/они у нас ... (Он у нас просто молодец! Она у нас талант!)* – выражает не просто высокую оценку – фраза, построенная на этой схеме, призвана ободрить, поддержать, похвалить, стимулировать.

Однако среди ФК существует большое количество моделей, выражающих не столько иллокуцию, сколько (или даже только) логические связи между высказываниями в тексте (см. также: Dobrowol'skiј 2017) – причину (*дело в том, что...*); усиление аргументации (*тем более, что...*); имплицитное введение ассерции под видом пресуппозиции (*стоит ли говорить, что ...; надо ли упоминать, что ...*); уступительность (*пусть даже ...; разве что ...*); подчеркивание важности какого-либо содержания – например, появления конкретного человека (*не кто иной, как Nⁿ; Nⁿ собственной персоной*) или проявления его качеств (*Nⁿ сам / сама Nⁿ – напр.: Сергей Иванович сама любезность*); подчеркивание старой или введение в фокус новой темы (*что до ...*). Многие ФК такого типа по стилю разговорны (например: *даром, что ...; а хоть и ...*), другие нейтральны (*не кто иной как ...*). Есть ФК, которые часто используются в публицистическом стиле (*Кто не знает ...; не далее как ...*) или могут быть отнесены к научному стилю (*не более чем ..., своего рода ...*).

Некоторые значения из-за их комплексности описывать довольно сложно. Например, ФК *Куда N^d до N^g (Куда моей дочке до этой модницы!), Где Nⁿ и где Nⁿ! (Где Семён и где Владимир Николаевич!)* или *Кто Nⁿ и кто Nⁿ! (Кто Владимир Николаевич и кто Семён!)* обозначают сравнение не в пользу одного из сравниваемых, сопровождаемое обычно горькой иронией или досадой, а также сочувствием к тому, кто в данном сравнении оказывается в невыгодном положении (иногда это сочувствие к самому себе, например: *Где я и где генерал Анисимов!*). Здесь в описании семантики сложным образом соединяются логическое и экспрессивно-эмоциональное начало на фоне разговорного регистра.

По мере усиления логического или структурно-композиционного начала в семантике ФК ослабевает ее экспрессивность, а часто и разговорность. В терминологии структурно-полевого подхода имеются основания рассматривать ФК, выражающие экспрессивно-иллокутивный комплекс значений, как располагающиеся в ядерной зоне поля; по мере ослабления этих признаков и усиления «чисто логической» составляющей в их семантике происходит их смещение к периферии. Одновременно ослабляется и экспрессивная, и (часто, хотя и не всегда) стилистическая (разговорная) составляющая.

3.5. Наличие якорей

Несмотря на то, что в большинстве рассматриваемых моделей наблюдается наличие постоянных, жестко закрепленных за ФК элементов (якорей) в виде служебных и дискурсивных слов в конкретных позициях (узлах) модели, имеется некоторое количество ФК, состоящих целиком из слотов. В них зафиксированы только грамматические формы необходимых для существования модели составляющих. Так, в ФК $N^n N^i$ (*болван болваном, деревня деревней*) мы имеем дело именно с подобным случаем¹.

Идиоматичностью обладает и сравнительно недавно появившаяся в русском языке схема, которая заключается в повторе слова, прагматически совмещающего в себе роль оценки и роль сообщения информации; конструкция записывается через дефис; важно наличие фразового ударения на втором элементе повтора: *Я же не то чтобы такой прямо программист-программист* (Новая газета); *Там приняли прямо вот решения-решения* (Эхо Москвы)². Значение конструкции – в усилении оценки, которая ассоциируется в сознании реципиента с повторяемым словом: ‚настоящий программист‘, ‚серьезные решения‘.

Нет основания лишать статуса ФК и модель, в которой выражается эмоциональное сетование по поводу какого-либо несостоявшегося действия и используются любые глаголы в повелительном наклонении, чаще совершенного вида: *Приди он вовремя, ...; Побеспокойся она заранее, ...* В таких конструкциях повелительное наклонение берет на себя роль выражения ирреального условия.

ФК является и модель, которая по сути состоит только из глагола совершенного вида прошедшего времени, произнесенного со специфической интонацией – сильное фразовое ударение обязательно падает на глагол: *Попил чаю! Отметили встречу!* Данная ФК выражает разочарование, недовольство, неудовлетворенность только что произошедшим событием: оно было реализовано не так, как планировалось. Иллокутивным синонимом этой модели является ФК [глагол СВ прош. вр.] ... *называется!* (*Попил чаю называется!*).

В некоторых ФК важнейшим элементом наряду с просодией является инверсия: глагол перемещается в самое начало фразы, в позицию перед подлежащим, и стоит под сильным фразовым ударением: *Поступит он на исторический факультет! Начнет она помогать по дому!* Иллокутивным синонимом данной модели, выражающей неверие, скепсис, в сочетании с высокой мерой экспрессии, является аналогичная структура с конечным элементом *как же!* (*Позвонит он, как же!*), в результате чего возникает

¹ Л. Л. Иомдин (Iomdin 2010) именует мало или совсем не лексикализованные идиоматичные структуры подобного рода «нестандартными синтаксическими конструкциями».

² Слова под сильным фразовым ударением в примерах здесь и далее подчеркнуты.

акцентно двухвершинное высказывание. Возможно, перед нами не две синонимичных ФК, а варианты одной.

Можно утверждать, что ФК, в которых отсутствуют якоря, закрепленные за определенными позициями линейного расположения элементов модели, располагаются в поле ФК в периферийной области.

На периферии же (хотя и в ином месте в структуре «веера» вокруг ядерной части поля) размещаются, по всей вероятности, ФК, в которых постоянные позиции заняты не дискурсивными, а знаменательными словами, типа N^n *нервно курит в сторонке / отдыхает*; N'^n – *он и в Африке N'^n* ; N^a *хлебом не корми – дай ...* В этой области ФК тесно смыкаются с традиционной фразеологией, для которой характерна яркая образность³.

Как и ФК, традиционные «лексические» идиомы часто употребляются не самостоятельно в роли пропозиций, а требуют заполнения одной или нескольких валентных позиций в предложении, например ... (где?) *хоть шаром покати*; ... (у кого?) *зимой снега не выпросишь*. В этом отношении между полем ФК и полем традиционной идиоматики имеется область пересечения (ср. Апресян 2015, 97). Тем не менее, смешивать эти поля нецелесообразно. Валентные позиции в традиционных лексических фразеологизмах невозможно отождествить со слотами в ФК: заполнение валентных мест в обычных идиомах не играет существенной роли для их семантики. «Идиомы, пословицы и прочие фразеологизмы с фиксированным лексическим составом проще и экономнее описывать как единицы лексикона, чем как синтаксические образования нерегулярной природы» (Dobrowol'skij 2016, 12).

3.6. Просодическая модель

Неверно полагать, что интонация, а точнее – просодия⁴, сопутствует высказыванию только в устной речи. Просодическая реализация фраз и их частей «звучит» в нашем сознании уже при чтении про себя и неотделима

³ Некоторые лингвисты склонны исключать из сферы синтаксической фразеологии любые конструкции, в которых наличествуют знаменательные слова. Например, Мельчук (Mel'chuk 2012, 20) считает, что выражения *Какого черта ...?*, *На кой черт ...?*, *Черта с два ...!* относятся к обычной лексической фразеологии, так как включают полнзначные лексемы. С нашей точки зрения, полнзначность якорей не означает требования исключать те или иные структуры из поля синтаксических фразеологизмов. Приведенные примеры явственно содержат слоты, их заполнение в речи обладает высокой степенью свободы. По Иомдину, перед нами лексикализованные синтаксические фраземы, относящиеся к микросинтаксису.

⁴ Термин «интонация» многозначен: в одном значении это слово является синонимом слова «просодия», то есть обозначает весь комплекс средств, которые участвуют в оформлении высказывания, помимо лексики и синтаксиса, т. е. ударения, тембр голоса, паузы, движение основного тона, громкость, растяжка гласных и др., а в другом синонимом слова «мелодика», то есть модуляции основного тона. Во избежание двусмысленности для целей данной статьи удобнее пользоваться термином «просодия».

от понимания текста⁵. Просодическая модель является неотъемлемой частью языковой структуры, устойчиво и регулярно оформляемой по этой модели. При восприятии активизируется знание о семантике соответствующей просодической модели: уже при первых звуках какой-либо фразы мы обычно знаем, последует ли сейчас, скажем, подбадривание, похвала, упрек, выражение озабоченности, удивления и т. д. Мы опознаем эти иллокуции в первую очередь по звучанию. Наиболее очевидным доказательством тому являются омонимичные по лексике, морфологии и синтаксису начальные участки фраз или даже фразы целиком, которые мы опознаем как однозначные и на которые реагируем обычно адекватно именно благодаря соответствующей просодической модели. Если же потенциально омонимичная фраза не звучит, а читается нами про себя, то нашему мозгу приходится выполнять более сложную работу по выявлению смысла, причем конструирование смысла сознанием неотделимо от просодического звучания, хотя мы и слышим это звучание внутренним слухом.

Просодический контур для ФК обычно строго определен или допускает незначительное варьирование (например, место фразового ударения может быть зафиксировано на одной или на другой позиции). Просодическая модель складывается из различных просодических параметров: из места, силы и мелодической конфигурации фразового ударения, из количества сильноударных «пиков» (возможны акустически двухвершинные ФК), мелодического рисунка на доударной и заударной частях ФК, наличия или отсутствия пауз в определенных позициях. В оформлении некоторых ФК важную роль играет растяжка гласных; возможно, определенную функцию в реализации ФК и в ее наполнении играет ритм (этот аспект проблематики ещё не исследован вовсе).

Количество просодических контуров, задействованных ФК, значительно меньше, чем количество ФК и даже чем количество иллокуций: просодические модели обладают высокой степенью омонимичности. В книге Е. А. Брызгуновой (Bryzgunova 1963) описано семь просодических контуров русского языка (автор назвала их интонационными конструкциями – ИК). Основные признаки ИК по Брызгуновой – это направление движения основного тона на главноударном слоге и соотношение уровня тона составных частей конструкции. Семи конструкций для описания всего разнообразия моделей русской просодии явно недостаточно, но во многих случаях они подходят для описания тех или иных фраз или отрезков фраз.

Особенно важна роль просодии, когда она является единственным средством, различающим омонимичные по внешней форме ФК или позволяющим

⁵ Об этом существует уже большая литература, см. Bader 1996; Fodor 1998; 2002a; 2002b; Féry 2005; Kitagawa | Fodor 2006; Pavlova | Svetozarova 2017.

отличить их от неидиоматических сочетаний. Например, просодическая реализация предложения *Какой он отец!* может привести к воплощению прямо противоположных смыслов, в зависимости от мелодики. Для описания смысловых и иллокутивных различий здесь удобно воспользоваться системой ИК Брызгуновой: будучи реализована с ИК-5, фраза означает ‚Он прекрасный отец‘ и выражает восхищение, а будучи произнесена с ИК-7, фраза по иллокуции представляет собой экспрессивный сарказм и отрицает, что некто является хорошим отцом. Оба высказывания построены на ФК, которые на слух различаются только просодическим контуром.

Фраза *Много вы знаете об экономике!* может выражать похвалу или восхищение (неидиоматическое толкование, интонационно соответствует ИК-2 (*Много вы знаете об экономике!*); синонимом является конструкция, начинающаяся с *как* и просодически оформляемая по типу ИК-6: *Как много вы знаете об экономике!*) или представлять собой построенное на ФК выражение сарказма или даже отрицания („на самом деле некто, с точки зрения говорящего, знает мало или вовсе ничего не знает“) – в прямой зависимости от его просодического контура: в нефразеологизированном варианте фразовое ударение падает на первое слово, в заполненной ФК на глагол. ФК использует здесь все ту же ИК-7 (*Много вы знаете об экономике!*).

Просодия позволяет определить смысл фраз, построенных на основе похожих по структуре ФК, начинающихся с элемента *Так-то ...* Ср.: *Так-то он человек смирный, но уж если рассердится, так держись!* / *Так-то ты бережешь мои подарки!* Уже по самому началу в устной речи слышно, которая из двух ФК участвует в построении высказывания: в ФК, означающей уступительность с последующим адверсативным содержанием, элемент *так-то* безударен, ФУ падает на последнее слово (обычно предикатив), а в целом интонационный контур соответствует ИК-3, в то время как во ФК, означающей возмущение и упрек, сильное фразовое ударение падает на первый элемент *так*, а контур в целом соответствует ИК-7.

В некоторых случаях просодия представляет собой единственное средство различения ФК и традиционной идиомы. Ср. идиоматическое выражение (*Эх, была не была!*) и ответную реплику, построенную на ФК, которая состоит из какого-либо слова и его повтора с отрицанием и которая выражает нечто вроде «досадливого отмахивания» от назойливого любопытства собеседника, причем повторяющиеся в реплике-схеме слова в свою очередь являются повтором (своего рода «эхом») слова из предшествующей реплики:

ЮРА. Ты что, в самом деле, была у Сергея?

НИНКА. Господи, Юра! *Была, не была*, ну какое тебе до меня дело!
(Л. Разумовская)

Различие двух просодических контуров этих разных конфигураций слов *была – не – была* состоит не только в расположении места фразового ударения и в мелодике, но также в наличии паузы в середине ФК, а также в ее акцентной двухвершинности: здесь под ударением находятся обе повторяющиеся лексемы, в то время как в лексической идиоме под акцентом оказывается только одна из двух глагольных словоформ – либо первая, либо вторая. Данная ФК отличается от идиомы ещё и тем, что во фразу, построенную на ФК, можно добавить дополнительные слова перед отрицанием: ... *была я у Сергея, не была, ну какое тебе дело!* – а также употребить после первого из двух повторяющихся глаголов союз *или*: ... *была я у Сергея или не была – тебе-то что?* Ср.: (Эх), *была не была, пойду к Сергею и во всём ему признаюсь.*

Просодия же позволяет различить ФК с повторами типа приведенной выше и той, где повторяются любые части речи, а между ними частица *не*: *Была не была, а люди зря говорить не будут*; ср.: *Ерунда не ерунда, но что-то в этом есть; Лиса не лиса, но какое-то животное в кустах пряталось* и т. п. Эта ФК выражает неуверенность в точности какой-либо формулировки и вводит обязательное оправдание или подтверждение содержания, которое, по мнению говорящего, возможно, не совсем точно сформулировано. У нее свой просодический контур, отличный и от того, который нам встретился в идиоме *была не была!*, и от того, который характерен для ФК, выражающей досаду: здесь паузы между повторяющимися словами нет вовсе либо она совсем короткая, едва заметная; фразовое ударение падает на повтор, мелодика на сильноударном слоге повтора поднимается вверх, а продолжение фразы начинается со среднего тона.

В случаях, когда ФК не имеет омонимов, семантическая нагрузка на просодию снижается, хотя и в однозначно понимаемых ФК, не имеющих потенциальных «соперников», просодическая модель может оставаться жесткой. Например, в ФК *Не к лицу (кому-л. что-л. делать)* фразовое ударение обязательно должно падать на существительное *лицу* (*Не к лицу вам кокетничать*), а в ФК *Не мешало бы (кому-л. что-л. сделать)* сильный акцент, наоборот, минует начало фразы и падает на инфинитив или слово, входящее в инфинитивную группу (*Не мешало бы вам извиниться; Не мешало бы ему пальто снять*).

Встречаются и двухвершинные ФК. Например, в следующей под сильным ударением стоит междометие *ну* и глагол, но эти акценты мелодически реализованы по-разному – повышением тона на первом слове и понижением на глаголе; после *ну* следует пауза: *Ну, удивил старика! Ну, обрадовал ты своих родителей!*

По мере перемещения ФК в область логических связей или иных логических операторов обязательность жестко фиксированной просодической модели может ослабляться или даже сходить на нет. Логические коннекторы

или средства подчеркивания темы или ремы во фразе часто безударны (*не говоря уже о..., самый что ни на есть ..., ... ни в какое сравнение не идет с ...*). Ослаблена роль интонационных моделей и в ФК, предполагающих объемное заполнение – например, целым придаточным.

Таким образом, по параметру «просодия» ФК опять-таки размещаются в ядре поля, если их просодический контур строго определен и обязателен, или перемещаются в периферийную область, где просодический контур аморфен, не зафиксирован, допускает варианты.

3.7. Стыль

О стилистическом регистре и экспрессивности уже шла речь в связи с параметром «семантика». Здесь стоит добавить несколько соображений. Значение ФК и ее стилистические характеристики тесно взаимосвязаны. По мере замещения иллокутивных значений связочно-логическими убывает экспрессивность и – часто, хотя не всегда – разговорность фразеологической конструкции. Мы встречаем самые разные комбинации между значением, степенью экспрессии и стилистическим регистром⁶.

Наиболее частая комбинация – значение иллокуции сочетается с высокой степенью экспрессивности и высокой же степенью разговорности: *Наиёл служанку! Ишь командир выискался!* Встречаются и ФК с иллокутивным значением, разговорного же стиля, но менее экспрессивные: *Не мешало бы ему к врачу сходить.*

Далее, как уже сказано, имеются ФК со значением не столько иллокутивным, сколько связочно-логическим, но обладающие при этом разговорным стилем: *Кошка на дерево забраться забралась, а слезть сама не может.* В фильме «Золушка» звучит построенная на ФК произносимая королем фраза, принадлежащая перу Евгения Шварца, ставшая со временем крылатой и обретшая в последние два десятилетия неожиданно новое, актуальное звучание: *Связи связями, но надо же и совесть иметь.* В ней, как и в предыдущем примере, ФК обладает функцией особого подчеркивания темы и противопоставления ей какого-либо иного, контрастирующего с темой содержания, то есть обнаруживает уступительность (*связи – это, конечно, хорошо, но ...*⁶). При таком –логико-структурном – предназначении обе ФК сохраняют типичную для данного языкового феномена разговорность, а мера экспрессивности в них в целом невелика, хотя может быть усилена эмоциональностью говорящего, произносящего конкретные реплики в конкретном тексте.

⁶ Разумеется, стилистические и экспрессивные коннотации сами по себе являются элементами значений. Однако эти составляющие в целях более детального анализа можно абстрагировать друг от друга, не забывая об их тесном взаимодействии.

Выражение *нет-нет да и ...* означает ‚время от времени‘, и, хотя и может быть причислено к выражениям разговорного стиля, *нет-нет да и* встречается даже в научных текстах.

Наконец, имеются и ФК, свободные от какой-либо разговорности и даже типичные скорее для высокого или книжного стиля: *так или иначе, ...; нельзя не (понимать, признать), что ...*

По частотности центральное место на оси «стилистический регистр» занимают ФК разговорно-экспрессивные. По мере ослабления экспрессивности, а вслед за ней (но не будучи жестко ею обусловленной) и разговорности, ФК перемещаются от ядра поля к периферии.

4. Преимущества структурно-полевого подхода к языковой системе

Преимущества, предоставляемые описанным Адмони и многими другими лингвистами полевым подходом к изучению языковых явлений, очевидны. Структурно-полевым подход к исследованию языковой системы устраняет проблемы, которые возникают при подходе дихотомическом и уровневом-иерархическом.

Взаимодополнительность свойств дискретности и континуальности пронизывает не только систему уровней классов, но и отношения между всеми языковыми образованиями, так или иначе соседствующими друг с другом в языковой системе в целом, ибо комплексный характер их специфических качеств создает предпосылки их одновременных схождения в какой-либо одной плоскости и расхождений в другой или других. Изучение зон перехода между разноименными полями [...] в строе языка выдвигается наряду с выявлением ядра/центра/периферии полевых блоков на положение ведущих задач конкретно-языкового исследования. [...] Развитая теория поля сможет не только претендовать на фундаментальное значение для широко понимаемой «грамматики», но и будет все глубже вторгаться в сферу интересов лингвистической типологии, равно как и в святая святых универсально-когнитивной проблематики с речемыслительной деятельностью как ее сердцевиной (Pavlov 1996, 110-111).

Структурно-полевым подход освобождает от необходимости проводить четкие разграничения языковых явлений, обладающих аналогичной функциональностью, и распределять их по разным уровням, если у них расходятся одна или даже несколько типовых характеристик.

Структурно-полевым подход позволяет рассматривать признаки какого-либо явления в виде шкалы (убывание – увеличение) и учитывать многомерность типовых характеристик изучаемого объекта. Это дает возможность видеть

объект исследования во всей его противоречивости, а также предсказывать вектор и динамику его развития.

Важно понимать, что при таком подходе ФК, как и любые иные лингвистические объекты изучения, являются не закрепленными за определенным местом в полевой структуре, а «плавающими» сущностями: в то время как по одной оси (или в одной плоскости) какая-либо ФК может располагаться в центре поля, по другой та же ФК может оказаться на периферии или на границе данного поля.

Структурно-полевой подход позволяет отвлечься от необходимости проводить чёткие границы между смежными явлениями, а вместо этого сосредоточиться на большом комплексе нерешённых проблем.

Возвращаясь к ФК, наметим только некоторые из насущных проблем, связанных с этим чрезвычайно распространённым в речи, но всё ещё малоизученным явлением:

- создание и унификация терминологии;
- проблема описания схем (сложности с вычленением схем⁷, необходимость унификации знаков для обозначения слотов, степень детализации в описании);
- проблема описания значений ФК (в связи с этим встает не решенная до сих пор проблема классификации иллокуций на уровне максимально возможной детализации, а также логических связей или функций подчеркивания, усиления или, наоборот, ослабления коммуникативной нагрузки элементов высказывания, особенно если эти функции дополнительно сопряжены с экспрессией);
- создание корпуса звучащих ФК (с наполнителями) для описания их просодических контуров;
- проблема омонимии и многозначности ФК;
- проблема синонимии и вариативности⁸;
- проблема описания наполнителей (грамматика, семантика);
- диахронический аспект изучения ФК⁹;
- проблемы составления толковых и двуязычных словарей ФК;
- контрастивный анализ (сопоставление ФК на материале разных языков);

⁷ Опыт составления словаря ФК показывает, как сложно бывает ограничить схему минимумом необходимых якорей и при этом точно определить их морфологические характеристики.

⁸ Так, часто без тщательного корпусного анализа бывает неясно, имеем ли мы дело с вариантами одной ФК или с синонимами, которые не всегда допускают взаимозамены.

⁹ Опыт изучения текстов при составлении корпуса ФК показывает, что в плане диахронии они являют собой довольно устойчивый пласт языка. Так, множество ФК в текстах Ф. М. Достоевского употребляются и сегодня в том же виде с тем же значением. Однако появляются и новые: *схемы N нервно курит в сторонке; чего-л. не делает только ленивый*; повтор существительного (типа *программист-программист*) представляют собой сравнительно новые конструкции.

- проблематика переводной эквивалентности;
- дидактические проблемы (РКИ, теория и практика перевода).

Заключение

Синтаксическую фразеологию, как и любое явление языковой системы, можно и необходимо изучать в виде полевой структуры, соседствующей с «родственными» полями и имеющей с ними области пересечений. Представив себе фразеологизмы-конструкции в виде полевой структуры, мы можем наблюдать их позиции в данном поле в зависимости от варьирования тех или иных существенных признаков. Чем более явно выражены все типичные признаки, тем центральнее позиция объекта изучения в занимаемом им поле. По мере ослабления хотя бы одного из признаков, ФК перемещается из ядерной зоны поля ближе к его периферии по той или иной оси, в то время как по другой оси-признаку она может снова приблизиться к центру или, наоборот, оказаться у границы поля. При этом периферийная область обширна и, как писал Адмони, напоминает веер. Например, ФК, изначально заполненные знаменательными лексемами, приближаются к полю традиционной фразеологии и отчасти с ним пересекаются, а ФК, которые вовсе не включают в свой состав каких-либо жестко фиксированных элементов, смыкаются с нефразеологическими, но частотными структурами русского синтаксиса.

Структурно-полевой подход к изучаемому материалу позволяет рассматривать его во всей его комплексности, дает возможность анализировать его во взаимосвязях с соседствующими с ним родственными явлениями, лучше постигать сущность языка как сложной системы, в которой есть множество противоречий и взаимозависимостей и в которой определенные признаки могут присутствовать в объекте в той или иной степени.

В этой статье было рассмотрено несколько наиболее типичных признаков ФК. Данным списком их характеристики не исчерпываются. Имеются многие другие особенности данного поля, которые предстоит исследовать в связи с этим явлением. В целом изучение фразеологизмов-конструкций только начинается.

Библиография

- APRESJAN, V. J. (2015), *Ustupitel'nost'*. Mekhanizmy obrazovaniya i vzaimodeystviya slozhnykh znacheniy v yazyke. Moskva. [Апресян, В. Ю. (2015), Уступительность. Механизмы образования и взаимодействия сложных значений в языке. Москва.]
- BADER, M. (1996), *Sprachverstehen. Syntax und Prosodie beim Lesen*. Opladen.

- BRYZGUNOVA, YE. A. (1963), *Prakticheskaya fonetika i intonatsiya russkogo yazyka*. Moskva. [Брызгунова, Е. А. (1963), *Практическая фонетика и интонация русского языка*. Москва.]
- DOVBOVOL'SKIY, D. O. (2016), *Grammatika konstruksiy i frazeologiya*. In: *Voprosy yazykoznaniya*. 3, 7-21. [Добровольский, Д. О. (2016), *Грамматика конструкций и фразеология*. В: *Вопросы языкознания*. 3, 7-21.]
- FÉRY, C. (2005), *Laute und leise Prosodie*. In: *IDS-Jahresbuch 41*. Mannheim, 164-186.
- FODOR, J. D. (1998), *Learning to Parse?* In: *Journal of Psycholinguistic Research*. 27, 285-319.
- FODOR, J. D. (2002a), *Prosodic Disambiguation*. In: *Hirotnani, M. (Hrsg.), Silent Reading. Proceedings of the Thirty-second Annual Meeting of the North-Eastern Linguistic Society*. Massachusetts, 113-137.
- FODOR, J. D. (2002b), *Psycholinguistics Cannot Escape Prosody*. *Proceedings of the Speech Prosody 2002 Conference*. Aix-en-Provence, 83-88. <http://www.lpl.univaix.fr/sp2002/pdf/fodor.pdf>.
- ЮМДИН, Л. Л. (2010), *Sintaksicheskiye frazemy: mezhdru leksikoy i sintaksisom*. In: *Apresjan, J. D. (ed.), Teoreticheskiye problemy russkogo sintaksisa: vzaimodeystviye grammatiki i slovarya*. Moskva, 141-190. [Июдин, Л. Л. (2010), *Синтаксические фраземы: между лексикой и синтаксисом*. В: *Апресян, Ю. Д. (ред.), Теоретические проблемы русского синтаксиса: взаимодействие грамматики и словаря*. Москва, 141-190.]
- ЯКОВСОН, Р. (1975), *Lingvistika i poetika*. In: *Basin, Y. Y. | Polyakov, M. Y. (eds.), Strukturalizm. «За» i «protiv»*. Moskva, 193-230. [Якобсон, Р. (1975), *Лингвистика и поэтика*. В: *Басин, Е. Я. | Поляков, М. Я. (ред.), Структурализм. «За» и «против»*. Москва, 193-230.]
- КИТАГАВА, Y. | FODOR, J. D. (2006), *Prosodic influence on syntactic judgments*. In: *Fanselow, G. | Féry, C. | Schlesewsky, M. et al. (Hrsg.), Gradience in Grammar*. Oxford. https://www.researchgate.net/publication/242297514_Prosodic_Influence_on_Syntactic_Judgements.
- МЕЛЬЧУК, И. А. (2012), *Mestoimennyye vyrazheniya s imenem chertykhatel'nym tipa [Ona uyekhala] chert znayet kuda i im podobnyye v russkom yazyke*. In: *Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii*. 2(24), 5-22. [Мельчук, И. А. (2012), *Местоименные выражения с именем чертыхательным типа [Она уехала] черт знает куда и им подобные в русском языке*. В: *Русский язык в научном освещении*. 2 (24), 5-22.]
- ПАВЛОВ, В. М. (1996), *Polevyye struktury v stroye yazyka*. St.-Peterburg. [Павлов, В. М. (1996), *Полевые структуры в строе языка*. Ст.-Петербург.]
- ПАВЛОВА, А. В. | SVETOSAROVA, N. D. (2017), *Frazovoye udareniye v foneticheskom, funktsional'nom i semanticheskom aspektakh*. Moskva. [Павлова, А. В. | Светозарова, Н. Д. (2017), *Фразовое ударение в фонетическом, функциональном и семантическом аспектах*. Москва.]

DOI: 10.31648/pw.9041

WOJCIECH KAJTOCH

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3000-2384>

Jagiellonian University

СУЩЕСТВУЕТ ЛИ ТЕКСТОВАЯ КАРТИНА МИРА?

Is there a text image of the world?

ABSTRACT: The article presents the most important opinions in Poland on the interdependence of the linguistic worldview and the text worldview. It tries to answer the title question on the basis of empirical examples. Establishing a text worldview is also a kind of discourse research. The paper proposes to refer to the lexicographic tradition (creating thematic dictionaries) and to the quantitative lexical analysis of the content. The empirical material used in the study consists of three text corpora of 250,000 words each. They contain texts taken from youth magazines from the 1990s. The views presented in the article oppose the findings of the Lublin school of ethnolinguistics.

KEYWORDS: cultural linguistic, language worldview, text worldview, discourse analysis, thematic lexicography, quantitative content analysis, lexical-semantic group

1. Текстовая картина мира vs. языковая картина мира

Название статьи не случайно было сформулировано именно так, поскольку сообщество польских языковедов не пришло к консенсусу по поводу реальной необходимости введения этой категории. Ученые не пришли к общему мнению о том, насколько понятия текстовой картины мира (ТКМ) и языковой картины мира (ЯКМ) совпадают – может быть, в этом случае следует применить «бриту Оккама», т.е. не усложнять без необходимости аппарат научного описания.

Польза от категории ТКМ, по моему убеждению, очевидна. Ее можно рассматривать по-разному, в том числе с точки зрения здравого смысла: картина мира в тексте отличается от картины мира в системе языка. Кроме того с категорией ТКМ связаны другие понятия¹, о которых я писал почти пятнадцать лет назад:

---

¹ Одну из таких категорий представляет дискурсивная картина мира (ДКМ). В. Чахур пишет: «Естественно, можно поставить вопрос о том, является ли ДКМ альтернативой для ЯКМ. Я полагаю, что не в качестве эпистемологической категории, а как категория аналитическая

Текстовая картина мира (существующая на уровне р е ч и) представляет собой реализацию в конкретном тексте или в собрании текстов языковой картины мира (существующей на уровне я з ы к а), а следовательно содержит набор закономерностей, вытекающих из факта выбора в данном тексте или в собрании текстов² определенных морфологических, словообразовательных, синтаксических конструкций, а прежде всего – определенной лексики. Текстовая картина мира указывает на выражаемые в данном тексте (собрании текстов) воззрения на тему существования и функционирования отдельных составляющих мира, их взаимосвязей и взаимозависимостей, а значит, на такое понимание организации мира с принятой иерархией и ценностями, которые считаются предпочтительными для отправителя данного текста и одобряются пользователями этого текста. [...] Каждый набор текстов, обладая собственной лексикой, которая специально подбирается для каждого случая, образует особый текстовый мир, отличный от других (Kajtoch 2008, т. 1, 15).

Это определение было использовано – насколько мне известно – в более чем двадцати работах исследователей: лингвистов, культурологов, специалистов в области СМИ и др., из чего следует, что оно было удачным³. Кроме того,

---

без всякого сомнения» (Czachur 2020, 169). Чахур определяет ДКМ следующим образом: «Дискурсивная картина мира (ДКМ), так же, как и языковая картина мира в версии Бартминского, представляет собой дискурсивно профилированную интерпретацию действительности, которую следует представлять в виде набора суждений о мире, о людях, о вещах и событиях. Следует подчеркнуть, что ДКМ, будучи определенной репрезентацией знания о мире, конструируется при помощи языка, обсуждается на основании эмоциональных или рациональных аргументов, распределяемых посредством массовой информации» (Czachur 2020, 168). Таким образом, в определении ДКМ подчеркивается ее непостоянный характер, актуализируемый в конкретном дискурсе.

² Текст (в лингвистическом понимании) я определяю как «высказывание, т.е. последовательность знаков, соединенных по правилам синтаксиса данного языка, отличную от других, главным образом, в контексте, связную, т.е. имеющую начало и завершение, а также три основные характеристики: говорящего, адресата высказывания и содержание высказывания. В конкретном высказывании обычно реализуется определенный жанрово-стилистический образец (литературный или утилитарный), но бывает и так, что жанр предполагает комбинацию нескольких высказываний (опрос, интервью). Текст может иметь форму письменную (т. новеллы, фельетона, письма и т.д.) и устную (в случае реплики в дискуссии, речи, анекдота, рассказанного в кругу друзей)» (Kajtoch 2006, 214). Приведенное выше определение, возникшее под влиянием работ Р. Якобсона (ср. Jakobson 1976 | II, 27) и Т. Милевского (ср. Milewski 1976, 6), я считаю не противоречащим следующей дефиниции Бартминского: «Текстом называется языковая единица, большая, чем предложение (т.е. типологически высшая, не обязательно большего размера), макрознак, самостоятельный с точки зрения коммуникации, который имеет свой субъект (отправителя); выражающий определенную интенцию, которую получатель в состоянии интерпретировать; маркированный с точки зрения жанра и стиля (квалификатор текста); поддающийся целостной интерпретации; характеризующийся структурной и семантической слитностью; семантически членимый внутри, а в случае более сложных текстов – членимый также логически и композиционно» (Bartmiński | Niebrzegowska-Bartmińska 2009, 36).

³ Здесь перечислю этих авторов: Л. Багиньска, М. Боровска, М. Брытан-Чепеляк, М. Чюнович, Д. Денисевич, Б. Грохала, Д. Ягодина, М. Ярош, И. Кемпка, Л. Варда-Яныс, А. Княк,

оно выводилось из известного определения ЯКМ⁴ Р. Токарского, и я надеюсь, что оно не входит и не войдет в логическое противоречие с другим, так же известным определением Е. Бартминского⁵ (Bartmiński 2020, 88).

Однако методологическая корректность такого подхода может быть оспорена. Бартминский категорию ТКМ считал излишней:

Появились попытки противопоставить «языковую» и «текстовую» картину мира, что кажется мне неверным, поскольку в значении слова «языковой» заключается как то, что относится к системе языка, так и то, что подразумевает его конвенциональный характер (хотя не обязательно «системный» в структуралистском понимании этого понятия), и в конце концов то, что содержится в конкретных, единичных языковых текстах, которые если и содержат индивидуальную конкретизацию системы и нормы, вплоть до определенных нарушений правил и конвенций, то все же всегда связаны и с системой, и с конвенцией принятых в обществе норм (Bartmiński 2006, 12).

Как мне кажется, своего мнения он не изменил, поскольку в упомянутой выше новой статье ничего о ТКМ не пишет.

Позиция его ясна: язык – это система знаков (со всеми их семантическими проблемами) и (также разнообразных) правил их использования, обычно доступный нам в виде текстов. Тексты языка являются своего рода фигурами абстрактной системы языка и в них нет никакой иной картины, кроме языковой. ТКМ – категория избыточная, поскольку принципиально совпадает с ЯКМ.

По-другому к идее ТКМ отнесся Токарский. В 2016 г. он высказал точку зрения об альтернативных языковых картинах мира, а также необходимость обратить внимание на их текстовые реализации⁶:

И. Кубашик, И. Маршалк, М. Флёт, Л. Свеца, И. Козера, Э. Капеля, Д. Лаврынов, П. Мазурек, А. Гут, М. Вильчевский, М. Пелюжек, В. Скальцоне, Г. Смерецка.

⁴ ЯКМ представляет собой «собрание закономерностей, заключающихся в категориальных грамматических связях (морфологических, словообразовательных, синтаксических), а также в семантических структурах лексики, выражающих свойственные данному языку способы представления отдельных составляющих мира и более общее понимание его организации, существующих в нем иерархий и принятых в языковом сообществе ценностей» (Tokarski 2001, 366).

⁵ ЯКМ – это «вербализованная разными способами интерпретация действительности, которая может быть представлена в виде собрания суждений о мире. Это могут быть ‘устойчивые’ суждения, основанные на языковой материи, т.е. на грамматике, лексике, текстовых клише (напр., в поговорках), а также суждения-пресуппозиции, т.е. имплицитированные при помощи языковых форм и закрепленные на уровне общественных знаний, убеждений, мифов и ритуалов» (Bartmiński 2006, 12).

⁶ «Если на форму языковой картины мира оказывает влияние так много переменных, то естественным следствием этого является, во-первых, необходимость принятия тезиса о множественности этих миров, и, во-вторых, установление взаимосвязи между интерпретациями и их текстовыми реализациями» (Tokarski 2016, 32).

Конкретный набор текстов может быть существенным образом ограничен повторениями или экземпляризациями системных [...] составляющих языковой картины мира, однако может также создавать новые способы понимания действительности, заново системно интерпретировать повторяющиеся категории и оценки. Только в первом случае можно согласиться с точкой зрения Бартминского, который не видит необходимости введения дополнительного уровня описания, поскольку текстовая картина мира находится в непосредственной взаимосвязи с системой языка (Tokarski 2016, 33).

Токарский, однако, признает, что «образ человека и картина мира» в данном наборе текстов может иметь специфический, окказиональный характер. По его словам, такой образ

отличается от системно принятых категоризационных и аксиологических схем. Это мир, в котором признанные традиционными иерархии подвергаются не столько изменениям, сколько основательным преобразованиям, а способы интерпретации специальных категорий [...] оказываются далекими от общепринятых представлений (ibidem).

Признавая ценность исследований ТКМ в текстовых корпусах, Токарский предлагал тем не менее изучать картины мира, содержащиеся в конкретных текстах.

Третья точка зрения представлена в концепции А. Киклевича, который считает неполным и даже спекулятивным понятие ЯКМ (именно как единой и целостной КАРТИНЫ мира), тогда как ТКМ, по его мнению, является более важным объектом исследования⁷.

⁷ «Множество семантических коннотаций, основанных на реляциях языковых единиц в структуре слова или в структуре предложения и текста, не отражает реально происходящих познавательных и мыслительных процессов. Таким образом понимаемая теория коннотации фактически не имеет ничего общего с понятием стереотипа, а следовательно, также с когнитивной лингвистикой или с антропологическим подходом к языку. Этот исследовательский метод следует охарактеризовать иначе: как феноменологическую гиперинтерпретацию лингвистических данных, полученных при помощи методов структурной лингвистики. Стремление исследователей к повышению уровня релевантности лингвокультурологических категорий можно объяснить обращением к текстовой картине мира, которая представляет альтернативу «языковой картине мира», поскольку текстовая картина мира, как пишет Войцех Кайтох [...] закодирована в конкретном тексте, т.е. основана на реальной передаваемой информации» (Kiklewicz | Wilczewski 2011, 176). В полемике, связанной с данной точкой зрения, выступил позже А. Глаз, который, поддерживая концепцию Бартминского, заявил, что противопоставление языковой картины мира текстовой в качестве альтернативы совершенно необоснованно, поскольку «в рамках триады система – норма – текст [...] нет необходимости постулирования текстовой картины мира как отдельной сущности, потому что все находит свое место в ЯКМ. Можно даже сказать, что ЯКМ с текстовой картиной мира соотносится примерно так, как вся польская музыка с одним этюдом Шопена» (Głaz 2013, 144).

2. Концепция текстовой картины мира

В связи с возникновением различных мнений и концепций (а также существования других подходов к данной проблеме, которых я в данной статье не касаюсь⁸) я хотел бы представить по пунктам свою актуальную точку зрения (поскольку в течение прошедших лет в теории текстовой картины мира произошли некоторые изменения⁹) и представить доказательства правомерности этого подхода. Предпосылки моего исследования таковы:

(1) В действительности (не в качестве конструкторов) существуют языковые картины мира, которые являются свойством вариантов естественных языков. Говоря на естественном языке как таковом, мы всегда пользуемся каким-либо его вариантом. О ЯКМ как единственно возможной для данного языка можно

---

⁸ Наряду с упоминавшейся выше концепцией Чахура приведу в пример, напр., концепцию «медийной картины мира» Д. Кемпы-Фигуры и П. Новака, которая, как я полагаю, занимает промежуточное положение между концепциями Бартминского и Токарского: «В средствах массовой информации журналисты оперируют бытовой картиной мира, поскольку создание новой языковой картины мира невозможно. Медийная картина мира представляет собой всего лишь интерпретацию ЯКМ, а не новую сущность или ценность» (Kępa-Figura | Nowak 2006, 62).

⁹ Например, Б. Сковронек творчески развил точку зрения о существовании ТКМ и ее полезности, основываясь, главным образом, на концепции культурного и текстового профилирования (Tokarski 1998, 49). Концепция Сковронка предполагает, что ТКМ (наряду с дискурсивной и медийной картиной мира) является одним из способов «конкретизации, актуализации» ЯКМ (Skowronek 2020, 43). Ссылаясь среди прочего на работы Р. Токарского (Tokarski 1998; 2013), а также на статью, написанную им в соавторстве с П. Новаком (Nowak | Tokarski 2007), Сковронек поясняет: «В современных рассуждениях особенно важной остается окончательная текстовая актуализация языковой картины мира, т.е. «текстовая картина мира» (ТКМ) (Skowronek 2020). Именно с ней мы имеем дело при анализе вербальной дорожки конкретного фильма. Основным когнитивно-лингвистическим механизмом, благодаря которому создается ТКМ, является «текстовое профилирование» (Tokarski 2013). В данной работе я придерживаюсь подхода Токарского. Текстовая картина мира, естественно, связана с языковой картиной мира (ЯКМ), дискурсивной картиной мира (ДКМ) и медийной картиной мира (МКМ) и является их окончательной, финальной актуализацией именно потому, что это текстовая актуализация. Самым важным, даже можно сказать, решающим в выделении ТКМ является индивидуализированное, креативное, творческое конкретизирование и | или модификация ЯКМ. Текстовое профилирование (ТКМ) не только отсылает к ЯКМ посредством текста. Оно представляет собой новаторское, формальное и/или семантическое преобразование языка, используемое для создания новых понятийных категорий или для новой семантической интерпретации уже существующих категорий (Nowak | Tokarski 2007, 30). Центральный механизм текстовой креативности основан на выборе какой-либо из предлагаемых ЯКМ опции – на акцептации элементов его содержания или наоборот – на противопоставлении ему посредством возможных семантических трансформаций. Одни элементы уходят в тень, а другие экспонируются, третьи же развиваются. Самые частые приемы – это: 1) принятие или непринятие существующих в ЯКМ значений и концептуализации; 2) конкретизация, в случае, когда данный текст заменяет случайной картиной ту понятийную категорию, которая является ключевой для большинства текстов (или определенных дискурсов); 3) развитие (детализация) понятийных составляющих ЯКМ (Tokarski 2013, 322-323; Skowronek 2020, 48-49).

говорить только в случае искусственных языков, однако для конкретного, данного естественного языка единственная определенная картина мира не может не представлять собой конструкта.

(2) ЯКМ представляет собой информацию о мире, заключенную в категориях грамматик, а также в лексико-семантических, лексико-стилистических и лексико-тематических группах словарного запаса языка. ЯКМ можно исследовать, она может быть представлена в грамматиках соответствующего типа, где акцентируется культурологическое значение грамматических категорий¹⁰, а также в больших тематических словарях с разработанными соответствующим образом разделами.

(3) Если говорить о проблеме речевых жанров, я полагаю, что схемы их организации участвуют в создании грамматики языка (и относятся к ЯКМ), а конкретные реализации жанров (т.е. тексты-инстанции) относятся к ТКМ (участвуют в ее создании).

(4) Слово в тексте существует прежде всего как знак, а потому текст (так же, как и знак) представляет собой структуру не только понятийную, но и частично конкретную: слово в тексте обладает такими характеристиками, как экспозиционность¹¹, частотность; устное слово существует во времени, а письменное – в пространстве.

(5) Языковая картина мира «существует» в наших головах и в текстах, которые мы создаем и воспринимаем. Однако в каждом тексте или в корпусе текстов присутствует только ограниченный набор данных из ЯКМ.

(6) Точнее говоря, данные, заключенные в грамматических категориях, всегда и полностью присутствуют в отдельных текстах, а значит, исследование элементов ТКМ в зависимости от грамматических категорий не имеет смысла (ни в одном тексте, кроме, может быть, в высокой степени экспериментально-художественных, недопустимы модификации категорий, обязательных для того варианта языка, на котором данный текст создан, поскольку они привели бы к созданию текстов непонятных или оцениваемых как ошибочно сконструированные, т.е. понятные только частично).

(7) ТКМ отдельных текстов или корпусов текстов, созданные в рамках одного и того же варианта языка, на практике отличаются только использованной лексикой. ТКМ, присутствующая в данном тексте | корпусе текстов, могла бы полностью совпадать с ЯКМ в тех случаях, если бы в данном тексте

¹⁰ «К сожалению, языковая картина мира сегодня тесно связывается с культурологией. Словно не было никогда Гумбольдта, писавшего, что язык и культура – разные вещи, и языковой образ мира – это совсем не то же самое, что культурные составляющие... Язык намного более „биологичен“, чем культура, и намного сильнее связан с исконнейшими свойствами людей» (замечание рецензента).

¹¹ В восприятии читателя слово может становиться более или менее важным в зависимости, например, от места в тексте (начало, конец), места на странице газеты (сверху или внизу), использования цветной печати и др.

| корпусе текстов использовалась бы вся лексика данного языка и в каких-либо «средних» пропорциях. В этом смысле практически только ТКМ правильно сконструированного национального языкового корпуса могла бы совпадать с ЯКМ национального языка. Кроме того, следует помнить, что с учетом объема материала в исследовании ТКМ подход исследователей к вопросу лексической семантики должен быть упрощенным – при определении ТКМ не выделяются коннотации и принимаются во внимание, главным образом, основные денотативные значения. Так же следует поступать в случае фразеологии: в связи с тем, что фразеологизмы выступают достаточно редко, они вообще не принимаются во внимание. Зато применяются процедуры аксиологического характера, которые позволяют при исследованиях ТКМ изучать проблемы наличия оценки или ее доминирования в тексте | корпусе текстов (Kajtoch 2018, 655-659).

(8) Различия в использовании лексики в отдельных текстах, а в особенности в корпусах текстов, носят, в основном, количественный характер, поскольку нельзя признать, что какая-либо лексема наверняка не встречается в тексте на любую тему. Поэтому может быть так, что набор использованных лексем в двух текстах окажется одним и тем же, но выражаемые ими ТКМ будут в значительной мере различаться. Значимость данной лексемы и обслуживаемого ею семантического | тематического поля определяется ее частотностью (или также экспозиционностью – хотя здесь об этом не говорится), а не только одним лишь появлением ее в тексте.

(9) Присутствующая в данном тексте или в корпусе текстов текстовая картина мира является результатом потенциального выбора из ЯКМ – выбора, а не профилирования¹². Профилирование относится к понятиям и их сочетаниям и дает совершенно разные результаты, хотя бы потому, что, как пишет Токарский, «текстовое употребление слова всегда представляет собой выбор определенной семантической опции» (Tokarski 1998, 49). В моей концепции ТКМ представляют собой понятийные структуры, которые определяются с учетом только «твердых, инвариантных семантических ядер, т.н. лексических значений» (Tokarski 1998, 43), при этом не учитывается вся область коннотации. Я считаю, что лексическое значение всегда присутствует (и является самым главным) в каждой текстовой реализации лексемы.

¹² Понимаемого вслед за Бартминским и Небжеговской как «субъективная (т.е. имеющая свой субъект) понятийно-языковая операция, которая состоит в своеобразном формировании образа предмета посредством восприятия его в определенных аспектах (подкатегориях, фасетах), таких, как например, происхождение, характерные черты, внешний вид, функции, события, переживания и т.п. в рамках подобного типа знания и в соответствии с требованиями определенного типа представления о мире» (Bartmiński | Niebrzegowska 1998, 212; Niebrzegowska-Bartmińska 2020, 214-225).

(10) Существуют ТКМ как для отдельных текстов, так и для корпусов текстов. Можно выделить два их вида: один существует на уровне явной, поверхностной структуры текста | текстов, другой – на глубинном уровне. Например, бывает, что ТКМ, выявленная на глубинном уровне, выражает несколько иные значения, чем те, которые проявляются на поверхностном уровне. Первый, поверхностный вид ТКМ получил название «карты», а второй, скрытый, я назвал «сообщением»¹³. «Карта» определяется на основании следующего: во-первых, произведенной тематической | понятийной классификации лексем (конкретно: существительных, или – при аксиологическом измерении – существительных и прилагательных) в тексте, а во-вторых, частотности групп существительных или существительных и прилагательных, обслуживающих отдельные тематические | понятийные категории в данной классификации (Kajtoch 2018, 651-655). «Сообщения» мы получаем при помощи составления рейтингового списка существительных, а затем составляя текст из существительных наиболее высокого ранга (первых 25-30). Чтобы «сообщение» передавало какую-либо информацию, существительные должны быть дополнены (как можно более осторожно) словами других, произвольно подобранных частей речи, что позволяет придать этой коммуникации определенные рамки, или скрипты¹⁴. Подбор таких рамок не мешает пониманию информации, которую несут существительные. Известно, что именно существительные несут основную и в определенной степени однозначную информацию о мире, тогда как прилагательные дают характеристику, т.е. выражают (часто, хотя и не всегда) ценности, а глаголы – действия, состояния, процессы и т.п., хотя далеко не точно, местоимения позволяют разместить элементы в пространстве и т.п. – но все это служит только для дополнения основной информации, самой важной, повторяющейся чаще всего, конкретной информации о мире, которую несут наиболее частотные существительные. «Сообщения» можно также составлять для отдельных, в особенности пространственных текстов. Тексты, как замечает Бартминский¹⁵, можно было бы рассматривать как макрознаки,

¹³ Ср. примеры сообщений: ДЕВУШКА. Тебе уже столько-то лет. Каждая личность, каждый человек жаждет любви. Пусть у тебя будет парень. Это твоя жизнь. Время идет – каждый день важен. Покупай нас. Номер стоит всего несколько злотых, а ты узнаешь, как решить свои проблемы. Тут столько ярких цветов для твоих глаз, это твое место, твой мир. Отдохни от школы, дома, работы, родителей. Смотри кино, заботься о своих волосах и коже. Всего одно мгновение, и станешь женщиной, как твоя мама.

¹⁴ «Скрипты, в самом общем значении, представляют собой своеобразные интерпретационные рамки текста, в которых учитываются культурные, ситуационные и языковые детерминанты его семантической и прагматической интерпретации в целях реконструкции не только содержательных составляющих картины мира, но и интенций текста» (Tokarski 2015, 55).

¹⁵ «Текст – в своем прототипическом виде – представляет собой «языковую единицу высшего, чем предложение, уровня, м а к р о з н а к [подчеркнуто мной – В. К.], который несет определенную жанровую и стилистическую коннотацию (к в а л и ф и к а т о р т е к с т а), может быть подвергнут целостной семантической и коммуникативной интерпретации, ха-

и в этом случае считать «сообщения» понятиями, образующими «маркированное содержание» этих макрознаков.

(11) ТКМ в моем понимании носят объективный характер, к тому же в большой степени неинтенциональный, поскольку трудно представить себе, чтобы какой-либо личный (персональный) «генератор текстов» – если их будет на самом деле много – был бы в состоянии диктовать рейтинг частотности употребления (а значит, и функциональной значимости) слов, даже если возможно было бы определение каких-нибудь общих направлений действий, целью которых было бы внушить читателям или слушателям определенные представления о действительности. Окончательного результата, однако, невозможно предвидеть во всех подробностях, даже в случае конструирования «карты», хотя, естественно, тот, кто конструирует отдельный, в особенности краткий текст, получает больший шанс создания ТКМ, чем какая-либо группа отправителей.

(12) Присутствующая в тексте | корпусе текстов понимаемая таким образом ТКМ как бы сама собой навязывается получателем, точнее, входит в их подсознание и носит подавляющий характер.

(13) Определение ТКМ, которую потенциально можно обнаружить как в отдельном тексте, так и в целом корпусе текстов, является лишь одним из возможных способов исследования текста. Можно и даже нужно изучать картину мира, представленную в тексте, корпусе текстов или в дискурсе, которая выводится прежде всего из его семантических, но также из стилистических, риторических, нарративных и композиционных характеристик.

3. Прикладные аспекты

В завершение своих рассуждений я хочу подчеркнуть, что моя концепция является своего рода результатом «инженерного» подхода к вопросам теории языка, которыми я овладел, будучи специалистом в области средств массовой информации. Особенность этого подхода заключается в том, что определяя задачу, я обращаю внимание на то, может ли она быть выполнена,

---

рактируется структурной интегральностью и семантической связностью и может быть расчленен в соответствии со своей внутренней семантической структурой, а в случае более распространенных текстов – также с точки зрения логики и композиции. В этом смысле текст представляет собой не только конструкцию из языковых единиц (слов, предложений), но языковую единицу [...] сложной полифонической структуры» (Bartmiński 2004-2005, 123). Здесь Бартминский цитирует фрагмент собственной статьи 1998 г. (Bartmiński 1998, 17). Следует заметить, что в варианте 1998 г. последнее предложение приведенной выше цитаты выглядело иначе: « В этом смысле текст представляет собой не только конструкцию из языковых единиц (слов, предложений), но продукт языка, [...] имеющий сложную полифоническую структуру (ibidem).

и если может, то в какой степени; какими средствами я располагаю для ее выполнения и какими мог бы располагать, какие промежуточные цели я могу достигнуть по пути к главной цели¹⁶. Поэтому полагаю, что исследования ЯКМ вариантов польского языка производить можно, однако им следовало бы посвятить целые десятилетия, а кроме того должны были бы произойти существенные изменения в структуре, способе финансирования и традициях польской науки. Тем не менее следовало бы это задание завершить, чтобы мы лучше узнали самих себя, свой образ мышления и культуру, чтобы мы лучше знали, как следует учиться и как себя вести. Исследования ТКМ, если бы они развивались и укреплялись, могли бы послужить одним из необходимых полигонов для проведения испытаний перед последними этапами определения ЯКМ, т.е. перед выполнением главной задачи. Я также полагаю, что от проведения исследования ТКМ – а их можно далее модифицировать и расширять – выиграли бы специалисты в области СМИ, политологи, литературоведы, культурологи и другие специалисты, изучающие гуманистическую действительность.

Ниже я приведу примеры, связанные, главным образом, с моими давними исследованиями, хотя в моем багаже есть также более новые, реально определенные «карты» и «сообщения», ссылку на которые я дам в библиографии (Kajtoch 2008; 2018; 2021a; 2021b; Flont | Kajtoch | Pielużek 2015).

3.1. Пример конструкции «карты»

Приведенная ниже таблица 1 представляет упрощенную и сокращенную схему тематической классификации польской лексики¹⁷, составленной для выборки 750 тысяч текстовых слов (более полные схемы, которые находятся в работах Р. Халлига и В. фон Вартбурга¹⁸, А. Марковского (Markowski 1990, вкладка; Kajtoch 2008, т. 1, 36), или из словаря З. Курцовой (Kurzowa 2005; см. также: Winiarska 2005) не годились бы для данной цели по причине слишком широкого тематического диапазона).

¹⁶ Другая, «отрицательная» сторона медали при подобных рассуждениях состоит в том, что – будучи прагматиком – к сожалению, я вынужден согласиться с необходимостью упрощений. «Инженер» обязан принять тот факт, что даже достижение промежуточной цели уже часто следует назвать успехом.

¹⁷ Данная классификация была составлена для исследований лексики польских молодежных журналов 90-х гг. (Kajtoch 2008, 65), но может пригодиться для классификации также других, популярных или хоббистических журналов. В данной статье классификация представляется в упрощенном виде.

¹⁸ Эта классификация сильно повлияла на польскую тематическую лексикографию. Хотя она была составлена для немецкого языка, однако была адаптирована для польского языка. Недавно был издан польский перевод системы понятий этого словаря (Sieradzka-Baziur 2020, 140–154).

Тематическая классификация польской лексики, употребляемой в молодежной и альтернативной печати.

Сфера 1: Онтологические и физические свойства мира

I. Существование (Бытие)

1. Начало
2. Спонтанное существование
3. Процессы
4. Преднамеренное существование
5. Коллективное (собирательное) существование и обобщения
6. Связь и различия
7. Конец, небытие

II. Время

1. Объективное (абсолютное)
2. Относительное
3. Течение времени

III. Пространство

1. Абстрактное
2. Конкретное

IV. Количественные характеристики множеств данных элементов

1. Количество | кратность
2. Точное количество
3. Дифференциация

V. Количественные данные отдельных элементов

1. Масса
2. Размер

VI. Последовательность

1. Приблизительная
2. Точная

VII. Качества, свойственные прежде всего движениям и процессам

1. Интенсивность
2. Сила

VIII. Универсальное движение, возможное для каждого объекта

1. Передвижения, последовательности
2. Удары и смещения
3. Круговое движение
4. Полет и падение
5. Задержка

Сфера 2: Природа

IX. Неодушевленная природа

1. Природа как целое
2. Физические явления
3. Земля, окружающая среда

X. Одушевленная природа

1. Растения
2. Человек как биологическое существо и животные
3. Тело и его функции
4. Движение живого существа

Сфера 3. Личность

XI. Ощущения

1. Зрение
2. Слух
3. Осязание
4. Вкус
5. Обоняние

XII. Эмоции

1. Общее содержание эмоций
2. Физическое выражение чувств
3. Телесные (соматические) впечатления
4. Психофизические впечатления

XIII. Постоянные эмоциональные тенденции, характер, его черты

1. Рассматриваемые в индивидуальном аспекте
2. Рассматриваемые в социальном аспекте

XIV. Воля

1. Волевые ситуации и акты
2. Общие оценки
3. Непосредственные словесные жесты

XV. Мысль и речь

1. Познаваемый предмет (перспективы предмета)
2. Познающий предмет (перспективы предмета)
3. Источники и средства познания
4. Человеческое общение

Сфера 4. Творчество

XVI. Художественная культура и письменность

1. Институты и произведения, общие для нескольких видов искусства и литературы

2. Музыкальные институты и произведения
3. Фильм, театр, зрелища
4. Литература, письменность
5. Изобразительное искусство, фотография и др.
6. Эстетические и антиэстетические ценности и категории

Сфера 5. Судьба и поступок

XVII. Течение жизни и человеческой деятельности

1. Действие судьбы (предназначения)
2. Прагматика интенциональной деятельности

Сфера 6: Общество

XVIII. Цивилизация повседневной жизни.

1. Производство и потребление продуктов питания
2. Одежда и стиль одежды
3. Забота о внешнем виде
4. Забота о здоровье
5. Дом, квартира, местность

XIX. Менее формальные сферы деятельности (вне производства и работы)

1. Поддержание или нарушение общественного порядка
2. Межличностные контакты, общественная жизнь, развлечения
3. Спорт и игры
4. Свободное время и отдых
5. Перемещение в пространстве и путешествия
6. Коммуникация в коллективе
7. Языковой этикет

XX. Сфера собственности, занятости и торговли

1. Собственность в общем смысле – ее получение, распоряжение ею, потеря и преобразование
2. Ежедневное распоряжение финансами
3. Занятость и работа
4. Сферы хозяйствования

XXI. Человек трудящийся и производящий

1. Производство, производительная деятельность в масштабе индивидуума
2. Хозяйствование в глобальном масштабе, промышленность

XXII. Общественные учреждения

1. Большие общественные институты
2. Участие в основных и малых общественных группах

Представьте себе три ситуации. Первая: мы имеем дело с корпусом журналов, в которых представлена тематика альпинизма. Естественно, в данном корпусе будет большое количество лексем, определяющих неодушевленную природу. В этом случае тематическое поле IX «Неодушевленная природа» и относящиеся к ней лексемы исключительно важны, что можно определить с помощью пропорции по отношению к общему числу лексем.

Вторая ситуация: собирая в корпусе журналы, которые печатают главным образом репортажи о повседневной жизни людей в городах какой-либо страны и проверяя, какой процент текстовых лексем этого корпуса обслуживает отдельные категории классификации, приведенной в таблице, мы бы заметили, как велик процент лексем, употребляющихся для определения сферы повседневной жизни и человеческих взаимоотношений. т.е. сферы 6 «Общество» (особенно XVII, XIX, XX). В этом случае именно она заняла бы основное место на «карте», несомненно более важное, чем сфера 2 «Природа».

Третья ситуация: в случае корпуса журналов, пропагандирующих отдых в лесу, особенно важны были бы текстовые лексем группы X «Одушевленная природа». И опять-таки «карта» отличалась бы своим видом от карт, составленных для упомянутых ранее корпусов.

Можно сделать вывод: три «карты», составленные для трех реальных репортажных дискурсов, были бы различны, демонстрировали бы различные пропорции по крайней мере тех «полей», которые в рамках тематической классификации я обозначил символами Сфера 2 | IX, Сфера 2 | X, Сфера 6 | XVIII, XIX, XX. Таких реальных расчетов и их образных представлений я не могу здесь показать по техническим причинам, но такие расчеты существуют (Kajtoch 2008, т. 1, 49 и др.).

3.2. Пример реконструкции «сообщений», содержащихся в трех больших корпусах молодежных журналов 90-х гг. (на материале 3 корпусов по 250.000 текстовых лексем каждый)

«Сообщения» были реконструированы таким образом: сначала были составлены списки существительных с наибольшей частотностью (Kajtoch 2008, т. 2, 382-284, 420-422, 454-456), а затем списки существительных, которые заняли с первого по 25-26 место по своей частотности, были представлены в виде текстов, заключенных в рамки | скрипты в соответствии с информацией о том, как функционировали данные журналы (известно, что из задач было собрать как можно более широкий круг читателей и рекламировать самих себя, потому что с многотиражными цветными журналами так бывает почти всегда).

Журналы для молодых женщин (90-е гг.) ¹⁹	Журналы для молодых фанов поп-музыки	Фэнзины металлистов
1. год годы 733	1. год годы 1269	1. группа 918
2. парень 532	2. диск 644	2. музыка 867
3. девушка 503	3. ансамбль группа 534	3. год годы 653
4. золотой зл. 452	4. фильм 426	4. диск (записанный) 539
5. жизнь 423	5. музыка 383	5. человек 536
6. день д. 406	6. альбом 373	6. ансамбль 453
7. волос 390	7. человек 368	7. время 424
8. время 386	8. песня 361	8. металл (музыка) 332
9. человек 367	9. время 322	9. материал (муз.) 326
10. дом 319	10. жизнь 319	10. группа (муз.) 323
11. любовь 301	11. девушка 305	11. номер 316
12. работа 244	12. группа 290	12. концерт 310
13. мир 243	13. мир 275	13. вещь 291
14. личность человек 242	14. концерт 264	14. интервью (с кем-нибудь) 276
15. глаз 240	15. дом 261	15. композиция (муз.) 248
16. родители 238	16. фан 232	16. страница 228
17. кожа 238	17. день 244	17. текст 224
18. мгновение 231	18. парень 229	18. тема 221
19. кино 212	19. любовь 224	19. альбом (с музыкой) 219
20. номер 209	20. фото 213	20. дело 211
21. школа 209	21. личность 207	21. среда (сообщество) 210
22. место 199	22. звезда (идол) 203	22. редактор 193
23. цвет 191	23. композиция 203	23. адрес 184
24. мама 179	24. место 198	24. пленка (с музыкой) 184
25. проблема 177	25. мальчик 185	25. жизнь 183
26. женщина 174	26. хит 18	26. демо 182
		27. фирма (записывающая) 182

При сопоставлении списков следует помнить о том, что слова с более высокой частотностью (напр., 1, 2, 3) в ТКМ данного корпуса текстов важнее слов с менее высокой частотностью (напр., 25, 26, 27), однако если мы сравниваем разные ТКМ, то предполагаем, что слова, которые в разных корпусах имеют сходные рейтинги частотности, характеризуются в своих корпусах аналогичной значимостью. Строго говоря, речь идет о понятиях, обозначаемых данными лексемами, и их важности для характеризующихся посредством ТКМ действительностей²⁰.

Библиография

- ВАРТМИЊСКИ, J. (1998), Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej. W: Bartmiński, J. | Boniecka, B. (red.), Tekst. Problemy teoretyczne. Lublin, 9-25.
- ВАРТМИЊСКИ, J. (2004-2005), Pytania o przedmiot językoznawstwa: pojęcia językowego obrazu świata i tekstu w perspektywie polonistyki integralnej. W: Postscriptum. 1-2 (48-49), 114-125.
- ВАРТМИЊСКИ, J. (2006), Językowe podstawy obrazu świata. Lublin.

¹⁹ См. сноску 13.

²⁰ Перевод Елены Потехиной.

- BARTMIŃSKI, J. (2020), W poszukiwaniu paradygmatu etnolingwistyki: glosariusz kluczowych terminów i pojęć. In: *Juzhnoslovenski filolog* [B: *Јужнословенски филолог*]. LXXVI (2), 79-103.
- BARTMIŃSKI, J. | NIEBRZEGOWSKA, S. (1998), Profile a podmiotowa interpretacja świata. W: Bartmiński, J. | Tokarski, R. (red.), *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin, 211-224.
- BARTMIŃSKI, J. | NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. (2009), *Tekstologia*. Warszawa.
- CZACHUR, W. (2020), *Lingwistyka dyskursu jako integrujący program badawczy*. Wrocław.
- FLONT, M. | KAJTOCH, W. | PIELUŻEK, M. (2015), Perspektywy leksykalnej ilościowej analizy zawartości. W: Kiklewicz, A. | Uchwanowa-Szmygowa, I. (red.), *Dyskurs: aspekty lingwistyczne, semiotyczne i komunikacyjne*. Olsztyn, 129-145.
- GLĄZ, A. (2013), Prostowanie zwierciadła: Przyczynek do (jeszcze?) niezaistniałej dyskusji nt. kondycji lubelskiej etnolingwistyki. W: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. 69, 139-151.
- HALLIG, R. | VON WARTBURG, W. (1952), *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie: Versuch eines Ordnungsschemas*. Berlin.
- JAKOBSON, R. (1976), Poetyka w świetle językoznawstwa. W: Markiewicz, H. (red.), *Współczesna teoria badań literackich za granicą: Antologia*. T. II. Kraków, 22-68.
- KAJTOCH, W. (2006), *Tekst*. W: Pisarek, W. (red.), *Słownik terminologii medialnej*. Kraków, 214.
- KAJTOCH, W. (2008), *Językowe obrazy świata i człowieka w prasie młodzieżowej i alternatywnej*. T. 1 i 2. Kraków.
- KAJTOCH, W. (2018), O niektórych rodzajach badań prasy drukowanej. W: Jęczeń, J. | Guzdek, P. (red.), *Medioznawstwo personalistyczne*. T. 2: Wybrane zagadnienia z kultury mediów. Lublin, 625-668.
- KAJTOCH, W. (2021a), Uwagi o współczesnej polskiej piosence patriotycznej. W: Kawka, M. | Prażuch, W. | Płaneta, P. (red.) *Medialne i transmedialne procesy narracyjne w identyfikacji postaw patriotycznych Polaków*. Kraków, 333-356.
- KAJTOCH, W. (2021b), Wykład wykładu: Rzecz o mowie noblowskiej Olgi Tokarczuk | The Lecture about Lecture: On Olga Tokarczuk's Nobel Speech. Kraków.
- KĘPA-FIGURA, D. | NOWAK, P. (2006), Językowy obraz świata a medialny obraz świata. W: *Zeszyty Prasoznawcze*. 1-2 (185-186), 51-62.
- KIKLEWICZ, A. | WILCZEWSKI, M. (2011), Współczesna lingwistyka kulturowa: zagadnienia dyskusyjne (na marginesie monografii Jerzego Bartmińskiego *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*). W: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. 67, 65-178.
- KURZOWA, Z. (2005), *Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego wraz z indeksem pojęciowym wyrazów i ich znaczeń*. Kraków.
- MARKOWSKI, A. (1990), *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*. T. 1 i 2. Warszawa.
- MILEWSKI, T. (1976), *Językoznawstwo*. Warszawa.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. (2020), *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*. Lublin.
- NOWAK, P. | TOKARSKI, R. (2007), *Medialna wizja świata a kreatywność językowa*. W: Nowak, P. | Tokarski, R. (red.), *Kreowanie światów w języku mediów*. Lublin, 9-36.
- SIERADZKA-BAZIUR, B. (2020), *Onomazjologiczny słownik online: Metodologia, zawartość, wykorzystanie w badaniach na przykładzie „Słownika pojęciowego języka staropolskiego”*. Kraków, 140-154.
- SKOWRONEK, B. (2020), *Język w filmie: Ujęcie mediolingwistyczne*. Kraków.
- TOKARSKI, R. (1998), *Kulturowe i tekstotwórcze aspekty profilowania*. W: Bartmiński, J. (red.), *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin, 35-52.
- TOKARSKI, R. (2001), *Słownictwo jako interpretacja świata*. W: Bartmiński, J. (red.), *Współczesny język polski*. Lublin, 343-370.
- TOKARSKI, R. (2013), *Światy za słowami: Wykłady z semantyki leksykalnej*. Lublin.
- TOKARSKI, R. (2015), *Skrypty w językowym i tekstowym obrazie świata*. W: Hofman, I. | Kępa-Figura, D. (red.), *Współczesne media: Medialny obraz świata*. T. 1: *Zagadnienie teoretyczne*. Lublin, 47-60.
- TOKARSKI, R. (2016), *Od językowego obrazu świata do obrazów świata w języku*. W: *Język Polski*. XCVI (2), 28-37.
- WINIARSKA, J. (2005), *Indeks pojęciowy wyrazów i ich znaczeń*. W: Kurzowa, Z. (red.), *Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego wraz z indeksem pojęciowym wyrazów i ich znaczeń*. Kraków, 377-515.

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

DOI: 10.31648/pw.9042

ANNA BORISSOVA | АННА БОРИСОВА
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-0295>
Akhmet Baitursynov Kostanay Regional University

DMITRIY LEGKIY | ДМИТРИЙ ЛЕГКИЙ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6959-0166>
Akhmet Baitursynov Kostanay Regional University, Kazakhstan

SELIM CHAZBIJEWICZ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0350-4792>
Embassy of the Republic of Poland in the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic

„NAD PRZEPAŚCIĄ” (НАД ПРОПАСТЬЮ). РИСУНКИ НЕИЗВЕСТНОЙ ПОЛЬСКОЙ ДЕВУШКИ, СОСЛАННОЙ В КАЗАХСТАН

**“Nad przepaścią” (Above the steep).
The paintings of an unknown Polish girl exiled to Kazakhstan**

ABSTRACT: The authors are the first to introduce declassified archival materials, documents of the Special State Archive of the Kostanay region Department of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, including paintings withdrawn in 1942 by the NKVD, into scientific discourse. January 1941 paintings of an unknown deported Polish girl give us an opportunity to understand the conditions in which deported Poles found themselves in the Kostanay region of the Kazakh SSR in the first years of World War II. The article attempts to reveal the secret of this mysterious story. The published documents concerning the Kostanay region relate only to the period of the Great Patriotic War but do not include the time of the deportation of Poles in 1940. Thus, this publication allows us to fill a significant gap in the study of this issue.

KEYWORDS: deportation, painting, World War II, spiritual life, Kazakhstan, culture, Poland

Введение. Находились под грифом «особо секретно»

Тема депортации польских граждан в Казахстан привлекла внимание как казахстанских, так и польских историков, но этот вопрос долго оставался открытым, так как архивные документы за 1939-1959 гг. находились под грифом «особо секретно». В настоящее время назрела необходимость выяв-

ления, уточнения и систематизации разнообразных источников по истории поляков на территории постсоветских республик, в том числе в Казахстане¹.

Отдельные рассекреченные документальные материалы о судьбе польских граждан в годы Второй мировой войны в Кустанайской области имеются в республиканских изданиях (*Iz istorii poljakov 2000*)², в том числе арестованных в 1942 г. руководителей польской делегатуры в городе Кустанае (Legkij | Chazbijewicz | Berkimbaeva 2019, 337-604). Они, однако, не затрагивают время непосредственной депортации поляков в конце 1939 – нач. 1941 гг. В данной статье публикуются рассекреченные материалы по истории депортации поляков³ на примере анализа рисунков 1941 г. неизвестной польской девушки, сосланной в Казахстан, в п. Давыдовка Пешковского района Кустанайской области Казахской ССР⁴ (Arhivnoe 1942).

Административно-высланным полякам разрешалась переписка с родными и близкими. Хорошей иллюстрацией к рисункам неизвестной польской девушки из Давыдовки Пешковского района служит содержание писем такой же ссыльной польки – Марии Россовской из посёлка Весёлый Подол Урицкого района Кустанайской области Казахской ССР. В письмах польской ссыльной женщины живописно представляется положение депортированных поляков в Урицком районе Кустанайской области. (Rossovskaya 1940-1941)⁵. Обе польские гражданки оказались в разных колхозах и районах Кустанайской области. Письменные творения двух ссыльных полек – у одной это письма 1940 – нач. 1941 гг., у другой рисунки начала 1941 г. – органично дополняют друг друга, как будто это одно лицо (документы впервые вводятся в научный оборот).

В исследованиях казахстанских учёных обращается внимание на судьбу депортированных и репрессированных поляков в Кустанайской области в годы Второй мировой войны (Altaev | Zhanguttin 2008; Legkij 2013; 2014; 2015; 2016; Berkimbaeva | Legkij 21019; 2020).

Вплоть до настоящего времени остаётся нерешённым вопрос о количестве депортированных в Казахстан поляков с 1936 по 1941 гг. По данным казахстанских исследователей, на территорию КазССР было депортировано

¹ Апробация настоящей публикации состоялась в Астане на польско-казахстанской научной конференции *История, которая нас объединяет* под эгидой Посольства Польши в Казахстане (24.11.2021).

² Документы под эгидой Архива Президента Республики Казахстан (№№ 63, 67, 69, 85, 93, 94, 96, 152).

³ Архивное уголовное дело № 03767 заместителя польской делегатуры в Кустанае Вильгельма Эрнста 1942 г., Специального государственного архива Департамента Комитета национальной безопасности Республики Казахстан по Костанайской области (Berkimbaeva | Legkij 2019).

⁴ Один из авторов статьи в июне 2020 г. подарил Музею Памяти Сибири в г. Белостоке архивные документы и четыре рисунка неизвестной депортированной польки в Казахстан.

⁵ Рукопись любезно предоставлена Институтом Солидарности и Мужества им. Витольда Пилецкого.

от 60 тыс. до 102 тыс. польских граждан (Valihanov 1998, 163; Altaev | Zhanguittin 2008, 96). По мнению польских историков (по их «предварительным подсчётам»), в Казахстан было депортировано 200 тысяч поляков (Kuchin'ski 1998, 167). Причём, только в 1936 г. с территории Украины было выслано около 60 000 поляков, что польские учёные справедливо определяют как форму сталинских репрессий именно против польского населения⁶ (Stroński 2013, 113). Указанную проблему предстоит решать совместными усилиями казахстанским и польским научным учреждениям. Как выясняется, к концу 1941 г. в Кустанайскую область было депортировано 8570 польских граждан (Berkimbaeva | Legkij 2020, 147).

Не противопоставляя методологически локальную историю предметному полю истории государства, авторы считают, что региональный аспект (в данном случае на примере Кустанайской области) даёт возможность выявить конкретные цифры и факты, которые затем сливаются в одну общую картину. Одновременно можно увидеть через призму судьбы одного человека (как, например, яркой, неординарной личности сосланной в посёлок Давыдовка польской девушки) трагедию народа, подвергнутого жестоким испытаниям в годы депортации в начале Второй мировой войны.

В Пешковский район Кустанайской области были депортированы, в том числе, жены и дети польских офицеров, находившихся с сентября 1939 г. до июля 1941 г. в советских лагерях. Об этом в годы войны польский подросток Збигнев Яжевский (1928 г. р.) рассказал Григорию Титаренко (1931 г. р.) в поселке Приозерном (что было выяснено в ходе интервьюирования). Семейная легенда «о кружке молока» (когда сердобольная украинская женщина, у которой было своих пятеро детей, ежедневно выделяла семье польских беженцев по кружке молока) послужила хорошей мотивацией в работе (Legkij 2015).

Материалы статьи были апробированы при открытии в г. Костанай 7 октября 2019 г. документальной выставки МИД Польши *Борьба и страдания*⁷. Мероприятие оказало глубокое эмоциональное впечатление на авторов статьи и в итоге также подвигло на введение в научный оборот своих архивных находок.

Изучение депортационной политики сталинизма на примере судьбы сосланных в Казахстан польских граждан (двух польских женщин, оставивших яркие документальные свидетельства, рисунки и письма 1940-1941 гг. о своей жизни) стало целью данной работы.

⁶ Депортации поляков на территорию Казахской ССР выделен в статье отдельный раздел *Депортация в Казахстан в 1936 г.* (Stroński 2013, 107-113).

⁷ См. информацию: Открытие выставки *Борьба и страдание. Польские граждане во время Второй мировой войны* (gov.pl/web/kazakhstan/opening-of-the-exhibition).

1. «По колхозу им. Шмидта пос. Давыдовка»

Январские рисунки 1941 г. неизвестной польской девушки, сосланной в Казахстан⁸ анонимны, с отсутствием явной подписи. В ходе исследования постепенно стало известно место создания рисунков – это посёлок Давыдовка Пешковского района Кустанайской области (рис. 1).

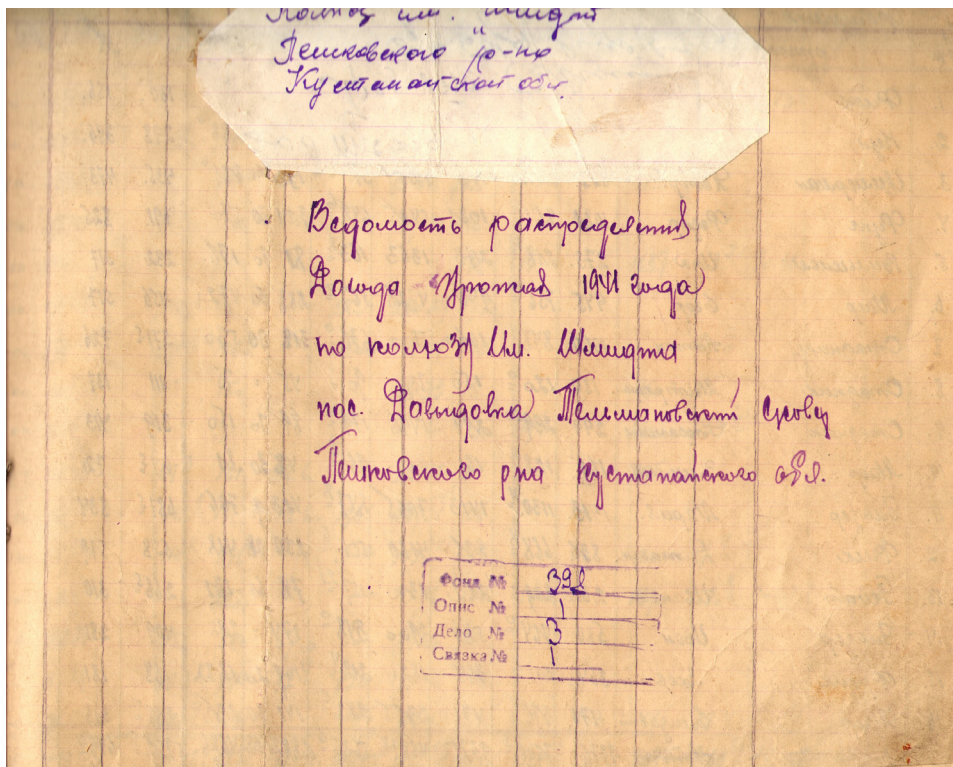

Рис. 1. «Ведомость распределения дохода урожая 1941 года по колхозу им. Шмидта пос. Давыдовка Тельмановский с/совет* Пешковского р-на Кустанайской обл.» (Vedomost' 1941, 13)

* Сельский совет

Судя по таким документам, как «Список военнообязанных и мужчин проживающих на территории Тельмановского с/совета Пешковского района» 1942 г., где из 81 человека по списку 79 были немцы (Spisok voennoobjazannyh 1942), «Дело № 92. Списки поляков Пешковского района за 1942 год» (Legkiy 2016), депортированных поляков (в том числе девушку, автора рисунков)

⁸ Обнаруженных в уголовном архивном деле В. Эрнста, арестованного в 1942 г. руководителя польской делегатуры в Кустанае (Berkimbaeva | Legkiy 2019, 30-32).

№	Владельцы имущества	№ участка	Владельцы		Земельный налог		Земельный налог		№ участка
			Имя	№	Имя	№			
16.	Земельный участок	1.	Александр	1972	3	1976	2628-00	194-72	6-205
Пол. им.									
1.	Моло	25.	75-00				75-00 ✓	70-06	
2.	Будзевка	23.	19 00	шольд			807-4	657-61	
3.	Ковалевский	52	268-00				31-17 ✓		
4.	Шеллер	51.	258-00				610-72 ✓		
5.	Сьверковский	478.	1936-00				312-00 ✓		
6.	Ковалевский	104.	362-00				305-62 ✓		
7.	Вольская	73.	247-00				266-57 ✓		
8.	Литко	99.	271-00				241-00 ✓		
9.	Сьверковский	8.	281-00				41-78 ✓		
10.	Сейва	159.	977-00				57-70 ✓		
11.	Водяно	38.	99-00				201 = ✓		
12.	Ковалевский	67.	201				168-44		
			Всего	1972	3	1976	4746-13	808-79	

Рис. 2. Ведомость распределения дохода урожая 1941 г. (Vedomost', 1941, 14)

разместили в посёлке с преобладанием немецкого населения. Весьма образованная, интеллигентная польская девушка оказалась в сельской глубинке, как в данном случае – в посёлке Давыдовка Кустанайской области Казахской ССР (рис. 2). В ведомости распределения дохода урожая 1941 года в колхозе им. Шмидта (расположенного в посёлке Давыдовка) отдельно отмечается группа лиц именно польских граждан одним выразительным термином – «Поляки».

Судя по этому документу, в посёлке находилось 12 трудоспособных польских граждан, из них семь мужчин и пять женщин. Автором рисунков могла быть одна из польских женщин: Тузеневич Нина, Шмидт Ирина, Волянская Янина, Липко Стефания, Коханская Янина (Vedomost', 1941, 14).

Таблица 1. Список трудоспособных граждан

Фамилия, имя, отчество	Трудодни	Начислено денег	Получено денег	Причитается к выдаче денег	Переполучено денег
Мазер Яков	25	75-00	-	75-00	-
Тузеневич Нина	23	69-00	139-56	-	70-56
Коханский Иосиф	52	156-00	807-61	-	658-61
Шмидт Ирина	51	153-00	116-43	36-07	-
Сковоронский Станислав	478	1434-0	823-48	610-52	-
Коханский Станислав	104	312-00	-	312-00	-
Волянская Янина	73	219-00	355-62	-	136-62
Липко Стефания	99	217-00	30-41	266-59	-
Ступницкий Роман	8	24-00	-	24-00	-
Собчак Вячеслав	159	477-00	385-22	91-78	-
Долянка Константин	33	99-00	47-30	51-70	-
Коханская Янина	67	201-00	-	201-00	-
ИТОГО	1172	3516-00	2706-13	1668-66	858-79

Поляки отработали в колхозе 1172 трудодня за календарный год, причём, все в разной мере, от недели и месяца до года. Наравне с другими колхозниками им начисляли и выплачивали деньги (учёт вёлся вплоть до каждой копейки). За отработанные трудодни в колхозе также выдавалась часть урожая в зерне, но в конечном итоге это выражалось в денежном эквиваленте.

2. Январские рисунки 1941 г. из Давыдовки

Рисунки польской ссыльной оказались в руках следователей НКВД не случайно. Подписи к каждому посланию обозначены в романтических тонах: «Метеостанция ежедневно определяет погоду», «Я убийственная девушка», «Мой поцелуй», «Над пропастью» (Arhivnoe 1942). Их образ и содержание, конечно, наводят на горькие мысли и здесь требуются необходимые разъяснения. Рассмотрим в хронологическом порядке рисунки и надписи к ним. В качестве

комментариев к рисункам польской ссыльной авторами привлечены письма депортированной в Казахстан Марии Россовской⁹ к брату Станиславу¹⁰ в 1940-1941 гг. (Rossovskaya 1940-1941), которые демонстрируют поразительную силу духа поляков в годы Второй мировой войны¹¹.

2.1. «Метеостанция определяет погоду»

Судя по цифре «1» верхнем углу рисунка, в начале января 1941 г. (число оказалось стёрто) именно этот красочный шарж стал первым в череде ироничных художественных творений неизвестной депортированной польки. Климатические условия пребывания в казахских степях были не только непривычными, но по-настоящему трудно выносимыми. Несмотря на это автор позволяет себе иронизировать над своим незавидным положением (изобразив свою голову на крыше дома), сделав приписку на русском языке – «Метеостанция ежедневно определяет погоду» (рис. 3). Все остальные записи к последующим рисункам будут только на польском языке.

Других описаний неизвестная художница из Давыдовки не оставила, поэтому привлечём материалы писем другой польской ссыльной, из посёлка Весёлый Подол Кустанайской области. Судя по переписке Марии Россовской с братом, поляки постоянно делились разными новостями. Сестра описывала брату то, что для поляков было необычно, даже в диковинку. В письмах она подробно делится впечатлениями о технологии строительства дома (хаты) в казахских аулах. В одном из таких домов в п. Весёлый Подол она проживала, что, в свою очередь, изобразила на своём рисунке полька из п. Давыдовка. Так, в июне 1940 г. Мария пишет (Rossovskaya 1940-1941):

[...] Teraz trochę wiadomości na temat jak tu jest. Więc nie wiem czy wiesz, że chaty buduje się tu z ziemi... po prostu takie cegielki z darni układa się jak cegły i w ciągu dnia chata gotowa, grubość ścian około 1 m, okienka malutkie 1 m² nie otwierają się w ogóle, dach płaski też z ziemi i tej mikstury gnojowo-gliniastej do mazania.

Подробное описание жилищно-бытовых условий было непременным содержанием писем ссыльных поляков. Через год после предыдущего письма, 21 апреля 1941 г. в посёлке Весёлый Подол потолок в доме Марии провалился и сквозь дыру в крыше стало видно «сибирское небо». Для поляков казахские степи были продолжением сибирских просторов:

⁹ Село Весёлый Подол Урицкого района Кустанайской области.

¹⁰ Город Борислав Львовской области.

¹¹ Институт Солидарности и Мужества им. Витольда Пилецкого готовит рукопись к изданию с участием авторов данной статьи.

12.VI.1940. Tu zaczęły się nieprzytomne upały i wreszcie dni bez wiatrów, opadów jest tu minimalna ilość. Dla mnie osobiście upał jak dotąd nie jest za wielki, wolę to niż mrozy, brak mi jedynie wody do kąpieli, której tu niestety nie ma. No tak, ale to wszystko głupstwa. Najgroźniejsze jest to wszystko dla dzieci i często włosy się jeżą od przewidywań i czarnych myśli i jest na to tylko jedna odpowiedź dana sobie samemu, że Pan Bóg dobry ma je w swojej opiece.

19.X.1940. Pogoda u nas rzewna, błota są tak szalone, że nie można nigdzie zabrnąć. Wyobraź sobie torfiasty grunt rozmokły wymieszany przez traktory i auta, to są „ulice” naszego sioła i po nich się chodzi.

2.2. «Я – убийственная девушка»

Следующий рисунок 20 января 1941 г. демонстрирует не только присущий автору художественный дар, но и изрядное чувство юмора. Неизвестная полька в ярких тонах, причём в цвете, изобразила самые обычные сцены жизни депортированных поляков. Борьба с вездесущими тараканами, да ещё и с топором в руках (она в шутку назвала себя «Я – убийственная девушка» (рис. 4) с двойным смыслом), выглядела явной сатирой в отношении антисанитарных условий пребывания в условиях ссылки. Конечно, это была суцная правда, которую автор воспринимала вполне обыденно. Обращает на себя внимание, что на обратной стороне рисунка с имеющейся там надписью одновременно просвечивается образ самой художницы. Это было связано с явно не пригодной для живописи бумагой. В следующем письме она пишет об этой проблеме.

Рис. 4. Jestem zabójcą dziewczyną... Dawidenówka. 20.I.1941
(Я – убийственная девушка... Давыдовка, 20.I.1941) (Arhivnoe 1942)

Антисанитарное состояние отведённого жилого помещения ссыльным полякам весьма их удручала, что видно по рисункам из Давыдовки и нашло регулярное отражение в письмах из Весёлого Подола. Так, 22 мая и 16 июня 1940 г. Мария с горечью описывает условия проживания:

22.V.1940. Myślę, że może trochę przyzwyczailiśmy się do warunków, to znaczy o tyle, że jakoś się żyje, bo w pierwszych dniach to wydawało się to niemożliwe, zabijał brud w chacie kirgiskiej, każda wesz złapana to nowy atak rozpaczy, ale widzimy, że i z wszami można żyć.

16.VI.1940. Warunki prawie takie same jak tu, a tu też nie ma, za czym żałować, więc nie w tym zmartwienie, ale jednak do tutejszych wszów już przyzwyczailiśmy się a teraz trzeba iść znowu na pastwę innych, ot człowiek jak bydło.

Месяц за месяцем, и весной, и летом, как, например, 15 июля 1940 г. она живописно описывает свой быт и с философским осмыслением размышляет:

15.VII.1940. Jak o mnie idzie to cudownie się przystosowuję, jeżeli jest mniej niż dziesięć much w garnku z mlekiem piję i nic mi to nie szkodzi, karakan zapiekany w chlebie – igraszka. W ogóle niepotrzebnie utrudniałam sobie dotąd życie dbając o czystość i brzydząc się brudu. Wyglądam wskutek tego podobno kwitnąco, jestem opalona i okrągła. Więc się o mnie nie gryźcie.

2.3. «Акигиз Сатпай хочет украсть мой поцелуй»

21 января 1941 г. она в шутливом тоне пишет о пристальном внимании к ее персоне со стороны местных мужчин, делая это весьма элегантно – «Акигиз Сатпай хочет украсть мой поцелуй» (рис. 5). При этом она смущается, что рисунки сделаны на различных бланках военного времени: «Извините за бумагу, но только сегодня я получу бристолевскую бумагу»¹². Депортированным полякам в то время была дозволена переписка с родственниками, получение посылок. За неимением в тот момент необходимой бумаги, рукопись рисунков сделана на самых разных бумажных бланках, на которой имеется печатный текст.

Отношение к местному населению у поляков выражалось в явном любопытстве к его нравам, поведению. Мария в письмах (22 мая и 8 июня 1940 г.) откровенно выражала своё мнение о казахах как о «восточных людях» и, одновременно, проявляла эмоциональный восторг в отношении дружелюбности казахского населения, в том числе весёлого нрава сына хозяев

¹² Бристолевская бумага (франц. *papier Bristol*, англ. *Bristol paper*), называемая также бумагой Изабе – род клееной папки, употребляемой для акварельной живописи и рисунков карандашом.

дома. Полякам imponировал тот факт, что казахи и говорили немного на польском языке, и песни польские запевали:

22.V.1940. Jak mowa o tubylcach to są to ludzie na wskroś wschodni wraz z obyczajami i obrządkami, ludzie leniwi, gadatliwi, łakomi na pieniądze i inne rzeczy, raczej źli niż dobrzy.

8.VI.1940. Jak widzisz zapewne z tych paru słów, że porozumienie bardzo ciężkie, ale teraz idzie nam już nie najgorzej – Kozacy też po polsku już trochę mówią, a syn naszych gospodarzy imieniem wojownika Żimabiej zwany, śpiewa kujawiaka: „Gęsi za wodą, kaczki za wodą” (Rossovskaya 1940-1941).

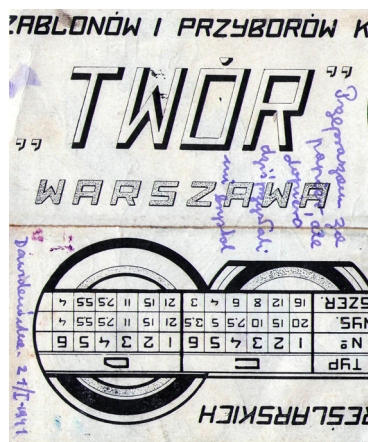

Рис. 5. Akigiz Satpaj chce mi skraść całusa. Przepraszam za papier, ale dopiero dziś przysłali mi brystol. Dawidenówka. 21.I.1941 (Акигиз Сатпай хочет украсть мой поцелуй. Извините за бумагу, но только сегодня я получу бристольскую бумагу.

Извините за бумагу, но только сегодня я получу бристольскую бумагу.

Давыдовка. 21.I.1941) (Arhivnoe 1942)

2.4. «Над пропастью»

Надпись от 23 января 1941 г. «nad przepaścią» (над пропастью) (рис. 6) убедительно показывает бытовые трудности, когда девушке приходилось собирать хворост для отопления своего жилища. В этом послании обнаруживается местный адресат всех посланий девушки, так как на обороте имеется приписка: «za chwilę wpadnę do Tulewu. Dawidenówka. 23.I.1941» (через минутку я забегу. Давыдовка. 23.I.1941). Видимо, она через кого-то (может быть, детей) передавала свои послания, так как посёлок был небольшой.

Рис. 6. над przepaścią ... za chwilę wpadnę do Tulewu ... Dawidenówka. 23.I.1941.
(над пропастью ... через минутку я зайду (забегу) ... Давыдовка. 23.I.1941) (Arhivnoe 1942)

Проблемы с топливом (чем растопить казан, обогреть своё жилище, дровами или просто вязанкой хвороста) были в любое время года. И летом, и осенью 1940 г., и в жару под 30 градусов, и при морозах «до 25 градусов» в Урицком районе (видимо, так же, как и у автора рисунков из Пешковского района) обстоятельства складывались так, что в посёлке Весёлый Подол отсутствие и добывание топлива становилось для поляков первостепенной задачей:

W. Padoł, 1.VI.1940. O drzewo i deski szalenie trudno, z tego też powodu pali się pod kotłem wyschniętym krowiakiem, względnie „kozieńcem”.

W. Padoł, 2.XI.1940. Mrozy dochodzą do 25°, przypuszczam ale na szczęście jak jest dość słonecznie i nie ma „buranów” tzw. po tutejszemu. Opału nie mamy, mimo że od 2 tygodni wszyscy chodzimy za tym. Mieszka z nami obecnie też p. Bezer. z córką, wszystkie, więc latamy za paliwem i tak ciężko o ten artykuł.

Автор в каждом рисунке меняет позы, фиксирует определённые жесты, отражает свою мимику. Выражение лица может быть и робким, и наигранно весёлым или становится напряжённо-встревоженным в момент опасности. Вместе взятая серия рисунков приобретает большую эмоциональную выразительность.

Судя по тому же документу, как «Ведомость распределения дохода урожая 1941 года по колхозу им. Шмидта пос. Давыдовка Тельмановский сельсовет Пешковского р-на Кустанайской обл.», адресатом был кто-то из 11 взрослых польских граждан, среди которых было семь мужчин и четыре женщины (Vedomost' 1941, 13). Среди ссыльных поляков была семья или родственники Коханские – Иосиф, Станислав и Янина. Кто знает, может, Янина и была той загадочной девушкой, автором рисунков о своей жизни в немецком посёлке посреди казахской степи.

Заключение

Польские женщины наряду с мужчинами испытывали на себе все тяготы военного времени. Январские рисунки 1941 г. неизвестной польской девушки позволили уяснить, в каких условиях оказались депортированные поляки в Кустанайской области Казахской ССР в первые годы Второй мировой войны. Архивные материалы помогли уточнить круг лиц (автора и корреспондента), в среде которых были созданы уникальные свидетельства депортации польских граждан в Казахстан зимой 1940-1941 гг. Живописные рисунки 1941 г. не лишённой юмора автора из Давыдовки Пешковского района (Arhivnoe 1942) и письма удручённой своим незавидным положением польской женщины, матери несовершеннолетней дочери из Весёлого Подола Урицкого района (Rossovskaya 1940-1941), показывают, что и в невероятно трудных условиях для них поляки оставались оптимистами, сохраняли твёрдость духа и веру в Бога и высшую справедливость.

Восстановление истинной картины политических репрессий, направленных против польских граждан в годы Второй мировой войны, изучение в полном объеме условий труда и быта депортированных поляков и их последующей судьбы должно иметь позитивную роль в развитии отношений Казахстана и Польши в настоящее время.

Библиография

- ALTAEV, A. SH. | ZHANGUTTIN, B. O. (2008), *Kratkie ocherki istorii Kazahstana*. Almaty. [Алтаев, А. Ш. | Жангуттин, Б. О. (2008), *Краткие очерки истории Казахстана*. Алматы.]
- BERKIMBAEVA, A. M. | LEGKIY, D. M. (2019), *Pol'skaja delegatura v Kazahstane v gody II mirovoj vojny: ljudi i sud'by. Jernst Vil'gel'm Marcelovich*. In: *Kurier Polonijny. Almatinskij kur'er. Zhurnal pol'skoj diasporы Kazahstana*. 4, 30-32. [Беркимбаева, А. М. | Легкий, Д. М. (2019), *Польская делегатура в Казахстане в годы II мировой войны: люди и судьбы. Эрнст Вильгельм Марцелович*. В: *Kurier Polonijny. Алматинский курьер. Журнал польской диаспоры Казахстана*. 4, 30-32.]

- BERKIMBAEVA, A. M. LEGKIY, D. M. (2020), Pol'skie grazhdane na territorii Kazahskoj SSR v gody Vtoroj mirovoj vojny: ot deportacii do rejevakuacii (na primere Kustanajskoj oblasti). In: Novaja i novejšaja istorija. 6, 140-155. [Беркимбаева, А. М. | Легкий, Д. М. (2020), Польские граждане на территории Казахской ССР в годы Второй мировой войны: от депортации до реэвакуации (на примере Кустанайской области). В: Новая и новейшая история. 6, 140-155.]
- KUCHIN'SKI, A. (1998), Sud'by poljakov v Kazahstane. Opyt kul'turno-istoricheskogo analiza. In: Deportirovannye v Kazahstan narody: vremja i sud'by. Almaty, 167-168. [Кучиньски, А. (1998), Судьбы поляков в Казахстане. Опыт культурно-исторического анализа. В: Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, 167-168.]
- LEGKIY, D. M. (2013), Deportacija pol'skih grazhdan v Kazahstan v nachale II mirovoj vojny (na primere Kustanajskoj oblasti). In: Iz istorii deportacii poljakov v Kazahstan v period II mirovoj vojny. Bishkek, 100-174. [Легкий, Д. М. (2013), Депортация польских граждан в Казахстан в начале II мировой войны (на примере Кустанайской области). В: Из истории депортации поляков в Казахстан в период II мировой войны. Бишкек, 100-174.]
- LEGKIY, D. M. (2014), O sud'be deportirovannyh poljakov. In: Mysl'. Respublikanskij obshhestvenno-politicheskij zhurnal. 10, 81-84. [Легкий, Д. М. (2014), О судьбе депортированных поляков. В: Мысль. Республиканский общественно-политический журнал. 10, 81-84.]
- LEGKIY, D. M. (2015), Poljaki v ssylke. Kak poljaki – "administrativno-vyslannye sem'i represirovannyh" v Kustanajskoj oblasti KazSSR – stali "pol'skimi bezhencami i sojuznikami" v 1941 godu. In: Novaja Pol'sha. 11, 76-78. [Легкий, Д. М. (2015), Поляки в ссылке. Как поляки – «административно-высланные семьи репрессированных» в Кустанайской области КазССР – стали «польскими беженцами и союзниками» в 1941 году. В: Новая Польша. 11, 76-78.]
- LEGKIY, D. M. (2016), "Delo № 92. Spiski poljakov Peshkovskogo rajona za 1942 god". Iz istorii deportacii pol'skih grazhdan v nachale Vtoroj mirovoj vojny v Kazahstan. In: sayt www.inform.kz. [Легкий, Д. М. (2016), «Дело № 92. Списки поляков Пешковкого района за 1942 год». Из истории депортации польских граждан в начале Второй мировой войны в Казахстан. В: сайт www.inform.kz.]
- STROŃSKI, H. (2013), 75 lat temu na Ukrainie... O represjach stalinizmu wobec Polaków w latach 30. XX wieku. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. IV (1), 89-123.]
- VALIHANOV, E. (1998), Poljaki v Kazahstane. In: Deportirovannye v Kazahstan narody: vremja i sud'by. Almaty, 163-164. [Валиханов, Е. (1998), Поляки в Казахстане. В: Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, 163-164.]

Источники

- Arhivnoe (1942), Arhivnoe ugovnoe delo № 03767 (1942), In: Special'nyj arhiv Departamenta Komiteta nacional'noj bezopasnosti po Kostanajskoj oblasti Respubliki Kazahstan. [Архивное (1942), Архивное уголовное дело № 03767 (1942), В: Специальный архив Департамента Комитета национальной безопасности по Кустанайской области Республики Казахстан.]
- Iz istorii poljakov (2000), Iz istorii poljakov v Kazahstane (1936-1956 g.g.). Sbornik dokumentov. Degitaeva, L. D. (ed.). Almaty. [Из истории поляков (2000), Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 г.г.). Сборник документов. Дегитаева, Л. Д. (ред.). Алматы.]
- LEGKIY, D. | CHAZBIJEWICZ, S. | BERKIMBAEVA, A. (2019), Pol'skaja delegatura v Kazahstane: voennaja jepoha i diplomaty v dokumentah 1941-1943 gg. (na primere Kustanajskoj oblasti Kazahskoj SSR). Kostonaj. [Легкий, Д. | Хазбиевич, С. | Беркимбаева, А. (2019), Польская делегатура в Казахстане: военная эпоха и дипломаты в документах 1941-1943 гг. (на примере Кустанайской области Казахской ССР). Костанай.]
- Rossovskaya, M. (1940-1941), Perepiska Marii Rossovskoj (selo Veselyj Podol Urickogo rajona) s ee bratom Stanislavom (gorod Borislav L'vovskoj oblasti) 1940-1941 gg. (rukopis'). In: Institut Solidarnosti i Muzhestva im. Vitoľda Pileckogo. [Россовская, М. (1940-1941), Переписка

Марии Россовской (село Веселый Подол Урицкого района) с ее братом Станиславом (город Борислав Львовской области) 1940-1941 гг. (рукопись). В: Институт Солидарности и Мужества им. Витольда Пилецкого.]

Spisok voennoobjazannyh (1942), Spisok voennoobjazannyh i muzhchin, prozhivajushhih na territorii Tel'manovskogo s/soveta Peshkovskogo rajona 1942 g. In: ГАКО. Ф. Р-847. Оп. 1. Д. 14. [Список военнообязанных (1942), Список военнообязанных и мужчин, проживающих на территории Тельмановского с/совета Пешковского района 1942 г. В: ГАКО. Ф. Р-847. Оп. 1. Д. 14.]

Vedomost' (1941), Vedomost' raspredelenija dohoda urozhaja 1941 goda po kolhozu im. Shmidta pos. Davydovka, Tel'manovskij s/sovet Peshkovskogo r-na Kustanajskoj obl. In: Gosudarstvennyj arhiv Kostanajskoj oblasti (ГАКО). Ф. 398. Оп. 1. Д. 3. Л. 13-14. [Ведомость (1941), Ведомость распределения дохода урожая 1941 года по колхозу им. Шмидта пос. Давыдовка, Тельмановский с/совет Пешковского р-на Кустанайской обл. В: Государственный архив Костанайской области (ГАКО). Ф. 398. Оп. 1. Д. 3. Л. 13-14.]

